

UDK 93/99 (058)

YU ISSN 0350-1159

INSTITUT ZA ISTORIJU SARAJEVO

PRILOZI

Sarajevo 1987 god. XXII br. 23 str. 1 — 302

UDK
93/99 (058)
UDC

YU ISSN 0350-1159

PRILOZI CONTRIBUTIONS

Prilozi, God. br. s.
Contributions, Year nr. p. 1—302 Sarajevo

Redakcija: Iljas Hadžibegović (gl. i odg. urednik), Rasim Hurem, Vera
Kac, Tihomir Klarić (sekretar), Nusret Šehić, Marko Šunjić,
Milan Vasić

Tehnički urednik: Mladen Ančić

S A D R Ž A J — C O N T E N T S

ČLANCI I PRILOZI — ARTICLES AND CONTRIBUTIONS s/p

Mladen Ančić, <i>Neuspjeh dualističke alternative. O recepciji bosanske »hereze« u komunalnim društvima istočnog Jadrana</i> . . .	7
Mladen Ančić, <i>The Failure of the Dualist Alternative. On reception of the Bosnian »heresy« in the communal societies of the eastern Adriatic</i>	34
Dubravko Lovrenović, <i>Hrvoje Vukčić Hrvatinić i splitska komuna 1403—1413</i>	37
Dubravko Lovrenović, <i>Hrvoje Vukčić Hrvatinić and the Commune of Split 1403—1413</i>	45
Hatidža Čar — Drnda, <i>Iz prošlosti Prijepolja</i>	47
Hatidža Čar — Drnda, <i>Fragments Dealing with Prijepolje in the Past</i>	54
Marko Šunjić, <i>»Mossolmani di Bossina«</i>	55
Iljas Hadžibegović, <i>Moderne migracije u Bosni i Hercegovini i nacionalni odnosi (skica za istraživanje)</i>	63
Iljas Hadžibegović, <i>Recent Migrations in Bosna and Herzegovina and the National Relationships (An outline for research work)</i>	71
Marta Romportlová, <i>Promjene i kontinuiteti u ekonomiji novonastalih država nakon 1918. godine</i>	73
Marta Romportlová, <i>Changes and Continuities in the Economies of the Newly Formed States after 1918</i>	79
France Kresal, <i>Gorspodarski okvir problemov socialnega zavarovanja ob nastanku stare Jugoslavije</i>	81
France Kresal, <i>The Economic Framework of the Problems of Social Insurance at the Beginning of Pre-War Yugoslavia</i> . . .	91
Milan Gaković, <i>Nekoliko programskih dokumenata Saveza zemljoradnika (Zemljoradničke stranke) iz 1932. godine</i> . . .	93

Milan Gaković, <i>A Handful of Programatic Documents of the Union of Farmers (Agrarian Party) from 1932</i>	115
Tomislav Išek, <i>Hrvatska seljačka zaštita i Hrvatska građanska garda — poluvojne organizacije Hrvatske seljačke stranke</i>	116
Tomislav Išek, <i>The Croat Paesant Defence and the Croat National Guard — the Two Half-Military Organizations of the Croat Paesant Party</i>	146
Rasim Hurem, <i>Narodi Bosne i Hercegovine prema usatnku 1941—1942</i>	143
Rasim Hurem, <i>The Peoples of Bosnia and Herzegovina Towards the Uprising of 1941—1942</i>	173
Muhidin Pelesić, <i>Položaj Bosne i Hercegovine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj prema Sarajevskom novom listu</i>	175
Muhidin Pelesić, <i>The Position of Bosnia and Herzegovina in the Independent State of Coratia According to the Sarajevski novi list</i>	192
Vera Kac, <i>Numerički pokazatelji strukture partijskog članstva u Bosni i Hercegovini 1945—1953</i>	193
Vera Kac, <i>Numeric Indices Concerning the Membership of CPY in Bosnia and Herzegovina 1945—1953</i>	209
Budimir Miličić, <i>Ideološko-politička platforma Narodnog fronta Jugoslavije 1945—1953. godine</i>	211
Budimir Miličić, <i>The Ideological-Political Platform of the People's Front in Yugoslavia 1945—1953</i>	226

PRIKAZI I OSVRTI — REVIEWS

Đuro Tošić, <i>Trg Drijeva u srednjem vijeku</i> . Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, s. 324 (Desanka Kovačević — Kojić)	227
Tomislav Kraljačić, <i>Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882—1903)</i> . Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, s. 567 (Iljas Hadžibegović)	229
Enver Redžić, <i>Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija (Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh)</i> , Svjetlost, Sarajevo, 1987, s. 240 (Muhidin Pelesić)	232
Povodom objavljivanja <i>Vodiča Arhiva Bosne i Hercegovine</i> (Izdavač: Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987, s. 462) (Nusret Šehić)	246

9. kongres historičara Jugoslavije (Mladen Ančić)	252
21. zasjedanje Jugoslovensko-čehoslovačke komisije za istoriju (Nusret Šehić)	254

BIBLIOGRAFIJA — BIBLIOGRAPHY

<i>Bibliografija radova Milorada Ekmečića</i>	259
<i>Bibliografija radova Nusreta Šehića</i>	273
<i>Bibliografija radova Rasima Hurema</i>	281

IZ INSTITUTA — FROM THE INSTITUTE

<i>Kratak pregled rada Instituta za istoriju u Sarajevu u 1986. go- dini</i>	287
<i>Kratak pregled rada Instituta za istoriju u Sarajevu u 1987. go- dini</i>	293

IN MEMORIAM

Prof. dr Ferdo Hauptmann (Dževad Juzbašić)	299
--	-----

ČLANCI I PRILOZI — ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

Izvorni
naučni
rad

UDK 273.232:282 (497.13/.15) (091) »12/14«

Mladen Ančić

NEUSPJEH DUALISTIČKE ALTERNATIVE.

O RECEPCIJI BOSANSKE »HEREZE« U KOMUNALNIM DRUŠTVIMA ISTOČNOG JADRANA

U nestabilnim političkim prilikama druge četvrti XIV st., u vrijeme kada je ugarsko-hrvatski kralj Karlo Robert postupno širio mrežu svoje vlasti, lomeći moć i otpor feudalnih oligarha, vojni pohodi, podsjedanje utvrda i razaranja su postali dio svakodnevnice na relativno širokom prostoru srednjodalmatinskog zaleđa. U sukobima, kojih je konce uglavnom vukla kraljevska vlast, oligarsi su neprestano sklapali i razvrgavali saveze, a vojni odredi su krstarili područjem od Neretve do Like, rušeći i razarajući sve što nije bilo u neposrednom domenu njihova gospodara i njegovih trenutačnih saveznika. Jedan takav odred bosanskog bana Stjepana II, inače aktivnog sudionika u ovim zbivanjima, pojavio se u zaleđu srednjodalmatinskih komuna u ljeto 1338. Prošavši pored Šibenika, Bosanci su se sredinom augusta pojavili u blizini Trogira, s namjerom da podsjednu Klis, utvrdu kojn su tada držali Šubići. Općinske vlasti Trogira, u strahu od mogućeg pljačkanja stanovništva i uništavanja dobara na gradskom području, spremale su se da Bosancima upute poslanstvo s darovima, da bi ih na taj način udobrovoljili i preduprijedili even-

tualne pljačkaške izgrede. Glasine o zamišljenom poslanstvu doprle su i do trogirskog biskupa, no on ih je počeo tumačiti u posve novom svjetlu.

Saznavši, naime, svoj kaptol 15. augusta, biskup je tu izložio kako su neki »heretici« iz Bosne došli da podsjednu klišku utvrdi, i kako se vjeruje da bi mogli nanijeti šteta Trogiranima i trogirskom distriku«, te da je on doznao kako će trogirski knez i njegovi vijećnici morati uputiti ambasadore i darove tim »hereticima«. Upravo stoga što se radi o »hereticima«, biskup je »svima i pojedinim prisutnima u kaptolu i drugim klericima rečenog grada i diocese trogirske« zabranio, pod prijetnjom kazne izopćenja, da s njima pod bilo kakvom izlikom stupe u kontakt na bilo kakav način. No, biskup se nije zaustavio samo na tome da crkvenim licima zabrani stupanje u dodir s »hereticima«, pa je u istom kaptolu naredio »svim i pojedinim svećenicima rečenog grada Trogira i njegova distrikta« da po svojim crkvama razglase i svojim vjernicima zabrane, također pod prijetnjom kazne izopćenja, svako kontaktiranje s »hereticima Bošnjacima«. Naznačivši da će se protiv onih koji postupe protivno njegovoj uredbi postupati kao s »hereticima i pomagačima heretika«, biskup je, preko opata gradskog samostana sv. Ivana Krstitelja, upozorio i gradskog kneza da se on i njegovi vijećnici moraju pokaravati njegovoj odluci. Ustrajavajući na prvobitnoj nakani da Bosancima, ipak, pošalje ambasadore i darove, knez je pokušao kod biskupa, a preko njegova nećaka, ishoditi povlačenje zabrane, nakog čega je biskup, 19. augusta, i zvanično odaslao svog arciđakona da, doduše usmeno, upozori »kneza, vijeće, općinu, zajednicu i ljude rečenog grada Trogira« na striktno pridržavanje biskupske uredbe o zabrani kontaktiranja s »hereticima iz Bosne«. Štoviše, istoga je dana biskup poslao stanovitog klerika Vlatka da posebno upozori očigledno već izabranog poslanika, Gauzija Stojšinog, »kako ne mora ići k onim hereticima, koji su došli nanositi štete Kilisu, niti njima od strane gospodina kneza i trogirske općine nositi kruh ili vino, ili štogod drugo, odnosno darove«. Gauzije je, također, upozoren da s »hereticima« ne govori, a sve to opet, pod prijetnjom kazne izopćenja.

Unatoč tom zvaničnom upozorenju, izrečenom istog dana ikada je bosanski odred na svom pohodu prešao i dijelom trogirskog teritorija, knez i vijećnici su ipak odaslali tročlano poslanstvo i darove Bosancima, nakon čega je, 22. augusta, biskup u ponovno sazvanom kaptolu proglasio izopćenima iz krila crkve kneza, članove Velikog vijeća i poslanike, njih trojicu, naredivši »kako kanoncima i svećenicima tako i braći dominikancima i redovnicima kao i svima ostalima u rečenom kaptolu prisutnima« da s izopćenima ne smiju sudjelovati u službi božijoj niti, pak, s njima na bilo koji drugi na-

čin, riječju ili djelom, kontaktirati. Na ovakav biskupov potez knez i vijećnici su odgovorili ulaganjem prosvjeda samom biskupu, kojem je 25. augusta u njegovoj palači pročitani i predani pismeni prosvjed, na temelju kojeg je i bilo moguće ovako detaljno rekonstruirati sli- jed događaja u ovoj neslavnoj aferi.¹⁾

*
* *
*

No, kako detaljna rekonstrukcija tijeka zbivanja sama po sebi ne objašnjava baš mnogo toga, to se čini uputnim ocrtati na ovom mjestu neku vrst koordinatnog sustava, u kojem bi svaki potez koji su povlačili akteri ovih zbivanja dobio određenu vrijednost. Naime, na početku izlaganja je u najgrubljim crtama skiciran politički kontekst u koji treba smještati pohod Bosanaca na Klis i njihovu pojavu u blizini Trogira. Činjenica, pak, da se snažni bosanski odred pojavio u blizini nije osobito uzbudila Trogirane, sve do trenutka kada se otvorila mogućnost da općina, zbog biskupove intervencije, ne pošalje ambasadore i darove zapovjednicima tog odreda. Po tumačenju kneza i njegovih pristaša, a kasnije će se utvrditi da je to bila većina Trogirana, neodašiljanje ambasadora moglo je izazvati neprijateljstvo Bosanaca, što bi rezultiralo uništenjem privrednih potencijala na gradskom području.²⁾ Na sličan način se u Trogi- ru razmišljalo i pedestak godina kasnije, 1387, kada je, u drugači- jim okolnostima, odluka općinskih vlasti da na neke zahtjeve Bosanaca odgovori pismom, a ne preko ambasadora, poslužila kao povod izbijanju građanskog rata. Tada se, također, tvrdilo da će odbijanje da se Bosancima pošalje ambasador izazvati ove na uništavanje gradskog distrikta, bez obzira na samu sadržinu odgovora.³⁾ Već iz ova dva slučaja jasno proizlazi da je upućivanje poslanstva i darova bilo mnogo više od puke formalnosti, te da se nedvojbeno moglo očeki- vati negativnu reakciju u slučaju da gradska općina, a posve vjero- jatno i feudalni gospodar u zaleđu, ne iskažu »debitam reverenciam« (dužno poštovanje) stranoj vojsci i njenim zapovjednicima na ovaj

¹⁾ Dokumentat o kojem je riječ je već odavno ukratko prepričao I. Lucić, Povijesna svjedočanstva o Trogi- ru (I. Lucius, Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù), pr. J. Stipišić, ČS, Split 1979, 536. Njegov prijepis cijelog dokumenta »Ex fragmentis Registri« dio je opsežne Lucićeve ostavštine, koju su, inače, za potrebe Arhiva JAZU svojedobno u Splitu prepisali don Mate Hailo i dr. Marin Bego, pod nadzorom M. Barade. Za ovu prigodu koristio sam upravo taj prijepis iz Arhiva JAZU, zaveden pod sig- naturom *Lucius XX-12/IV*, fol. 47-58.

²⁾ Arhiv JAZU, *Lucius XX-12*, fol. 55: »non e dubbium quod homines ipsius exercitus animati contra ipsum dominum comitem et ciuitatem Tra- guriensem uenirent usque ad portas ciuitatis Traguriensis non solum unum sed etiam uites et arbores oliuarum in quibus precipue est uita omnium tam laicorum quam clericorum et monasteriorum totaliter destrundo, et animalia predando et quod crudelissimum est homines et mulieres et pa- ruulos captiuando«.

³⁾ Lucić, o. c. 742.

način. Dva slučajno odabrana primjera, u kojima su protagonisti bili Trogirani i Bosanci, mogla bi stvoriti pogrešan dojam da se radi o specifičnoj pojavi, vezanoj za odnos Bosanaca i primorskih općina. No, dalmatinski su gradovi takav tip odnosa podržavali sa svim feudalcima u zaleđu, tako da je još I. Lucić u XVII st. pisao da su banovi i podbanovi »pod raznim izlikama običavali tražiti darove i podavanja od primorskih gradova«, odnosno da su gradovi »u skladu s hrvatskim običajima... poklone... obavezno morali davati ne samo u znak poštovanja, već i kao porez u razna doba godine«.4) Kako je, pak, feudalac mogao reagirati ukoliko mu se, po njegovu sudu, nije iskazalo dužno poštovanje, dobro ilustrira primjer trebinjskog i konavoskog župana, Nenada Strakinjića, koji je u februaru 1348. udavao sestru i tom prigodom tražio od dubrovačkih vlasti da mu se, kakvim poklonom, iskaže »uljudnost«. Dubrovačko je Vijeće umoljenih prepustilo odluku o visini svote za poklon knezu, s tim da je kao najviši iznos određeno 40 perpera. No, izgleda da vojvoda Nenad nije bio zadovoljan poklonom koji je odredio knez, pa se u istom vijeću, pet dana nakon određivanja gornje granice vrijednosti poklona, raspravljalo o štetama i pljačkama koje su »ovih dana« na dubrovačkom području počinili vojvodini ljudi.5) Bez namjere da se detaljnije analizira porijeklo i značenje ovog vida društvenog komuniciranja, za ovu će priliku biti dostatno naglasiti da je u onodobnom sustavu vrijednosti slanje poslanika i darova zapovjednicima bosanske vojske doista bilo od životne važnosti za Trogirane.

Ukoliko se, pak, epizoda pokuša smjestiti u duhovni kontekst prve polovice XIV st., onda i potezi trogirskog biskupa počinju dobijati određeni smisao, pa valja upozoriti na temeljne odrednice koje definiraju taj duhovni kontekst, bar na razini normativnog. Iz kuta religijskih predodžbi srednjovjekovne dalmatinske komune svijet je izgledao podijeljen na »pravovjerne« pripadnike katoličke zajednice, »poluvjerce« (šizmatike) koji su otpali od »prave vjere«, ali su još uvijek uživali djelimičnu milost božiju, budući da su bili kršteni, makar i od strane pravoslavnog svećenika, te na one koji su živjeli u zabludi, ispovijedajući vjerovanje koje je bilo u suprotnosti s kanonima obje velike i priznate crkve, i stoga označene kao »heretike«. Opći okvir ovakvih »ideologijskih« nazora prenosio se i u normiranje svakodnevnog života, pa stoga građski statuti odlučno isključuju »heretike« iz života zajednice, predviđajući ponegdje čak i

4) Isto, 552. Malo dalje će Lucić eksplicirati i drugu misao, po kojoj je općina, da bi pokazala koliko cijeni pisma nekog velikaša, odlučila da mu uputi »poslanike radi opravdanja«. Kako se ovakvi običaji nisu ograničavali samo na hrvatske feodalce, ili, pak, uopće feodalce u zaleđu istočnojadranske obale, to bi za ovu prigodu bilo dovoljno izričaj »hrvatski običaj« samo zamijeniti širom odrednicom »suvremeni običaj«.

5) Odnosne zaključke vidi u Monumenta Ragusina, Libri Reformati-onum II, JAZU, Zagrabiae 1882, 12—13.

njihovo fizičko eliminiranje.⁶⁾ No, cijela stvar stoji ovako jednostavno samo na prvi pogled, budući da se u dubljoj analizi svakodnevnog života pokazuje neusporedivo složenijim od onoga što su predviđale norme inspirirane aktualnom »ideologijom«, što na stanoviti način potvrđuje već i sama činjenica da su trogirski knez i njegovi vijećnici uložili prosvjed biskupu, mada se njegov potez posve uklapao u izložene okvire. Suština tog prosvjeda svodi se na tvrdnju da je biskup izopćio nosioce općinske vlasti »ne potaknut žarom dobrote, niti imajući na umu dobrobit duša«, što bi se očigledno moglo smatrati dostatnim opravdanjem za poduzete mjere, »već više potaknut mržnjom, da bi stvorio skandal u gradu, i iz namjere da izazove gospodina kneza i trogirsku općinu da učine nešto nedolično protiv njega«. Motivi, pak, biskupovi za takve postupke ležali su, po viđenju općinskih vlasti, u činjenici da je protiv njega već bio pokrenut spor zbog mnogih prekršaja, za koje je papinskim pismom bilo uređeno i ročište, te bi svaka nepromišljenost i nasilnost općinskih vlasti, izazvanih odlukom o izopćenju, stvarala posve novu sliku odnosa crkvene i laičke vlasti u gradu.⁷⁾ Svoje tvrdnje knez i vijećnici u opsežnom tekstu potkrepljuju mnoštvom argumenata, koji nenadano otvaraju mogućnost sagledavanja odnosa prema »hereticima«, dakako samo onim bosanskim, u novom kontekstu, van normi nametnutih »ideologijom«, čime zapravo zalazimo u područje povijesti dubokih misaonih struktura.

*
* *
*

Odnos prema »hereticima«, točnije pripadnicima i vjernicima »crkve bosanske«, institucionalizirane vjerske sljedbe koja je pokazivala jasan otklon u odnosu na obje velike kršćanske crkve,⁸⁾ nije baš osobito interesirao historičare ovog područja. Ukoliko su se po-

⁶⁾ Statuta et leges civitatis Spalati, ed. J. C. Hanel, JAZU, Zagrabiae 1878, 7—8; Statutum et reformationes civitatis Tragurii, ed. I. Strohal, JAZU, Zagrabiae 1915, 7—8.

⁷⁾ Arhiv JAZU, *Lucius* XX-12/IV, fol. 53—4: »ipse syndicus... protestatur et dicit quod predicta capitula, precepta et monitiones, denuntiati-ones et declarationes per uos super predictis facta et factas... facistis non zelo karitatis nec habendo respectum ad proficum animarum sed potius odio et ad inducendum scandalum in ciuitate Traguriensi, et causa prouocandi dominum comitem et uniuersitatem Traguriensem ad faciendum aliquod illicitum contra uos in preiudicium uestrum domini comitis, comunis et vniuersitatis Traguriensis, ut possetis super inde aliquo colore quesito opponere contra ipsum dominum comitem, comune et homines Tragurienses, qui uos accusauerunt de multis delictis et criminibus per uos commissis, pro qua accusatione in festo sancte Marie Magdalene, ex uigore litterarum citationis papalium, citatus fuistis«.

⁸⁾ D. Mandić, Bogomilska crkva bosanskih krstjana, Chicago 1962; F. Šanjek, Bosansko humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku, Zagreb 1975.

duhvatali pisanja o »crkvi bosanskoj«, onda je njihov napor prvenstveno bio usmjeren na to da se definira položaj te institucije u odnosu na velike crkve i druge »heretičke« pokrete. Znatniji iskorak u odnosu na bogatu historiografsku produkciju o tom pitanju predstavlja tek najnoviji rad S. Ćirkovića, koji »crkvu bosansku« situira u suvremeno bosansko društvo,⁹⁾ otvarajući time novo polje istraživanja, na kojem će u budućnosti zasigurno biti još novih rezultata. No, što se tiče cjelovita odnosa prema spoljnom svijetu, stvari u historiografiji još nisu daleko odmakle, dok se za dalmatinska gradska središta kao polazna točka i rezultat historiografije može uzeti formulacija J. Šidaka da »hereza« tu »nije za sobom ostavila vidljivijih tragova«,¹⁰⁾ te, stoga, valja odmah na početku upozoriti na određene probleme koji mogu izazvati dosta nesporazuma.

Naime, raspravljajući o učenju koje su propovijedali sljedbenici »crkve bosanske«, historičari se baš nisu mogli mnogo osloniti na domaće izvore, te su znanja crpljena najvećim dijelom iz izvora katoličke provenijencije, i to osobitog značaja. Radi se tu, ponajprije, o spisima koje bi se najlakše moglo označiti kao »inkvizitorske prinuđnike i pomagala«, nastale kao rezultat djelovanja inkvizitora, bilo posebno delegiranih, bilo onih koji su kao redovnici stalno obitavali na području na kojem se osjećao utjecaj »crkve bosanske«.¹¹⁾ Predmet njihova interesa su, dakako, dogmatska pitanja, prije svega ono što je predstavljalo otklon u odnosu na sustav dogmi katoličkog kršćanstva. Pretpostaviti danas da je takva inkvizitorska literatura održavala stavove spoljnog svijeta, bar onog katoličkog, prema bosanskoj »herezi« odnosno njenim sljedbenicima, bilo bi ravno pretpostavci da bilo koja usko specijalizirana i stručna literatura o određenom problemu održava opće stanovište zajednice, u čijem je krilu nastala, o predmetu kojim se bavi. Dakako, opće je stanovište nezamislivo bez onoga što donosi specijalizirana stručna literatura, ali se odnos između ta dva segmenta mišljenja jedne zajednice nikako ne može izražavati znakom jednakosti.

Na svu sreću, u ovom konkretnom slučaju u stanju smo da relativno pouzdano pratimo način na koji je specijalizirano stručno mišljenje utjecalo na formiranje općeg stanovišta, budući da raspoložemo dostatnim izvornim materijalom. Naime, nakon što se na istočnojadranskoj obali potkraj XII st. pojavilo »heretičko« jezgro iz kojeg će, tijekom vremena, duboko u zaleđu, izrasti »crkva bosanska«, na samom kraju istog stoljeća počela je funkcionirati inkvizitorska služba, usmjeravana prema »heretičkom« području, uglav-

⁹⁾ S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, u *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. E. Redžić, ANUBiH, Sarajevo 1987.

¹⁰⁾ J. Šidak, *Studije o »crkvi bosanskoj« i bogomilstvu*, Zagreb 1975, 281.

¹¹⁾ O tim izvorima opsežnu studiju je dao D. Kniewald, *Vjeredostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270/1949.

nom preko Splita, prvo kroz djelatnost splitskog nadbiskupa Bernarda, a potom, na početku XIII st., i kroz službu papinskih legata Ivana de Casamaris i nešto kasnije Akoncija. Rezultat njihova djelovanja su izvještaji papinskoj stolici i jedno djelo o »hereticima«¹²⁾ što je poslužilo kao temelj formiranja stava na papinskoj kuriji. Taj će stav biti precizno formuliran u nizu papinskih bula, koje »crkvu bosansku« i njene sljedbenike svrstavaju u red »heretika« i nalažu isključivanje i proganjanje onih koji su pristajali uz »heretičku« zabludu, s krajnjom svrhom privođenje »pravoj vjeri«¹³⁾ Ovako se formulirani stav papinske kurije sada nameće kao obvezujuća norma onima koji priznaju jedinstvo i jednoobraznost katoličanstva. No, od vremena misije Ivana de Casamaris, na formiranje općeg stava će utjecati izravno i svaki novi inkvizitorski pothvat, budući da će inkvizitori sa sobom donositi nataloženo iskustvo svojih predšasnika, sačuvano u njihovim djelima, koja se postupno šire u neposrednom susjedstvu »heretičkih« krajeva i čitaju i izvan uskog kruga inkvizitora.

Norme koje je propisivala papinska kurija i utjecaj protuheretičkih spisa dakako da su se najviše osjetili među svećenstvom, srazmjerno mjestu na hijerarhijskoj ljestvici crkve. No, već na toj razini se postavlja pitanje koliko su doista u svakodnevnom životu primjenjivane norme, odnosno u kojoj mjeri je prihvatanje papinskog stava bilo stvarno a koliko tek deklarativno. Pri tome valja voditi računa o određenim pojavama koje će bitno određivati poziciju katolika u saobraćanju s pristašama »heretičke« sljedbe, te dobrano potiskivati u drugi plan norme saobražene vladajućoj »ideologiji«. Naime, geoprivredni položaj primorskih gradova nametao je orijentaciju ka trgovini kao jednom od najpogodnijih oblika privređivanja, kojim se moglo nadomjestiti disproporcija između relativno malih područja pod izravnom kontrolom i nesrazmjerno narasle gradske populacije što ju je trebalo održavati na životu. Uglavnom bez vlastitih proizvoda koje bi mogli staviti u promet i s gradskim tržištem kojega je potrošačka moć otvarala slabu perspektivu prosperiteta, gradovi su od Šibenika do Kotora stajali u punoj ovisnosti o zaleđu. Činjenica, pak, da se s jedne strane u XIV st. bosanski banat teritorijalno širi, čime se otvara mogućnost ekspanzije »heretičke« crkve, dok s druge strane rast značenja proizvodnje plemenitih metala u Bosni još tješnje veže primorske gradove uz tu kolijevku »hereze«, nametala je potrebu vrlo oprezne prim-

¹²⁾ M. Barada, Šidakov problem »bosanske crkve«, *Nastavni vjesnik* XLIX/1940-41; Kniewald, o.c.; Sanjek, o.c.

¹³⁾ Papinske bule objavio je A. Theiner u zbirka Vetera monumenta Hungariorum sacram illustrantia I-II, Romae 1859—62 i Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia, I Romae 1863, II Zagrabiae 1875. Većina bula pretiskana je i pristupačnija u T. Smičiklas, *Diplomatički Zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* II-XVII, JAZU, Zagreb 1905—1981.

jene »ideologijskih« obrazaca saobraćanja, kako ih je propisivala vrhovna crkvena vlast i primjenjivala inkvizicija.¹⁴⁾ Doda li se tomu da upravo tijekom XIV st. Bosna postaje prvorazredni čimbenik u političkom životu istočnojadranskog prostora,¹⁵⁾ sa svim posljedicama koje ta nova uloga nosi, onda postaje jasno da su svećenstvo i satnovništvo dalmatinskih gradova dovedeni u klasično ambivalentnu poziciju i stavljeni u procijep dnevnih potreba i »ideologiziranih« normi ponašanja, oprečnih po zahtjevima koje su kao vrijednosni sustavi nametali.

*
* *

Smještena u takvu sliku prilika, priča s početka ovog teksta poprima odlike paradigmatične situacije, u kojoj je, međutim, neočekivani potez biskupa bitno promijenio uhodani tijek događaja, prisilivši ujedno općinske vlasti da jasnije formuliraju svoje stanovište o »hereticima«, te da u argumentiranju takvog stava naveđu niz činjenica koje mnogoštošta otkrivaju. Priznavajući prvenstveno, u podtekstu svog prosvjeda protiv izopćenja, da njihov postupak prema bosanskim »hereticima« predstavlja otklon od norme i samim tim nešto što nije dobro, knez i vijećnici, ipak, smatraju da su imali dovoljno dobrih razloga da postupe upravo onako kako su postupili, naglašavajući pri tom da su to radili »prijetvorno i prisiljeni«. ¹⁶⁾ Opravdanje, pak, svojih postupaka izvode iz činjenice da »štogod je činjeno i što se činilo, jeste i bilo je (izazvano) vrlo velikim strahom od silne opasnosti i većeg zla, i to ne običnim ljudskim, već strahom koji s pravom zapada i najpostojanijeg čovjeka, da će od ljudi rečene vojske, koji su skoro na pragu grada Trogira, za ovu godinu biti upropaštena prehrana cijelog puka i klera, te da ne bi bili uništeni vinogradi i maslinova stabla, popaljena sela, a ljudi, žene i djeca odvedeni u ropstvo«. ¹⁷⁾ Strah od posljedica eventualnog suko-

¹⁴⁾ Šidak, o. c. 281, formulira utjecaj ovih čimbenika na ovakava način: »Neposredni dodir s bosanskim patarenima postao je dakle gotovo svakodnevna pojava i ekonomska nužda, koja se više dala izbjeći«.

¹⁵⁾ Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Napredak, Sarajevo 1942; S. Ćirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države, SKZ, Beograd 1964.

¹⁶⁾ Arhiv JAZU, *Lucius* XX-12/IV, fol. 54: »id quod fecerunt dictus dominus comes, comune et homines Tragurienses... non fecerunt nec facient uoluntarie sed dolentes et inuiti«.

¹⁷⁾ *Isto*, fol. 57: »quicquid factum est et fieri contigerit factum est et fiet solummodo maximo metu instantis periculi, et maioris mali, et non uani hominis sed metu qui merito in homine constantissimo cadat, uidelicet ne uictus anni presentis totius populi et cleri dissipetur, et ne uinee et arbores oliuarum destruantur et uille conburantur, et ne homines et mulieres et paruuli ducantur in captura per homines dicti exercitus, qui sunt quasi in limine ciuitatis Traguriensis«.

ba s Bosancima, koji bi po općem mišljenju bio neizbježan da nisu otposlani i darovi, nije se ograničio samo na kneza i njegove vijećnike, odnosno ni samo na Trogirane. Kada je u svečano okupljenom kaptolu proglasio izopćenje kneza i njegovih drugova, biskup je naišao na otpor čak i među kanonicima i svećenicima, pa su oni »smaknutih kapa i uz veliku pomnjivost, uputili Vama (se. biskupu) mnoge molbe u rečenom kaptolu, da od rečene donuncijacije odnosno odluke, uredbe ili presude odustanete, govoreći kako je ono što ste učinili protiv pravde i usmjereno protiv mira kako klerika i ostalih crkvenih ljudi, tako i laika, i kako lako može prouzročiti sukob i šizmu između klera i laika«.18) Dokazujući da slanje darova i ambasadora bosanskoj vojsci (»hereticima«) predstavlja opću pojavu, po kojoj trogirski knez i njegovi vijećnici nisu nikakav izuzetak, isti su predstavnici klera podsjetili biskupa »kako su također gospoda knezovi i stanovnici Splita i Šibenika, zbog svog održanja, uputili (ambasadore) *zapovjednicima rečene vojske*, te da gospodin splitski nadbiskup i šibenski biskup nisu protiv tih knezova i vijećnika ništa poduzeli, budući da su znali da što su knezovi i općine poduzeli *nisu radili od dobre volje već natjerani*«.18a)

No, okim trogirskog klera, koji je, tijekom sjednice kaptola na kojoj je izrečena kazna izopćenja, jasno stavio do znanja da su »održanje života« i mir u gradu mnogo važniji od poštivanja krutih i »ideologiziranih« normi, i predstavnici su vrhova crkvene hijerarhije počesto znali zabaciti ono što su s propovjedaonice morali propagirati. Pri tom ih, izgleda, većina njihova stada nije ni krivila, budući da su se ravnali po općevažećim, ali ne i propisanim normama. Stoga je razumljivo što u formulaciji kako je »čak i gospodin nadbiskup, Vaš (sc. trogirskog biskupa) metropoliteta, poslao *kapetanima rečene vojske* ponude, *ne od dobre volje već iz straha* od neposredne opasnosti, da ne bi od *rečene vojske* štetu pretrpjeli ljudi i stvari«,19) ne nalazimo ni traga osudi, ili pak prigovora nadbiskupu, već samo opravda-

18) *Isto*, fol. 52: »canonici et presbiteri et alii religiosi multas supplicationes uobis in dicto capitulo fecerunt cum magna instantia, depositis caputeis quod a dicta denunciatione seu declaratione, precepto et amonitione seu processu desistere deberetis, dicentes quod id quod uos facistis est contra equitatem tam clericorum et religiosorum, quam secularium, et quod posset de facili inducere inter clericos et laicos scandalum et scizma«.

18a) *Isto*, fol. 52: »quod etiam domini comites, comunia et homines Spalatenses et Sybenicenses ad suam conseruationem mittunt ad capitaneum dicti exercitus, et tamen dominus archiepiscopus Spalatensis et episcopus Sybenicensis contra ipsos comites et consiliarios non procedunt, cum sciant quod id quod ipsi comites of comunia fecerunt, faciunt non uoluntarie sed coacti«.

19) *Isto*, fol. 52—3: »quod plus est etiam dominus archiepiscopus, uester metropolitanus, misit capitaneo dicti exercitus exenia non uoluntarie sed metu instantis periculi, ne damnificaretur per dictum exercitum in personis et rebus«.

nje ovakva njegova poteza. Štoviše, ni svome biskupu Trogirani nisu zamjerili što je »*ljude rečenog gospodina bana Stjepana*« drugom prigodom ljubazno primio, no, zato su upravo iz činjenice da je on svoje držanje prema njima promijenio izvukli zaključak da se s njegove strane radi o prijeveri i spletki.²⁰⁾

Nakon svega što je izloženo o ovoj aferi, posatje posve jasno da je trogirski biskup optužbom za pomaganje »heretika« doista »lovio u mutnom«,²¹⁾ te da je njegov postupak izlazio iz okvira uobičajenih, ako već ne i ozakonjenih, normi ponašanja. Ostaje, međutim, da se vidi u kojoj mjeri je njegov poziv za održanje »čistoće vjere« naišao na pozitivan odziv, odnosno da li je i uolikoj mjeri među njegovim suvremenicima neprijeporni teorijski animozitet spram protagonista »heretičke« sljedbe utjecao na praktične poteze u svakodnevnom životu. Prije no što pokušamo naći odgovor na to pitanje, valja, međutim, staviti jednu ogradu, vezanu uz prirodu izvora iz kojih se danas orpu saznanja o ovim događajima. Naime, sačuvana dokumentacija o ovom slučaju, kao i uopće za ovo vrijeme, pokriva tek neznatni dio pučanstva onodobnog Trogira, zapravo samo onaj dio koji je u dosta velikoj mjeri participirao u upravi komune. Stav, pak, ostataka gradskog puka ostaje gotovo posve nepoznat i može se tek pretpostaviti da je bio formiran ponajviše pod utjecajem jedinog onodobnog medija masovnog komuniciranja, onkvene propovjedaonice. Stoga je vrlo bitno naglasiti ono nesuglasje što ga je izrazio trogirski kler okupljen u kaptolu, stavljajući biskupu jasno do znanja da ne odobrava njegov potez i da na problem komuniciranja s »hereticima«, bar u ovakvim izvanrednim prigodama, gleda slično općinskim vlastima. Preciznost, pak, izričaja i jasnoća u formuliranju pojedinačnih iskaza, koje se nedvojbeno osjete u čitavom dokumentu, omogućuju da se nijansira stanovita polarizacija u stavovima čak i kod klera, kako je on bio reprezentiran u kaptolu. Ta se polarizacija očituje u činjenicama da su biskupu upozorenje uputili »kanonici i svećenici i drugi vjernici«, dočim je neposredno prije toga biskup naredio »kako kanonicima i svećenicima tako i braći dominikancima i redovnicima, te svima ostalima prisutnima u kaptolu« da njegovu uredbu moraju poštivati.²²⁾ Izostavljanje redovnika, dominikanaca i

²⁰⁾ *Isto*, fol. 56: »Exponit etiam dictus syndicus... quod ex parte uestra predictis preceptis... uersatur fraus et dolus, reprobando nunc in dictis preceptis... uestris homines dicti domini Stephani bani quos alias amicabiliter accepistis«.

²¹⁾ Cijelu aferu predstavlja u suvremenom trogirskom kontekstu Lucić, o. c. 529—545.

²²⁾ Prvu formulaciju vidi ovdje u bilj. 18, dok biskupove riječi glase: »precipiendo in dicto capitulo tam canonicis et presbiteris, quam fratribus predicatoribus et monacis et omnibus aliis in dicto capitulo existentibus« (Arhiv JAZU, *Lucius* XX-12/IV, fol. 52).

benediktinaca, kod navođenja onih koji su upozoravali biskupa na prenagljenu odluku, dobija još više na značenju uzme li se u obzir da je upravo opat benediktinskog samostana sv. Ivana zvanično, u biskupovo ime, upozoravao kneza i vijećnike da ne šalju poslanstvo Bosancima. Vjerojatno u stvarnosti ne tako odsječena, ovakva podjela klera je bar očekivana i u skladu s društvenim ulogama koje su imali svjetovni svećenici i redovnici, pa je stoga realno pretpostaviti da se i među pučanstvom potencijalni animozitet spram bosanskih »heretika« pretvarao u spremnost na akciju ponajviše u onom segmentu koji je svoje religijske potrebe ostvarivao komuniciranjem s pripadnicima redovničkih zajednica.

Vratimo li se, međutim, onome što nam kao nedvojbeno zasvjedočuju izvori, vidjet će se da je sukob s biskupom eskalirao i vukao se još godinama. Iza kneza, a protiv biskupa, svrstao se gotovo cijeli plemićki Trogir, pa se tako u jednom prizivu na papinsku stolicu 1339. navode čak 44 imena trogirskih plemića koji »predstavljaju cijelo tijelo grada«, jedinstveno u zahtjevu da se biskup svrgne s položaja.²³⁾ S druge strane i biskup je istrajao u svojim optužbama da su njegovi protivnici »naklonjeni krivovjercima«, što je ponovio i njegov zastupnik na završnom ročištu, pred kardinalom Galairanom, delegiranim papinskim sucem. Argument je sada već bio toliko klimav da ga ni kardinal nije usvojio, te je 21. 4. 1341. donio presudu kojom izopćuje samog biskupa, nakon čega je trogirska biskupija vođena kao »vakantna« sve do Lampridijeve smrti 22. 2. 1349.²⁴⁾

*
* *

Ostavljajući po strani ovaj dalji tijek događaja, koji samo potvrđuje ono što je uočeno na početku, čini se da suštinu nazora čovjeka XIV st. najbolje održava način na koji se u ovom opširnom dokumentu formuliraju određeni stavovi. Naime, općinske vlasti dosljedno za Bosance rabe izraze »vojska gospodina bana Stjepana«, »zapovjednici vojske«, »ljudi vojske« i sl., pri čemu postaje očigledno da se referenca na vjersku pripadnost namjerno izbjegava. U istom se, međutim, dokumentu reproduciraju u upravnom govoru i riječi biskupa Lampridija, no ovdje se o Bosancima govori isključivo kao o »hereticima Bošnjanima«, »hereticima iz Bosne« i sl. Treba, ipak, primijetiti da trogirске vlasti nisu ni pokušale osporiti tvrdnju da su Bosanci doista »heretici«, pa su, štoviše, na jednom mjestu izrijeком to i priznali, s formulacijom u kojoj je opet izbjegnuto da ih oni sami tako nazovu, jer tu »vojsku, odnosno njene ljude,

²³⁾ Lucić, o.c. 537—8.

²⁴⁾ Isto, 543—5.

Vi (sc. biskup) zovete hereticima²⁵⁾ Po svemu bi se moglo zaključiti da je problem općenja s bosanskim »hereticima« rješavan na vrlo jednostavan način, time što se na njih, javno i zvanično u sličnim prigodama, gledalo kao na »vojsku«, »osvajачe«, »trgovce« i sl., pri čemu valja samo naznačiti kako se napisanoj riječi očigledno pridavala važnost i značenje koji su do naših dana u mnogome izgubljeni. Samo smještanjem u takav kontekst, moguće je objasniti činjenicu da se u relativnom mnoštvu izvora, osobito iz XIV st., tek u malom broju slučajeva i, uglavnom, u određenim i predvidljivim situacijama, na Bosance poziva kao na »heretike«, čime se onda razrješava i proturiječnost iskazana u stavovima da se saobraćanje s »hereticima nije dalo izbjeći«, a da pri tom njihova pojava nije »ostavila vidljiva traga u izvorima«.

Način razmišljanja, koji smo bili u stanju rekonstruirati na temelju ovog opširnog dokumenta o samo jednom slučaju, potvrđuje se, međutim, na različitim točkama kako sinkrone, tako i dijakrone osi, u vrlo širokom rasponu. Od brojnih primjera koji ovako zadane okvire mišljenja postuliraju kao »povijesnu pojavu duga trajanja«, vrijedi se ovdje osvrnuti na nekoliko trenutaka u povijesti Splita i Dubrovnika, najvećih crkvenih središta u neposrednom susjedstvu »heretičkog« prostora i, ujedno, gospodarskih i političkih centara u natješnjoj vezi s tim istim prostorom. Već spominjani okviri gospodarskog života dalmatinskih gradova uvjetovali su, osobito od druge polovice XIII st., uspostavljanje guste mreže privrednih veza Splita i Dubrovnika sa širokim prostorom zaleđa, pri čemu ni Bosna nije mogla biti zaobiđena samo zbog postojanja »hereze«.²⁶⁾ Pristaše »heretičke« sljedbe neometano su dolazili u primorske centre, dalmatinski trgovci su još lakše i češće zalazili na »heretičko« područje, no, po svemu sudeći, sve je teklo svojim tijekom, a da nitko, ili bar skoro nitko, nije našao za shodno da zvanično trgovce iz zaleđa optuži za »herezu«, a stanovnike komuna za pomaganje »heretika«. Pa, ipak, kao i u slučaju trogirskog biskupa 1339, trebalo je samo dovoljno dugo čekati da se netko nađe u situaciji da mu »ideologijska« objeda ostane kao posljednje oružje u bezizglednoj poziciji.

²⁵⁾ Arhiv JAZU, *Lucius* XX-12/IV, fol. 54: »homines cuius exercitus hereticos appellatis«.

²⁶⁾ O privrednim vezama Bosne i Dubrovnika napisano je dosta toga, s tim da najnoviji zaokružen pogled, s bogatom literaturom, daje D. Kovačević — Kojić, *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države, u Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine* I. Privredne veze sa srednjodalmatinskim gradovima mnogo su slabije poznate, te se za XIV st. moramo ograničiti na ono što uopćeno, ali na temelju notarijata, piše T. Raukar, *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću, Historijski zbornik XXXIII-XXXIV/1980—81*. Za XV st. literatura je nešto bogatija i uključuje L. Thalloczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca, Zagreb 1916*; M. Šunjić, *Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskih odnosa, HZ XIV/1961*; T. Raukar, *Komunalna društva u Dalmaciji u XV i u 1. polovini XVI st., HZ XXXV/1982*, te, dakako, već navedeno djelo D. Kovačević—Kojić.

I doista, takva se osoba našla, ali na posve neočekivanu mjestu, u krugu bosanske vladarske obitelji. Naime, sukobivši se o bansku čast s bratom Tvrtkom, Vuk Kotromanić je, nakon početnih uspjeha 1366, početkom iduće godine bio prisiljen da se povuče u Dubrovnik, da bi mu se poslije toga za neko vrijeme izgubio trag.²⁷⁾ No, Vuk nije ostao neaktivan, pa je 1369, izgubivši valjda svaku drugu nadu, pisao samom papi, objeđujući izgleda u vezi s »herezom« sve i svatkog. Na spisku su se, čini se, našli i stanovnici dalmatinskih komuna, čak i Dubrovčani kod kojih se svojedobno sklonio pred bratom, optuženi da u svoje kuće primaju »heretike«, odlaze k njima i tamo trguju, a sve to unatoč bjelodanom saznanju da se radi o »hereticima«, koji to, sa svoje strane, koriste da bi »rasipali kužno sjeme« svog učenja.²⁸⁾ Iako nije lagao, već možda samo preuveličao cijelu pojavu, Vuk iz ove akcije nije izvukao velikih rezultata, ali je zato papa Urban V iskoristio prigodu da nadbiskupe splitskog i dubrovačkog podsjeti kako je »zabranjeno da katolici i vjernici poduzimaju poslovanje i trgovanje s hereticima«, te im naložio da, uz prijetnju ekonomsku blokadu »heretičke« Bosne, ne bi li time dozvali pameti i tamošnje katolike, koji s »hereticima« mirno žive, te ih čak brane i štite. No, vrući je papinski poziv na »križarski ekonomski rat«, kako bi se plan vrhovnog poglavara katoličanstva moglo okrstiti suvremenim jezikom, po prirodi stvari morao ostati bez ikakva odjeka, a trgovina i poslovanje s »heretičkom« Bosnom su baš nekako ovih godina dobili na zamahu i ušli u novu kvantitativnu fazu. Epizoda je u Rimu očigledno bila dobro zapamćena, tako da papinska vlast više nikada nije pokušala da ponovi nešto slično, a trgovina i poslovanje su, shodno prijekim potrebama komuna, nastavljeni bez obzira na sve što se u Bosni događalo na vjerskom planu.

Na sličan način su se stvari odvijale i u političkom životu gradova, kako će se to bjelodano pokazati na primjeru izbora lumskog kneza Petra za gradskog poglavara u Splitu.²⁹⁾ Iako notorni pristaša »hereze«, pri čemu ga kao takvog označava samo Toma Arcidakon, ali ne i zvanični dokumenti, u vrijeme kada se ova dobrano proširila po zaleđu istočnojadranske obale, Petar je bio u milosti kod tada mladog kralja i kasnijeg ugarsko-hrvatskog vladara, Bele IV, te su ga Splitsani »mirne duš« izabrali i za svog

²⁷⁾ O Vukovoj pobuni Poviest, 301—7; Ćirković, Istorija, 129—32.

²⁸⁾ Vukove denuncijacije na papinskoj kuriji ogledaju se u tri pisma Urbana V iz decembra 1369, objavljena kod Theiner, Vetera historica II 91, i Vetera monumenta Slavorum I 265. Pismo nadbiskupima splitskom i dubrovačkom, koje nas ovdje jedino i zanima, pretiskao je Smičiklas, Diplomatički Zbornik XIV/1916, 218—20, i još jednom u istom tomu, pod pogrešnim datumom 13. 12. 1370, na str. 298—9.

²⁹⁾ Ovaj prikaz izrađen je na temelju jedne isprave objavljene u Smičiklas, Diplomatički Zbornik III/1905, 259, l. 8. 1226, i teksta u Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, ed. F. Rački, JAZU, Zagrabiae 1892, 103—10.

kneza. No, u trenutku kada je trebao radi ceremonijala ustoličenja, biti uveden u katedralu, tom se »bogohuljenju« usprotivo gradski kler. Laici to nisu smatrali baš nekom jakim preprekom, te su jednostavno, oduzevši ključeve kustodu, nasilno uveli novoizabranog kneza u crkvu. Razloge otporu klera, pri čemu se iz Tomina pričanja ne može utvrditi koliki dio svećenstva je uopće pružio otpor otkiva već sljedeći pasus našeg izvora. Naime, u tom je trenutku u Splitu boravio papinski inkvizitor Akoncije, koji je, skladno svojoj profesiji, pokušavao u gradu prisutni animozitet spram »heretika« pretočiti u djelo, te kao revan progonitelj njih i njihovih »pomagača« našao za shodno odmah izopćiti cijeli grad, u kojem tijekom gotovo cijele godine nakon toga, po Tomi, nije više bilo službe božje. No, da je religijskog žara ovakve vrsti i otpora »hereticima« u određenim trenucima svjetovnog života, čak i među klerom, bilo mnogo manje nego što to po Tomi Arcidakonu izgleda, dokazuje postupak tadašnjeg splitskog nadbiskupa, Guncela, koji je za ovih događaja boravio u Ugarskoj. Vrativši se, međutim, u svoj grad, nadbiskup je »ne baš osobito obazrivo, razriješio (grad) legatova izopćenja« i time stavio točku na cijelu aferu. Petar je i nadalje ostao gradskim knezom, pomažući Splićane u nekim lokalnim sukobima, pa su ovi tek nakon njegove smrti, negdje prije 14. 4. 1227, izabrali novog gradskog poglavara.

Skoro puna dva stoljeća nakon Petrova izbora za kneza, na čelu splitske komune, u posve drugačijim okolnostima, našla se opet osoba problematičnih vjerskih stavova, osoba koja je i sama u jednom trenutku priznavala svoju »heretičku« prošlost, pokušavajući od toga napraviti politički kapital u trenucima kada su skoro sve druge mogućnosti za održavanje pozicija izgledale iscrpljene. Riječ je, dakle, o velikom vojvodi bosanskom i kasnijem splitskom hercegu, Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću, čija je desetogodišnja vladavina u komuni na kraju bila okrštena »faraonskom«.³⁰⁾ No, ni nedvojbeno neprijateljsko raspoloženje dobrog dijela komune, ni Hrvojevo eksponiranje vlastite »heretičke« prošlosti, nisu Splićanima dali povoda da javno pretresaju vjerska stanovišta svog gospodara, iz čega bi se dalo zaključiti da Hrvojeva vlast nije izravno ugrožavala vitalne interese komune.

Na sličan način se kod izricanja optužbi za »heretičnost« postupalo i u Dubrovniku, mada je tu dobroano drugačiji položaj grada, koji nikada tijekom srednjeg vijeka nije prihvatao skrbništvo feudalaca iz zaleđa, ali je s druge strane neposredno graničio s bosanskim kraljevstvom, uvjetovao i ponešto drugačije iskustvo u komuniciranju s »hereticima«. Samo u trenucima izravnog ugro-

³⁰⁾ Svoju »heretičku« prošlost spominje Hrvoje u pismu kraljici Barbari, što ga u prijevodu donosi F. Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, MH, Zagreb 1902, 228—9. O Hrvojevoj vlasti u Splitu opširno G. Novak, Povijest Splita I, MH, Split 1957, 231—243, koji donosi dokument u kojem se govori o »faraonu«.

žavanja životnih interesa, tijekom pravih ratova u četvrtom desetljeću XV st. s vojvodom Radoslavom Pavlovićem, a u šestom s hercegom Stjepanom, Dubrovčani su se znali potužiti svome vladaru ili papi kako je njihov neprijatelj ujedno i »podli heretik i pataren, neprijatelj kršćanskog imena«³¹⁾ ne bi li ovakvim »ideologijskim usijavanjem« optužbi priskrbili neophodnu pomoć u sukobu sa susjedom. Inače su te iste »heretike« u svom gradu primali i častili, s njima obavljali poslove, a na bosanskom području odsjedaše u njihovim »hižama«, koristili se njihovim utjecajem u političkom životu zemlje, te ih, u skladu s tim, darivali poklonima, ne praveći razlike između »pravovjernih« i »krivovjeraca«.³²⁾ Suštinu tog odnosa, koji odaje dojam krajnje trezvenosti i racionalnosti, najbolje se može uočiti u podrobnijoj analizi jasno izražene dinamike, što ju se, zahvaljujući relativno obilnoj dokumentaciji, može dosta precizno pratiti negdje od samog početka XV st.

Promjena u dubrovačkom stavu prema »hereticima«, do koje je tada došlo, očitovala se na dva plana, te je posve sigurno da nije puki slučaj što su u to doba na jednoj strani pokušava dokrajčiti nasilno odvođenje Bosanaca u »ropstvo«, dok se na drugoj počinje posve otvoreno kontaktirati s najvišim predstavnicima hijerarhije »heretičke« sljedbe. Nasilno odvođenje u »ropstvo« pogadalo je u dubrovačkom zaleđu upravo »heretike«, pa je još na kraju XIV st. bilo dovoljno dokazati porijeklo iz katoličke sredine da bi se uhvaćeni »serv« oslobodio nasilno nametnutih okova.³³⁾ No, u drugom desetljeću XV st. donose dubrovačke vlasti uredbe kojima je cilj bio prvo dokidanje trgovine robljem na veliko, a potom i nasilnog odvođenja u »ropstvo«. Iako se trgovini »servima« i ranije pokušavalo stati ukraj, i to u sklopu suvremenih nastojanja na širem prostoru istočnog Jadrana,³⁴⁾ dubrovačke odluke, zbog ranije navedenih okolnosti, zavrjeđuju osobitu pažnju, pri čemu se već iz njihovih definitivnih zvaničnih redakcija može štošta iščitati. Zamjetno je, prije svega, da se uredbe razlikuju po svečanoj preambuli, koja objašnjava opće razloge donošenja zakonskog članka. Za uredbu donesenu 1416, kojom se zabranjuje trgovina »servima« na veliko, nije bilo teško naći opravdanje u činjenici »što su se mnoga susjedna gospoda kod nas svakodnevno tužila i tuže protiv naših trgovaca koji obitavaju u Drijevimama i drugih Dubrovčana, zato što pro-

³¹⁾ Takvu objedu Radoslava Pavlovića vidi u L. Thalloczy — J. Gelcich, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 337, 30. 4. 1430. Za hercega Stjepana, pak, vidi M. Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva III*, SANU, Beograd 1967, 207, nr. 61, 11. 9. 1452.

³²⁾ Sve dokumente dubrovačke provenijencije, u kojima je riječ o bosanskim »hereticima«, sakupio je i objavio Dinić, o.c.

³³⁾ Isto, 63, nr. 161, 14. 4. 1393.

³⁴⁾ U tom širem kontekstu pojavu razmatra N. Budak, *Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu — razvoj i značaj*, HZ XXXVII/1984.

daju i kupuju njihove podložnike«, a k tomu se moglo dodati »da je takva trgovina ružna, opaka i zla, te protivna čovječnosti«. ³⁵⁾ No, takva opravdanja nisu mogla stajati i u uredbi iz 1418, koja, zapravo, predstavlja dopunu one prethodne i eksplicira da »nijedna osoba ne može odvesti ni u jedno mjesto bilo koju **glavu bilo kakva položaja**«, ukoliko ta »glava« sama ne da pristanak pred dubrovačkim knezom i trojicom njegovih sudaca, odnosno, da »bilo koja osoba (iz) Dubrovnika i van njega, kojegagod položaja bila, ne može odvesti bilo koju **glavu bilo kojeg položaja**«. ³⁶⁾ Praktično značenje ovako formuliranog zakonskog članka najbolje će se uočiti ako imamo na umu da su suvremene mjere za dokidanje trgovine »servima«, bar u blizini najvećeg trga za prodaju »heretika« u Drijevnima, bile u stanovitoj mjeri selektivne, budući da su se potpune zabrane odnosile samo na trgovinu kršćanima. ³⁷⁾ Zna li se pri tomu da nakon ovog doba bar u Dubrovniku, nema više pravedanja »serviliteta« pripadnošću »heretičkoj/patarenskoj« sljedbi, postaje jasno da su uredbom iz 1418. dubrovačke vlasti uzele pod izravnu zaštitu, koliko je to u njihovoj moći bilo, upravo bosanske »heretike«. No, kako je ovaj potez dubrovačkih vlasti bio usmjeren ponajviše protiv aktivnosti Katalonaca i Sicilijanaca, inače gorljivih katolika, i to na području širem od gradskog distrikta, to su se u tekstu pojavile uvijene formulacije o »glavi bilo kakva položaja«, a u zvaničnoj redakciji dokumenta, kako je ona javno proglašena, nije se moglo o razlozima njena donošenja reći ništa drugo do da ona treba da dokine enormno odvođenje »u druge krajeve«.

I dok je tako uredba iz ovih razloga ostala s krunom svečanom preambulom, korijen samog postupka treba, dobrim dijelom, tražiti u onom prijelomnom trenutku kada su, 1403, prvi »patareni« po službenoj diplomatskoj dužnosti došli u Dubrovnik. U tom prvom zvaničnom kontaktu na komunalnom području, kako ga prikazuju naši izvori, ³⁸⁾ na obje se strane osjećala stanovita zbunjenost, koja bi trebala objasniti činjenicu da je dubrovački kancelar, pišući zapisnik sa sjednice vijeća na kojoj se raspravljalo o posjeti, našao za shodno pojasniti odrednicu »patareni« dodatkom »ili redovnici« bosanske sekte, da bi netko, valjda kod naknadnog pregleda zapisnika, to pojašnjenje o »redovnicima« prekrizio. ³⁹⁾ Na drugoj strani, pak, »patareni« se nisu osjećali baš posve sigurno u gradskom okolišu, te je tako »djed crkve bosanske«, koji je bio među onima što su tom prigodom dopratili vojvodu Pavla Klešića, odlučio da se ne spusti u sami grad, već da ostane na Brgatu, kamo su mu

³⁵⁾ Dinić, o. c. 89, nr. 200, 27. 1. 1416.

³⁶⁾ Isto, 91, nr. 203, 28. 1. 1418.

³⁷⁾ Za primjer Korčule vidi Budak, o. c. 133.

³⁸⁾ Dinić, o. c. 221—3, nr. 1—4.

³⁹⁾ Zbog zanimljivosti mjesta reproducirat ću ga onako kako ga donosi Dinić, o. c. 221, nr. 1: »de honorando patarinos (seu regullantes, precrtano) sette Bosne«.

dubrovačke vlasti uputile poslanstvo na razgovor. Ni sedam mjeseci kasnije, kada su »patareni« dopratili do Dubrovnika ženu onog istog Pavla Klešića, te nesigurnosti nije nestalo, pa su ih vlasti trebale posebno pozvati da uđu unutar zidina. No, stvari su se nadalje razvijale u smjeru sve veće tolerancije i sigurnosti u međusobnim kontaktima, ali nam, prije osvrta na takav tijek razvitka, ostaje da vidimo što je to bilo razlogom da bosanski »heretici« uđu u zvanični život Dubrovnika.

Čini se da ključ za razumijevanje novonastale situacije treba tražiti u sinkronim i burnim događajima koji su potresali bosansko kraljevstvo,⁴⁰⁾ događajima tijekom kojih su Dubrovčani imali priliku da uoče neprijeporno veliku važnost »patarena«, odnosno cijele »crkve bosanske« u društvenom životu zemlje. U sukobima kralja Ostoje s vlastelom, koji su se razbuknuli 1402. i 1403, zorno se iskazao moralni autoritet »crkve« kao društvene institucije, praktično otjelotvoren u činjenici da su »patareni« bili u stanju održati u svojoj hiži, usred zemlje, jednog od kraljevih protivnika, da bi ovaj pri tom čak i »jeo kraljev kruh«, a drugog od kraljevih protivnika u sigurnosti dopratiti do Dubrovnika, te mu čak, nešto kasnije, osigurati povrat posjeda i izmirenje s kraljem.⁴¹⁾ I sami u sukobu s kraljem Ostojom, Dubrovčani su, kako po svemu izgleda, upravo u ovim trenucima prevalili neku vrst psihološke barijere i zvanično se utekli pomoći i utjecaju »crkve bosanske«, vjerovatno računajući i na duži rok, budući da stanje u kraljevstvu, za koje su bili vezani pupčanom vrpcom, nije obećavalo smirivanje nestabilnih prilika u dogledno vrijeme, tim prije što je zemlja već bila razdrobljena na gotovo posve samostalne velikaške oblasti. Ovdje se, međutim, valja na trenutak zaustaviti i upozoriti na to: a) da su 1403. na dubrovačkoj strani ostvareni prvi zvanični kontakti s »crkvom bosanskom«, što nikako ne isključuje mogućnost da je nezvaničnih i nezabilježenih kontakata i usluga bilo i ranije; b) da su »patareni«, odnosno »crkva bosanska«, Dubrovčanima bili potrebni kako radi osiguranja njihova postojećeg položaja u zemlji, tako i zbog vrlo realne fizičke opasnosti za sam grad, protiv kojeg će kralj Ostoja doista vrlo brzo povesti otvoreni rat. Bilo kako bilo, prvi korak u naznačenom pravcu bio je zahtjev da kod sklapanja ugovora s kraljem, u maju 1404. i »patareni« preuzmu stanovite garancije za njegovo obdržavanje, na isti način na koji su već uobičajili garantirati odnose uspostavljene između vladara i vlastele.⁴²⁾

Od tog trenutka pa nadalje, Dubrovčani će, u ovisnosti o stanju u zemlji, u određenim prigodama uspješno koristiti usluge »pata-

⁴⁰⁾ Za burne događaje u Bosni na početku XV st. vidi Poviest, 381—411; Ćirković, o.c. 192—204.

⁴¹⁾ Ćirković, Bosanska crkva, 224—5.

⁴²⁾ Zahtjev Dubrovčana u Dinčić, o.c. 182—3, nr. 4, 29. 5. 1404. O ulozi »crkve bosanske« u odnosima između vladara i feudalaca vidi Ćirković, o.c. 223—4.

rena«, što će se, dakako, istodobno odražavati i na odnos spram »heretika« u samom gradu. Pri tom treba naglasiti da su u infrastrukturalnom smislu, stvaranjem jakog osjećaja ugroženosti u gradu, na ove odnose utjecali već spominjani sukobi što ih je općina 30-ih i 50-ih godina XV. st. imala s Radoslavom Pavlovićem i hercegom Stjepanom.⁴³⁾ Isprepletenost svih ovih pojava i njihova međusobna uvjetovanost najbolje će se uočiti predstavimo li paralelno, u kronološkom slijedu, čvorišne točke ovog kompleksa odnosa, kako se one mogu postaviti na temelju izvora što ih je objelodanio Dinić i rezultata dosadašnje historiografije. (Sl. I).

Sve ovo, međutim, što se činilo na dubrovačkoj strani, prelazilo je mjeru »dobrog ukusa« srednjeg vijeka, čega su bili svjesni i sami Dubrovčani, kako se to moglo vidjeti već u načinu na koji je zvanično redigirana uredba o zabrani nasilnog odvođenja u »ropstvo«. Nedvojbeno je da bi optužba za »pomaganje heretika«, koju je 1339. trogirski biskup onako bezuspješno podigao protiv svoje općine, u slučaju Dubrovnika nakon 1403. na svakom crkvenom sudu bila dobijena bez većih teškoća, no, na svu sreću Dubrovčana, nitko se nije našao da takvu optužbu podigne. Pa, ipak, to još uvijek nije značilo da u Dubrovniku, u određenim trenucima, nije bilo straha od takve mogućnosti, kako se to jasno ogleda u napatku što ga je općina dala poslanicima koji su 1459. krenuli na papinsku kuriju u Rim.⁴⁴⁾ Osjetivši, naime, da se u Bosni, ili bar u onom njenu dijelu koji nije bio pod kontrolom hercega Stjepana Vukčića, sprema konačni obračun s »crkvom bosanskom«, do čega je doista i došlo u drugoj polovici te godine,⁴⁵⁾ Dubrovčani su se dosjetili da bi bilo vrlo zgodno imati papinsku bulu poput one koju su od bazelskog koncila dobili za trgovanje među »nevjernicima« na Istoku. Takvim bi se, naime, dokumentom, vrlo lako moglo opravdati gošćenje i poklone »patarenima«, njihovo prijateljstvo u samoj Bosni i vrlo razgranate veze s redovnicima i hijerarhijom »heretičke« sljedbe. Kao i Trogirani stodvadeset godina ranije, Dubrovčani će u podtekstu zahtjeva papi ocrtati »normu«, po kojoj bi njihova »kršćanska« dužnost bila da su u stalnom ratu s »hereticima, šizmaticima i nedalekim nevjernicima« koji ih okružuju sa svih strana, no, kako nisu dovoljno moćni da tu moralnu obavezu i ispune, to su se morali sa svojim susjedima nekako složiti. Štoviše, živeći u vrlo siromašnoj zemlji, prisiljeni su »živjeti od susjeda«, što je nemoguće ako se ti susjedi »ne časte darovima i drugim stvarima«, što je u krajnjoj konsekvenci vodilo već poznatom zaključku da su Dubrovčani, baš kao i Trogirani 1338, samo iz drugih razloga, bili »prisiljeni« činiti sve ono što su činili saobraćajući s »hereticima, šizmaticima i nevjernicima«.

⁴³⁾ O ovim ratovima Ć. Truhelka, Konavoski rat, GZM XXIII/1917; P. Živković, Tvrtko II Tvrtković, Sarajevo 1981, 139—162; S. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba, SANU, Beograd 1964, 147—199.

Slika I: Kronologija zvaničnih odnosa Dubrovnika i »crkve bosanske«
 GODINA Odnosi BOSNA — DUBROVNIK BOSNA

		DUBROVNIK	
1403.	otvoreni isukob s kraljem Ostojom	»patareni« vrlo uspješno posreduju u unutarnjim sukobima	prvi službeni dolazak »patarena« u grad; poklon »djedu«; »milost« podijeljena »patarenima« da se roba izveze bez carine
1404.	okončan sukob s kraljem	zahtjev Dubrovčana da »patareni« garantiraju ugovor s kraljem; korištenje pratnje »patarena« za sigurno napuštanje zemlje	»pataren« svjedok u sudskom sporu
1408.			obračun dužničkih odnosa s »patarenom«
1412.		prvi zabilježeni ugovori o »povozu« do »patarenskih hiža«	
1418.			donošenje uredbe o zabrani nasilnog odvođenja u »ropstvo«
1423.		Dmitar »starac« prenosi posjed u Konavlima na Dubrovčane, za što mu se isplaćuje 200 perpera na ime »izdavščine«	
1428.		»djed crkve bosanske« se računa među dubrovačke prijatelje u zemlji	
1430.	počeo konavoski rat s Radoslavom Pavlovićem	»patareni« prvi put, po sačuvanim izvorima, posreduju za Dubrovčane kod velikaša	
1432.			dariva se Radien »krstjanin«, poslanik Radoslava Pavlovića, s 30 dukata u platnu
1433.	okončan konavoski rat		
1451.	počeo rat s hercegom		
1454.	okončan rat s hercegom		
1455.			dozvoljava se »gostu« Radinu naseljavanje u gradu

Mladen Ančić: Neuspjeh dualističke alternativne Piliži, Sarajevo, XXII, 23 (1987) ; str. 7—35

Na ovom se mjestu valja samo podsjetiti posebnosti uvjeta u kojima su se ovakvim tijekom razvijali odnosi Dubrovčana s bosanskim »hereticima«, te postaviti pitanje nude li nam izvori mogućnost da nešto slično za razdoblje XV st. otkrijemo i u drugim dalmatinskim gradovima. Odgovor na to pitanje dobrim je dijelom negativan, pri čemu dostatno objašnjenje ne treba dugo tražiti. Split, Trogir i Šibenik, a da o Zadru i ne govorimo, bili su od »heretičke« Bosne, prije svega, teritorijalno odvojeni relativno širokim prostorom, dok su ti isti »heretici« bili neposredni susjedi Dubrovnika, što je na bitan način određivalo poziciju ovog posljednjeg. Štoviše, na prirodnom gravitacijskom području srednjodalmatinskih gradova »heretička« sljedba se tijekom XV st. povlači, i to u istočne dijelove Bosne, kamo su vodili prirodni komunikacijski pravci dubrovačke ekspanzije. Postupna prevaga katoličanstva u središnjim i zapadnim dijelovima Bosne odrazila se i u izvorima srednjodalmatinske provenijencije, pa se o životu katoličke zajednice u Bosni XV st. može mnogo toga doznati iz splitskih i trogirskih dokumenata.⁴⁶⁾ No, unatoč ovakvu stanju stvari, činjenica da je nakon 1420. Dalmacija, izuzev dubrovačkog područja, ušla u dobro centralizirani državni sustav Venecije, mogla je i na planu odnosa prema »hereticima« donijeti svakojakih promjena, u ovisnosti o interesu centralne vlasti. Lijep primjer za to pružaju garancije što ih je mletački Senat dao već čuvenom »gostu« Radinu, otvarajući mu 1466. mogućnost da se, s 50—60 svojih sljedbenika, naseli bilo gdje na mletačkom teritoriju,⁴⁷⁾ što je očigledno uključivalo i dalmatinske gradove. Zahvaljujući takvoj situaciji i datim obećanjima, koja ipak nisu nikad realizirana, gradovi su, ovaj put i bukvalno bez želje i svog učešća, mogli biti dovedeni u položaj u kojem se našao i Dubrovnik, kada je 1455. istom »gostu« Radinu pružio slične, samo obimom nešto manje garancije, koje nisu uključivale tako veliku pratnju.⁴⁸⁾

*

* * *

Ako bi se, iz svega što je do sada rečeno, pokušalo izvesti nekakav zaključak, na prvi bi pogled moglo izgledati da je točna

⁴⁴⁾ Naputak je objavio Dinić, o. c. 213—4, nr. 77, 12. 5. 1459.

⁴⁵⁾ Mandić, o. c. 416—20.

⁴⁶⁾ Posebnu studiju zaslužuje posljednji srebričko-visočki biskup Toma, o kojem je sačuvano dosta vijesti u splitskom notarijatu, dok se u Arhivu trogirskog kaptola čuva prijevod i prijepis jednog Tomina pisma, koje je upotrijebio, pogrešno ga međutim razumijevši, još Farlati.

⁴⁷⁾ M. Sunjić, Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sktici, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine* XI/1961

⁴⁸⁾ Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma II, Beograd — Sr. Karlovci 1934, 151—2, nr. 729.

formulacija do koje je, na nešto drugačiji način, svojedobno došao M. Brandt, da se »sve ovo moglo događati samo u atmosferi opće tolerancije prema hereticima i herezama«, to više »što i u samim gradovima hereze mora da nisu bile nikakva rijetkost, nego naprotiv česta pojava, s kojom su se i javno mišljenje i vlasti (i crkvene i svjetovne) već davno pomirile.«⁴⁹⁾ No, prihvatajući nešto drugačije stanovište T. Raukara, da »poznatim izvorima ne možemo potkrijepiti zaključak o stanovitom sraštavanju i uklapanju heretika u gradska društva XIV stoljeća«,⁵⁰⁾ ovaj bi se autor odlučio poći još korak dalje. Naime, iz svega što je ovdje predočeno, proizilazi da se saobraćanje s »hereticima« nastojalo uvijek prikazati kao opravdani otklon od »norme«, prouzročen nekom »višom silom«, koja je, stvarajući u komunalnom svijetu jasno izražen osjećaj ugroženosti, naprosto »prisiljavala« njegove stanovnike da postupe onako kako su postupali.

Ta »norma«, koja se, kako smo vidjeli nigdje nije eksplicirala već više podrazumijevala, bila je onaj princip po kojem su se ravnali postupci prema »hereticima«, sve do onog trenutka dok ne bi bio ugrožen vitalni interes komune. Svaka od epizoda koje smo ovdje razmotrili, pa čak i cijeli kompleks odnosa Dubrovčana prema »crkvi bosanskoj«, bili su otklon od ove općevažne norme i usamljeni slučajevi, koji se nikako nisu mogli izdignuti do dominantnog pravila. Kako su u takvim trenucima tretirani »heretici« pokazuju postupak Splićana, koji su izbor Petra Humskog za gradskog kneza okončali u crkvi, da bi tu, shodno komunalnim pravilima, izbor bio konsakriran.

Kako se, međutim, u svakodnevnom životu komune gledalo na »heretike«, i to one bosanske, teško je odgovoriti. Čini se da u razmatranju tog problema treba krenuti od stava iskazanog na sudu hrvatskog hercega Karla Dračkog u Zadru, 1373. da »shodno građanskom i kanonskom pravu« vjernik ne može biti podložen niti slušati naredbe nevjernika, kakvim je u tom konkretnom slučaju smatran jedan bosanski »heretik«.⁵¹⁾ Još bliže definiranju položaja »heretika« vodi nas činjenica da se, najmanje kroz jedno stoljeće, odrednica »heretik/pataren« semantički djelomično poklapa s terminom »serv«.^{51a)} Kako one prve ne možemo lako situirati u druš-

⁴⁹⁾ M. Brandt, Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV st., Zagreb 1955, 225.

⁵⁰⁾ Raukar, Komunalna društva XIV st., 191.

⁵¹⁾ Smičiklas, Diplomatički Zbornik XIV/1916, 519—20, 7. 5. 1373. Brandt, o.c. 225, uzima ovaj dokumenat kao dokaz da su se bosanski »heretici« naseљjavali u gradovima, previđajući način na koji su stranke u dokumentu navedene: »inter dominam Velislavam filiam quondam domine Marislave, uxorem Lechovaz de Bosna... et Urse Joannis et Danielem Joannis et Joannem Palmuti de Tragurii«. Već je iz ovoga dovoljno jasno da Velislava i njen muž nisu obitavali u Trogiru, već u Bosni.

^{51a)} Ćirković, Bosanska crkva, 239.

tveni kontekst komune, a oni su se, bar djelomično, izjednačavali sa »servima«, to ćemo na samo dva primjera, međusobno vremen-ski udaljena preko stotinusedamdeset godina, u kojima se odra-žava stav prema »servima«, pokušati utvrditi kako se gledalo i na »heretike«. Prvi primjer odnosi se na stanovitog Jakova Ošilo, žite-lja Trogira, kojega je 1272. izjava »da je bio sin serve i da je njegov otac bio **iskupljen** sa svim svojim sinovima« toliko uvrijedi-la da je zbog nje zapodjenuo tuču, dok se u drugom primjeru novi korčulanski knez, 1448, potužio na svog predšasnika na istom položaju, da ga je u svađi počastio »sramnim riječima kakvim se čovjek ne bi usudio da grdi ni **kupljenog roba**«. ⁵²⁾ Da je i oznaka »heretik« nosila u stanovitom smislu pogrdne konotacije i izazivala odbojnost, kako smo to utvrdili za »serve«, uvjerit će nas ono što je zadarSKI nadbiskup Nikola Matafar, humanista obrazovan u Pa-dovi i autor djela »Obsidio Jadrensis«, napisao za bosanskog bana Stjepana II. Na bana su, inače, Zadrani bili osobito ljuti zbog ne-gativne uloge što ju je odigrao u događajima oko ovog grada 1345, a Nikola ga je počastio epitetom »pristaša heretičke sljedbe«, un-a-toč tome što je upravo Stjepan II i zvanično doveo franjevce u Bosnu, o čemu zasigurno Nikola, kao zadarSKI nadbiskup, nije bio neobaviješten. ⁵³⁾ Dakako da ovako uopćena slika predstavlja tek najmanji zajednički imenitelj beskrajno nijansiranog mnoštva osob-nih pogleda, od kojih je tek neznatni trag dospio do naših dana. No, i ti neznatni tragovi, sudeći po razlici koja se, u pogledu od-nosa prema »hereticima«, očituje, na primjer, u djelima Tome Arcidjakona i splitskog kroničara druge polovice XIV st., A. Cutheis-a, ⁵⁴⁾ pokazuju da su se stanovišta kretala u širokom spektru od »vrucih« protivnika, kakav je Toma, do hladnih posmatrača, kakav je Cutheis.

Kako se, pak, ovako široki spektar stavova o »hereticima« unu-tar komunalnog svijeta pretakao u praktično djelovanje, pitanje je na koje nije lako odgovoriti. Utvrđena opća predstava pomaže nam da već spominjane odredbe gradskih statuta protumačimo kao branu koja je trebala onemogućiti ne pojedinačne kontakte, već traj-niji boravak »heretika« na gradskom području. Da se komunalni svijet doista starao za provođenje tih odredbi posvjedočuje, na prim-jer, žalba Dubrovčana ugarsko-hrvatskom kralju Sigismundu iz de-cembra 1403, u kojoj se, između ostalog, navodi kako su ovi do tog trenutka imali velikih troškova oko preobraćanja »s vjere bo-

⁵²⁾ Primjer iz Trogira u M. Barada, Trogirski spomenici II, JAZU, Zagreb 1951, 75, nr. 36, a za korčulanskog kneza vidi M. Sunjić, Dalma-cija u XV stoljeću, Sarajevo 1967, 116.

⁵³⁾ O podsadi Zadra 1345. detaljno N. Klaić u Prošlost Zadra II, Zadar 1976, 298 i d. O autoru spisa »Obsidio Jadrensis« N. Budak, »Ob-sidio Jadrensis« kao povijesno i književno djelo naše predrenesanse, *Rado-vi FF u Zadru* 23/1983—84.

⁵⁴⁾ Vidi ovdje tekst uz bilj. 67.

sanske« na kršćanstvo stanovništva krajeva kupljenih prije samo četiri godine.⁵⁵) Mogući prigovor da se ovaj argument pojavio u žalbi ne bi li ona dobila i na »ideologijskoj« težini, ne može se posve zanemariti, no čini se da određeni postupci dubrovačkih vlasti, ipak, potvrđuju istinitost ovih navoda. To se, prije svega, odnosi na nastojanje Dubrovčana da, unatoč svečano preuzetoj obavezi, zatečeno stanovništvo na Pelješcu prevedu s pravoslavnog na katolički rito,⁵⁶) a potom i na činjenicu da je 1455. »gostu« Radinu bilo potrebno posebno garantirati da ga nitko neće nasilno tjerati na promjenu vjere.

Kako pokazuje ovaj posljednji primjer, ni usamljeni pojedinac »heretik«, kojega su sve burniji valovi migracionih gibanja XIV i XV st. donosili do gradskih zidina, nije imao mogućnost izbora, ukoliko se želio tu trajnije zadržati. Primivši katoličanstvo, o čemu nije vođena nikakva dokumentacija koja bi dospjela do naših dana, sada već bivši »heretik« bi se uklopio u jednoobrazno komunalno društvo, tako da je njegova »heretička« prošlost dospijevala u izvore samo u vrlo rijetkim i izvanrednim prigodama. Tipičan je u tom ogledu primjer stanovitog Dragiča iz Bosne, koji se oko 1399. nastanio u Splitu, i tu ubrzo sklopio bračni ugovor sa Splićankom Martom, kćerkom nekog Stojka, što će se u jednom trenutku pokazati kao povod da Dragič ukratko izloži svoju životnu priču. Naime, do ušiju Marte i njena oca došle su priče kako Dragič u Bosni već ima dvije žene, pa su oni pred sudom splitskog vikara pokrenuli spor za razvrgavanje obećanog braka. Pristupivši pred sud, Dragič je izjavio da doista u Bosni ima ženu Vladnu »koju je uzeo prema običaju Bosne, (dok mu je) rečena druga žena odvedena od Turaka, i kako je tada bio pataren a sada se uistinu odrekao svih prava i običaja Bosne, jer je rekao da je kršten i želi živjeti shodno običaju kršćana i kao kršćanin.«⁵⁷)

Već iz same formulacije da se Dragič »odrekao svih prava i običaja Bosne« jer se krstio, može se otkriti u kakvoj funkciji je stajalo nastojanje da se »heretici« prevedu na katoličanstvo. Riječ je, naime, o tomu da je komuna pod svaku cijenu pokušavala očuvati svoju homogenost, pri čemu je ekskluzivno katoličanstvo predstavljalo jednu od bitnih »ideologijskih« komponenti cjelovita svjetonazora, koji se, uz manje ili više uspjeha, nastojalo usaditi i no-

⁵⁵) Thalloczy—Gelicich, o.c. 153, 19. 12. 1403.

⁵⁶) Usp. J. Šidak, Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom Ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku, *HZ* XXXIII—XXXIV/1980—81.

⁵⁷) Historijski arhiv u Zadru, *Splitski arhiv*, sv. 14/A, fol. 17vo—18, 19. 1. 1400.: Dragič »de Bosna et nunc habitator Spaleti« izjavljuje da je ženu Vladnu »ceperit iuxta consuetudinem Bosne, dicta alia uxore ducta per Turchos, et quod tunc erat patarinus et nunc uero renuntiavit omnibus juribus et consuetudinibus Bosne quin dixit se baticatum esse et velle viuere secundum usum christianos tamquam christianus«.

vonaseljenim žiteljima. I dok bi se uporište za ovakav postupak moglo označiti kao »pasivno negativan stav« prema bosanskim »hereticima«, pri čemu je temeljni motiv bila želja za održanjem postojećeg sustava vrijednosti u komuni, u stanovitom broju slučajeva moguće je, na više ravni, govoriti i o postojanju »aktivno negativnog stava«.

Takav bi se, naime, stav mogao očitati u podijeljivanju milostinje i oporučnim legatima franjevcima bosanske vikarije, pri čemu niska razina očuvanosti dokumentacije i njena slaba istraženost, te neke posebne okolnosti, nameću veliku dozu opreza u procjenjivanju te pojave. Da se o djelatnosti franjevaca u Bosni po dalmatinskim komunama znalo mnogo više no što bi se po učestalosti njihove pojave u relevantnim izvorima dalo zaključiti, odnosno da se ta djelatnost u domenu vjerskog života doista cijenila, najbolje dokazuje činjenica da su od prvih šest bosanskih vikara bar dvojica bili izabrani ili kandidirani za najviše crkvene položaje, one nadbiskupske, u susjednim crkvenim središtima, Splitu i Dubrovniku. Prvi vikar, Peregrin Saksonac, čak je u dva navrata, 1348. i 1349, biran za splitskog nadbiskupa, ali nije uspio dobiti papinske privole za taj izbor,⁵⁸⁾ dok je Bartul Alvernski 1385. bio jedan od trojice kandidata za položaj dubrovačkog nadbiskupa.⁵⁹⁾ Pripadnici bosanske vikarije su, bar u prvom razdoblju svog djelovanja, pokazivali zamjetnu razinu misionarskog žara, pa su, u krajevima gdje nije bilo takve tolerancije kao u Bosni, na misionarskom poslu znali stradati »mučeničkom« smrću.⁶⁰⁾ Od samog početka organiziranja vikarije, među franjevcima se u Bosni našlo i dalmatinskih fratara, pa su žive veze s gradovima, znatan utjecaj što su ga franjevci imali na većinu pripadnika vladajuće kuće Kotromanića, te misionarska reputacija koja ih je pratila, bili glavni elementi na kojima su počivale simpatije što će ih, vremenom, »mala braća« bosanske vikarije polučiti u komunalnim središtima. Sudeći po papinskim dozvolama, tek od sedmog desetljeća XIV st., a vrlo vjerojatno još od ranije, fratri su dosta sredstava namicali prošnjom po dalmatinskim gradovima, čemu je, bez osobitog uspjeha, na kraj pokušao stati Jakov Markijski u četvrtom desetljeću XV st.⁶¹⁾ No, svoju odanost stvari katoličanstva kroz misionarsku djelatnost franjevaca među bosanskim »hereticima« stauovnici gradova nisu izražavali samo udijeljivanjem milostinje, već i oporučnim legatima,

⁵⁸⁾ M. Ančić, Gdje je bio podignut prvi franjevački samostan u srednjovjekovnoj Bosni, *Prilozi IZI* 21/1985.

⁵⁹⁾ M. Dinić, Odluke veća Dubrovačke Republike II, SANU, Beograd 1964, 177, 13. 6. 1385.

⁶⁰⁾ Takav se slučaj desio u Vidinu 1369, a među nastradalim je bio i jedan Trogiraniin (D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, Rim 1968, 67).

što su ih onda znali dizati i sami vikari.⁶²⁾ Kod toga valja imati na umu da je »dobrom katoliku« prigodom sastavljanja oporuke stajalo na izbor nekoliko vrsti zaklada (bezbrojne mise-zadušnice, hodočašća, milostinja, prosjacima, gubavcima, prosjačkim redovima, i sl.), pa je izbor franjevačkih misionara bosanske vikarije kao destinatar zaklade predstavljao već sam za sebe zauzimanje određenog stava i prema »hereticima«. No, ovdje za suvremenog historičara počinju pravi problemi, budući da su oporuke tako sročene, da je gotovo nemoguće iz njih precizno očitati motive određenih postupaka. Problem postaje tim ozbiljniji ima li se na umu da život onodobnog svećenstva, ili bar jednog njegovog dobrog dijela, nije mogao služiti kao primjer za ugled religioznom pojedincu, pri čemu mjerila za procjenu stanja valja, ipak, prilagoditi vremenu o kojem je riječ.⁶³⁾ Stoga se može pretpostaviti da je religiozni pojedinac, namijenivši svoj legat fratrima bosanske vikarije, izricio prije svega sud o gradskom svećenstvu i redovnicima, doduše ne izravno i u tako oštroj formi kako se to znalo dogoditi već u XIV st.⁶⁴⁾ No, i takvo negativno određenje prema svećenstvu i redovnicima u gradu, za koje se ne može tako lako utvrditi u kojoj je mjeri bilo rašireno, impliciralo je, ukoliko bi se usmjeravanjem legata kao najdostojniji odabrali franjevački misionari u Bosni, jasno iskazan »aktivno negativan stav« prema »hereticima«, budući da se u takvu misaonom sklopu podrazumijevala potreba preobraćanja i pokrštavanja svih onih koji »vjeru ne poznaju«, kako će religijsku poziciju bosanskih »heretika« 1433. definirati Dubrovčani.⁶⁵⁾

⁶¹⁾ Dozvola Urbana V za prošnju od 13. 12. 1369. u Theiner, *Vetera monumenta historica* II, 92. O nastojanjima Jakova Markijskog sada i P. Živković, Jakov Markijski i bosanski franjevci, Pokušaj reformiranja bosanskih franjevaca, *Istorijski zbornik* 5/1983.

⁶²⁾ Za Dubrovnik usp. Mandić, o. c. 71 bilj. 71. te 77—8. Isti vikar, Bartul Alvernski, podiže 28. 2. 1404. legate u Trogiru (HAZd, *Trogirski arhiv*, kut 66/26, fol. 2). Legate u ovom gradu je 1417. podizao vikar Matija Englez (HAZd, T. A. kut. 66/30, fol. 4, 10. 3. 1417).

⁶³⁾ U situaciji kada trogirski kanonik Jakob Veselin po zvaničnim dokumentima ima dvoje djece (HAZd, T. A. kut. 2/42, fol. 6vo—7, l. 9. 1418. i fol. 15—16vo, 27. 10. 1418), i kada se jedna Trogiranka odlučuje da u oporuci svoju prijateljicu, kojoj ostavlja dio stvari označi kao »Druscha, concubina domini presbitri Nicolai Pardosich« (HAZd, T. A. kut. 2/42, fol. 31, 29. 6. 1419), jasno je da su standardi svećeničkog života bili u velikom raskoraku s normama, ali i da su takvi standardi ipak prihvaćeni kao normalni u suvremenoj sredini. Sličnu sliku predočava i niz primjera navedenih u M. Šunjić, O dalmatinskom kleru s kraja srednjeg vijeka, *Radovi FF u Sarajevu* VI/1970—71.

⁶⁴⁾ Usp. Šidak, o. c. 282.

⁶⁵⁾ Ta se formulacija nalazi u pismu Ivanu Stojkoviću, jednom od protagonista Bazelskog koncila, objavljenom u Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva* III, 192—3, nr. 31.

o suvremenom odnosu spram bosanskih »heretika«. Ovakve pretpostavke trebat će, ipak, još čekati potpuniju potvrdu u daljnim istraživanjima manifestacija religijskog života društava na istočnojadranskoj obali.

Što se, pak, globalne dinamike tiče, promjene su općeg stanovišta spram bosanske »herze«, ukoliko ih je i bilo, tako neznatne u razdoblju od dva i pol stoljeća, da se u izvorima ne može naći ni najmanje naznake koja bi nagovještavala tendenciju transformiranja »prisilne tolerancije« gubljenjem značajki izuzetka i prerastanjem u »dobrovoljnu toleranciju«, što bi automatski otvorilo prostor za urastanje »herze« u vrijednosni sustav komunalnog svijeta. Upravo ta stabilnost općeg stava istaknuta je u samom naslovu ove rasprave, sa željom da se ukaže na činjenicu da dualistička »herza«, nakon prvih pojava u XII st., nije više nailazila na pozitivan odziv u komunalnim društvima, unatoč tomu, ili možda baš stoga, što se u njihovu bližem ili daljem zaleđu uspjela institucionalizirati u posebnu društvenu organizaciju »crkve bosanske«.

Doduše, u pismu Urbana V nadbiskupima splitskom i dubrovačkom iz 1369. govori se o »rasipanju kužnog sjemena herceze« od strane njihovih pristaša koji dolaze u gradove. Da se o »patarenima« u to doba doista pričalo po Splitu potvrđuje suvremeni kroničar A. Cutheis, koji uz opis pada komete u godini 1366, kada je navodno u Bosni »spaljeno i sažgano« čitavih planina koje su pretvorene u ravnice gdje »sada borave bosanski patareni, koji se nazivaju Manihejci«, dodaje, očigledno reproducirajući riječi samih pristaša sljedeće, »da je bog zapalio i sažgao one planine na njihovu korist, jer da bog voli njihovu vjeru«. ⁶⁷⁾ O »propagandi heretičkih« ideja, još u XV st., svjedoče i neka ubačena mjesta u hrvatskom prijevodu kasnosrednjovjekovnog talijanskog svećeničkog priručnika »Dijalozi Grgura pape«. Ako je suditi po onome što je kod prevođenja ubačeno u priručnik, katoličko su svećenstvo zabrinjavale doketistička postavka da Isus »ni imel pravoga tela človeč(a)skoga i da je blažena diva Marija bila anj(e)l«, negiranje sakralnog značaja braka i inzistiranje na apokaliptičnim vizijama. ⁶⁸⁾

Pa, ipak, sve su to tek nagovještaji »heretičke propagande«, dok o bilo kakvom njenu stvarnom uspjehu u izvorima nema čak ni nagovještaja. Razlozi tomu svakako se ne mogu tražiti samo na jednoj strani, ali se ipak čini da je temeljni uzrok neuspjeha relativna nezanimljivost »alternativnog« programa što su ga nudili bosanski dualisti. Komunalni svijet jednostavno nije osjećao potrebu da odavno usvojene i duboko usađene katoličke dogme, koje je u određenim situacijama znao i prilagoditi svojim potrebama, zami-

⁶⁷⁾ Legende i kronike, ČS, Split 1977, 199.

⁶⁸⁾ V. Stefančić, Glagoljski rukopisi Jugoslovenske akademije I, JAZU, Zagreb 1969, 192.

jeni bitno drugačijim, ali ne i novim dogmama, koje nisu išle za tim da iz temelja mijenjaju postojeće stanje. O tome što je doista, kao »alterativa«, moglo privući dobar dio žitelja komune najbolje svjedočanstvo pruža brzi uspjeh što ga je, na početku devetog desetljeća XIV st., počuo u Splitu stanoviti Gvalterije iz Engleske, braniti i odričući »pravo klericima i svećenicima da ubiru desetine, milostinje, crkvene dohotke i urod.«⁶⁹⁾ No, s druge strane, brzina kojom je Gvalterije nestao s historijske pozornice Splita bjelodanim je dokazom da je katolička crkva u komunalnom svijetu istočnog Jadrana imala još uvijek više nego jako uporište, što će joj pomoći da, bar na ovom području, bez većih potresa prebrodi udar nadolazeće reformacije.

Mladen Ančić

THE FAILURE OF THE DUALIST ALTERNATIVE. ON RECEPTION
OF THE BOSNIAN »HERESY« IN THE COMMUNAL
SOCIETES OF THE EASTERN ADRIATIC

Summary

Taking for his starting point an unpublished document dealing with the dispute of the bishop of Trogir with his commune owing to an interdiction by which the bishop punished the leaders of the commune after they had established formal contacts with the followers of the Bosnian dualist »heretic« church, the author endeavours to give an outline of the basic elements on which, for two and a half centuries, was built the attitude of the eastern Adriatic communes towards the Bosnian »heresy«. By analysing the manner in which the Bosnian »heretics« were treated in the largest neighbouring communes of Dubrovnik and Split, the author tries to find the model of forming their attitude towards the Bosnian »heretics«, defined by the phenomenon of »ideology« and the »everyday life«. Mediated through the feeling of »repulsion« and »jeopardy«, these phenomena affected the formation of the three basic types of attitude: »actively negative«, »passively negative« and the attitude of »forced tolerance in emergency cases«. Trying to find out in what way these attitudes are translated into action, from the »actively negative« attitude the author infers »helping Catholic missionary

⁶⁹⁾ Brandt, o. c. 5, gdje je na str. 5—9 i 230 data i kronologija Gvalterijeva djelovanja u Splitu.

action in Bosnia«, while the »passively negative« attitude leads to converting to Catholicism of »heretics« in cases when they decide to sojourn in the town for a longer period of time. Concluding the discussion, the author stresses that the dualist »alternative«, due to lack of any social program, undergoes complete failure in the commune centres.

Pregledni
rad

UDK 949.713/.715«1403/1413»

Dubravko Lovrenović

HRVOJE VUKČIĆ HRVATINIĆ I SPLITSKA KOMUNA 1403—1413*

Srednjovjekovna bosanska država i splitska komuna održavale su kroz čitav srednji vijek žive i mnogostruke veze. U višestoljetnom istorijskom razvoju dva puta je u splitskoj komuni uspostavljena bosanska vlast — najprije u ljeto 1390, a potom u jesen 1403. godine. Uprava bosanskog kralja Tvrtka I trajala je kratko, svega devet mjeseci — dok se vlast hercega Hrvoja Vukčići održala skoro punih deset godina.

Uspostava Hrvojeve vlasti u Splitu ima svoju predistoriju koju otkriva njegovo stalno interesovanje za ovu dalmatinsku komunu. Još 1398, zajedno sa cetinskim knezom Ivanišom Nelipčićem, upleo se u sukobe pučana i plemića koji su potresli Split i najavio svoje učešće u predstojećim događajima.¹⁾ Hrvoja i splitsku komunu obrizo su ti događaji odveli u suprotne političke tabore, jer se u ugarsko-hrvatskoj dinastičkoj krizi on opredijelio za napuljskog kralja Ladislava, dok je komuna priznala Sigismunda Luksemburškog. Kada je Hrvoje 1401. agitirao u Dalmaciji za Ladislava jedino Splitsčani su mu pružili otpor, osvojivši čak njegov Omiš. Hrvojeve kombinacije da uz pomoć Mlečana i Dubrovčana ponovo zadobije Omiš,²⁾ pokazuju da je položaj komune tada bio potpuno stabilan. Da se

*) Prerađeni tekst referata s IX kongresa istoričara Jugoslavije, održanog u Prištini 29. i 30. septembra 1987.

¹⁾ I. Lucić, Povijesna svjedočanstva o Trogiru (Prevod J. Stipišića, II, Čakavski sabor, Split, 1979, 809 (Lucić, Povijesna svjedočanstva, II).

²⁾ F. Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350—1416), MH, Zagreb, 1902, 142—143 (Šišić, Hrvoje).

naposljetku, krajem 1402, nije s flotom pojavio napuljski zapovjednik Alojzije Aldemarisko, teško da bi Hrvoje sam slomio otpor Splićana. Ali i tada, bez obzira na njegovo direktno prisustvo, komuna je priznala napuljsku vlast. I bosanski kralj Ostoja je svojim držanjem išao Splićanima na ruku, jer kako drugačije shvatiti da im je svojim privilegijem od 15. XII 1402. osigurao poštivanje starih prava. Ostoja i Hrvoje su, očigledno, različito shvatali svoje uloge u tadašnjim zbivanjima. Bosanski kralj je čak nastojao preko Hrvoja posredovati u sukobu između Splićana i cetinskog kneza Nelipčića.³⁾ Ali, veliki bosanski vojvoda imao je svoj potpuno nezavistan stav. Djelujući iz drugog plana, širio je svoj uticaj u komuni. Sredstva prisile zamijenio je diplomatskim sredstvima. Već u martu 1403. Splićani su ga, zajedno sa sinom Balšom, imenovali svojim plemićem i darovali mu imanje na Gričama.⁴⁾ Izraz ovakve klime je i imenovanje Ivaniša Nelipčića za doživotnog splitskog kneza 11. aprila 1405.⁵⁾ U maju iste godine Nelipčić se nalazio na ovom položaju.⁶⁾ Ladislavljevo krunisanje u Zadru, augustu 1403, usmjerilo je događaje u drugom pravcu. Septembra 1403, splitskim knezom bio je imenovan Alojzije Aldemarisko.⁷⁾ Ovaj čin objašnjava Ladislavljevu namjeru da nad Splitom, u kojem je još bila jaka struja sklona prihvatanju Sigismundove vlasti, uspostavi neposrednu kontrolu. Moglo je izgledati da je u tome i uspio, jer su se Splićani i 13. oktobra 1403. izjašnjavali za Ladislava. Tada još ništa nije ukazivalo na promjenu koja bi im nametnula Hrvoja. To se desilo tek Ladislavljevim povlačenjem iz Dalmacije. Početkom novembra 1403, najvjerovatnije u Splitu, napuljski kralj dodijelio je Hrvoju titulu splitskog hercega.⁸⁾

Splitska komuna dospjela je ovim činom pod direktni utjecaj velikog bosanskog vojvode i bila uklopljena u njegov jedinstveni teritorij, koji se sada prostirao od južnih granica Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva do Jadranskog mora.⁹⁾ Njegovu zapadnu granicu činila je linija povučena od Vrbaškog Grada na sjeveru do Vrane

³⁾ E. Malyusz, Zsigmondkori okleveltar, II/I, Budapest, 1956, 244—245.

⁴⁾ F. Šišić, Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća, *Starine*, 39, Zagreb, 1938, 201—202 (Šišić, Nekoliko isprava); S. Ljubić, Poviestnička istraživanja o Hrvoji, velikom bosanskom vojvodi i spljetskom hercegu, *Rad JAZU*, 26, Zagreb, 1874, 81.

⁵⁾ Nelipčićeva aktivnost u Dalmaciji bila je tada potpuno uklopljena u okvir Hrvojevih nastojanja da na ovom području uspostavi svoju vlast. O tome vidi: D. Lovrenović, Cetinski knez Ivaniš Nelipčić u političkim previranjima u Dalmaciji krajem XIV i tokom prvih decenija XV stoljeća, *Prilozi, Institut za istoriju, Sarajevo*, 1986, 205—207.

⁶⁾ *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XII, Spalato, 1889, 159—160; Šišić, Nekoliko isprava, 201—202.

⁷⁾ *Bullettino* XII, 160; Lucić, Povijesna svjedočanstva, II, 834.

⁸⁾ Šišić, Hrvoje, 165—166.

⁹⁾ L. Thalloczö, Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450—1527, Zagreb, 1916. (Thalloczy, Povijest Jajca); Šišić, Hrvoje, 166.

i Skradina na jugu, a istočnu od Vrbaškog Grada do Drijeva na Neretvi.¹⁰⁾

Uspostavom vlasti u Splitu Hrvoje se pojavio u novoj ulozi. Ona se ogledala, prvenstveno, u Hrvojevoj herceškoj tituli. U čitavoj tadašnjoj Evropi herceška titula imala je »... jasno značenje i precizno određeno mesto, dolazila je odmah posle kraljevske«.¹¹⁾ Nameće se pitanje: zašto je Ladislav Hrvojevu hercešku titulu vezao upravo za Split? Nije li ga u tome rukovodilo i saznanje da se Split krajem prošlog stoljeća, također, nalazio pod bosanskom vlašću, što bi Hrvoja stavljalo u položaj legitimnog nasljednika bosanskog kralja Tvrtka I. Ne treba odbaciti ni mogućnost da je ovaj potez napuljskog kralja bio podstaknut i stavom Rimske kurije koja mu je pružala obilatu pomoć u stjecanju ugarsko-hrvatske krune. Za dugoročne interese Kurije u Bosni Hrvojevo imenovanje splitskim hercegom moglo je imati pozitivan utjecaj. Bez obzira na konačan odgovor, neosporno je da su Hrvoja kao splitskog hercega priznavali svi politički činioци sa kojima je dolazio u dodir (Venecija, Dubrovnik, Ugarska, Firenca, dalmatinske komune).

Prema Talocijevom tumačenju, Hrvojeva herceška titula ostavila je u Bosni zanimljiv trag. Jedno uzvišenje kod Jajca, pod imenom »Ercegovina«, čuva uspomenu na period Hrvojevog splitskog herceštva.^{11a)}

Odnos Hrvoja i komune je odnos uzajamnog djelovanja. Dok je, s jedne strane, Hrvatinić postao apsolutni gospodar komune,¹²⁾ ona je, s druge strane, »osvojila« novog gospodara svojim višim kulturnim normama.

Od svih dalmatinskih komuna koje su početkom XV stoljeća priznale novo političko vrhovništvo, Split je, sa Hrvojevom dominacijom između 1403. i 1413, doživio najveće promjene. Gradska autonomija jednostavno je bila zbrisana. U utvrđenje, što ga je podigao Ladislav Napuljski, smjestio je Hrvoje svoju posadu. Na polažaj splitskog kneza on dovodi ljude svoga povjerenja — rođaka Petricu Jurjevića iz Vrbasa od 1403. do 1408. i Cvitka Tolihnića iz Rame od 1408. do 1413. Pored njih, još poneki Bosanac se našao na čelu splitske komune: 20. marta 1405. spominje se »miles« Rauf Dragović

¹⁰⁾ S. Ćirković, Istorija srednjovekovne bosanske države, SKZ, Beograd, 1964, 217 (Ćirković, Istorija Bosne).

¹¹⁾ S. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić — Kosača i njegovo doba, Naučno delo, Beograd, 1964, 107.

^{11a)} Thalloczy, Povijest Jajca, 69, nap. 1.

¹²⁾ Kako su Splitskani doživljavali Hrvojevu upravu pokazuje njihova odluka iz ljeta 1413, u vrijeme kada su nastojali zbaciti bosansku vlast, »... da se za oslobađanje od ropstva Faraonova sagrađi crkva s imenom sv. Vitala«. V. Klaić, Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća, III, MH, Zagreb, 1972, 81.

iz Sane,¹³) kome Dubrovčani par dana kasnije čestitaju »... što je postao knez u Splitu.«¹⁴)

I način rada gradskog vijeća bitno je izmijenjen. Ukinut je postupak tajnog glasanja i uvedeno izjašnjavanje ustajanjem i »životnim glasom.«¹⁵) Ovakav način rada vijeća uveliko podsjeća na funkcionisanje bosanskog državnog sabora. Vjerovatno je određena uloga u upravljanju komunom pripala i »protovestijaru« Mikou, koji se 5. maja 1412. spominje uz kneza Cvitka Tolihnića.¹⁶) Zvanje protovestijara (dvorskog ministra finansija), koje je Bosna, za vrijeme Tvrtka I, preuzela od Srbije, preneseno je i u Split. Tu nalazimo i Hrvojevog župana (»Juppanus domini ducis Spalati«), kako zemlje svoga gospodara daje u zakup.¹⁷)

Kršenje splitske autonomije ogledalo se i u drugim Hrvojevim postupcima. Preuzimanjem vlasti izgadio je Hrvoje stari sukob između »unutrašnjih i vanjskih« Splitskana. Sporazum je, na njegovo insistiranje, bio sklopljen 4. novembra 1403, u Dilatu »... blizu nadbiskupova kaštela...« Nakon nekoliko dana proglašeni su u Velikom vijeću plenićima svi oni koji su bili pomenuti u mirovnom ugovoru.¹⁸) Koliko je i ovaj Hrvojev potez odudario od ustaljenih komunalnih normi najbolje pokazuje činjenica da se gradskim plenićem moglo postati u strogo određenim okolnostima sankcioniranim i Splitskim statutom.¹⁹) Na sjednici Velikog vijeća, 8. decembra 1403, herceg je, od 45 prisutnih vijećnika, iznuđio »jednoglasnu« odluku kojom je u svoju neposrednu nadležnost preuzeo i finansije splitske komune.

Hrvatinić je, kako se po svemu vidi, uveo u splitsku komunu »okupacionu upravu«. Međutim, veze uspostavljene sa Splitom odredile su čitav niz vrlo specifičnih promjena u Hrvojevom ponašanju. Jedna od njih je prihvatanje katoličkog obreda.

Za razliku od njegove braće, Vuka i Dragiša, koji su se krajem XIV stoljeća deklarirali kao katolici, Hrvoje Vukčić se, po svoj prilici, opredijelio za crkvu bosansku. U to vrijeme on je bio

¹³) G. Novak, *Povijest Splita*, I, MH, Split, 1957, 312 (Novak, *Povijest Splita*, I).

¹⁴) Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I/1, Beograd—Sremski Karlovci, 1929, 480—481.

¹⁵) Lucić, *Povijesna svjedočanstva*, II, 840—841; Novak, *Povijest Splita*, I, 231; Šišić, *Hrvoje*, 167.

¹⁶) *Historijski arhiv u Zadru (HAZ)*, *Splitski arhiv (SA)*, IIIa, 11/E, 127', 5. V 1412.

¹⁷) HAZ, SA, XIII, 29/1, 225, 2. VI 1409; HAZ, SA, V, 16/1, 48, 1. XII 1412. Up. V. Rimondo, *Registar splitskog notara Jakova de Penna (1411—1412), Građa i prilozi za povijest Dalmacije, Izdanje historijskog arhiva u Splitu*, VIII, Split, 1974, 8, 37.

¹⁸) Lucić, *Povijesna svjedočanstva*, II, 839—840; Novak, *Povijest Splita*, I, 229.

¹⁹) T. Raukar, *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću, Historijski zbornik*, 33—34 (1), Zagreb, 1980—81, 180—183.

oženjen, najvjerojatnije, nekom Bosankom, sa kojom je imao »prirodnog« sina Balšu, I u julu 1403. za Hrvoja se govorilo da je pataren («... Homo ipse patarenus est...».)²⁰⁾

Narednih godina nastupa promjena. Istina, ona se ne dešava odjednom i naglo, već postepeno, gotovo s oklijevanjem. O tome najbolje govore dva rukopisa namijenjena različitim kulturnim miljeima, koje Hrvoje poručuje u Splitu. Radi se o Hvalovom rukopisu i Hrvojevom misalu. Prva knjiga, koja je po svom postanku starija, pisana je ćirilicom »... ot ruki Hvala krstjanina... v dni episkupstva i nastavnika i svršitelja crkvi bosanskoj deda Radomira...«, a druga glagoljicom »... po zakonu rimskom blaženog Petra i Pavla crkve rimskog dvora«.²¹⁾ Dok Hvalov rukopis odražava Hrvojeva stara shvatanja, Misal već jasno svjedoči o promjeni koja je nastupila. Uostalom, i minijaturisti Hvalovog rukopisa, prema novijim istraživanjima, pripadali su katoličkoj crkvi.²²⁾

Po svemu izgleda da je herceg Hrvoje poručio Misal u vrijeme kada je bilo aktuelno pitanje njegovog oficijelnog prihvatanja katolicizma.²³⁾ Izradom Misala Hrvoje Vukčić želio je pružiti konkretan dokaz o svom vjerskom uvjerenju. Nije ga bez razloga sam papa već u martu 1405. nazivao svojim »... ljubljenim sinom«.²⁴⁾ Vrijeme izrade Misala 1407 — 1408. poklapa se s Hrvojevim uvrštavanjem među članove novoosnovanog viteškog Zmajevog reda. Splitški herceg se tada mogao deklarirati samo kao katolik, jer su članovi ovog reda bili obavezni da progone heretike.²⁵⁾

I u Bosni Hrvoje nastupa kao katolik. Misal je poklonio nekoj bosanskoj crkvi.²⁶⁾ U Jajcu, glavnom Hrvojevom sjedištu, izgrađen je samostan najkasnije do 1416.²⁷⁾ Kao gospodar grada, Hrvoje Vukčić morao je dati saglasnost za podizanje ovakvog objekta. Čiro

²⁰⁾ Šišić, Nekoliko isprava, 217—218.

²¹⁾ V. J. Đurić, Miniature Hvalovog rukopisa, *Istorijski glasnik* 1—2, Beograd, 1957, 51.

²²⁾ Isto, 45—46.

²³⁾ Isto, 48. Prije skoro 100 godina iznesena je hipoteza da su omiški franjevci poklonili ovu knjigu Hrvoju da bi ga pridobili za katoličanstvo («... ab Almissanis Franciscanis, qui sub Hervoia patrono fuerunt, ei oblatum est, argumentum ad Hervoiae fidem catholicam comprobandum adferri potest.») V. Jagić — L. Thalloczy — F. Wickhoff, *Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis, Vindobonae, 1891, 75.* Ovo mišljenje je uveliko osporavano ali je ono zanimljivo kao ilustracija opšte atmosfere da se Hrvoje prevede u katoličanstvo.

²⁴⁾ L. Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München und Leipzig, 1914, 135—136.*

²⁵⁾ J. Kujundžić, Srednjovjekovne crkve u Jajcu, *Dobri pastir*, XXI—XXII, Sarajevo, 1972, 282.

²⁶⁾ *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, I, (V. Vrana), Napredak, Sarajevo, 1942, 800.*

²⁷⁾ Đ. Basler, *Katolička crkva u Bosni pod konac srednjeg vijeka, Povijesnoteološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, Sarajevo, 1979, 28.*

Truhelka argumentovano je zaključio da tzv. katakombe u Jajcu predstavljaju, zapravo, Hrvojevu porodičnu grobnicu.²⁸⁾ I ovaj, vrlo specifični, a po svoj prilici i usamljeni primjer načina gradnje porodične grobnice u srednjovjekovnoj Bosni približava Hrvoja katoličkim običajima sahranjivanja mrtvih.

Posljednja, i nazvažnija vijest koja rasvjetljava pitanje Hrvojeve konfesionalne opredijeljenosti sadržana je u pismu što ga je sam splitski herceg, braneći se od optužbi kralja Sigismunda, uputio 1413. kraljici Barbari. Između ostalog, pisao je Hrvoje: »Molim vas nadalje blaga kraljice, ne dajte da u starosti umrem u poganskom obredu i u nevjeri jer sam jedva i teško dočekao vrijeme da od poganskog obreda pređem na vjeru katoličku.²⁹⁾ » Sve upućuje na zaključak da je Hrvoje umro kao katolik. I svi Hrvatinići nakon njega redom su bili katolici. Hrvojevo herceštvo, pored drugih momenata, moglo je za tu orijentaciju imati značajnog utjecaja.

S novom titulom, pred Hrvoja su se postavili i novi zahtjevi. Ona je tražila drugačije forme ponašanja, ukusa i življenja. U katoličkoj sredini kakva je bila splitska, Hrvoje se neminovno morao prilagođavati važećim obrednim normama, kao što se svojevremeno prilagođavao i bosanski kralj Tvrtko I. Jer, Hrvoje Vukčić je od 1403, s novom vladarskom titulom, postao dio sredine u kojoj je pripadnost katoličkoj crkvi bila obavezna za sve njene punopravne članove. U dalmatinskoj komuni živio je svijet različitog jezika i porijekla. Katolička vjera bila je univerzalni element koji ga je objedinjavao.³⁰⁾

Motivi političke prirode bili su presudni za Hrvojevo prihvatanje katoličkog obreda. Porodična grobnica u Jajcu, s tipično krišćanskim simbolima, svjedoči da je on postao njegova trajna orijentacija.

Hrvoje usvaja i druge komunalne običaje. Jedan od njih je kovanje vlastitog novca. Tu se Hrvoje javlja kao nastavljач ustaljene tradicije, jer je komuna i do ovoga vremena kovala sitan novac. Jedini među bosanskom vlastelom Hrvoje Vukčić je kovao srebrni novac u tri veličine: groše, dinare i poludinare. S jedne strane mone- te nalazio se Hrvojev grb, a sa druge lik sv. Duje, zaštitnika splitske komune. Novi splitski herceg očigledno je vezivao porodične tradicije Hrvatinića sa tradicijama splitske komune. Legenda na

²⁸⁾ C. Truhelka, Katakombe u Jajcu, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, I, 1892, 1—12; Isti, Kraljevski grad Jajce, Sarajevo, 1904, 57—61.

²⁹⁾ L. Thalloczy — S. Horvath, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum comitatuum Dubicza, Orbász et Szana, Bdp*, 1912, 147—150 G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/5, Buda, 1842, 384—387, Up. Ljubić, nav. djelo, 87—88.

³⁰⁾ O tome vidi: S. Čirković, Problemi izučavanja etničkih odnosa u srednjem veku, *Prilozi*, XI—XII *Institut za istoriju*, Sarajevo, 1975/76, 267—271.

novcu glasila je: »MONETA CHERVOII DUCIS SPALETI«.³¹) Nalazi Hrvojevog novca u Bosni (Jajce, Glamoč, Sarajevo)³²) svjedoče da je kolao i na širem području. Odlukom trogirskog Vijeća od 5. novembra 1405. »... moneta argentea ducis Spalati...« i u Trogiru je puštena u promet.³³) Ova novčana jedinica bila je u upotrebi i u Splitu.³⁴) Za Hrvoja je kovanje novca izraz suverenog prava, potvrda samostalnosti i političke neovisnosti, dokaz narasle samosvijesti.³⁵) U svojstvu velikog bosanskog vojvode Hrvoje se ne bi mogao odlučiti na ovakav korak. Pravni temelj za emitovanje novca davala mu je hercegovačka titula.

Kao vlasnik nekoliko zemljišnih parcela u splitskom polju, Hrvoje Vukčić je pokazivao istančan smisao za poslovne operacije. Prema ugovorima, kojima je njegov župan davao te zemlje u zakup, bilo je precizno određeno koji dio uroda pripada Hrvoju kao vlasniku, a koji zakupcu.³⁶) U ovoj aktivnosti Hrvatinić je slijedio primjer brojnih splitskih građana, jer je davanje zemlje u zakup bio jedan od vrlo unosnih poslova, tim prije što je obradive zemlje bilo vrlo malo.

Komuna nije utjecala samo na Hrvoja. Splitski knez Petrica Jurjević oženio je Trogiranku Pelegrinu. Nakon što je 1408. prestao vršiti dužnost splitskog kneza, Petrica je svoju aktivnost prenio u Trogir. Marta 1413. vratio je u ovom gradu dužnost suca.³⁷) Obavljajući jedan važan zadatak za bosansku kraljicu Jelenu Nelipčić, Petrica je u drugoj polovini 1416. i umro u Trogiru.³⁸)

Drugi splitski knez, Cvitko Tolihnić, preuzeo je na sebe ulogu poslovnog agenta Hrvojeve supruge Jelene. U nekoliko navrata poslovao je s ljudima kojima je Jelena posuđivala novac.³⁹) Bosanski feudalac spremno je usvojio norme poslovnog djelovanja, tako karakterističnog za dalmatinsku komunu.

U Hrvojevoj desetogodišnjoj splitskoj upravi izostale su mjere koje je, pola stoljeća kasnije, poduzimao herceg Stjepan Vukčić Kosača u Novom, nastojeći od ovog mjesta napraviti veliko privredno središte. Možda razloge za to treba tražiti u činjenici da su se

³¹) Napretkova povijest BiH, I, (I. Rendić), 683—684; V. Klaić, Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća, II, MH, Zagreb, 1972, 336.

³²) Č. Truhelka, Bosanski, srpski i bugarski novci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, VI, 1894, 400.

³³) F. Rački, *Notae Johannis Lucii, Starine*, 13, 1881, 260.

³⁴) G. Novak, *Povijest Splita*, I, 468.

³⁵) I. Jablanović, Međunarodno-pravni položaj bosanskih vladara Kotromanića do pada Bosne 1463, Sarajevo, 1906, 29, 32—33.

³⁶) Vidi napomenu 17.

³⁷) HAZ, *Arhiv Trogira*, 1/12, 1, 28. III 1413.

³⁸) HAZ, *Arhiv Trogira*, 66/29, 6, 16. X 1416.

³⁹) D. Lovrenović, Jelena Nelipčić splitska vojvotkinja i bosanska kraljica, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 20, Zagreb, 1987; *Arhiv JAZU*, Sign. I a 40/b, 63, 1. VIII 1412.

u Hrvojevim rukama tada našla dva najznačajnija privredna centra bosanske države, Drijeva i Srebrenica. Može se nazrijeti jedno Hrvojeva namjera da preko Splita organizuje uvoz soli u Bosnu. Već početkom 1403, u njegovim rukama nalazili su se prihodi tridesetnice i kraljevske komore soli na Braču.⁴⁰⁾ U ovo vrijeme je korčulanska so stizala u Bosnu — o tome direktno svejdoči nastojanje Dubrovčana da u decembru 1403. preuzmu vlast na otoku i spriječe dalji izvoz soli, vina i ostalih namirnica.⁴¹⁾ S obzirom na to da je Korčula do 1413. ostala pod direktnom Hrvojevom upravom, može se pretpostaviti da se ova aktivnost i dalje nesmetano odvijala. Vjerovatno je tada i zadarska (paška) so preko Splita dospijevala u Bosnu. Takva sudbina je po, svoj prilici, bila namijenjena količini od 30 milijara soli koju su 17. II 1404. kupili u Zadru Hrvoje i njegov šurjak, cetinski knez Ivaniš Nelipčić, za sumu od 1200 dukata.⁴²⁾

Očuvani podaci ne dozvoljavaju da se o Hrvojevoj privrednoj aktivnosti, vezanoj za Split, stvori cjelovita predstava. Sigurno je, međutim, da je uspostava njegove vlasti u Splitu otvarala nove privredne perspektive i mogućnosti stjecanja većih prihoda. Nije, uostalom, i starija historiografija bez razloga primijetila da je izbor Jajca za jedno od glavnih Hrvojevih sjedišta u Bosni bio »... u nekakvoj svezi sa ustrojenjem spljetskog dukata«.⁴³⁾

Uspostavljena aktom napuljskog kralja Ladislava koncem 1403, Hrvojeva uprava u Splitu i okončana je na sličan način sredinom 1413, samo ovaj pupt voljom ugarsko-hrvatskog kralja Sigismunda. U vrijeme kada je sredio odnose s Bosnom i kada je prestala svaka opasnost od napuljske dinastije, Sigismund je odlučio da ukloni splitskog hercega. Možda je na njegovu odluku utjecalo i Hrvojevo pomirljivo držanje prema Mlečanima, koji su u to vrijeme oduzimali ugarskoj kruni dio po dio Dalmacije. Kralj je optužio Hrvoja za kolaboraciju s Turcima, lišio ga splitskog dukata, potpuno izolirao i napao na njegove oblasti. Nezadovoljni Splićani znatno su pridonijeli stvaranju ovakve klime. Saznavši za kraljevu odluku, dva puta su (8. VII i 9. VIII 1413) napadali na Hrvojev kaštel. Razorivši utvrdu, protjerali su kneza Cvitka Tolihnića.⁴⁴⁾

⁴⁰⁾ HAZ, SA, IV, 12/4, 42', 6. I. 1403.

⁴¹⁾ J. Gelcich — L. Thalloczy, *Diplomatarium relationum Republicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, 1887, 143—145.

⁴²⁾ HAZ, *Spisi zadarskih notara*, Johannes de Trottis (1404—1407), 50',—51', 17. II 1404.

⁴³⁾ Thalloczy, *Povijest Jajca*, 21.

⁴⁴⁾ Isto, 30.

Dubravko Lovrenović

HRVOJE VUKČIĆ HRVATINIĆ AND THE COMMUNE OF
SPLIT 1403—1413

Summary

Towards the end of 1403, at a time when his dynastic ambitions in the Balkans were rather uncertain, Ladislaus, the king of Naples, nominated the grand duke of Bosnia Hrvoje Vukčić Hrvatinić as the duke of the city of Split. Conferred to him with the aim of the king of Naples to maintain his sovereignty over the Dalmatian communes, Hrvoje made use of the title »Duke of the city of Split« to subdue Split to his sovereignty, including her into his territory. The relationship of Hrvoje and the commune is a relationship of interaction. While Hrvatinić eradicated the communal autonomy which was carefully cherished for centuries, he at the same time completely accepted the cultural norms of that commune. The links established with Split determined a series of specific changes in Hrvoje's behaviour, one of them being conversion to the Catholic rite.

Hatidža Čar—Drnda

IZ PROŠLOSTI PRIJEPOLJA

Prijepolje se u izvorima prvi put spominje 1343. godine. Njegov nastanak povezuje se s izgradnjom manastira Mileševa i formiranjem njegova vlastelinstva¹⁾. U 14. stoljeću, to je trg skromnih razmjera koji je služio zadovoljenju potreba užeg područja²⁾. U trećoj deceniji 15. stoljeća, Prijepolje je urbano naselje sa određenim poslovnim prostorom³⁾. Dalji razvitak prijepoljskog trga omogućio je njegov smještaj na raskrsnici putova koji su spajali centralne i istočne dijelove Balkana s jadranskom obalom, naročito s Dubrovnikom. Karavanska trgovina koja se iz Dubrovnika odvijala preko Prijepolja znatno je uticala na dinamičnost razvoja ovog naselja i način života u njemu.

Kada su Turci 1439. godine osvojili teritorij srpske srednjovjekovne države, turska posada ušla je u Mileševac⁴⁾. Tada je, vjerovatno i Prijepolje bilo u privremenoj turskoj vlasti. Početkom 1463. godine, kada su Turci na rijeci Breznici porazili hercega Stefana, stradao je i prijepoljski kraj, a Prijepolje i Mileševac definitivno su ušli u sastav Osmanskog Carstva 1465. godine⁵⁾.

¹⁾ S. Ćirković, Prijepolje u srednjem veku, *Simpozijum »Seoski dani Sretena Vukosavljevića«* (dalje *SSDSV*), III, Prijepolje, 1976, 211—223.

²⁾ Đ. Petrović, Prilog proučavanju Prijepolja u kasnom srednjem veku, *SSDSV*, VIII, Prijepolje, 1981, 168.

³⁾ Isto, 169.

⁴⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 1982, 28.

⁵⁾ M. Dinić, *Zemlje Hercega sv. Save*, *Glas SAN LXXXII*, Beograd, 1940, 274; S. Ćirković, *Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964, 262—263.

— Administrativna pripadnost

U administrativnom pogledu, Prijepolje je do 1470. godine pripadalo bosanskom sandžaku u okviru uže vojno-teritorijalne jedinice — hercegovačkog vilajeta. U pogledu uže teritorijalno-administrativne podjele pripadalo je nahiji Mileševa i bilo njen najvažniji trg. U sudskom pogledu, pripadalo je kadiluku Drina zajedno s nahijama Sokol, Kukanj, Duboštica, Bohorić, Poblaticje i Kava⁶⁾. Kada je 16. januara 1470. godine osnovan hercegovački sandžak i teritorij bivše Hercegovine podijeljen na tri vilajeta, Prijepolje je pripalo vilajetu Mileševa ili Prijepolja. Kasnije je formiran i prijepoljski kadiluk, kome su, prema podacima katastarskog popisa s početka 16. stoljeća, pripadale nahije Prijepolje, Mileševa, Pljevlje, Poblaticje i Kukanj⁷⁾.

— Urbani razvoj

Prisustvo osmanske vlasti u našim krajevima postepeno je djelovalo na sve dotadašnje oblike življenja, obilježavajući ih drugačijim civilizacijskim specifičnostima. Taj uticaj naročito je bio izražen u gradskim sredinama, gdje je bila skoncentrisana administrativna, vojna i kulturna snaga nove vlasti.

U novim historijskim okolnostima Prijepolje zadržava svoju raniju urbanu fizionomiju, privrednu diferenciranost i konfesionalnu strukturu stanovništva. Prema osmanskoj klasifikaciji naselja, imalo je status trga i pripadalo je hasu hercegovačkog sandžak-bega⁸⁾. Prema podacima prvih katastarskih popisa koje je vršila osmanska administracija u cilju realizacije poreskih obaveza proizvođačkog stanovništva, ne navode se posebni stambeni dijelovi grada (mahale). I prema podacima popisa iz prve polovine 16. stoljeća, stiče se utisak da se ne osjeća jači uticaj nove vlasti na organizaciju života u njemu. Osmanska administracija nije imala interesa da tu stvara ekonomsko i političko uporište svoje vlasti, jer je u neposrednoj blizini Prijepolja Novi Pazar izrastao u takav centar. Tako se Prijepolje u granicama nove države razvijalo u okviru svojih privrednih mogućnosti i novih društveno-ekonomskih odnosa. Prirodni potencijali nisu mu dopuštali da izraste u veće privredno središte koje bi iniciralo dinamičniji urbani razvoj. I drugi savremeni izvori govore o Prijepolju kao o skromno razvijenom naselju. Žan Šeno, koji je s francuskim ambasadorom putovao kroz hercegovački sandžak 1547. godine, kaže da je Prijepolje jedno lijepo selo⁹⁾. Putepisci kasnijeg perioda zahilježili su da je to veliko hrišćansko naselje. Filip Difren Kane prola-

⁶⁾ Sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1468/9. godine, Istanbul Belediye kütüphanesi, Cevdet Yazmalari, No 0—76, fotokopije u Arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu (dalje OIS), No 216, folia (f) 32b; H. Šabanović, Bosanski pašaluk, 138.

⁷⁾ H. Šabanović, Bosanski pašaluk..., 165.

⁸⁾ OIS, Tapu Defter (dalje TD) No 5, f. 64—66; A. Aličić, Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, Sarajevo, 1985, 162—164.

⁹⁾ R. Samardžić, Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika, XVI—XVII vek, Beograd, 1961, 112.

zio je kroz Prijepolje 1573. godine i o njemu ostavio zapis: »23 — tog stigosmo u Prijepolje, veliku hrišćansku varošicu, gde prolazi reka Lim. Malo izvan varošice videsmo ruševine jedne stare hrišćanske crkve, lep karavan saraj i trg pun svega¹⁰⁾. I Leskalopje 1574. godine, prošavši kroz naselje, bilježi da je to velika hrišćanska varoš¹¹⁾.

Prema podacima hercegovačkog deftera iz 1585. godine, Prijepolje je bazar (trg) sa devet hrišćanskih mahala.¹²⁾ Te mahale su sljedeće:

1. Mahala Radosava, sina Radmila,
2. Mahala Dobrinjak,
3. Mahala Radašina, sina Radosava,
4. Mahala popa Radivoja,
5. Mahala Milka, sina Radašina,
6. Mahala Božidara,
7. Mahala Ivana, sina Živka,
8. Mahala Radonje, sina Radašina,
9. Mahala Radiča.

Jedan drugi katastarski popis hercegovačkog sandžaka, koji datira iz 16. stoljeća, govori o prerastanju Prijepolja u naselje islamsko-orijentalnog tipa¹³⁾. U dosadašnjim istraživanjima uočeno je da zatečeni gradovi na putu svoje transformacije prelaze određene etape. U prvoj etapi razvitka zadržavaju raniju fizionomiju, konfesionalnu i socijalnu strukturu stanovništva, kao i proizvodnu organizaciju¹⁴⁾. Ta faza u životu svakog grada različito je trajala i bila uslovljena određenim stepenom razvoja i strukturom ekonomike. Takva paradigma uočava se i u razvojnom putu Prijepolja. Primarnu ulogu u transformaciji Prijepolja u naselje islamsko-orijentalnog tipa, kao i u slučaju drugih gradova, odigrala je stara islamska institucija vakufa. Naime, materijalno situiranim ljudima islamska religija nalažala je da svoje bogatstvo troše i za sreću i blagostanje društvene zajednice. Takvom humanom aktivnošću neki hadži-Abdurahman dao je podići u Prijepolju prvu džamiju, u čijoj blizini je formirana i prva muslimanska mahala, nazvana po njegovom imenu. Poznati historijski izvori ne rasvjetljavaju njegov identitet, međutim, njegovo djelo ostavilo mu je trajnu uspomenu u Prijepolju. U urbanoj strukturi islamskog grada džamija je predstavljala osnovnu ćeliju. Pored primarne, idološke funkcije, predstavljala je vaspitno-obrazovni centar i mjesto okupljanja na nivou naselja i okolnog područja. Za ovu džamiju Nurulah,

¹⁰⁾ Isto, 128.

¹¹⁾ Isto, 135.

¹²⁾ Ankara, TD No 484, fotokopije u Akademiji nauka Bosne i Hercegovine br. 44, f. 239 a.

¹³⁾ Istanbul, Baš Bakanlık Arşivi (dalje BBA) No 654, OIS br. 99, f. 3a—6a.

¹⁴⁾ N. Filipović, Pogled na osmanski feudalizam, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, god. IV, Sarajevo, 1952, 145—146.

sin Iskenderov, posadnik tvrđave Mileševa zavještao je jednu zemljišnu parcelu, svijeće i prostirku.¹⁵⁾ Podizanjem džamije i formiranjem muslimanske mahale Prijepolje je steklo uslove da preraste u višu kategoriju naselja — u kasabu. Naime, da bi neko naselje dobilo status kasabe moralo je imati politički, društveni ili ekonomski značaj lokalnog ili šireg karaktera, pri čemu je moralo imati i određeni nivo ekonomskog i urbanog razvitka. Kasaba Prijepolje, kao i druge kasabe, sastojala se iz dva dijela. Jedan je predstavljao zanatlijsko-trgovački dio grada, koji je, u stvari, predstavljao kasabu. Nastanjivali su ga, uglavnom, muslimanski stanovnici. Drugi dio Prijepolja karakterišu agrarne površine i agrarno-stočarska proizvodnja. Naseljavalo ga je hrišćansko stanovništvo, grupisano u jednu zajednicu (džemat), pod neposrednim rukovodstvom svoga kneza Pene (ili Bene), sina Vukašinova.¹⁶⁾ Mahala koju su nastanjivali nosila je njegovo ime. Obilježlje tom dijelu naselja davalo je postojanje hrišćanskog sakralnog objekta — crkve svetog Juraja — gdje su hrišćanski stanovnici obavljali vjerske obrede i okupljali se zbog izvršenja raznih društvenih obaveza. U neposrednoj blizini nalazio se manastir Mileševa, sa svojim samostalnim gospodarstvom, gdje je 1377. godine Tvrtko krunisan za kralja Bosne i Srbije.¹⁷⁾ Obadviije ove sakralne institucije odigrale su značajnu ulogu u održavanju kompaktnosti hrišćanske religije i hrišćanske civilizacije na ovom prostoru.

Iz izloženog teksta može se uočiti da tek pred kraj 16. stoljeća Prijepolje dobija fizionomiju islamsko-orientalnog grada. Međutim, u njemu su prisutni i dominantni oblici ranijeg načina života, snažno obilježeni zatečenim civilizacijskim specifičnostima. Osmanska administracija koristila je postojeće privredne mogućnosti i njima pokretala dalji razvoj grada, a pošto je to bilo administrativno-sudsko središte, garantovalo je sigurnost široke i raznovrsne poslovnosti. To je bio uslov za dalji urbani razvoj ovog naselja. U 17. stoljeću, Prijepolje je izdiferencirano na dva poslovna i stambena prostora, funkcionalno povezana riječnom komunikacijom i mostovima. Gornja Vakuf - Kasaba nalazila se na rijeci Limu. Imala je jednu mahalalu s pedesetak kuća, Ibrahim-pašinu džamiju, tekiju, dvije osnovne škole (mekteb) i 10 dućana.¹⁸⁾ Svi ti objekti sagrađeni su od prihoda Ibrahim-pašina vakufa. Donje Prijepolje bilo je locirano na obali rijeke Mileševke, a ljepše i prostorno veće od Gornjeg. Imalo je deset mahala — četiri hrišćanske i šest muslimanskih, s oko 486 kuća s baštama i vinogradima.¹⁹⁾ Tu se nalazio i dvor budimskog vezira Smail-paše, za koga

¹⁵⁾ Istanbul, BBA No 654, OIS br. 99, f. 3a—6a.

¹⁶⁾ Isto, f. 3b.

¹⁷⁾ F. Dž. Spaho, Nekoliko turskih dokumenata o manastiru Mileševu, *Prilozi za orijentalnu filologiju* (dalje POF), sv. XXVIII/XXIX, 1978/9, Sarajevo, 1980, 363—374.

¹⁸⁾ E. Čelebi, Putopis, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Prevod i komentar napisao H. Šabanović, Sarajevo, 1967, 389.

¹⁹⁾ Isto.

se pretpostavlja da je rodom iz Prijepolja.²⁰⁾ U ovom dijelu Prijepolja sagrađeno je desetak džamija i jedna sahat — kula, tri medrese, četiri osnovne škole i četiri tekije, zatim tri hana u kojima su poslovni ljudi odsjedali sa svojom robom i karavanima.²¹⁾ Tako je u 17. stoljeću Prijepolje naselje sa urbanom strukturom islamsko-orijentalnog grada, koja je koncepcijski drugačija od urbane strukture naših srednjovjekovnih gradova.

— Stanovništvo i njegova poslovna diferenciranost

U prvo vrijeme egzistencije osmanske vlasti na prostoru Prijepolja živjelo je hrišćansko stanovništvo. Podaci katastarskog popisa iz 1468/9. godine zabilježili su u njemu postojanje 140 domaćinstava i 24 neoženjena člana.²²⁾ Devet godina dooije, u Prijepolju je evidentirano 157 domaćinstava (dva su bila udovička) i 38 neoženjenih članova.²³⁾ Hasu hercegovačkog sandžak-bega, u čijem domenu se nalazilo, godišnje su, na ime svih dažbina, davali sumu od 29.512 akči.²⁴⁾ Najveću stavku u tom iznosu činila je tržna taksa s lađarinom u iznosu od 9.400 akči. Taj iznos ukazuje na dinamičnost razmjene tržišnih artikala u to vrijeme, kao i razvoja trgovinskog prometa preko Lima. Stanovnici Prijepolja bili su zaduženi za održavanje prometa preko Lima. Ukoliko su lađe koristili za saobraćajne potrebe, nisu plaćali nikakve takse. Međutim, ako su ih koristili za trgovinske potrebe, za svaki tovar plaćali su po dvije akče. Osim trgovinom, bavili su se i agrarnim djelatnostima. Njegovali su vinovu lozu u većim količinama, a za proizvodnju vina plaćali su porez u iznosu od 5.600 akči. Bila je značajna i proizvodnja žitarica: ječma, raži, prosa i, naročito, pšenice, za čiju su proizvodnju plaćali sumu od 2.040 akči. Evidentirano je i 6 mlinova, zajedničko vlasništvo svih stanovnika i jedan mlin u privatnom vlasništvu, a svi su radili tokom cijele godine. Mlinovi su predstavljali važne privredne objekte i stanovnicima su donosili materijalnu korist. Stanovnici Prijepolja posjedovali su i manji ili veći stočni fond kao dopunski prihod, ili, čak, kao glavno zanimanje. Na ime poreza za sitnu stoku plaćali su 345 akči, a za uzgoj svinja 80 akči.²⁵⁾ Evidentirane su i dvije stope za valjanje sukna koje se proizvodilo u okviru kućne radinosti, od domaćih sirovina. Dio stanovništva bavio se zanatstvom, koje je bazirano na domaćoj sirovinskoj osnovi. Prisutni su kožuhari koji su pravili odjevne predmete od koža domaćih i divljih životinja, zatim cipelari, krznari, a prisustvo stupa za valjanje sukna govori o izradi suknenih odjevnih predmeta od domaćih sirovina. Spominje se i jedan zlatar, čije su proizvode konzumirali bogatiji slojevi prijepoljskog stanovništva.

²⁰⁾ Isto, pogledati bilješku 72,

²¹⁾ Isto, 389—391.

²²⁾ OIS, br. 216, f. 326.

²³⁾ OIS, TD No 5, f. 64—66.

²⁴⁾ Isto.

²⁵⁾ Isto.

Tu je prisutna i posebna socijalna kategorija—vlasni — koji su bili u povoljnijem položaju od drugog stanovništva. Njihove materijalne obaveze prema hercegovačkom sandžak-begu posebno su iskazivane, jer su zbog određenih službi u korist osmanske države bile reducirane. Zajedno s polimskim vlasima, prijepoljski vlasni plaćali su hercegovačkom sandžak-begu 4.500 akči.

Do kraja 15. stoljeća, u pogledu stanovništva ništa se bitno nije izmijenilo. Zadržana je ranija konfesionalna struktura, a i socijalna struktura domaćeg stanovništva bila je skoro identična.

U prvoj polovini 16. stoljeća, u Prijepolju dolazi do konfesionalnih promjena stanovništva. Sumarni popis hercegovačkog sandžaka iz 1519. godine evidentirao je 168 hrišćanskih domaćinstava, 10 muslimanskih i 2 neoženjena člana.²⁶⁾ Muslimansko stanovništvo nastaje dobrovoljnim prevjeravanjem domaćeg hrišćanskog stanovništva. Novu religiju i nove civilizacijske oblike života prihvatilo je podsticano ekonomskim i društvenim momentima.²⁷⁾ U navedeno vrijeme, u Prijepolju su osim domaćeg stanovništva, živjeli i pripadnici osmanske feudalne klase koji zbog svog klasnog statusa ovim propisima nisu obuhvatani. Tako je broj muslimanskog stanovništva morao biti znatno veći od navedenih cifara. Vremenom je taj broj porastao, tako da je u drugoj polovini 16. stoljeća Prijepolje promovirano u status kasabe. Tim činom muslimansko stanovništvo nastanjeno u njemu mijenjalo je pravni status. Bilo je oslobođeno osnovnog rajinskog poreza resm-i čifta i rajinskog statusa zbog njegove uloge u ekonomici osmanskog društvenog sistema. U bilješci se navodi da je Prijepolje na prometnici, a pošto u njega svraćaju mnogobrojni putnici, stanovnici se ne mogu baviti poljoprivredom, već, uglavnom, uslužnim djelatnostima i zanatstvom. Međutim, ukoliko su posjedovali neke zemljišne parcele koje su koristili kao dopunsko zanimanje, podmirivali su sve obaveze kao i drugi agrarni proizvođači.²⁸⁾ Muslimanska zajednica brojala je 34 domaćinstva i u socijalnom pogledu bila je izdiferencirana. Inače, najpovoljniji status imali su pripadnici feudalne klase koji su obavljali vojne i administrativne funkcije: kadija, vojvoda, zaimi i drugi, koji ovim brojem nisu obuhvaćeni, ni poimeno popisani kao stanovnici ove kasabe. Ugladne stanovnike Prijepolja činili su pripadnici vjerske inteligencije. To su bili Hasan, sin Mustafin, hatib i imam Abdurahmanove džamije, Ahmed, sin Hasanov i Hasan, sin Balijev, muezini džamije i Velija, sin Hasanov, upravitelj Abdurahmanovog vakufa. Pretežan dio stanovništva kasabe činili su zanatlije. Zabilježeno je postojanje četiri krojača, jednog pekara i jednog potkivača konja. S obzirom na promet putnika i ka-

²⁶⁾ Istanbul, BBA, TD, No 76, OIS, br. 95, f. 5b.

²⁷⁾ N. Filipović, Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima, *Godišnjak*, ANUBiH, knj. XIII, *Centar za balkanološka ispitivanja*, knj. 11, Sarajevo, 1976, 385 — 416, I sti, Uticaj islama na bosansko-hercegovačko tlo, Radio—Sarajevo, *Treći program*, Sarajevo, 1975, 65—84.

²⁸⁾ Istanbul, BBA, TD, No 654, OIS, No 99, f. 3a.

ravana, raznih zanatlijskih profila moralo je biti znatno više, a, također, i s obzirom na potrebe njegova stanovništva.

Hrišćansko stanovništvo činilo je posebnu konfesionalnu zajednicu, nastanjenu u mahali kneza Pene (Bene), sina Vukašinova.²⁹⁾ Tu zajednicu sačinjavala su 63 domaćinstva. Svi su uživali baštine koje upućuju na njihovo primarno zanimanje. Osim toga, u zajedničkom vlasništvu uživali su mezru Toplanje, zajedno s muslimanskim stanovnicima kasabe, u čijem sastavu su bili pašnjak, livada i šuma, zatim mezru Krčevine s pašnjakom, šumom i livadom. Ovi stanovnici su imali status vlašskog stanovništva, pa su se, u odnosu na ratarsko stanovništvo, nalazili u znatno povoljnijem položaju. Njihove materijalne obaveze prema hercegovačkom sandžak-begu posebno su iskazivane.

Posebno je upisana zajednica od 11 hrišćana koji su bili zadužen za čuvanje i održavanje mosta na rijeci Limu, koji je u blizini kasabe dao podići sultan Mehmed Fatih. Zbog obavljanja te službe bili su oslobođeni svih drugih poreza u korist države i feudalaca.³⁰⁾ Svi su uživali baštine. Na prostoru gdje su bili nastanjeni nalazilo se deset mlinova na rijekama Komaska i Limu. Svi su radili tokom cijele godine. Dva su mlina bila u posjedu kneza Pene (Bene), sina Vukašina, dva u posjedu vakufa Hasan-paše Boljanića, jedan u posjedu Radiča, sina Jurajova i drugih vojnika, a drugih pet mlinova pripadalo je posjedu ostalih stanovnika Prijepolja.³¹⁾ Tu se nalazio i ribnjak na rijeci Limu, koji su uživali svi stanovnici Prijepolja, a za korišćenje ribnjaka godišnje su plaćali 140 akči.³²⁾

Socijalnu sliku Prijepolja upotpunjavala je posebna kategorija povlaštenog hrišćanskog stanovništva. To su vojnuci koje su Turci pridobili ekonomskim povlasticama i uključili u svoju službu kao vojnu posadu sa različitim dužnostima.³³⁾ Četiri vojnučka domaćinstva uživala su baštine, a poreze su plaćali odsjekom, u iznosu od 220—260 akči, što je zavisilo od veličine baštinskog posjeda. Za njih se zna da su bili veoma jak socijalni elemenat. Participirali su u izgradnji Novog i zajedno s vlasima Novog dali iznos od 200.000 akči, dok su rudnik Srebrenica i kovnica novca trebali da daju 120.000 akči.³⁴⁾

²⁹⁾ Isto, f. 3b.

³⁰⁾ Isto, f. 4b.

³¹⁾ Isto.

³²⁾ Isto.

³³⁾ Historija Naroda Jugoslavije, II dio, Zagreb, 1960, 78—83, B. Đurđev, O vojnicima s osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog agaluka, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1947, 75—138; D. Bojanić, Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast, Beograd, 1974; Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak, Sarajevo, 1957, 32, 33.

³⁴⁾ M. Vasić, Gradovi pod turskom vlašću, *Istorija Crne Gore*, knj. 3, tom I, Titograd, 1975, 514.

Godine 1585, u Prijepolju je evidentirano 69 hrišćanskih domaćinstava. Bili su nastanjeni u devet, ranije navedenih mahala. Hercegovačkom namjesniku davali su na ime raznih, kanunom i šerijatom predviđenih obaveza iznos od 6.343 akče. Plaćali su ispendžu u iznosu od 1.600 akči, a na ime tržne takse i drugih sitnih taksi 1.393 akče.³⁵⁾ Osim toga plaćali su desetinu od proizvodnje žitarica, porez na vino, sitnu stoku i druga sitna davanja. Podaci ovog popisa evidentirali su samo prijepoljsko hrišćansko stanovništvo koje je plaćalo desetinu, dok drugo hrišćansko i muslimansko stanovništvo nije popisano, tako da se realnija slika njegova brojnog stanja na osnovu njega ne može steći.

Hatidža Čar — Drnda

FRAGMENTS DEALING WITH PRIJEPOLJE IN THE PAST

Summary

On the basis of the presented data, it can be said that Prijepolje with its surroundings were definitely included into the Ottoman Empire in 1465. Under the new historical circumstances, Prijepolje for a relatively long period retained its earlier urban physiognomy, its earlier structure of production as well as its confessional and social structure. By the end of the 16th century, Prijepolje gradually changed into an Islamic-Oriental provincial town, owing primarily to a certain Hadži-Abdulrahman, who probably a native, or a local functionary who built the first mosque at Prijepolje, which served as a nucleus of the first Moslem mahal, i.e. quarter, named after him. It was then that the settlement got the status of a provincial town, which made it possible for its Moslem population to change its legal status, being exempt from the principal tax paid by raya, the so-called resm-i chift. Regardless of the confessional commitment, the total population of Prijepolje as socially and legally differentiated depending not only of the position it occupied on the Ottoman social ladder, but also of the role it played in the economic structure.

³⁵⁾ Ankara, TD No 484, fotokopija kod ANU BiH br. 44, f. 239.

Marko Šunjić

»MOSSOLMANI DI BOSSINA« (1568)

Istraživaču stare pisane (izvorne) građe, očuvane po arhivima dalmatinskih gradova, pada u oči kako se, jedno vrijeme u XIV i XV stoljeću, umnožavaju vijesti o Bosni i kako njezin uticaj posvuda, uglavnom, raste. Bosansko plemstvo postojalo je sve poznatije i izvan svojih oblasti, ženilo se strankinjama i imalo rođake po tuđim zemljama, putovalo, sticalo strane titule, odlikovanja i građanstva, posjedovalo kuće po nekim dalmatinskim gradovima, pa čak i u Veneciji. Poslovni ljudi iz Dalmacije, iz Venecije i nekih drugih italijanskih gradova i država dolazili su u Bosnu, a Bosanci, u raznim prilikama i po raznim poslovima, silazili u dalmatinske gradove ili se iz njih upućivali i dalje, preko mora. Više državne vlasti razmjenjivale su poslanstva i darove, sklapale prijateljske ugovore i olakšavale veze i razmjenu ljudi i dobara. Podosta roba na dalmatinskim tržištima i stvari po uglednim dalmatinskim kućama bilo je bosanske provenijencije i imalo sasvim određene, tipično bosanske karakteristike, pa se, npr. izričito spominju: bosansko platno (tella bosnexe), čaršavi od bosanskog platna (lenzuoli de tella bosnexe), ženske haljine bosanskog kraja (chamisa da dona a la bosnexe),¹⁾ bosanski štitovi (scutus bosnensis),²⁾ bosanski novac (grossi bosnexi),³⁾ bosan-

¹⁾ Historijski arhiv Zadar (HAZ), *splitski fond*, kutija VI, sv. 21/3 str. 116; 21/4, str. 26, 29, 279, 282; kutija XI, sv. 25/6, str. 398, 403; *korčulanski fond*, kutija VII, sv. 21, str. 5.

²⁾ HAZ, *Articutius quondam Dominici, zadarski notar*, Busta V, sv. 3/2.

³⁾ HAZ, *splitski fond*, kutija VI, sv. 21/3 str. 100; 21/4, str. 282.

ske srebrene mamuze (calcaria more bosinensis de argento), bosanski pojasevi (zenture bosnexe), srebreno prstenje bosanske izrade s kamenjem u njemu (anelli darzento de lavor de Bosna cum pedre dentro), pozlaćene bosanske tacne, velike i male (taze de Bosina indorade, grande e piccole), itd., itd. Jednu veliku srebreanu tacnu, »lavoratam opere Bosine«, tešku oko 15 unča (oko pola kg) i tada su u Splitu detaljnije opisivali, jer je imala i cvijet izrađen na sredini, a oko njega ispsiano ime vlasnika. Splitskom plemiću Mihi Madiju pripadala je velika srebreana tacna sa utisnutim znakom bosanskog kralja Tvrtka (in qua erat signum domini regis Tverthici).⁴⁾ U gradovima su učestala i lična imena kao Gruba, Tvrtko, Dabiša i Ostoja, čijoj popularnosti su doprinosili istoimeni bosanski kraljevi.

Osim navedenog, pominju se još: bosansko drvo za lukove, bosansko olovo, bosansko srebro, bosanska smola, bosanski vosak, bosanski sokolovi obučeni za lov, bosanski konji, od kojih neki izrazito lijepi, kao kraljevski poklon duždu, dospijevaju u Veneciju ili još dalje na zapad, u Brešu (Brescia).⁵⁾

I pored svega, stanje nije nimalo idilično, jer glas o Bosni ne pronose samo sokolovi i konji, vlastela i srebro, nego i roblje. Djeca, djevojke i mladići »de natione et genere Bossinensium patarenorum«, koje je zla kob svodila u ropstvo, dopremani su na trgove u Neretvi, Dubrovniku ili Korčuli, odakle su stizali do Venecije i Ankone, do Firence i Siene, ili su preko Sicilije, koja je činila etapu na putu za zapadni dio Mediterana, stizali do Marseja (Marseille), do Valansa (Valence) na Roni ili do Perpinjana (Perpignan) pod Pirinejima u jugozapadnoj Francuskoj, do Majorke, Barcelone, Saragose, Herone (Gerona) ili Vika (Vich) u Kataloniji (Španija). Uz imena ovakvih osoba notar bi u aktu o kupovini dodavao objašnjenje kako se radi o paganima, nevjernicima, odnosno patarenima, čime je sugerisano da su patareni samom prirodom predodređeni za ropstvo. Zabrane trgovine ljudskim mesom (quod nulla persona debeat facere mercimomium de carne humana) nisu mogle obustaviti jedan unosan posao koji je, u svim poznatim slučajevima, osiguravao uvećanje dobiti.⁶⁾

Konačno, naglašavanje »bošnjaštva« bilo je stiglo već tako daleko da se, uz ostalo, i govorni jezik počelo nazivati bosanskim. Po-

⁴⁾ Marko Šunjić, Nekoliko podataka o srednjovjekovnim bosanskim izrađevinama od srebra, *Radovi Filozofskog fakulteta I*, Sarajevo 1963.

⁵⁾ Archivio storico di Venezia, *Senato-terra III*, 183'; Marcantonio Erizzo, *Cronaca Veneta*, Mss. Marciane It. cl. VII, cod. 56 coll. 8636, str. 450; Marko Šunjić, Prilozi za istoriju bosansko-venecijskih odnosa, *Historijski zbornik XIV*, Zagreb 1961.

⁶⁾ Charles Verlinden, *Le relazioni economiche fra le due sponde adriatiche nel basso Medio Evo alla luce della tratta degli schiavi, Monumenti e problemi della storia delle due sponde, Congressi Salentini II*, Lecce (Centro di studi Salentini), 1973; Nenad Fejić, *Notes sur la Traite des Esclaves de Bosnie a Barcelona au Moyen Age, Estudis Històrics i documents dels Arxius de protocols X* (1982), Barcelona, 1982.

daleko, u Ankoni 1453. je zabilježeno kako su dva (brata) Bosanca obavila izvjestan posao pred notarom, pri čemu im je kao tumač poslužio tamošnji stanovnik, Bosanac, poznavalac talijanskog, bosanskog i slavenskog jezika (ad interpretationem Petri Elie, bastagii, Bossinensis, habitatoris Ancone, scientis linguam latinam, bossinensem et sclavonicam).⁷⁾

Sve je ovako teklo dotle dok Bosna, polovinom 1463. godine, nije izgubila državnu samostalnost i napokon postala plijen Turske Imperije. Nestankom države iščezava i svojevrsni bosanski »image«, a ako se zemlja i ljudi i kasnije pomenu, ipak više u dalmatinskim gradovima nema nikakvih proizvoda, roba ni stvari, s bosanskom naznakom. U novim uslovima, svi raniji pridjevci su izmijenjeni, pa neki od proizvoda, koji su nekad pristizali kao bosanski, polako postaju turske stvari — »cose turchesche«.

Kriterij primjenjivan na stvari vrijedio je i za ljude iz »turske« Bosne, bez obzira što je s obje strane granice ostao isti (raniji) narod, što se i dalje govorilo istim jezikom. Iza granice su »Turci«, a kad bi u blizini primorskog grada dolazilo među ljudima do uobičajenih svađa ili do tuče, pa neko u tuči odapeo strijelu i prolila se krv, vinovnik krvoprolića se, očekujući razumijevanje i olakšicu, pred sudom pravdao kako on, toga predvečerja, nije dobro ni razaznavao ko su bili oni drugi i nisu li možda bili Turci?^{7a)}

Dvije naše susjedne, međuzavisne i prirodno nedjeljive oblasti, Dalmacija i Bosna, našle su se odvojene opasnom granicom neprijateljskih sila: Venecije i Turske. Iz »turske« Bosne su, do pred zidine »neprijateljskih« gradova na obali, dolazile vojske praćene brojnim »renegatima«. One su, kakav je bio ratni običaj, palile sela na svom putu, uništavale usjeve, sjekle vinograde, a povlačeći se odvodile roblje i odgonile stoku, čak i svinje, i odnosile iz napuštenih kuća alat i namirnice. Izvještaji preostali o tome pretrpani su teškim riječima (orribile, terribile et spaventoso) kojim je trebalo da se dočaraju strava i užas. Nezaštićenim i prestrašenim ljudima uvijek je turska sila izgledala »bezbrojna« — innumerabilia potentia de 10 can Turcho — kud bi prolazila otvarao se pakleni ponor (abisso infernale), za njom su »mnogi« ostajali okrutno izranjeni (crudelissimamente feriti), a mnogi »isječeni na komade« (tagliati in pezzi). Dugo poslije toga nije bilo uslova ni za povratak izbjeglog stanovništva, koje se, radi veće sigurnosti, preseljavalo u gradove, na otoke, pa čak i u Italiju.⁸⁾ Granica je ostajala zatvorena, nije bilo prelaza ni razmjene, nitj se pouzdano znalo šta se »tamo« dešava. Svuda se obavezno razvijala

⁷⁾ Marko Šunjić, O migraciji »de partibus Slavonie« u Markama do polovine XV stoljeća, *Radovi Filozofskog fakulteta VIII*, Sarajevo 1976, 491.

^{7a)} HAZ, *Splitski fond*, kutija XXI, 38/1, str. 520-523.

⁸⁾ HAZ, *splitski fond*, kutija XIV, 30/3, 243; Marko Šunjić, Pomjeranje mletačkih granica u Dalmaciji i odnosi sa susjedima tokom XV stoljeća, *Godišnjak Društva istoričara BiH XV*, Sarajevo 1966, str. 57.

mržnja protiv »neprijateljske« strane. Izvan Bosne strepilo se od Turaka, od njih su dolazile mnoge nevolje, njima su pripisivane okrutnosti i brojne nepodopštine.

U pretjeranom pojednostavljanju nije uočavana ni pravljena razlika između Turaka i njihovih podanika, posebno »renegata« koji su prihvatili stvoreno stanje i prelazili na islam. Činilo se kako iza svakoga muslimanskog imena obavezno stoji i etnički Turčin. Islami-zirano bosansko stanovništvo se sigurno nije moglo tako osjećati, mada ga je za Turke sve više vezivala ista vjera, sličan način života, odijevanje i služba istoj carevini, a često i ista sudbina.

Prošle su decenije dok se shvatila neopozivost i nepromjenjivost tekovina stvorenih turskom dominacijom u Bosni, dok se počelo tragati za mogućnostima prihvatanja i uvažavanja nastalih razlika, međusobnog poštivanja i dobrog susjedstva. Vremenom je poraslo razumijevanje za ljudsku prilagodljivost uslovima koje je stvorio strani gospodar. Počelo se ulaziti u obostrano korisne poslove, pa je ponovo oživjela i trgovina. Uzajamni interes djelovao je dalje i na sve ostalo.

Već je stotinak godina trajala turska vladavina nad Bosnom kada se, kako svjedoči jedan dokumenat, sačinjen u Zadru 25. maja 1568. godine, i tamo prihvatilo razlikovanje između islamiziranih Bosanaca i Turaka. Tada su muslimani iz Bosne već, bez mnogo predrasuda, nalazili svoj interes u trgovini s kršćanima, pa se sa svojom robom otiskivali i preko mora. Šestorica od njih su, možda i na svoj izričit zahtjev, upisani kod zadarskog notara kao »M o s s o l m a n i d i B o s s i n a«. Poimence: Hadži-Memi, Jusuf, Alija, Kara-Oruč, Hasan i Ferhat, bili su, na jedrenjaku (marciliana) Korčulanina Bonifacija, pošli iz Neretve prema Ankoni s tovarom od 56 bala (5980 komada) ovnujskih koža i kordovana (rujevinom uštavljenih ovčijih koža podesnih za izradu finije obuće i galanterije), s 25 bala (232 komada) neuštavljenih koža (cori crudi) i tri bale voska.

Ovo putovanje nije bilo sasvim sretno, niti je završilo u Ankoni, jer su »uskoci« presreli i zarobili lađu. Ali, nije bilo ni sasvim nesretno, pošto je i uskoke uskoro presreo kapetan mletačkih fusti (male galije sa jednim jarbolom i sa 18-20 veslača sa strane) Pietro Emo, pa preoteo zarobljenu lađu s trgovcima i tovarom. Potom su se svi, umjesto u Ankoni, našli »u Zadru, u nadbiskupskoj palati«, pred notarom, konsilijerom i dvojicom zadarskih plemića pozvanih da prisustvuju kao svjedoci. Identitet bosanskih trgovaca potvrdio je Naniel Rodrigo, jevrejski konzul u Neretvi (console della nation Hebraea in Narenta).

Sasvim je jasno da spolja neuočljiva, tanana, pretežno unutrašnja i psihološka razlika između ovih trgovaca i Turaka nije bila ni jasna, ni shvatljiva jednom strancu kakav je i mletački notar u Zadru (Johannes de Morea), koji je konstatuje vjerovatno zato što to zainteresirani žele, pa, nakon što je jednom zapisao da su oni

»Mossolmani di Bossina«, drugi put, malo niže, u istom tekstu zapisuje i »gore rečeni Turci« (sudetti Turchi).

Zahvaljujući na ljubaznom postupku, trgovci su potvrdili kako im je poslije oslobađanja od uskoka sva roba bila sačuvana i bez novih troškova, neoštećena, vraćena. Oni su bili jako zadovoljni (benissimo sodisfatti et contenti) prijateljskim odnosom i zahtijevali da se o tome sačini javna isprava koju su, u ime svoje i svojih nepismenih drugova (et di compagni quali dissero non saper scrivere), vlastoručno i dosta nevješto, oskudnim turskim riječima složenim u duhu našega jezika, potpisali Hadži-Memi i Kara-Oruč.⁹⁾

Vrijedilo bi znati da li su tada još nečiji muslimani (albanski, makedonski, bugarski i sl.) isticali i nekakvu svoju posebnost, pošto bez toga nije sasvim jasno ni prema kome je naši ističu: prema istovjernim Turcima — etničku, ili prema inovjernim Bosancima — vjersku? Radi li se o Bosancima koji su, za razliku od ostalih, muslimani ili o muslimanima koji nisu Turci nego Bosanci? Nisu li možda »bosanski muslimani« već tada »insistirali« na svojoj posebnosti u »turskoj«, slično kao »bosanski patareni« u »kršćanskoj« Bosni? Naknadno se vidi jedino da je pomenutom nazivu bilo »sudeño« da se rasprostire, ukorjenjuje i uporno traje, da dio naroda upućuje na posebnu tradiciju i da ga, tokom dugotrajne turske vladavine, opominje i čuva od etničke asimilacije.

*
* *
*

Nel nome de Christo amen, negli anni della sua nativita 1568, indiccione XI, alli 25 del mese mazo. Per il presente publico instrumento sia palese et manifesto come personalmente constituti alla presentia del nobel huomo miser Pompeo de Soppe honorabili consigliere di testimonii infrascripti et di me nodaro: Hasi Memi, Jusuf, Alli, Cara oruz, Hasan et Ferhat, Mossolmani di Bossina, di nomi et habitation di quali ha fatto fede miser Daniel Rodrigo, console della nation Hebraea in Narenta, essistente in questo porto con uno navilio di mercantia per Ancona spontaneamente et con ogni miglior modo per se et per gli heredi loro simul et in solidum confessano haver hauto et recepto dal clarissimo miser Piero Emo, dignissimo capitano delle fuste presente et consignante pro debita essecutio debere de sua scripta de X mazo corriente presentati sudetti Turchi le infrascripte robbe, cioe cinquantasei balle de moltonine et cordovani rivolti in sciavinotti nelle quali sono pelle numero cinquemilianevece nto e otanta, cioe 5980, balle di cera numero tre, balle vinticinque de cori crudi et sono cori dusento ettrentadoj le quali

⁹⁾ HAZ, *Johannes de Morea, zadarski notar*, Busta unica F, I/6 (instrumenti 1563-1570), fol. 34—34'. Dokumentat je našao i ljubazno mi ga ustupio dr Ivo Petricioli, profesor Filozofskog fakulteta u Zadru, pa mu i ovdje zahvaljujem.

erano corricate sula marciliana patron Bonifacio da Corzula presa li giorni passati da uscochi et recuperata di mano loro per la fusta Reniora delle qual robbe et mercantie cosi come di sopra haute et recepute intiere et senza diminutione o spesa alcuna hano fatto et fano perpetua quietatione in quella piu ampia et cauta forma (...) ricerca la ragione, ringratiando sua magnificencia che cosi utile recuperatione et cortese restitutione convenivole alla sincerita et integrita di ministri publici et di ogni amorevole officio usatoli per sua magnificencia di dicens ne sono rimasti benissimo sodisfatti et contenti pregando me nodaro comunis delle soprascrite cose dovesi far il presente publico instrumento in fede della verita, con sottoscrizione di mano di essi Hasi Memi et Cara oruz per nome loro et di compagni i quali dissero non saper scrivere.

Fatto in Zara nel palazzo archiepiscopale presente miser Zoilo Civalessi et miser Alvise di Nassi, dobili di Zara testimonii, noti, hauti et specialmente pregati.

Io Pompeo de Soppe, conselier fui presente.

BEN HACI MEMI YAZARIM BENÜMÇÜN HEM BENÜM
YOLDAŞLARDAN ÖTÜRÜ YUKARDA NİCE YAZILDIYSA NİÇÜN
YOLDAŞLARIM BİLMEZ YAZMAYI

BEN KARA ORUÇ YAZARIM BENÜMÇÜN HEM BENÜM
YOLDAŞLARNDAN ÖTÜRÜ YUKARIDA NİCE YAZILDIYSA NİÇÜN
YOLDAŞLARIM BİLMEZ YAZMAYI*

Marko Šunjić

»MOSSOLMANI DI BOSSINA«

Summary

Original documents from the 14th and the 15th centuries, preserved in the archives of Dalmatian towns, disclose that quite a number of goods on the Dalmatian market and articles kept in Dalmatian houses were of Bosnian provenance, bearing typically Bosnian marks; thus for instance, explicitly are mentioned: Bosnian fabrics (tella bosnexe) sheets of Bosnian fabric (lenzuoli de tella bosnexe), women's dresses of Bosnian cut (Chamisa da dona a la bosnexe), Bosnian shields (scutus bosnensis), Bosnian currency (grossi bosnexe), Bosnian silver spurs (calcaria more bosnensis de argento), Bosnian belts (zenture bosnexe), silver rings of Bosnian make (anelli

* Transkripciju turskog dijela teksta obavio je dr Ekrem Čaušević, profesor na Fil. fakultetu u Sarajevu.

darzento de lavor de Bosna), gilded Bosnian trays (taze de Bosna indorade), etc. Besides the here mentioned articles, in Venice we find Bosnian silver, Bosnian lead, Bosnian resin, Bosnian wax, Bosnian falcons trained for hunting, Bosnian horses some of which extremely beautiful, as the one presented by the king of Bosnia to the Duke.

All these registrations take place prior to the middle of 1463 when Bosnia lost its independence and fell prey to the Ottoman invaders. Under the new circumstances, many earlier attributes underwent change; there are no more goods bearing Bosnian name. Even if some things came to Dalmatia, they bear the Turkish name — cose turchesche. The criterion applied to things held good for men as well. In extreme simplification was overlooked the difference between the Turks and their (particularly islamized) subjects. It looked as if behind each Moslem name there was an ethnically pure Turk. The islamized Bosnian population certainly could not feel so and wanted to distinguish themselves from the Turks to whom they were linked by the same religion. One document written in 1568 at Zadar mentions six Bosnian merchants who are said to be »Bosnian Moslems« (Mossolmani di Bossina), which stresses their desire to point out their apartness.

Izvorni
naučni
rad

UDK 325 (497.15) (091) »1878/1981«

Iljas Hadžibegović

MODERNE MIGRACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI I NACIONALNI ODNOSI*

(Skica za studiju)

Današnju etničku sliku Bosne i Hercegovine stvorile su migracije stanovništva u daljoj i bližoj prošlosti. Otuda su, za savremena migraciona kretanja na ovom prostoru, posebno značajne demografske promjene koje su se događale zadnjih stotinu godina — iseljavanje, gubici u velikim ratovima, kolonizacije i slično — jer su neposredno uticale na pojedine narode i njihov budući razvitak. U razdoblju od 100 godina svoje najnovije istorije, Bosna i Hercegovina je tri puta bila opustošena, uz ogromne ljudske i materijalne gubitke. Morala je kretati ispočetka 1878, 1918. i 1945. godine. U pokretu otpora okupaciji 1878. i u dva svjetska rata BiH je imala oko milion žrtava.

Migracije u novijoj istoriji naroda Bosne i Hercegovine predstavljaju fenomen interesantan za istraživanje, jer se ovo područje, po nekim svojim osobinama, razlikuje od drugih jugoslovenskih zemalja. Bosna i Hercegovina je vjerski i nacionalno izmiješana i nijedna zajednica nema apsolutnu većinu, niti živi izdvojena na jednom kompaktnom prostoru. U ekonomskom i socijalnom pogledu ona je

*) Ova skica za istraživanje migracija i nacionalnih odnosa nastala je kao istorijska podloga za projekt »Savremene migracije i nacionalni odnosu i Bosni i Hercegovini od 1971—1981«, koji se realizuje u Institutu za nacionalne odnose u Sarajevu.

karakteristična, jer se u njoj najduže održao feudalni sistem u agraru, koji prestaje tek nakon raspada Habzburške Monarhije 1918. godine i stvaranja jugoslovenske države. Bosna i Hercegovina je područje koje od 1878. godine, pod uticajem promjene vlasti i modernizacije, daje unutrašnje i vanjske migrante, ali je i područje koje prima mnogo doseljenika modernih zanimanja i obrazovanja i seljake koloniste. Ono što joj je zajedničko sa ostalim jugoslovenskim zemljama jesu motivi migracije, koji su političke i ekonomsko-socijalne prirode.

Za Bosnu i Hercegovinu je karakteristično da migracijama nisu podjednako zahvaćene sve vjerske i nacionalne zajednice. Za vrijeme austrougarske vladavine (1878—1918) računa se da je Bosnu i Hercegovinu napustilo oko 140.000 Muslimana koji su odselili u Tursku i oko 30.000 do 40.000 Srba koji se, većinom, naseljavaju u Srbiji. Manji natalitet i iseljavanje muslimanskog stanovništva usloveli su njegov demografski nazadak. Prirast mu iznosi svega 36% od 1879. do 1910, dok kod pravoslavnih iznosi 66%, a broj katolika raznih nacija raste za 107%. Bilo bi interesantno istražiti kako su ovakva demografska kretanja uticala na nacionalni razvoj, posebno kod muslimanskog i hrvatskog (katoličkog) stanovništva, s obzirom na to da je unutar tih zajednica došlo do najvećeg osipanja, odnosno priliva stanovništva. U kojoj mjeri je faktor demografskog nazadovanja kod Muslimana uticao na izgrađivanje pozicije grupe na bazi vjerske pripadnosti, što je u daljem razvoju davalo osnova zahtjevima za što širom autonomijom i suprotstavljanju liberalnim demokratskim programima (prisutno u građanskoj muslimanskoj politici sve do 1945. godine)? S druge strane, naglašen demografski razvoj katoličke i pravoslavne zajednice nosio je u sebi »eksplozivni pokret za priznavanjem broja i što bržu liberalizaciju i demokratizaciju društva«. Gledano sa ovog stanovišta, demografski faktor dobija istaknuto mjesto u formulisanju modernih nacionalno-političkih programa, ali se on mora posmatrati u najtješnjoj povezanosti s načinom proizvodnje, posebno s vještački održanim feudalnim odnosima u agraru, što kod Muslimana daje osnovu za vođenje konzervativne politike, a kod srpskih i drugih kmetova smanjuje mobilnost i usprava razaranja partijarhalne tradicije.

Cijeni se da se od okupacije do prvog svjetskog rata u Bosnu i Hercegovinu uselilo oko 230.000 lica raznih profila stručnosti — činovnika, vojnika, poslovnih ljudi, stručnjaka i radnika, među kojima i oko 30.000 seljaka — kolonista. U ogromnoj većini bili su katolici, raznih nacija: Hrvati, Nijemci, Mađari, Slovenci, Česi, Slovaci, Italijani, Poljaci, Rusi i drugi. Mali broj među njima bili su protestanti, koji prvi put ulaze u vjerski mozaik Bosne i Hercegovine, kao i skupina Jevreja Aškenaza, koji demografski pojačavaju od ranije prisutnu grupaciju španskih Jevreja (Sefardi). Kad je riječ o useljavanju, pred istraživača se postavlja interesantno pitanje ve-

zано за asimilaciju doseljenika i njihov uticaj na sredinu u koju su došli. Tu se realno otvaraju široka područja od politike i ekonomije do kulture i religije. Pri tome bi bilo značajno ispitati kakva je uloga crkve u asimilaciji katolika, pripadnika raznih nacija, u Hrvate, odnosno kakav je historijski učinak imala identifikacija katoličanstva i hrvatstva koju politički zastupa Šadlerov krug. Čini se da je ovaj proces u gradovima gdje stranci žive izmiješani s drugim tekao znatno brže nego u odvojenim kolonijama, u kojima doseljenici gaje nacionalnu tradiciju, folklor, jezik, školu pa i crkvu sve do danas (primjer Prnjavora). Pri tome treba vidjeti razlike u procesu asimilacije slavenskih i neslavenskih naroda. Činjenica je da se većina katolika raznih nacija već u drugoj ili trećoj generaciji asimilovala u Hrvate. Na ovaj zaključak upućuje ne samo statistika, nego i prezimena brojnih porodica do danas. Sličan proces se odvijao i kod doseljenih Šiptara (Albanaca), koji se asimiluju u Muslimane (prva generacija imigranata).

Prvi svjetski rat predstavljao je najveće demografsko iskušenje za sve narode Bosne i Hercegovine. Naročito je stradao srpski narod, koji je nakon sarajevskog atentata stavljen izvan zakona, izložen genocidu i političkom nasilju širokih razmjera — hapšenja, sudski procesi, uzimanje taoca, odvođenje u logore širom Monarhije, pljačka imovine, oduzimanje »zemaljske pripadnosti« (državljanstva) za oko 5.000 porodica, uglavnom iz istočne Bosne. bježanje naroda prilikom povlačenja srpske i crnogorske vojske iz Bosne i Hercegovine i sl. Mobilizacija u vojsku pogađala je pripadnike svih naroda i ona je u Bosni i Hercegovini bila veća nekoliko puta nego u Austriji i Mađarskoj. Muslimansko stanovništvo imalo je veliki broj izbjeglica, posebno iz istočne Bosne (oko 46.000 lica), koje su se privremeno, a dijelom i trajno naselile u drugim krajevima Bosne. Još uvijek nije istraženo pitanje u kojoj je mjeri prvi svjetski rat uticao na iseljavanje iz Bosne i Hercegovine ranijih doseljenika, prije, za vrijeme rata i poslije njega? Takođe nije istražena sudbina nekoliko hiljada ratnih zarobljenika s istočnog fronta (Rusa i drugih), koji su dovođeni na radove u bosanske rudnike i šume. Takođe treba vidjeti koliko je u Bosni i Hercegovini naseljeno ruskih izbjeglica nakon oktobarske revolucije (pitanje bjelogardejaca)?

Mada još uvijek nije egzaktno utvrđen broj žrtava u Bosni i Hercegovini za vrijeme prvog svjetskog rata, pretpostavlja se da je gubitak iznosio oko 200.000 lica ili oko 10% ukupnog stanovništva (na primjer, samo u fočanskom srezu od gladi i epidejima zaraznih bolesti (španska groznica) u zadnje dvije godine rata umiralo je 50 ljudi mjesečno ili ukupno oko 2.000).

II

Migracije u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata imale su sasvim drukčiji karakter od onih iz prethodnog perioda. Ostaje obaveza da se istraži povratak stanovništva koje je u toku rata nasilno

napuštalo svoje domove i dočekalo kraj rata izvan Bosne i Hercegovine ili u izbjeglištvu unutar nje, kao i povratak ratnih zarobljenika i sl. (na primjer, u toku gladi 1917. i 1918. iz Bosne i Hercegovine je upućeno 28.000 djece na teritoriju bivše Ugarske — Hrvatsku, Vojvodinu i Mađarsku, povratak izbjeglog stanovništva iz Srbije itd.). Novinu čini to da više nema većih vanjskih migracija — useljavanja i iseljavanja — pa, prema tome, osnovne promjene treba tražiti u unutrašnjim migracijama i procesima koji se nastavljaju iz prethodnog perioda. Mada je, poslije prvog svjetskog rata, izvjestan broj stranaca napustio Bosnu i Hercegovinu, većinom iz političkih razloga pitanje ranijih doseljenika ostaje i dalje aktualno za nauku. Na primjer, u Sarajevu su 1910. godine doseljenici izvan granica Bosne i Hercegovine činili oko jednu trećinu ukupnog stanovništva. Zvanična statistika iz 1931. godine zabilježila je u Sarajevu 4.273 lica (5,4%) rođenih izvan granica Jugoslavije, a 2.196 imali su strano državljanstvo. Mada se ovdje radi o bosanskohercegovačkom i jugoslovenskom teritorijalnom okviru, pitanje asimilacije stranaca ostaje aktualno. Veliki broj doseljenika 1910. godine poticao je s jugoslovenskog prostora, a 1931. uračunati su samo ljudi rođeni izvan Jugoslavije i oni sa tranim državljanstvom. U okvir ovih razmatranja spada i pitanje useljavanja Albanaca i ruskih izbjeglica koji čine interesantnu skupinu s etničkog, privrednog i kulturnog stanovišta.

Drugo pitanje značajno za naznačenu temu jeste unutrašnja kolonizacija poslije prvog svjetskog rata, kojim su bili obuhvaćeni dobrovoljci iz rata, invalidi, beskućnici i ostali sa malo zemlje. Istraživanje kolonizacije otežano je poslije 1929. godine zbog podjele Bosne i Hercegovine između četiri banovine. Kolonizaciju i ukupne unutrašnje (i vanjske) migracije, posebno odnos selo—grad, treba izučavati sa stanovišta političkih i ekonomsko-socijalnih promjena koje su nastupile stvaranjem jugoslovenske države i ukidanjem feudalnih odnosa u agraru. Postavlja se pitanje u kakvom su odnosu migracije i ukidanje kmetstva u Bosni i Hercegovini, odnosno, da li su ovdje bile iste posljedice likvidacije feudalnih odnosa na selu kao u drugim jugoslovenskim zemljama, koje su to riješile mnogo ranije? Kako se ovdje rješava problem agrarne prenaseljenosti kada industrija i gradovi malih investicionih mogućnosti ne mogu da prihvate višak agrarnog stanovništva? Ovaj problem je uvijek i svugdje, kad je postao akutan, tjerao narod na migracije, posebno vanjske, a ovdje je to izostalo? Unutrašnja kolonizacija nije ni približno rješavala ovaj problem, kao ni uzurpacije velikih površina državne i opštinske zemlje (oko 500.000 ha). Pri tome se postavlja i pitanje kakav je omjer prvobitne akumulacije kapitala u gradu i na selu i ko je nosi? Pritisak seoskog stanovništva na veće gradove bio je veliki. Na primjer, u Sarajevu je 1931. godine 55% stanovnika bilo rođeno izvan grada, a od tih 10% izvan Jugoslavije. Problem ukidanja kmetstva u Bosni i Hercegovini ima poseban značaj za ovu temu,

s obzirom na okolnosti da su ogromnu većinu kmetova činili srpski seljaci, a vlasnika kmetских selišta muslimanski zemljoposjednici. Kako su se snalazili jedni i drugi i da li su postali mobilniji? U novijoj literaturi nije dovoljno shvaćen dalekosežni progresivni značaj uklanjanja kmetstva i položaj muslimanskih zemljoposjednika nakon toga, pa se mnogo više ukazuje na neposredne ekonomske posljedice i njihovo političko nezadovoljstvo, nego na oslobađanje energije preko 100.000 kmetских i oko 10.000 zemljoposjedničkih porodica u narednim decenijama.

Gledano u cjelini, izgleda da je agrarno stanovništvo, ipak, nalazilo ekonomsko-socijalne ventile u kolonizaciji, uzurpacijama koje država prećutno prihvata i pritisku na gradove, sa svim političkim, ekonomskim, socijalnim i kulturnim posljedicama. Interesantno je pitanje kako su unutrašnje migracije selo-grad uticale na strukturu gradova u socijalnom i nacionalnom smislu? Migracije su za vrijeme austrougarske vladavine smanjile muslimansku apsolutnu većinu u gradovima sa oko 71% 1879. na oko 51% 1910. godine. Kako se taj proces dalje odvija? Da li je bliža okolina grada davala svoj nacionalni pečat ili nešto drugo? Takođe su značajne sezonske ekonomske migracije iz pasivnih područja u razvijenija središta Bosne i Hercegovine i Jugoslavije (naročito u žitorodne krajeve).

Za izučavanje naznačene teme posebno je značajna okolnost da Bosna i Hercegovina nije imala univerzitet i da se više od šest decenija inteligencija formirala na univerzitetima u evropskim i jugoslovenskim zemljama. Ovo je posebno značajno za istraživanje istorije ideja i opštih duhovnih uticaja koji se prenose posredstvom studenata i gotovih stručnjaka. Kako se to odražavalo na politiku, ekonomiju, prosvjetu, kulturu i zdravstvo itd.?

III

Drugi svjetski rat, fašistička agresija na Jugoslaviju, njeno rasparčavanje i formiranje kvinsliških tvorevina doveli su do najvećeg uništavanja naroda, izbjeglištva i nasilnog preseljavanja u istoriji jugoslovenskih naroda, a posebno Bosne i Hercegovine, koja je poprište svih navedenih pojava. Politika genocida nad Srbima, Jevrejima i Romima, koju provode njemački okupator i ustaški režim NDH, kao i zločini četnika nad Muslimanima i Hrvatima i nekih formacija muslimanske milicije nad Srbima još uvijek nisu istraženi i naučno objašnjeni, što ostavlja tamnu sjenu na čitavoj historiografiji o NOR-u i revoluciji. Bez činjenica o tome ona ostaje nedorečena i bez prave pouke za budućnost. Taj nedostatak treba da otklone najnovija organizovana istraživanja genocida u svim našim republikama i pokrajinama, koja se odvijaju u okviru jedinstvenog jugoslovenskog projekta (Republičko-pokrajinski projekt »Logori i zatvori u Jugoslaviji 1941—1945«).

Izbjeglištvo i nasilno preseljavanje stanovništva u Bosni i Hercegovini, takođe, nisu egzatno istraženi, iako o tome postoji studija

za teritorij okupirane Jugoslavije 1941—1945, kao i neki parcijalni radovi. U Bosni i Hercegovini za vrijeme rata bilo je prisutno veoma brojno unutrašnje i vanjsko izbjeglištvo. Unutrašnje je bilo vezano pretežno za muslimansko, a vanjsko izbjeglištvo za srpsko stanovništvo. U osnovi izbjeglištva kao pojave leži genocidna politika okupatora i domaćih izdajnika usmjerena protiv pojedinih naroda ili pripadnika drugih političkih ubjedenja i ideologija. Strah od fizičkog uništenja pojedinaca i grupa bitan je motiv izbjeglištva, ma da ima i drugih faktora vezanih za političko, ekonomsko i vjersko nasilje. Srpske izbjeglice bile su najbrojnije, jer im je prijetila i najveća opasnost od masovnog ubijanja i odvođenja u logore. Izvjestan broj srpskih izbjeglica prebacuje se tajno i neorganizovano u Srbiju, a manji broj iz istočne Hercegovine i jugoistočne Bosne u Crnu Goru. Ustaški režim NDH organizuje nasilno preseljavanje Srba iz Bosne i Hercegovine u Srbiju, gdje je formiran i poseban Komesarijat za izbjeglice i preseljenike. Manji dio muslimanskih izbjeglica odlazi izvan granica Bosne i Hercegovine, u pravcu Zagreba i Dubrovnika, dok su unutrašnje izbjeglice najbrojnije iz istočne Bosne, odakle se povlače ispred četničkog terora i zločina, čiji je cilj etnički čista »Velika Srbija«. S istim ciljem i u mnogo većim razmjerama provođena je genocidna politika ustaškog režima NDH prema Srbima, Jevrejima i Romima.

Politici genocida i političkog nasilja okupatora i domaćih izdajnika suprotstavljao se NOP na čelu sa KPJ. Propagirano je pružanje otpora genocidu, bratoubilačkom ratu i nasilnom preseljavanju stanovništva. Organi narodne vlasti preduzimaju sve moguće mjere za ublažavanje velike nesreće koja je zadesila sve narode na ovom tlu (nekoliko desetina hiljada). Oslobođanjem pojedinih dijelova zemlje, NOP i njegova vlast nastoje da se izbjeglice organizovano vrate svojim kućama, a bilo je pojedinačnog i neorganizovanog povratka. Sredinom 1945. godine, Ministarstvo za socijalnu politiku donijelo je odluku o formiranju sreskih i opštinskih komisija za izbjeglice. Povratak izbjeglica okončan je, uglavnom, 1945—1946. godine.

Posebno pitanje predstavlja nasilno preseljavanje Slovenaca u Bosnu i Hercegovinu, o čemu je već fragmentarno pisano, ali nije cjelovito istraženo.

Interesantnu pojavu u kretanju stanovništva, naročito u prvim godinama rata, predstavljaju zbjegovi, koji su, kao vid sklanjanja naroda ispred uništenja i nasilja, specifična pojava na jugoslovenskom prostoru, posebno u Bosni i Hercegovini 1941—1945. To su poznati zbjegovi na Kozari, u istočnoj Hercegovini i drugim krajevima. Nažalost, naša historiografija je malo pažnje posvetila zbjegu kao vidu otpora stanovništva nasilju i uništenju. Zbjegovi se javljaju povremeno i, pretežno, kratkotrajno. Još nije odgovoreno na pitanje u kojoj su mjeri zbjegovi bili rezervoar za regrutovanje no-

vih boraca u partizanske jedinice. Kako je u njima narod bio organizovan i koliko je zbjeg sudbinski zblizavao ljude?

Istraživanje migracija stanovništva u Bosni i Hercegovini za vrijeme NOR-a predstavlja osnovu na kojoj će se graditi sve buduće migracije na ovom prostoru. Veliki dio stanovništva Bosne i Hercegovine, posebno srpskog i muslimanskog, nasilno je uništen ili promijenio mjesto boravka, a mnogi su trajno napustili zavičaj i naselili se u druga mjesta unutar Bosne i Hercegovine ili izvan nje. To je izazvalo znatne demografske promjene i pomjeranja. Znatno se izmijenila nacionalna i vjerska struktura u pojedinim oblastima Bosne i Hercegovine, a dijelom to utiče i na promjene u Srbiji i Hrvatskoj. Ako se svim ovim kretanjima dodaju gubici vojnih formacija svih učesnika u događajima 1941—1945. godine, tek onda će se sagledati širina i dubina tragedije koju su izazvali fašizam, domaći ekstremni nacionalizmi i vjerske netrpeljivosti, ali i sva veličina NOP-a i KPJ, čija je programska osnova bilo bratstvo i jedinstvo u slobodnoj zemlji. Posljedice su bile višestruke: političke, ekonomske, socijalne i kulturne.

IV

Migracije u Bosni i Hercegovini poslije 1945. godine odvijaju se u novim političkim, ekonomskim, socijalnim i kulturnim uslovima — u uslovima izgradnje socijalizma. Tekovine NOB-e i socijalističke revolucije, a posebno nacionalno i socijalno oslobođenje, oslobodile su neslućenu narodnu energiju. Velike ljudske i materijalne žrtve koje je dala Bosna i Hercegovina kao poprište najvećih bitaka u istoriji ovih naroda tražile su novi raspored snaga. Neposredno poslije oslobođenja paralelno se odvija više procesa u kretanju stanovništva. Prvo, organizovani povratak izbjeglica, drugo, kolonizacija iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu i druge krajeve Jugoslavije gdje je iseljavanjem njemačke, italijanske i dijelom mađarske nacionalne manjine stvoren prostor za naseljavanje kolonista i iz pasivnih krajeva Bosne i Hercegovine. Izvjestan broj kolonista se vraća u zavičaj, zbog neprilagodavanja novim uslovima života. Takođe se odvija proces kolonizacije unutar Bosne i Hercegovine, posebno iz srednje Bosne i cijele Hercegovine u sjeverne dijelove Bosne. Na osnovu međudržavnog ugovora između Poljske i DFJ, obavljena je i dekolonizacija Poljaka iz Pomoravlja, Prijedora i Dervente, kojom je bilo obuhvaćeno 12.000 ljudi, a na njihovo mjesto naseljeni su domaći kolonisti. Treće, potrebe obnove i izgradnje porušene zemlje otvorile su do tada najveće migracije radne snage sa sela u gradove, odnosno iz poljoprivrede u druge privredne grane. Četvrto, Bosna i Hercegovina nema dovoljno kadra da obnavlja postojeću i gradi novu industriju, pa to od početka zahtijeva dobavljanje stručnjaka iz drugih jugoslovenskih industrijskih centara i dobrovoljno zadržavanje bivših ratnih zarobljenika. Ovaj vid useljavanja u Bosnu i Hercegovinu postaje aktuelan nakon 1948. godine, kada se centar vojne industrije preinješta na ovaj prostor. Izgradnja ove i druge industrije u Bosni i Hercegovini privukla je veliki broj

kvalifikovanih radnika i stručnjaka koji oko novih fabrika i pojedinih gradova stvaraju čitava nova naselja (kolonije), mijenjajući u njima bitno i svestrano ranije odnose — nacionalne, socijalne i kulturne. U nacionalni i socijalni mozaik ovih gradova ulaze gotovo svi narodi i narodnosti Jugoslavije, stvarajući u njima kvalitetno novi tip jugoslovenskog socijalističkog zajedništva.

Podizanje industrije i stvaranje modernih gradova postavljali su sve veće zahtjeve pred selo i agrarno stanovništvo, pri čemu nisu izostali ekonomski i politički pritisci (otkup poljoprivrednih viškova, neprimjerena kolektivizacija i slično). To, kao i tradicionalna želja jednog dijela seljaka (uglavnom seoske omladine) za boljim i interesantnijim životom u gradu, izazvalo je masovne migracije agrarnog stanovništva u gradove. Ovdje su se na nov način osjetile sve posljedice industrijske revolucije, koje u nauci nisu dovoljno izučene. (Poznate su posljedice industrijske revolucije u klasičnim zemljama kapitalizma i u kapitalizmu uopšte, dok industrijska revolucija u jednoj agrarnoj zemlji, koja svoj politički i ekonomski sistem gradi na tekovinama revolucije i originalnim rješenjima, samoupravljanju i ideji o odlučujućoj ulozi radničke klase, nije dovoljno izučena i nisu podvučene razlike s drugim primjerima industrijske revolucije: sovjetski, kineski, kubanski, u afričkim zemljama i sl.). Koliko se u bosanskohercegovačkom primjeru industrijalizacija i gradovi razvijaju na račun sela i poljoprivrede (odliv najsposobnije radne snage iz poljoprivrede, disparitet cijena industrijskih i poljoprivrednih proizvoda, nedovoljna ulaganja u primjenu novih agrotehničkih mjera u poljoprivredi, što bi joj nadoknadilo zaostajanje za drugim privrednim granama, posebno industrijom itd.)? Bilo bi interesantno istražiti koji su sve faktori uticali na ove migracije, osim već poznatih i na prvi pogled vidljivih. Na primjer, koliko je učešće i saradnja sa NOP-om uticala na migracije općenito i relaciju selo-grad, posebno, ili uticaj masovnog obrazovanja djece i omladine, razlike u kvalitetu života na selu i u gradu: elektrifikacija, izgradnja puteva, vodovoda, otvaranje škola i ambulanti na selu i sl. Koliko su agrarna reforma i zemljišni maksimum privatnog posjeda uticali na ukupni razvoj sela i poljoprivrede? U modernoj istoriji stvorena su dva tipa poljoprivrednog proizvođača — farmerski i kolhozni — s tim što se kod nas stvara treći tip, gdje je oko četiri petine obradivih površina u rukama privatnih poljoprivrednika koje bi sistemom komasacija i kooperacija trebalo uključiti u podružtvljenu proizvodnju. U tom smislu, posebno bi trebalo istražiti u kakvom odnosu stoje privatni posjedi i društveno organizovana i usmjerena proizvodnja.

Drugi kompleks pitanja vezan za savremene migracije u Bosni i Hercegovini prisutan je u aktuelnijoj formi zadnje dvije decenije. Ukupna demokratizacija jugoslovenskog društva i otvaranje Jugoslavije prema svijetu, kao i izvjesne teškoće u unutrašnjem ekonomskom razvoju, široko su otvorili vrata za ekonomsku emigraciju iz Bosne i Hercegovine u industrijski razvijene zemlje zapadne i srednje Evrope. Ovom emigracijom zahvaćeni su svi narodi i narodnosti u Jugoslaviji

i ona sa stanovišta budućeg razvoja jugoslovenskih nacija i narodnosti predstavlja prvorazredan naučni problem. Naučna istraživanja (interdisciplinarna) znatno kasne iza aktuelnosti ovog problema za budući razvoj jugoslovenskog društva. Aspekti izučavanja mogu biti veoma različiti, ali moraju biti organizovani u krugu jugoslovenskih naučnih institucija, a ne samo pojedinih republičkih ili nacionalnih centara. Za ovu temu interesantna su pitanja: kako su pojedine jugoslovenske nacije i narodnosti zastupljeni u vanjskim migracijama, kakva im je socijalna struktura, da li trajno ili privremeno napuštaju domovinu, kakvi su im motivi emigracije (ekonomski, politički ili neki drugi), koji su im pravci kretanja — razvijene industrijske evropske zemlje ili preookeanske (Sjeverna Amerika, Australija i sl.)? Da li ove migracije iz domovine različito utiču na demografska kretanja pojedinih nacija u Jugoslaviji i koliko utiču na stvaranje kompleksa »male nacije« i kompleksa »nacionalne ugroženosti«? Kakva je veza iseljenika, trajnih i privremenih, sa domovinom i kakav je kvalitet tih odnosa? Posebno su interesantni procesi asimilacije u zemlji useljenja, putem odgojnih i obrazovnih institucija, političkog, ekonomskog i drugog pritiska. S kakvim je sve pitanjima vezan povratak emigranata u domovinu i kakva su dosadašnja iskustva zasnovana na realnim činjenicama? Bosna i Hercegovina je dio jugoslovenskog prostora, pa se postavlja pitanje da li je u njoj prisutna neka specifičnost u pogledu vanjskih migracija?

Za savremene migracije u Bosni i Hercegovini izuzetno su značajne migracije koje se odvijaju unutar jugoslovenskog prostora, pošto one, u protekloj deceniji, najviše opterećuju jugoslovensku javnost, jer se njima operiše u pojavama svih jugoslovenskih nacionalizama. Iz te činjenice izvire obaveza nauke da ih proučava egzaktno i interdisciplinarno i objašnjava objektivno, datim društveno-istorijskim uslovima. Čime je uslovljena tendencija stvaranja »etničkih čistih« republika i pokrajina ili njegovih dijelova, kada je čitav poslijeratni razvoj jugoslovenskog društva tražio integraciju na bazi zajedničkih interesa radničke klase i svih naroda i narodnosti? Kako su se u postojećem političkom sistemu mogli razviti egoizmi nacija (nacionalizmi), kada je čitav jugoslovenski prostor nacionalno izmiješan, a ustavno garantovana nacionalna ravnopravnost? Nacionalno pitanje je riješeno, a međunacionalni odnosi dovode do mnogih protivrječnosti.

Iljas Hadžibegović

RECENT MIGRATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE NATIONAL RELATIONSHIPS

(An outline for research work)

Summary

For the study of the contemporary ethnic and national relationships in Bosnia and Herzegovina, it is particularly significant to investigate the migratory processes and demographic changes which

have taken place in this land since 1878, having in view emigration, war casualties and losses, colonizations etc. Although motivated mainly by economic and political factors, just like in other Yugoslav countries, the migratory and demographic developments on the territory of Bosnia and Herzegovina in the course of the last hundred years are marked by a number of specific features, the most significant of which are the confessional and national heterogeneity of the Bosnian-Herzegovinian population and the economic-political and socio-historical particularities, like, e.g. the fact that the feudal system in the agriculture endured here as long as 1918. By no means, did the economic-political factors in all the stages of the studied period equally reflect themselves in the migratory and the demographic changes within each national and confessional community, to which, in various stages, different ways of production were typical, so also the ideological foundations of the socio-political organization conditioned by the way of production. Due to this fact, historical studies of these problems must always bear in mind the fact that these matters are complex problems so that one can always count with a host of exact historical indicators which influenced the shaping of the ethnic structure in Bosnia and Herzegovina, taking into consideration that maximum care should be taken when interpreting the clearly visible interdependence of economic-political and migratory-demographic changes.

Izvorni
naučni
rad

UDK 330 436/439+497.1+498) (091) »1918/1937«

Marta Romportlová

PROMJENE I KONTINUITETI U EKONOMIJI NOVONASTALIH DRŽAVA NAKON 1918. GODINE

Nastanak novih, narodnih država po završetku prvog svjetskog rata je u srednjoj i jugoistočnoj Evropi doveo da dalekosežnih promjena u ekonomskoj sferi. Organizacija privrede Habzburške Monarhije zasigurno nije pripadala najznačajnijim i najuticajnijim u svijetu pred prvi svjetski rat. Ipak, radilo se o živom, ukorijenjenom organizmu. Protkane bezbrojnim vezama u velikom prostoru bez carine, ekonomije zapadnog i istočnog dijela Monarhije su se dopunjavale. Austrougarsko unutrašnje tržište je imalo svoju dugogodišnju podjelu rada, koncentrične prometne sisteme, predlitavski i zalitavski, svoju organizaciju razmjene i finansije, s tim što je Beč igrao ulogu nezaobilaznog posrednika. Problemi s kojim se ovo tržište borilo bili su veoma izraziti. Nagodba iz godine 1867. svojim karakterom odgovala je interesima predlitavske industrije i zalitavskog veleposjeda. Mada je takav stav ostao do kraja principijelno sačuvan, od početka vijeka se u njemu sve više očitavala napetost koja je proizašla iz njega samog.

Za ekonomiju Monarhije su bile karakteristično izrazite razlike u zrelosti privrede pojedinih oblasti, većih i manjih cjelina. S obzirom na to da Habzburška Carevina nije spadala u prvi red evropskih izvozničkih zemalja, njena se ekonomija ponajviše realizovala na srazmjerno uskom i rascjepkanom unutrašnjem tržištu s malim ljudstvom. U njemu su se preslikavali, vremenom sve

učestaliji sukobi među narodima, a od početka vijeka je u relativno kratkom vremenskom razdoblju postalo čak i bojno polje sukobljavajućih suprotnih interesa, predlitavskog i zalitavskog industrijskog i finansijskog kapitala. Tu su se susretale njihove autonomističke i centralističke tendencije, a najviše želje za ekspanzijom, usmjerene, prije svega, na jugoistok. Značajna je bila i njegova zavisnost od stranog kapitala.¹⁾

Za vrijeme rata, njemačko-mađarski vladajući krugovi iskoristili su prilike za jačanje centralističke moći na uštrb ostalih naroda. Stvorili su nove industrijske i trgovinske odnose i iznuđenu prodajnu mrežu, a ratnim zajmovima skoncentrisali finansijska sredstva u centralnim bankama. Srednji i mali poduzetnički slojevi su se obreli potpuno pod kontrolom državnog kapitala, koji je pokušavao uništiti jake konkurente, čak i upotrebom sredstava iz arsenala državne moći. Neravnomjeran razvoj Monarhije, rastuće nepovjerenje, izražavano sve više u ekonomskoj sferi, prema »nedržavotvornim« narodnostima, ratne okolnosti, razaranja, te vojna orijentacija pojačavali su krizu koja je dokrajčena tek raspadom Monarhije. A on je imao upravo u ovoj jedan od svojih značajnih stilulansa.

Mirovni pregovori, kao i multilaterarni dogovori koji su slijedili, podijelili su među novonastale zemlje ne samo teritoriju, nego i ekonomski aktivna i pasivna područja Carevine i to ne samo u vidu ekonomske realnosti, nego i u oblasti odnosâ i proporcijâ. S obzirom na razlike u stepenu zrelosti privrede pojedinih dijelova Monarhije i drugih cjelina iz kojih su se novonastale države razvile, u srednjoj i jugoistočnoj Evropi se stvorila komplikovana i često paradokсна situacija, koja je na karakterističan način uticala na privredni razvoj u toj oblasti.

Posljedice i tradicije predratnog razvoja predstavljale su potencijalnu, široku bazu za privrednu saradnju novih država. Raspad prilično tijesne simbioze je stvorio nove mogućnosti kontakta s drugim zemljama. Sačuvani dobri odnosi među susjedima su donosili značajne koristi u kalkulaciji cijena uvoza i izvoza, u željezničkom i riječnom prevozu robe itd. Novonastale države, ni iz daleka ne toliko same sebi dovoljne kao kompleks Monarhije, bile

¹⁾ Prilog sadrži djelimično i uopšteno skupljene zaključke do kojih je autorica došla u doktorskoj dizertaciji *Príspevek k rešení problému československo-maďarskych ekonomickych vztahu v meziválečném období 1918—1939* (Bezprostrední vyvojová a prubeh obchodnepoliticckych vztahu), Brno, 1979, 308 s. Knižne ČSR a Maďarsko 1918—1938, Brno, 1986, 206 s. i u seriji studija s problematikom ekonomsko-političkog razvoja i odnosa u srednjoj i jugoistočnoj Evropi 1918—1939. i, konačno, u visokoškolskoj skripti *Vyvoj a pohyb ekonomickych struktur ve střední a jihovýchodní Evropi 1918—1939*, rkp. Brno, 1983, koautor Zdenek Sládek. U svim navedenim radovima nalazi se detaljan popis literature i bibliografskih podataka.

su mnogo više, ako ne i u potpunosti, kao u slučaju Čehoslovačke, prinuđene na spoljnu trgovinu. Zajednička crta im je ostala i velika zavisnost od inostranog kapitala.

Pri uporedbi zajedničkih crta potrebno je uzeti u obzir značajne i principijelne činjenice. Novonastale države su iznikle 1918. u dijametralno suprotnim okolnostima, u snažno izraženoj konstelaciji odnosa pobijedenih i poraženih država. Ove okolnosti su oblikovale njihovo dijametralno suprotno postojanje u cijeloj daljoj egzistenciji versajskog sistema. Štaviše, sistem ekonomije u začetku, a prije svega mišljenje o ekonomiji unutar vladajućih krugova, nisu bili dovoljno opskrbljeni djelotvornim, učvršćenim mehanizmom međunarodne podjele rada u prostoru gdje ju je prije zamjenjivalo unutrašnje tržište. Ove činjenice, zajedno sa ekspanzivnim tendencijama pojedinih narodno-državnih grupacija vodile su do toga da su međunarodni ekonomski odnosi novonastalih država bili pod jakim uticajem djelovanja političkih faktora. A tu su djelovali, pored vanjskopolitičkih namjera, većom, čak često odlučujućom mjerom, uski autonomni unutrašnjopolitički interesi pojedinih kapitalističkih grupacija.

Naravno, važno je zaključiti da se u dvadesetim, ali i u tridesetim godinama većina vanjske trgovine podunavskih zemalja odigravala na podunavskom prostoru. Dok su trgovačko-politički odnosi bili vjerni odraz razmimoilaženja mišljenja i afiniteta, vlastiti razvoj razmjene se kretao, naročito na početku dvadesetih godina, po starim kolotečinama, a po potrebi na temelju pukih kompenzacijskih dogovora, a nikako redovnih trgovačkih ugovora. Do krize su ovi uzajamni odnosi prošli nekoliko kulminacijskih tačaka, cjeloviti trend je, pak bio silazni, a naročito je dolazilo do značajnih promjena u sastavu razmjene, u podjeli industrijskih i poljoprivrednih proizvoda, a prije svega u podjeli gotovih proizvoda i sirovina. Zaštitničke i protekcionističke tendencije su podređivale strukturu ove trgovine državnim i grupnim interesima buržoaskih režima raznoraznog karaktera, povezanih na raznim imperijalističkim planovima u toj oblasti. Postepeno su likvidirali značajan dio pogodnosti i mogućnosti koje je pružala naslijeđena, originalna zajednička ekonomija.

Svaka od novih država je na početku stajala pred nekoliko važnih ekonomskih zadataka. U vezi s tim, naročito treba napomenuti sljedeće: 1) integracija ekonomije i stvaranje narodnih tržišta; 2) oslobađanje od uticaja bivših centara, Beča i Budimpešte; 3) razrješavanje sukoba između industrijskih i poljoprivrednih kapaciteta i apsorpcione sposobnosti unutrašnjeg tržišta; 4) uključenje u međunarodnu podjelu rada. Na tom polju su se susretali interesi industrijskog, finansijskog i agrarnog kapitala, kako unutar pojedinih zemalja, tako i među njima međusobno.

Ekonomska neravnoteža pojedinih novih država bila je u osnovi drugačija nego što je to bilo u slučaju Habzburške Monarhije.

Valjda su samo čehoslovački problemi bili nalik na prošle odnose u proporcijama. Poljska je morala da se razračuna s ostavštinama tri dijametralno suprotne ekonomije. Mađarska je, preko velikih gubitaka teritorija i sirovinskih nalazišta, sticala koncentraciju industrije i poljoprivredne proizvodnje na veliko. Austrija se zatekla u situaciji predimenzionirane glave bez tijela. Jugoslavija je morala integrisati raznorodne privredne, agrarne sisteme, koji su se zatekli bez industrijskih područja. Rumunija je, pak, profitirala pripajanjem naprednijih oblasti. Industrija i agrar pojedinih zemalja pokazali su silaznu tendenciju.

Te probleme su nove države rješavale prije političkim nego ekonomskim putem. Čehoslovačka je usmjerila svoj eksportni razvoj i na Istok i na Zapad i nastojala da onemogući eventualno nicanje bilo kakve veće cjeline pod patronatom Beča ili Budimpešte, kako bi to odgovaralo angloameričkim interesima, makar da se radilo o bilo kojoj privrednoj cjelini. Mađarsku je karakterisala ideja da treba da bude dovoljna sama sebi, kao i ekspanzija prema Balkanu. Rumunija je nastojala da ponovo zauzme pozicije u agraru i izvozu sirovina, a Jugoslavija u poljoprivrednom eksportu. Uticaj države na ekonomiju bio je najveći u Poljskoj, no, koliko znam, a vrijedno je pažnje, možemo zaključiti kako je u suštini baš ovdje ekonomija najmanje uticala na politiku. Poljaci je, takoreći, nisu ni koristili kao politički instrument prema inostranstvu.

Austrijske zemlje su imale u Monarhiji privilegovane pozicije političkog i ekonomskog centra koji je udruživao državne finansije i finansijski kapital, upravu carinskih monopola, industrijsku proizvodnju i trgovinu. Ratnim porazom i njegovim posljedicama te zemlje su bile naglo lišene ne samo mase sirovina, radne snage i odšteta, nego, prije svega, svojih nesrazmjernih privrednih i socijalnih pogodnosti na kojima se bazirao čitav njihov ekonomski aparat, prometni sistem itd. Žestoka inflacija imala je neizmjereno teške socijalne posljedice, ali je paradoksalno doprinijela oživljavanju zemljoradnje i industrije, a finansijskom kapitalu je bila neposredni izvor konjunktura. Poslijeratne godine su potvrdile da je nova država sposobna za život. Agrarni protekcionizam je doprinio rastu poljoprivredne proizvodnje, a industrija se obnovila zahvaljujući podunavskom tržištu koje je još uvijek trebalo austrijske industrijske proizvode, dok nije steklo sposobnost za izgradnju vlastitih, dovoljno složenih, proizvođačkih industrija. Postepena industrijalizacija i formiranje narodnih tržišta prije zavisnih zemalja su tu pogodnost eliminisali, a odlučujuće snage u austrijskoj privredi nisu pri tome posvetile dovoljno pažnje rekonstrukciji industrije. Nepovoljne posljedice ove kratkovidne ekonomske politike brzo su se ukazale i produbile su djelovanje privredne krize u Austriji na prelazu dvadesetih i tridesetih godina.

Dinamičke tendencije industrijskih grana i finansijskog kapitala, koje se zapažaju početkom vijeka u Ugarskoj, još su više došle

do izražaja u poslijeratnim uslovima. Tada je, u stvari, u Mađarskoj snažno dominirao finansijski i industrijski veliki kapital. Njegovi politički ciljevi, koji su u međuratnom periodu težili najprije za očuvanjem, a zatim za ponovnim uspostavljanjem integriteta zemlje svetostefanske krunc, korespondirali su s njegovim ekonomskim interesima u tolikoj mjeri da su naponi za industrijskom autokracijom i konkurentskom ekspanzijom, naročito na balkanskom tržištu, dolazili do izražaja kao zadatak mađarskih izvoznih poljoprivrednih oblasti (također i vlastitih veleposjeda), specijalno prema Čehoslovačkoj, kao i u politički motiviranoj negaciji originalnih predratnih veza.

Sličnim načinom, a u geografski suprotnom pravcu, djelovao je u Čehoslovačkoj agrarni kapital na uštrb vlastite industrije. Krupni finansijski kapital se uspio osamostaliti od Budimpešte pomoću složenog sistema transakcija, a, isto tako, u značajnoj mjeri je ograničio zavisnost i od Beča. Kada agrarni protekcionizam i industrijsko zaštitništvo nisu dozvoljavali njegovanje odnosa s Mađarskom, Čehoslovačka se, rukovođena, naravno prije svega, vanjsko-političkim motivima, počela starati o tijesnijoj privrednoj saradnji među državama Male antante da bi očuvala svoje pozicije u podunavlju. Govoreći o Čehoslovačkoj mogu, na osnovu višegodišnjih istraživanja u ovoj oblasti, konstatovati da se u doba intenzivnih stvarnih kontakata, kada je ekonomski kontinuitet srednjoevropskog prostora jenjavao, oficijalna privredna politika okrenula od njega i djelovala je u njemu zaista iracionalno. Krize i političke promjene tridesetih godina rezultirale su beskorisnim trgovačko-političkim snagama s veoma širokim kontaktima, a, paralelno s tim, i padom i restrukturalizacijom razmjene i nazadovanjem Čehoslovačke u toj oblasti. Razvoj i karakter ovih promjena bar letimično će naznačiti priložene tablice.

Distribucija cijelog obima eksporta podunavskih država na podunavsko tržište u procentima²⁾

Država	1922.	1925.	1929.	1934.
Čehoslovačka	46,4	36,0	36,4	28,2
Austrija	25,1	18,7	20,5	22,9
Mađarska	12,9	19,3	20,0	21,0
Rumunija	9,6	10,9	10,2	13,6
Jugoslavija	4,8	13,8	11,1	13,0
Bugarska	1,2	1,3	1,8	1,4

Preokret u Čehoslovačkoj vanjskoj trgovini s novonastalim državama u godinama 1925. i 1929. u procentima³⁾

²⁾ Prehľad československých dejín, Praha 1960, s 233.

³⁾ Wagner Rudolf; Panství kapitalistických monopolů v Československu, Praha 1958, s 120.

Država	1925.	1929.
Austrija	12,5	11,5
Mađarska	6,3	5,6
Poljska, Jugoslavija, Rumunija	12,2	11,5
Sveukupno	31,0	29,2

Međusobna trgovina Čehoslovačke, Austrije, Poljske i Mađarske i njihova trgovina s Njemačkom od 1923. do 1937, u procentima cijelog uvoza i izvoza:⁴⁾

Država	1923.	1926.	1928.	1932.	1935.	1937.
Čehoslovačka						
uvoz iz A+P+M	14	21	19	12	13	8
uvoz iz Njemačke	40	21	25	24	17	16
izvoz u A+P+M	29	25	26	19	14	11
izvoz u Njemačku	20	20	22	16	15	14
Austrija						
uvoz iz Č+P+M	40	41	35	33	29	24
uvoz iz Njemačke	18	17	20	20	17	15
izvoz u Č+P+M	27	26	26	24	22	21
izvoz u Njemačku	13	12	19	17	16	15
Mađarska						
uvoz iz A+Č+P	56	47	43	28	25	25
uvoz iz Njemačke	14	17	20	22	23	26
izvoz u A+Č+P	57	58	55	38	24	21
izvoz u Njemačku	6	13	12	15	24	24
Poljska						
uvoz iz Č+A+M	14	13	14	10	9	9
uvoz iz Njemačke	44	24	23	20	14	15
izvoz u Č+A+M	16	21	26	17	13	10
izvoz u Njemačku	51	25	34	16	15	14

I ovi ilustrativni podaci prikazuju preživjeli kontinuitet kao zajedničku ekonomsku polaznu tačku novonastalih zemalja, koji je vremenom sve više jenjavao. Promjene do kojih je u toku međuratnog razvoja došlo bile su, isto tako, izraz novih političkih i privrednih stvarnosti, tendencija i sila u jednom isto tako jenjavjućem, sukobima punom kontinuitetu originalne koegzistencije.

⁴⁾ Tomaszewski Jerzy, Związki handlowe państw sukcesyjnych w okresie międzywojennym, *Studia z dziejów ZSRR i Europy środkowej*, tom IV, Warszawa-Wrocław-Kraków 1968, s 86.

Marta Romportlová

CHANGES AND CONTINUITIES IN THE ECONOMIES OF THE
NEWLY FORMED STATES AFTER 1918

Summary

On the basis of the data contained in her doctor's thesis, M. Rompartlova' here gives a synthetic outline of the economic changes in the Middle and South-Eastern Europe, caused by the disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy on one hand, and the creation of the new national states in that territory. By comparing the data on economic affairs and the organization of economy on the territory of the ex-Monarchy, Romortlova' arrives at the conclusion that in the first years after the war the economic development in the respective countries (Austria, Hungary, Chekoslovakia, Poland and Yugoslavia) was characterized by the endeavours to establish continuity with the pre-war economy, which suffered from market barriers that isolated the Monarchy from the rest of the world and a ballance between the industrial and agricultural ways of production. With the passage of time, however, essential changes occur in economic relationships between the newly created states, these changes being caused by the new political relationships and tendencies on the hand, and the growing economic opposition between the economically developed and the agrarian lands combined with the influences characteristic of economic-political consequences of directing heavy capital towards certain spheres and regions, on the other.

Pregledni
rad

UDK 368 (497.1) (091) »1918/1922«

France Kresal

GOSPODARSKI OKVIR PROBLEMOV SOCIALNEGA ZAVAROVANJA OB NASTANKU STARE JUGOSLAVIJE

Program Zedinjene Slovenije, Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje je vsebovalo bolj kulturni, prosvetni in politični program. Za oris nacionalnega gospodarskega programa je bilo še premalo norejenega. Nastajal je program za razvoj trgovine, kjer sta orala ledino na področju veletrgovske aktivnosti Kalister in Gorup, na področju industrije Terpinč, za razvoj združništva sta veliko storila brata Vošnjaka, Janez Evangelist Krek, Etbin Kristan in drugi. Ugotovljali so, da prevladaje v slovenskem prostoru agrarna prenaseljenost in da je mogoče zmanjšati izseljevanje s pomočjo širokopoteznejše agrikulture in industrializacijske politike. Enega od vzrokov za gospodarsko pasivnost slovenskega ozemlja v okviru Habsburške monarhije so videli v prepočasni akumulaciji kapitala, oziroma v njegovem odlikovanju zaradi pretežno tujega lastništva proizvodnih sredstev.

Narodni svet, ki se je konstituiral v Ljubljani avgusta 1918, se je posvetil tudi gospodarskemu aspektu svojega delovanja; v svoje vrste je pritegnil bančne strokovnjake, voje združništva in gospodarske teoretike. Ustanovil je svoj gospodarski odsek. Med teoretiki moramo v prvi vrsti omeniti dr. Milka Brezigarja, ki je septembra 1918. v založbi »Omladine« v Ljubljani izdal znamenito programsko delo osnutek slovenskega narodnega gospodarstva. V njem pravi: »Do sedaj nismo poznali slovenskega, še manj pa jugoslovenskega gospodarstva, a stojimo neposredno pred časom, ko

si ga bomo morali sami zgraditi. Od nas bo odvisno, ali bo zgradba dobra ali slaba ... Nikakor pa ne smemo pričakovati, da nas bo že združitev v Jugoslaviji rešila vseh gospodarskih neprilik, da bomo že iz te zveze črpali toliko sokov, da se popolnoma restavriramo. Združitev z drugimi jugoslovanskimi deželami bo le temelj, na katerem naj se zgradijo velike preosnove. Poljedelstvo je najizdatnejši vir naših dohodkov, ki pa se morajo še zelo dvigniti. Tu moramo nastopiti z obširnimi reformami«.

Njegov narodnogospodarski program je temeljil na naslednjih zahtevah:

1. Nacionaliziranje zemlje v smislu, da mora ves dobiček iz naše zemlje ostati na domači grudi, da se tukaj porabi v produktivne svrhe ter se z njim oplode naše dežele.

2. Nacionaliziranje industrije, obrti in industrije, da bi obstoječa podjetja na našem ozemlju prišla v naše roke, da se bo dobiček porabljal v oploditev naše domovine.

3. Ekstenzivno obdelovanje zemlje mora prenehati in se začeti intenzivno, za kar naj poskrbi država s svojo zakonodajo.

4. Agrarna reforma naj zagotovi zemljo za oblikovanje samostojnih kmetij v velikosti 15 do 20 ha, ki bi morale biti organizirane v zadrugah. Kmetovalec bi bil neomejen lastnik svoje zemlje in pridelkov. Zadruga in državna zakonodaja bi mu le predpisovale način obdelovanja zemlje z namenom večjega pridelka in umnejšega gospodarjenja.

5. Trgovinska bolnica mora postati aktivna.

6. Zagotovljena morajo biti socialna načela narodnega gospodarstva v smislu, da mora biti prebivalstvo, ki živi od zaslužka svojih rok, preskrbljeno z najnujnejšimi življenjskimi potrebščinami. Najvišji smoter narodnega gospodarstva pa naj bi bil, da bi vsah postal ekonomsko močan in samostojen za izkoriščanje naravnih bogastev.

Zadrugam je bil namenjen širok delokrog v poljedelstvu in obrtništvu; tudi v industriji naj bi zadruga zavzemale važno mesto. Smisel zadružne organizacije bi bil, da se združijo majhne gospodarske, zlasti denarne moči v veliko zadružno centralo. Delokrog bi se moral razdeliti v dva dela: pospešuje naj produkcijo zadružnikov in na komercialni osnovi izvaja trgovino po načelih privatnega kapitala. Vse poljedelske zadruga si morajo ustvariti eno centralo, prav tako obrtne zadruga. Tudi zadružne hranilnice naj se centralizirajo, da bi mogle sodelovati pri državno-finančnih operacijah.

Narodni svet je določil, naj se gospodarski odsek — prvotno so ga imenovali odsek za gospodarsko koncentracijo — ukvarja z vsemi vprašanji takoimenovanega prehodnega gospodarstva in sicer kako bodo izpeljali nacionalizacijo posestev, industrije, trgovine in obrti; reševati valutne probleme in notranjo vrednost denarja; kako izvesti koncentracijo zadružništva, hranilnic in drugih denarnih

zavodov; kakšna naj bo vloga slovenskega gospodarstva v bodoči Jugoslaviji.

V Narodnem svetu in njegovem gospodarskem odseku so se strnile zamisli in dejavnosti slovenskih gospodarstvenikov v gospodarski program. Obstajala je še socialna demokracija s svojim programom in s svojimi zadrugami; pod vplivom oktobrske revolucije so nastajali še radikalnejši programi. Toda v dani družbeni in politični konstelaciji je imel gospodarski program Narodnega sveta najrealnejšo možnost da se uveljavi.

V Narodnem svetu so veliko razpravljali o valutnem in finančnem problemu. Dr. Milko Brezigar je na seji gospodarskega odseka oktobra 1918 podal svoje poročilo. Trdil je, da bo uveljavljen srbski dinar, če bo prišlo do združitve s kraljevino Srbijo, sicer pa da bo treba v vsakem primeru vpeljati novo valuto in ji določiti razmerje do avstrijske krone. Trdil je, da je do jeseni 1918 padla njena vrednost na eno šestino predvojne krone. Nekateri finančniki so sicer zagovarjali relacijo krone do dinarja v razmerju 1:1, ker da tudi dinar ni imel več pravega kritja, vendar to ni bilo realno. Tudi v zagrebškem Narodnem veću je prevladalo podobno mnenje. Sicer pa so se tam manj ukvarjali z gospodarsko problematiko. Glede tega je bil Narodni svet v Ljubljani daleč pred vsemi središči.

Ena od osnov enotnega gospodarstva v novi državi je bila enotna valuta in ta je bila v Kraljevini SHS dinar. Vendar do zamenjave ni prišlo takoj. Narodna banka kraljevine Srbije se je vrnila v Beograd šele februarja 1919 in šele januarja 1920 je bila s posebnim zakonom proklamirana za Narodno banko Kraljevine SHS. Medtem so kronske bankovce, ki so krožili predvsem v zahodnem delu države najprej januarja 1919 žigosali, da bi se ločili od še bolj razvrednotenih avstrijskih. Vendar to žigosanje po mnenju takratnih finančnih strokovnjakov ni bilo preveč uspešno izvedeno in pojavljale so se številne špekulacije z manj vrednimi avstrijskimi kronami. Formalno zaradi številnih falsifikatov, dejansko pa iz fiskalnih razlogov, je bilo 5. novembra 1919 predpisano kolkovanje žigosanih bankovcev. Pri kolkovanju bankovcev pa je bilo 20% vrednosti predloženega denarja odvzetega in namesto tega denarja so bili izdani kronski boni, ki pa niso imali nobene plačilne vrednosti. Pozneje je bilo sicer možno z njimi plačevati nekatere davke. To kolkovanje je bilo v bistvu prisilno brezobrestno posojilo državi, ki pa so ga plačali samo predeli izven bivše kraljevine Srbije, takozvani prečanski krogi. Ob kolkovanju žigosanih kronskih bankovcev je bilo v Sloveniji 586,6 milijonov kron, na vsem državnem ozemlju pa 4,9 milijard kron in je država pobrala skoraj 1 milijardo kron ali 20% nominalne vrednosti denarja, ki je krožil na tistem ozemlju bivše Avstro-Ogrske, ki se je vključilo v meje nove nacionalne države. Medtem so potekale vroče razprave o relaciji jugokrone do di-

narja. Razumljivo je, da so bili vsi iz bivše Države SHS za relacijo 1:1 in da so bili vsi iz dinarskega območja za relacijo 1:6 celo 1:10 v korist dinarja, ki so ga precejevali.

Ko je bila Narodna banka kraljevine Srbije proklamirana v Narodno banko Kraljevine SHS je znašal obtok dinarjev 711 milijonov, osnova za kritje pa je znašala 442 milijonov din in je bilo kritje dinarja 62 odstotno, žigosane jugokrone pa 16 odstotno, ne da bi upoštevali 20% odbitek pri drugem žigosanju jugokron.

Ministarski svet je že 13. februarja 1920 določil menjavo 4 krone za 1 dinar; zakon z dne 25. oktobra 1922 je ta sklep potrdil. S tem so bili predeli z bivšo kronsko valuto zelo prizadeti, zlasti so trpeli vlagatelji denarnih zavodov in upokojnenci, ki so jim bile njihove rente nominalno določene v kronski veljavi, ker kupna moč dinarja po zamenjavi ni bila štirikrat večja od kupne moči krone. Po zamenjavi kron se je obtok dinarskih bankovcev povečal za 1,3 milijarde din, pri isti vrednosti kritja; pokritje dinarja je bilo samo še 21,9 odstotno, kar je bilo komaj 6% več od prej tako zaničevane jugokrone.

Dinar je zaradi slabega pokritja zelo oslabil. Zaradi velikega povpraševanja po kreditih se je obtok bankovcev stalno večal, v osnovo za kritje pa ni mogel služiti niti tisti del zlata, ki ga je Kraljevina SHS dobila iz konkurzne mase bivše Avstro-ogrske narodne banke, niti one devize, ki so izvirale iz Blairovega posojila. Oboje so namreč porabili za borzne intervencije v korist umetnega zadrževanja dinarskega tečaja.

Obdobje inflacije je trajalo vse do konca leta 1923, ko je država uredila svoje financce in za proračunsko leto 1923—24 prvič sprejela uravnoteženi državni proračun, ki se v vseh naslednjih letih ni bistveno menjal, razen v letih velike gospodarske krize; znašal je 10 do 13 milijard dinarjev.

Državnopravni akt z dne 1. decembra 1918 ni pomenil v gospodarskem življenju takratne Slovenije nobene prelomnice. V Beogradu po zedinjenju ni moglo istočasno potekati tudi organiziranje ustanov gospodarskopolitičnega značaja. Zato je imela ljubljanska narodna vlada še nekaj mesecev proste roke, da je izgrajevala tako politično kot gospodarsko avtonomijo. Posebna upravna komisija, ki jo je imenovala narodna vlada SHS v Ljubljani je 20. decembra 1918 izdelala osnutek za organizacijo oddelka za trgovino in obrt. V ta oddelek je sodilo tudi vrstvo delavcev in socialno zavarovanje. Upravna komisija je vodila posebno ustanovo, ki se je imenovala Prehodnogospodarski urad — Pegu.

Razen mnogih praktičnih nalog, ki so jih morali rešiti organi slovenskih oblasti — na primer prevoz vojaštva s fronte v domače dežele, oskrba prebivalstva z življenjskimi potrebščinami, usposobitev železnice za normalno obratovanje in podobno — so prišla na

vrsto vprašanja načelnega, programskega značaja: kako rešiti problem nacionalizacije tujega premoženja. Za izpeljavo nacionalizacije po določbah takratne pravno urejene mečanske družbe je bilo treba imeti veliko akumuliranega kapitala in solidno politično in pravno zaledje, ki naj ju nudi država. Ker ni bilo dovolj nobenega od teh treh elementov, je proces nacionalizacije obstal na pol poti. Pri vsem tem je šlo še v veliki meri za kapital, ki je bil v času prve svetovne vojne ali zavezniški (francoski) ali nevtralni (švicarski).

Narodni svet in njegov gospodarski odsek sta veliko razpravljalo o nazorovanju tujih podjetij ter o nacionalizaciji in narodna vlada SHS v Ljubljani je objavila v to smer naravnane določbe. Oprla se je na predpise bivše Kraljevine Srbije in objavila naredbo o nadziranju zemljišč (30. 12. 1918), o zavarovanju dohodnine in davka na vojne dobičke (24. 3. 1919). Zaradi težav najrazličnejšega izvora je steklo sekvestracijsko delo šele v maju 1919. Nosilec vseh sekvestrskih nalog je postal oddelek za trgovino in obrt pri deželni vladi. Odredba o sekvestru se je različno izvajala: v Sloveniji manj, strožje in hitreje drugod, zlasti v Vojvodini. Pri nas so se sicer sekvestri hitro postavili, toda s popisom je šlo počasi in le malo tujega premoženja je bilo v resnici prevzetega. Izvedena je bila le navidezna nacionalizacija. Podjetniki so imeli dovolj časa, da so spremenili svoje državljanstvo, sprejeli jugoslovenskega ali pa družbo »nacionalizirali«, kar je pomenilo narediti jugoslovansko večino v upravnem svetu, izročitev ustreznega števila delnic tem članom in za 3 leta deponirati 75% delnic pri domačem, to je pri jugoslovanskem denarnem zavodu. V Sloveniji je bilo v začetku nekoliko drugače. Narodna vlada SHS v Ljubljani je že 30. decembra 1918 postavila pod državno nadzorstvo vsako tuje podjetje. Trgovske, industrijske in denarne družbe s sedežem v tujini, ki so poslovale na slovenskem ozemlju, so morale svoja predstavništva postaviti sem, tiste pa, ki so obratovale samo na našem ozemlju, pa prenesti svoj sedež v Slovenijo. Postavljeni so bili sicer nadzorniki pri vseh tujih podjetjih, vendar pravega učinka ni bilo. Centralna vlada je leta 1922 to uredbo razveljavila.

Tuj kapital je bil zaželjen in potreben za razvoj industrije, zato je država za raznimi ukrepi spodbujala njegovo angažiranje. Povojna živahna investicijska dejavnost samo s pomočjo domačih kreditov in na valovih inflacije je bila premalo.

Po razpadu Avstro-Ogrske in nastanku stare Jugoslavije in drugih nasledivenih držav so nove državne meje ustvarile drugačen gospodarski prostor in nove socialno-gospodarske razmere. Names-to industrijsko razvitega in industrijsko nerazvitega dela države sta nastali industrijsko razviti državi Avstrija in Češkoslovaška ter industrijsko nerazvita Jugoslavija. Pomanjkanje industrije in industrijskih izdelkov je bil problem v Jugoslaviji, predimenzioniranje industrije pa problem Avstrije in Čehoslovaške. Zlasti značilno je bilo

to na področju tekstilne industrije in v prvih letih po vojni je bilo tekstilno blago najvažnejši uvozni artikal, ki je osbegalo 80% vsega jugoslovanskega uvoza. Takim razmeram je sledil kapital tako, da so v prvem obdajju širili stare obrate, jim večali kapacitete in asortiman izdelkov, pošiljali del strojne opreme ali pa cele tovarniške obrate iz matičnih tovarn v Avstriji in Češkoslovaški in tako reševali tudi svojo predimenzioniranost. Jugoslavija je s svojo carinsko in davčno politiko tak razvoj omogočala in celo podpirala. Dopuščala je brezcarinski uvoz rabljenih strojev in opreme po eni strani, ter zaposlovanje tujih tehničnih strokovnjakov in vodilnega osebja po drugi strani. 103.898 tujcev je zaposlovalo jugoslovansko gospodarstvo in do leta 1931 se je to število povečalo na 140.766; iz Češkoslovaške jih je bilo 17.299. Največ tujcev je bilo na Hrvaškem, v Sloveniji, Vojvodini in v Beogradu. Predvsem so bili v mestih. Največ jih je zaposlovala tekstilna industrija, strojna, kemična in gradbena industrija. Pretežno število tujcev je spadalo v skupino nameščencev, kjer so bili zaposleni kot inženirji, tehnični in specialni delavci. Mnogi so imeli vodilne položaje ravnateljev, obratovodij, mojstrov.

Carinske dajatve so bile bolj dohodek državnega proračuna, kot sredstvo zaščite domače industrije. Carinske tarife naj bi bile osnova za sklepanje rednih trgovskih sporazumov, hkrati pa bi omogočale ustvarjati na našem tržišču take razmere, ki bi privabljale in stimulirale tudi angažiranje tujega kapitala. Temu se je odzval v veliki meri tudi avstrijski in češkoslovaški kapital v drugi fazi industrijalizacije Jugoslavije. Tako je Jugoslavija 20. junija 1925 uvedla nove carinske stopnje. Postavljena je bila tako visoko, da je v celoti bistveno niso več spreminjali. V okviru teh carinskih postavk je Jugoslavija po letu 1925 sklepala trgovinske sporazume z vsemi državami.

Poprevertatno obdobje je bilo končno v letih 1924—25. V tem času se je Jugoslavija konsolidirala kot država v mednarodnem oziru, v notranjem razvoju pa je izgradila vse potrebne ustanove. Na gospodarskem področju je bila to zamenjava denarja, prenehanje sekvestra, enotna carinska tarifa, stabilizacija dinarja, uravnoteženje državnih budžetov, urejena preskrba prebivalstva z osnovnimi življenjskimi potrebščinami — seveda v smislu, da ni bilo več pomanjkanja tega blaga.

Na socialnopolitičnem področju je bila do leta 1922 sprejeta osnovna delavskozaščitna zakonodaja. Zakon o inšpekciji dela, Zakon o zaščiti delavcev in Zakon o zavarovanju delavcev. Uveden je bil 8-urni delavnik. Organizirane so bile ustanove delavske zaščite — inšpekcije dela, borze dela, delavskozavarovalne ustanove — SUZOR in okrožni uradi za zavarovanje delavcev, organizirane so bile delavske zbornice in v industrijskih obratih so delavci dobili

svoje delavske zaupnike. Delavsko združništvo se je kot delavska samopomoč razvijalo v smeri konzumnih zadrug.

Stara Jugoslavija je bila ob svojem nastanku tudi v socialno-političnem oziru necnotno ozemlje in je tako tudi ostalo še več let po ustanovitvi enotne države. Prav tako ni bila enotna delavskozaščitna zakonodaja. V tistih delih države, ki so bili prej v okviru Avstro-Ogrske, je veljala avstrijska in ogrska zakonodaja, v Srbiji, Makedoniji in Črni gori pa socialno zavarovanje delavcev sploh še ni bilo uvedeno.

V Sloveniji je bilo bolniško in nezgodno zavarovanje uvedeno in obvezno že za vse delavce. Pokojninsko zavarovanje pa so imele samo posamezne panoge delavstva. To so bili rudarji in topilničarji, željezničari ter državni in javni nameščenici.

Po razpadu avstro-ogrske monarhije je bilo treba socialno zavarovanje delavcev na novo organizirati. Tega dela se je Narodna vlada za Slovenijo lotila že 6. novembra 1918, ko je bilo ustanovljeno poverjeništvo za socialno skrbstvo, ki je med drugim izvedlo tudi reorganizacijo socialnega zavarovanja v Sloveniji. Že 1. januarja 1919 je bila ustanovljena Zveza bolniških blagajn za slovensko ozemlje. Do 31. maja 1919 so bile ukinjene vse takratne okrajne in obratne bolniške blagajne in ustanovljena je bila enotna Okrajna bolniška blagajna v Ljubljani za vso Slovenijo. Tako hitra reorganizacija je bila nujna, ker so bili pred socialnim zavarovanjem veliki in skoraj nepremostljivi problemi, kako izpolnjevati obveznosti do zavarovancev, to je zagotoviti zdravstveno zaščito in bolniške podpore, predvsem pa izplačevati pokojnine i rente upokojenim zavarovancem, ki jih je bilo v Sloveniji že precej in jih je od bivših zavarovalnih zavodov morala prevzeti nanovo ustanovljena ustanova, medtem ko ni dobila od njih potrebnih denarnih sredstev za izplačevanje rent in pokojnin, ki so se leta in leta zbirala. Ta sredstva so bila deloma vložena kot kapital v nepremičnine in vrednostne papirje izvan slovenskega ozemlja, ki je prišlo v okvir Jugoslavije, deloma so bila naložena v obveznice avstrijskega vojnega posojila in so propadla, deloma pa jih je razvrednotila inflacija.

Rente in pokojnine zavarovancev, ki so bile določene v nominalnem znesku, je inflacija popolnoma razvrednotila. Zato je bila potrebna izredna, hitra in učinkovita pomoč.

Pokrajinski pokojninski sklad — Za reševanje težkega problema rentnikov in upokojencev je Narodna vlada za Slovenijo ustanovila poseben sklad. Na iniciativo rudarjev, ki so imeli največ upokojencev (pri bratovskih skladnicah v Sloveniji je bilo nad 4.000 upokojencev), je bil 10. septembra 1919 ustanovljen Pokrajinski pokojninski sklad. Ta sklad se je formiral iz doklade na premog. Lastniki rudnikov so morali od 1. septembra 1919 v ta sklad plačevati prispevke po 1 din za tono prodanega premoga; od 1. novembra 1920 se je ta doklada zvišala na 5 din za tono prodanega

premoga. Sklad je obstajal do 7. maja 1935. in je v 16 letih zbral 101,275.296 din prispevkov od prodanega premoga.

Iz tega sklada so prejeli v letih 1919 in 1920 draginjske doklade k rentam le rudarji, od 1. januarja 1921 pa tudi rentniki ostalih socialnozavarovalnih zavodov — nezgodni rentniki in upokoje-ni železničarji in nameščenci. Draginjske doklade so prejeli le tisti rentniki in upokojenci, ki so imeli prenizke rente.

Pokrajinski pokojninski sklad je vodil in upravljal Pokojni-nski zavod za nameščence v Ljubljani.

Denar iz Pokrajinskega pokojninskega sklada se je za dra-ginjske podpore delil med tri zavode. 4.811 upokojenih rudarjev Glavne bratovske skladnice v Ljubljani je prejelo 68,32% zbra-nih sredstev, 989 nezgodnih rentnikov in 426 upokojnih železničar-jev 20,09% sredstev in 816 upokojenih nameščencev 11,59% zbranih sredstev. Vsi ti so bili nezgodni rentniki in upokojenci, ki so si pridobili pravico do rente in pokojnine še pri bivših avstrijskih zavarovalnicah. To so bile teritorialne nezgodne zavarovalnice v Trstu in v Gradcu, rudarska nezgodna zavarovalnica na Dunaju in nezgo-dna zavarovalnica železničarjev na Dunaju. Zavarovance, rentnike in upokojence prvih treh zavarovalnih zavodov je leta 1919 prevzela Za-časna delavska nezgodna zavarovalnica v Ljubljani, železničarje pa Začasna železničarska nezgodna zavarovalnica v Ljubljani. Ko je bil leta 1922 ustanovljen Osrednji urad za zavarovanje delavcev s sedežem v Zagrebu, je ta prevzel vse nezgodne zavarovance in tudi rentnike in upokojence obeh ljubljanskih začasnih zavarovalnic.

V začetku leta 1929 pa je ministarstvo za promet samo pre-vclo izplačevanje nezgodnih rent in draginjskih doklad za železni-čarje in jih je začel izplačevati Humanitarni fond direkcije državnih železnic v Zagrebu.

Lastniki rudnikov v Sloveniji so se upirali plačevanju pris-pevkov za Pokrajinski pokojninski sklad. Njihova prizadevanja so bila uspešna in finančni zakon za leto 1928—29 je pooblastil socialnega mi-nistra, da lahko ta sklad ukine. Vender se to v letu 1929 še ni uveljavilo.

Med tem časom je ministarstvo za gozdove in rudnike izdelala nov načrt zakona o bratovskih skladnicah za bolniško, nezgodno, invalidsko in starostno zavarovanje rudarjev. Ta načrt je ukinjal 5-dinarsko doklado na tono premoga v korist pokrajinskega pokoj-ninskega sklada. Zato pa bi upokojenci rudniških in plavžarskih podjetij, ki so prejeli podpore iz pokrajinskega pokojninskega sklada, dobivali sedaj draginjske doklade pri batovskih skladnicah. Za ostale upokojnice in rentnike pa ni bilo preskrbljeno.

Vlada je konačno 7. maja 1935 ukinila pokrajinski pokojnin-ski sklad. Ustanovljen pa je bil Osrednji sklad za sanacijo glavne bratovske skladnice v Ljubljani.

Pokrajinski pokojninski sklad je v 16 letih obstoja odigral pomembno vlogo. Ustanovljen je bil kot začasna rešitev izredno pe-rečih socialnih razmer v Sloveniji, ki so bile izjemne. Drugod v

Jugoslaviji ni bilo takih problemov, vsaj v tolikšnem obsegu ne. V Sloveniji, ki je bila industrijsko najbolj in najprej razvita, je bil tudi delavski razred starejši, v vsakem pomenu besede. Socialno zavarovanje je bilo že dalj časa vpeljana in prva generacija zavarovancev si je že pridobila pokojnine in nezgodne rente. Teh upravičencev je bilo že 7.042. Za normalno izplačevanje njihovih rent in pokojnin pa samo tekoči prispevki aktivnih zavarovancev za onemoglost, starost in smrt na področju Slovenije niso zadostovali. Kapital pokojninskih skladov bivših avstrijskih zavarovalnih zavodov pa je bil za naše zavarovance izgubljen. V takih okoliščinah in še prav posebej v povojnih razmerah, druginji in pomanjkanju je ta pokrajinski sklad veliko pomagal rentnikom in upokojujencem v Sloveniji.

Uvedba enotnega zavarovanja delavcev za vso Jugoslavijo — Istočasno kot v Sloveniji so se začele temeljite reforme socialnega zavarovanja tudi v vseh ostalih pokrajinah Jugoslavije. Tam pa, kjer še ni bilo socialnega zavarovanja, so bile akcije za njegovo uvedbo. Najprej je bilo urejeno bolniško zavarovanje delavcev na bivšem avstrijskem ozemlju kraljevine SHS; to je uredila začasna uredba 11. oktobra 1920. Za vso državo pa je bilo bolniško in nezgodno zavarovanje enotno urejeno z uredbo o ureditvi zavarovanja delavcev zoper bolezni in nezgode z dne 17. junija 1921. To uredbo je zakonodajni odbor narodne skupščine na svoji seji dne 3. decembra 1921 dopolnil za določbami o zavarovanju delavcev za onemoglost, starost in smrt in jo izdal kot zakon o zavarovanju delavcev. Zakon je bil podpisan šele 14. maja 1922, veljati pa je začel 1. julija 1922, a ne v celoti.

Ta zakon je bil enoten. Urejal je vse vrste zavarovanja za vse delavce v vsej Jugoslaviji, razen zavarovanja ob brezposelnosti. Za to zavarovanje je že zakon sam napovedoval poznejšo ureditev, ki pa z uredbami o podpiranju brezposlenih delavcev in o borzah dela ni bilo zadovoljivo rešeno. Glede izvajanja pa zakon ni bil enoten. Izvajanje zavarovanja za onemoglost, starost in smrt (pokojninsko zavarovanje) je odložil že zakon sam do 1. julija 1925, potem pa ga je vlada odlagala vse do 1. septembra 1937. Niti glede izvajanja v teritorialnem obsegu zakon ni bil enoten. V predelih, kjer se je socialno zavarovanje prvič uvajalo (Srbija, Makedonija in Črna gora), je dopuščal, da se izvedba bolniškega in nezgodnega zavarovanja odloži do 1. julija 1925.

Pokojninsko zavarovanje za vse delavce je bilo otrej uvedeno šele 1. septembra 1937. S tem dnem so začeli od zavarovancev pobirati tudi prispevke za to zavarovanje (3% zavarovane mezde). Tako je pridobivanje pravic iz tega zavarovanja teklo šele od tega dne dalje.

Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922 je bil enoten v tem oziru, da je določal minimalne pogoje zavarovanja vseh de-

lavcev, dopuščal je pa nadaljevanje vsakršnega specialnega zavarovanja, ki je nudilo svojim zavarovancem boljše ali vsaj enake pogoje socialnega zavarovanja.

Zavarovanje za bolezni, nezgode, onemoglost, starost in smrt po zakonu o zavarovanju delavcev je izvajal Osrednji urad za zavarovanje delavcev (SUZOR), ki je imel svoj sedež v Zagrebu. Ta urad je bil edini nosilac za vse vrste zavarovanja na ozemlju vse Jugoslavije. Članstvo v zavarovanju je bilo obvezno in enotno.

Pri osrednjem uradu za zavarovanje delavcev so bili zavarovani vsi delavci in nameščenci, razen tistih, ki so bili zavarovani pri bratovskih skladnicah (rudarji), pri državnem pokojninskem skladu (državne službe) in pri humanitarnih fondih pri direkcijah državnih železnic (železničarji), ker so te ustanove nudile svojim zavarovancem boljše pogoje. Drugih nosilcev zavarovanja zakon ni poznal. Ukinjene so bile vse okrajne bolniške blagajne, obratne bolniške blagajne, društvene in posebne nezgodne zavarovalnice. Izvajanje vseh vrst zavarovanja je bilo združeno v enem uradu (SUZOR), kar je pomenilo unifikacijo zavarovanja. In ker je bil SUZOR edini nosilec zavarovanja v državi, lahko govorimo o centralizaciji zavarovanja. Bile pa so izjeme:

Poleg že omenjenih kategorij delavcev, ki so imeli svoje zavarovanje, so v posameznih pokrajinah poslovale še posebne ustanove, pri katerih so bili včlanjeni izključno duševni delavci in trgovski nameščenci. Te ustanove so bile: Trgovsko bolničko in podporno društvo s sedežem v Ljubljani za območje Slovenije, Trgovsko društvo »Mercur« v Zagrebu za območje cele države, društvo »Trgovska omladina« s sedežem v Beogradu za območje bivše kraljevine Srbije. Pokojninski zavodi za nameščence pa so izvajali samo pokojninsko zavarovanje, medtem ko je njihovo zavarovanje za primer bolezni in nezgod ostalo pri Osrednjem uradu za zavarovanje delavcev. Do leta 1938 je obstajal tek zavod samo v Ljubljani za območje Slovenije in Dalmacije, potem pa so bili ustanovljeni še v Zagrebu, Beogradu in Sarajevu. Pri nameščancih torej ni bila uvedena unifikacija zavarovanja in tudi ne centralizacija.

Osrednji urad za zavarovanje delavcev (SUZOR) je izvajal zavarovanje za vse panoge prek okrožnih uradov za zavarovanje delavcev (UOZD).

Zavarovanje je slonelo na načelu samouprave. Upravljanje osrednjega urada za zavarovanje delavcev in njegovih krajevnih organov (OUZD) je bilo poverjeno interesentom, to je zastopnikom delavcev in delodajalcev v enakem številu. Organi za upravljanje uradov in ustanov zavarovanja so bili: glavna skupščina, ravnateljstvo, predsedstvo, nadzorni odbor. Glavno skupščino krajevnih organov so volili vsi zavarovanci in njihovi delodajalci ločeno s tajnimi in neposrednimi volitvami; glavno skupščino Osrednjega urada pa so sestavljali delegati skupščin krajevnih organov.

Vrhovno nadzorstvo nad zavarovanjem, to je nad uradi in ustanovami zavarovanja je imelo ministarstvo za socialno politiko in narodno zdravje.

France Kresal

THE ECONOMIC FRAMEWORK OF THE PROBLEMS OF SOCIAL INSURANCE AT THE BEGINNING OF PRE-WAR YUGOSLAVIA

Summary

As from August 1918, the People's Council of Slovenia commenced gathering round itself eminent businessmen with the aim of making a project of the future economic development. With that aim, the Economic Department of the People's Council elaborated a program based on the idea of an economy of independent economic subjects capable of exploiting natural and energetic resources. Relying primarily on agriculture, this program envisaged creation of free estates amounting to 15—20 hectares, suitable for intense cultivation and organized in cooperatives, in the same manner as handicrafts; it also planned nationalization of land and industry, an agrarian reform, due to which fact it was more realistic than the program of the Slovenian Social-Democrats, which was radicalized under the influence of the October Revolution. Having in view the negative effects of the monetary reform, a low course of the dinar, increasing inflation and inexistence of the state legal-political institutions, the People's Council quickened the foundation of its own institutions of that kind and, with elaborated program measures, by 1923 it ensured certain economic political autonomy in a state which, in spite of carried out sequestration, soon fell under industrial dependence of Austria and Chekoslovakia, particularly in the sphere of technology transfer and transfer of experts, which was partly due to the system of customs, conceived primarily as a source of state income and only secondarily as a means of protection of home industry. It was only in 1925 that the Kingdom of SCS was consolidated as a state in international relations, trying at the same time, by a series of political and economic measures to stabilize on the internal-political plane. Although, within the framework of total economic and political organization in the first stage of the newly formed state, by 1922 new laws were passed and insurance institutions were formed, the position of the workers, as seen through the protective legislature, was not essentially changed. Namely, in the countries which were under the jurisdiction of Austro-Hungarian Monarchy the pre-war laws were still in use, while in other Yugoslav lands they did not exist at all. In this connection, and in the context of the total economic and political development, the author pays special attention to the analysis of the measures and institutions for protection of workers in Slovenia in the first years after the First World War.

Pregledni
rad

UDK 329:63 (497.1) (093.2) »1932«

Milan Gaković

NEKOLIKO PROGRAMSKIH DOKUMENATA SAVEZA ZEMLJORADNIKA (ZEMLJORADNIČKE STRANKE) IZ 1932. GODINE

U vezi s opštim stavom građanske opozicije u Jugoslaviji da je šestojanuarska diktatura donošenjem Ustava od 3. septembra 1931. godine doživjela krah, Savez zemljoradnika će, poslije trogodišnjeg zatišja i mrtvila, pokušati da izađe u javnost i iznese svoje stavove o najvažnijim problemima zemlje. Vođstvo Stranke je marta 1932, uputilo svojim pristalicama pismo u kome se, uglavnom, apeluje da ne pristupaju režimskoj stranci, Jugoslovenskoj radikalno-seljačkoj demokratiji (JRSID).¹⁾

Istovremeno je odlučeno da se režim otvoreno osudi jednim opsežnim Memorandumom koji bi potpisali svi članovi Izvršnog odbora Stranke i oko stotinu istaknutih lokalnih prvaka iz naroda. Zatim bi se Memorandum odštampao i rasturio u narodu. Vođstvo je odlučilo da potpredsjednik Stranke, dr Milan Gavrilović, napiše prvu verziju Memoranduma. Gavrilović je, uz saradnju dr Miloša Tupanjanina, završio prvu verziju Memoranduma do kraja marta 1932. I upravo kada je tekst Memoranduma prekucan na 53 strane i umnožen u 8 primjeraka za članove najužeg vođstva Stranke, u advokatsku kancelariju Dragiše Zdravkovića, gdje je Memorandum kupcan i umnožavan, upali su agenti Uprave grada Beograda, izvršili pretres i odnijeli original i prekucane tekstove Memoranduma (sedam primjeraka). Nešto prije pretresa Gavrilović je jedan primjerak dao dr Vasi Čubrilo-

¹⁾ Arhiv Jugoslavije, *Fond dr Milan Stojadinović*, fascikla 66.

viču. Poslije pretresa i zaplijene materijala, uhapšeni su i sprovedeni u Upravu grada M. Gavrilović, M. Tupanjanin i D. Zdravković. Ovo je bilo prvo hapšenje poznatijih političara građanske opozicije poslije proglašenja Oktroisanog ustava, skupštinskih i senatskih izbora. I pored toga što je Gavrilović izjavio da je autor Memoranduma, u istražnom zatvoru su zadržani samo Tupanjanin i Zdravković. Naime, Tupanjanin je u policiji tvrdio da je on napisao Memorandum. Sutradan po hapšenju, 30. marta 1932, u Upravu grada su otišli Jovan M. Jovanović Pižon, M. Gavrilović i Voja Lazić da u ime Glavnog odbora Zemljoradničke stranke intervenišu kod upravnika grada, Manojla Lazarevića i šefa opšte policije, Milana Acimovića. Oni su tom prilikom izjavili da primaju Memorandum kao djelo vođstva Stranke. Na kraju se sve završilo na tome da su Tupanjanin i Zdravković policijski kažnjeni sa po 15 dana zatvora. Iako su kaznu zatvora mogli da zamijene novčanom kaznom, oni su odlučili da izdrže zatvorsku kaznu.²⁾

Čitavu stvar oko pripremanja Memoranduma otkrio je jedan čovjek koji je dolazio u kancelariju Zdravkovića da obavi neke advokatske poslove. Izgleda da je lice podmetnula policija kao svog agenta.³⁾ Po svemu sudeći, vođstvo zemljoradnika se zadovoljilo time što su se vladajući faktori upoznali sa sadržinom Memoranduma. To se najbolje vidi iz izjave autora Memoranduma na saslušanju u Upravi grada. Ističući razloge vođstva Zemljoradničke stranke da se odluči na izradu, štampanje i rasturanje jednog ovakvog spisa uperenog protiv ličnih režima uopšte, a posebno protiv šestojanuarskog, Gavrilović je na saslušanju naglasio: »Namera nam je bila da jedanput, jedna politička grupa izade otvoreno a ne više anonimno sa kritikom režima, priznajući otvoreno i pred vlastima svoje potpise i eventualno da svi iziđemo na sud i tim putem damo izraza svoga mišljenja o režimu, i podnesemo svu zakonsku odgovornost, smatrajući da se tako najbolje odužujemo državi.«⁴⁾

Detaljnije i opširnije ćemo prikazati i analizirati sadržaj Memoranduma, jer on predstavlja stav vođstva Saveza zemljoradnika prema režimu šestojanuarske diktature, kao i prema tadašnjim najvažnijim problemima zemlje. Opširni tekst Memoranduma podijeljen je u sedamnaest inanjih odjeljaka: uloga stranaka, uloga poglavara države, odnos između poglavara države i stranaka, rdave posljedice ličnih režima, upoređenje ličnih i parlamentarnih režima Srbije, može

²⁾ Arhiv Jugoslavije, *Fond Jovana M. Jovanovića Pižona*, kutija 32, Pižonova zabilješka o Memorandumu; dr Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935*, Prosveta, Beograd 1969, str. 147-148; Dragiša Zdravković, *Memorandum, Kalendar spomenica Selo 1941*, str. 286-288.

³⁾ Dragiša Zdravković, navedeni rad.

⁴⁾ AJ, *Fond M. Stojadinovića*, fascikla 100, omot razno, Zapisnik saslušanja dr M. Gavrilovića 7. aprila 1932. u Upravi grada Beograda — prema T. Stojkov, navedeno djelo, str. 147-148.

li se iskustvo Srbije primijeniti na Jugoslaviju, čime se pravda ukidanje političkih prava, homogena Srbija i nehomogena Jugoslavija, organizovanje duhovne snage narodne po ratu, pojava Saveza zemljoradnika, zločin od 20. juna 1928. i njegove političke posljedice, da li su bila moguća i druga rješenja krize uoči šestog januara 1929. i koja, šesti januar 1929, rezultat šestojanuarskog režima, Ustav od 3. septembra 1931, priznanje bankrotstva i pouka istorije.

Na početku Memoranduma, u odjeljku uloga stranaka, polazi se od toga da politički život jednog naroda i njegove države zavisi jedino od slobodne utakmice svih organizovanih duhovnih snaga koje u njemu u datom trenutku djeluju. Te organizovane snage se dijele u dvije grupe. U prvu se ubrajaju sva politička udruženja, pokreti i stranke koje preko parlamenta dolaze do uticaja na državne poslove, bil okao upravljači, bilo kao njihova kontrola. U drugu dolazi sama državna organizacija koju kao cjelinu predstavlja poglavar države (monarh ili predsjednik republike) kao njen najviši nosilac. Od međusobnih odnosa ova dva činioca, organizovanog naroda i poglavara države i rada svakog od njih zavisi i politički život. Između stranaka, normalno, uvijek postoji mirna legalna borba, tj. između raznih gledišta i stavova u cilju što boljeg i naprednijeg uređenja države. Ova borba je izvor svakog napretka. Ona pretpostavlja slobodu izlaganja svojih programa i slobodu kritike tuđih, što znači kontrolu svih javnih poslova kroz slobodni parlament i slobodnu štampu. Jer i ono mišljenje i onaj program koji dobije za sebe većinu naroda, pa prema tome stekne i pravo da bude primijenjen, podliježe u toj primjeni, kao i do primjene, dvostrukoj kontroli (parlamenta i štampe) koja nikad ne dopušta da se pobjeda jedne ideje i jednog programa izvrgne u svemoć pobjedilaca. »Oduzmite narodu ovu dvostruku kontrolu nad njegovim upravljačima, pa ste i od najboljih i najčestitijih upravljača vrlo brzo napravili apsolutne svemoćnike, a apsolutna svemoć je mati najvećih pogrešaka i najtežih zloupotreba, pa zato pre ili posle, i uzrok najteže osude narodne.«⁵⁾ Dati apsolutnu svemoć jednom čovjeku ili jednoj grupi znači dati pravo tom čovjeku ili toj grupi da upravlja državom bez ikakve kontrole, do kontrole svoje savjesti i bez ikakve sankcije, do sankcije istorije. A kontrola samo svoje savjesti, kad je ona i najčistija, nikad nije dovoljna, ona isto toliko znači koliko i odsustvo svake kontrole. Na može niko da radi javni posao, a da sam sebi bude kontrola: »Sankcija istorije dolazi uvek dockan za sadašnjicu. Šta vredi sadašnjim generacijama što će istorija jednoga dana utvrditi da je ovaj ili onaj režim bio rđav po narod zato što su krajnje posledice bile katastrofalne.«⁶⁾ Zbog toga je dužnost savremenih generacija da spriječe katastrofu, da na vrijeme skrenu pažnju na loše strane jednoga režima prije nego nastupe najteže posljedice. »Posle katastrofe istorija će nam reći zašto je do

⁵⁾ AJ, *Pižonov fond*, kutija 32, Memorandum, str. 1.

⁶⁾ *Isto*, str. 2

nje došlo, ali je više popraviti ne može; ona će dalje služiti samo kao pouka budućim pokolenjima, pouka koju, kao što vidimo, retko ko izvlači iz tuđeg iskustva.⁷⁾ Prema tome je u narodnom i državnom interesu postojanje dvaju ili više političkih stranaka. Po Gavriloviću, jednopartijski sistem vodi u fašizam i boljševizam.

U Memorandumu se ističe da nema političkih stranaka bez slobode zbora, dogovora i udruživanja, bez slobode iskazivanja misli usmenim i pismenim putem, tj. bez slobode štampe, bez slobodnog prava glasa i bez slobodnog parlamenta, nezavisnog od državne uprave. Niko nema prava na oružanu pobunu protiv države i režima dok su na snazi politička prava, to jest mirni put u borbi za svoja shvatanja i ideale. »Ali to pravo na bunu, na oružanu bunu niče u svesti narodnoj od trenutka kad mu se ta mirna sredstva, politička prava oduzmu, i ništa ga ne može i nikad ga ništa u istoriji nije moglo sprečiti da dođe do isražaja, ako mu se ona na vreme ne vrate, jer mu se često i dockan vrate.«⁸⁾

Autor elaborata je u petom odjeljku izvršio poređenje ličnih i parlamentarnih režima u prošlosti Srbije. Za poređenje i analizu su uzeta dva perioda: 1882-1903. i 1903-1918. godine. Prvi karakteriše, s malim izuzetkom, lični režim kralja Milana i Aleksandra Obrenovića, a drugi parlamentarna vladavina kralja Petra I Karađorđevića. Po Ustavu od 1869, poglavar države je imao prevagu nad narodom. Po njemu je Srbija bila ustavna, ali ne i parlamentarna monarhija. Pojavom političkih stranaka 1881, tj. organizovanog naroda, Ustav od 1869. postao je nepodesan i trebalo ga je mijenjati, trebalo je uspostaviti ravnotežu između kralja i organizovanog naroda. To kralj Milan nije dozvolio, nego je počeo gaziti i Ustav iz 1869. i uspostavio je lični režim. Sam je određivao koja stranka može formirati vladu, koja može dobiti većinu u narodu, sam sastavljao skupštinu, a zatim sam vodio i unutrašnju i spoljnu politiku Srbije. Političari i stranke su se morali potčiniti njegovoj volji, a u protivnom ih je nemilosrdno progonio. Najviše je progonio Radikalnu stranku, koja je u to vrijeme predstavljala najveći dio naroda. Rezultati takve vladavine su bili: politička ubistva i politička hajdučija, timočka buna 1883, poraz u ratu s Bugarskom 1885. i, konačno, abdikacija 1889. Ustavom iz 1888. uspostavljena je ravnoteža između kralja i organizovanog naroda i uspostavljen parlamentarni režim, ali zakratko. Aleksandar Obrenović nije iskoristio očevo iskustvo. I on je zagazio u lične režime, ukidajući i donoseći ustave po svojoj volji. Njegova vladavina se neminovno završila katastrofom noću između 28. i 29. maja 1903. godine. Lični režimi posljednjih Obrenovića navode se kao zastrašujući primjer i pouka za tvorca i nosioca šestojanuarske diktature.

Padom dinastije Obrenovića 1903. godine, narod je putem stranaka došao do punog izražaja, zbog toga što je uspostavljena rav-

⁷⁾ *Isto*

⁸⁾ *Isto*, str. 34

noteža između poglavara države, kralja Petra I Karadorđevića i organizovanog naroda, tj. političkih stranaka. Ta parlamentarna vladavina urodila je plodom i njeni rezultati su: ekonomski i finansijski napredak, pobjedonosni ratovi s Turskom 1912, sa Bugarskom 1913. i sa Austro-Ugarskim i njenim saveznicima 1914-1918. godine.⁹⁾

Na pitanje da li se iskustvo Srbije s demokratskim i parlamentarnim sistemom od 1903. može primijeniti na Jugoslaviju, u šestom odjeljku se odgovara ne samo da može, nego da je to uspješno bilo primijenjeno u periodu 1918-1928: »Deset godina je naš celokupni narod živio pod tim režimom političkih sloboda i prava, koji mu je jedini omogućavao da kroz njih traži nove puteve ka boljoj budućnosti.«¹⁰⁾ U Memorandumu se navodi da pristalice sistema koji je zaveden 6. januara 1929. ističu da stranačka borba nije smetala homogenoj Srbiji, ali da smeta u nehomogenoj Jugoslaviji, u kojoj su političke stranke, uglavnom, zasnovane na nacionalnoj i vjerskoj osnovi i da su stranačke borbe dovele u pitanje opstanak Jugoslavije kao države. Ovakvo shvatanje osporava Gavrilović u osmom odjeljku: homogena Srbija nehomogena Jugoslavija. Po njemu su postojeći zakoni bili sasvim dovoljni da se onemoguće svi protivnici sistema i države. Zatim navodi različito shvatanje Srba, Hrvata i Slovenaca o unutrašnjem uređenju države: »Razlika u shvatanju o uređenju u tome je što mi Srbi imamo razumevanja skoro isključivo za jedno centralističko uređenje države u pogledu vlasti i za jedno samoupravno uređenje samo u granicama malih oblasti (opština, srezova, okruga), ne zato što nismo nikad poznali decentralističko uređenje države i samouprave većih oblasti, već zato što smo, u koliko smo ih upoznali, imali s njima vrlo rđavo iskustvo. U našoj svesti, mi smo tako odgojeni i narodnom pesmom i istorijom narodnom; ostalo je kao glavni uzrok propasti naše stare države, pa i pokušaj obnove nove, baš to što je bila suviše decentralizovana, da bi zajednički državni ideal bio toliko jak da ga sve pokrajine i svom snagom brane. Otuda danas federativna država u svesti naših masa isto je što i slaba država koja bi, sva ako bi se i održala neko vreme, ipak pala na prvi jači udar. Zato je i bilo lako one koji traže federaciju predstaviti srpskim masama kao one koji uopšte neće državu.«¹¹⁾ Na drugoj strani, Hrvati su se u Austro-Ugarskoj uspjeli da izbore za izvjesnu autonomiju i polazeći od toga oni su poslije 1918. željeli da prošire tu autonomiju u jednoj federativnoj državi. Prema tome, u novu državu se ušlo sa dva stara shvatanja i umjesto da se ta shvatanja ublaže, ona su se, sticajem prilika i nerazumnijevanjem, još više zaoštravala. Kruto shvaćenom i zavedenom centralizmu odmah na početku je pružen jak otpor. Kao najizrazitiji predstavnici starog duha u shvatanju države na srpskoj strani su radikali, kod Hrvata

⁹⁾ *Isto*, str. 11—14

¹⁰⁾ *Isto*, str. 15

¹¹⁾ *Isto*, str. 19

HSS, kod Slovenaca Koroščevi klerikalci (Slovenačka ljudska stran- (JMO).¹²⁾ Pored ovih stranaka, koje su nastupale kao nacionalni rep- ka), a kod Muslimana Jugoslovenska muslimanska organizacija rezentanti poslije 1918, pojavile su se i stranke sa manje izraženim nacionalnim i vjerskim obilježjem, ali zato s manjim uspjehom.

U desetom odjeljku, posebna pažnja je posvećena pojavi Save- za zemljoradnika i njegovoj pozitivnoj ulozi u političkom životu zemlje.

O atentatu u Narodnoj skupštini na prvake HSS 20. juna 1928. godine se kaže: »Hrvate je pogodio, jer ih je lišio njihovih vođa, naročito pok. Stjepana Radića, tvorca hrvatskog seljačkog pokreta, Srbe je pogodio jer je na njih i ako nedužne, pala ljaga za ubistvo u parlamentu, a ceo jugoslovenski narod, jer je, i ako potpuno nezas- luženo, izgubio svoju političku slobodu, najvažniji instrument za nap- redak države i naroda u njoj«.¹³⁾

Zatim, atentat je još više udaljio Hrvate od Srba. Isto tako, on je pojačao odvajanje prečanskih Srba od Srbijanaca.

Na pitanje: da li su bila moguća i druga rješenja krize uoči 6. januara 1929. i koja, u Memorandumu se odgovara da se parla- mentarna kriza izazvana atentatom u Skupštini 20. juna 1928, iako je u sebi nosila i elemente državne krize, mogla riješiti redovnim parlamentarnim putem i to na tri sljedeća načina: a) obrazovati vladu iz onakve skupštinske većine kakva se uopšte mogla obrazovati i odmah ili docnije ići na izbore onakve kakve su i dotadašnje vlade provodile; b) obrazovati neutralnu vladu (činovničku) i s njom ići na potpuno slobodne izbore i c) obrazovati vladu iz skupštinske ma- njine i s njom ići na slobodne izbore.¹⁴⁾ Sva ova tri rješenja krize redovnim putem imala su svoje zajedničke dobre strane i to: 1. odr- žanje Ustava do njegove promjene redovnim putem, a ne njegovo ukidanje putem državnog udara i zavođenja ličnog režima i 2. zadr- žavanje poglavara države (kralja) u mrtvom uglu, tj. zaštićenog od svih napada i prigovora.¹⁵⁾ Međutim, izbjegao se redovni put rješa- vanja krize i pošlo se od toga da je nastala kriza u suštini kriza same države i da se ona može riješiti samo neredovnim putem. I tako je kralj 6. januara 1929. ukinuo Vidovdanski ustav, raspustio Skupštinu, zabranio rad svim političkim strankama i zaveo diktaturu.

U četrnaestom odjeljku: rezultati šestojanuarskog režima, op- širno se govori o lošim posljedicama toga režima:

1. Pošto je samo jedno mišljenje o upravljanju državom bilo proglašeno važećim, a sva ostala zakonom zabranjena, neposredni upravljači, ne podliježući nikakvoj odgovornosti i kontroli, radili su

¹²⁾ Isto, str. 19—22

¹³⁾ Isto, str. 27

¹⁴⁾ Isto, str. 31

¹⁵⁾ AJ, *Memoarska građa dr Dragoljuba Jovanovića*, Političke uspome- ne, knj. II, str. 214. Programski dokument »Šesnaest tačaka« u cjelini je naveden u Političkim uspomenu u drugoj knjizi od 213. do 218. str.

šta su htjeli i kako su htjeli. Na svaku kritiku su odgovarali: »Tako kralj hoće«.

2. Onemogućeno da se izrazi legalnim putem, nezadovoljstvo se sve više izražava nelegalnim: politička ubistva, napadi na državne objekte, ilegalna štampa i leci, djelovanje političke emigracije na strani itd. Sve ovo dovodi do brojnih sudskih političkih procesa u zemlji. Hrvatsko pitanje je postalo još teži problem nego ranije.

3. Takozvane poklonstvene deputacije, koje su imale za cilj da što više istaknu i podvuku značaj kraljeve ličnosti, kompromitovane su kada se vidjelo da sami organi vlasti sastavljaju i šalju ove deputacije o državnom trošku. Kraljeva civilna lista je povećana. Preduzeti su veliki i skupi javni radovi, s ciljem da se uveća spoljni sjaj ličnog režima. Na primjer, zidanje raskošnih banskih palata.

4. Umnožavanje činovništva i komplikovanje državne administracije. Po objavljenoj zvaničnoj statistici, samo za prvu godinu ličnog režima postavljeno je 13.564 činovnika više nego ih je u državnoj administraciji zatekao 6. januar 1929. Stvorene su nove ustavne i uvedena su nova zvanja.

5. Pošto nije bilo parlamenta, u početku se veoma lako dolazilo do para, a kasnije daleko teže. Dovoljno je bio običan potpis pera pa da se dođe do sredstava. Tako se došlo do prodaje monopola šibica. Tako je, preko noći, uveden poreski sistem, koji je povećao do nemoguće mjerc poreski teret, naročito zemljoradnicima. To se nazivalo izjednačavanjem poreskih tereta, koje su tražili prečanski krajevi, ali se zaboravilo da su prečani tražili izjednačavanje sa Srbijom, samo ne nagore, već nabolje. Tako je novi poreski sistem, umjesto da stiša nezadovoljstvo kod prečana u tom pogledu, izazvao sada nezadovoljstvo i kod jednih i kod drugih. Preko noći je uvedena trošarina na vino i rakiju. Isto tako, povećane su carine na zemljoradničke potrebe, zatim su uvedeni brojni banovinski prirezi. Uz ovo je došla i brojna »zelena vojska«, koja treba da sve te poreze prikupi od seljaka.

Zaključeno je nekoliko zajmova pod veoma teškim uslovima i njima je državni budžet opterećen sa oko 300.000.000 dinara više na ime godišnjih otplata. Zaključeni bez odobrenja naroda, oni su upotrijebljeni i utrošeni bez njegovog odobrenja.

7. Kao i sve lične režime, tako i šestojanuarski karakteriše obilje zakona sa svim teškim posljedicama koje iz tog proističu. Za nepune dvije godine doneseno je oko dvije hiljade zakona. Svi ti zakoni nose tragove brzine kojom su pravljeni i zato su često dopunjavani, mijenjani, tako da se više ne može znati šta stvarno važi kao zakon, a šta je prestalo važiti. U tom zakonskom haosu ne mogu se snaći ni najbolji stručnjaci. Ova lakoća u donošenju zakona i njihovom mijenjanju i dopunjavanju izazvala je pravnu nesigurnost, što je dovelo do zastoja u poslovima.

8. Odsustvo parlamenta, političkih stranaka, opozicije i bilo kakve kontrole dovelo je do opadanja javnog morala. Do izražaja dolaze ljudi koji su spremni da, zbog lične koristi, hvale i veličaju režim kao jedino moguć i sposoban. Takvi, bez obzira na ugled i sposobnost, dobijaju najveće položaje u državi. Ne traže se sposobni i čestiti ljudi, nego odani i sigurni. Vrhunac veličanja i hvalisanja su poklonstvene deputacije koje treba da predstavljaju narod iz pojedinih krajeva, a koje stvarno predstavljaju banove i sreske poglavare.

9. Svih ovih teških posljedica režim postepeno postaje svjestan, ali nije svjestan da hrvatsko pitanje nije riješeno i da je upravo zbog toga režim izgubio i jedan od najvažnijih razloga svoga postojanja. Zabluda je ako se mislilo da će se promjenom imena države u Jugoslaviji zadovoljiti Hrvati samo zato što su izvjesni Hrvati još na početku tražili to ime za državu. Ime nikog ne zadovoljava, nego sadržina. Mislilo se da će se Hrvati zadovoljavati ako se daju finansijske pogodnosti Zagrebu i Hrvatskoj. Ne može se jednom narodu oduzeti sloboda, a u zamjenu za to dati novac. Pokazalo se i ovaj put da se mogu korumpirati pojedinci, ali i ne cio narod. Podjelom na banovine trebalo je da se obezbijedi i naglasi državno i narodno jedinstvo. Vjerovalo se da su Hrvati navikli da imaju bana, »pa kad su već navikli, eto im ga«. Međutim, banovine su udešene tako da obezbijede ne samo državno jedinstvo, već jedan grub i oštri centralizam, mnogo grublji od onog do 1929, protiv koga su se Hrvati najviše borili, s tim što su banovine i u finansijskom pogledu za narod postale veliki teret.¹⁶⁾

Zbog porasta nezadovoljstva u narodu, uz sve teže mogućnosti da se putem poreza prikupi novac u državnu kasu i uz sve manje izgleda da se dobiju krediti u inostranstvu, došlo se do toga da se pred kraj treće godine lični režim zamijeni nekom vrstom »legalnog« ličnog režima: »Odjednom su oni isti ljudi koji su uznosili sistem »bez posrednika« kao genijalni pronalazaik, počeli sada da hvale sistem »sa posrednicima«, ali posrednicima kakve vlada hoće, ne posrednicima kakve narod hoće«.¹⁷⁾ Da bi lični režim dobio ustavnu podlogu, donosi se Oktroisani ustav 3. septembra 1931. godine, koji je, uglavnom, sankcionisao stanje koje je uvedeno 6. januara. Karakterističke Ustava od 3. septembra 1931. date su u petnaestom odjeljku Memoranduma. Uspostavljena je Narodna skupština koja nema pravo da odbaci budžet, jer ako bi glasala protiv vlada ima pravo da ga prostom naredbom produži dokle god hoće. Skupština ne može da obori vladu, jer vlada ne odgovara njoj, već samo kralju koji je smjenjuje i postavlja po svojoj volji. Poslanici su svi u rukama vlade i mogu ići u oponiranje prema vladi samo dotle dokle to vlada dopusti, inače gube mandat. Izborni zakon je podešen tako da pos-

¹⁶⁾ Isto

¹⁷⁾ Isto, str. 215

lanici mogu biti samo oni koji dobiju pristanak nosioca liste, odnosno predsjednika vlade. Navodi se kako su provedeni izbori 8. novembra 1931. i u tu svrhu se citira telegramska naredba vlastima koja glasi: »U smislu člana 18 Zakona o izboru narodnih poslanika predložite za nosioca Zemaljske liste Petra R. Živkovića, predsjednika Ministarskog saveta u Beogradu. Sreski sud neka izda uverenje da su prelagaci uvedeni u tamošnje biračke spiskove. Ovaj predlog da bude potpisan najmanje od osamdeset birača sa uverenjem suda. Neka to jedan od građana hitno pošalje preporučeno predsedniku Ministarskog saveta najdalje do 30. o.m. Kad predlog budete poslali, izvestite nas službeno bez broja, šifrom. Ovu depešu spaliti posle izvršenja.«¹⁸⁾ Ovo najbolje pokazuje kakvo je narodno povjerenje dato predsjedniku vlade, njegovoj listi i ličnom režilu. Znalo se raspoloženje naroda i zato se izbjegao istinski narodni sud. Predsjednik vlade i nosilac liste o državnom trošku štampa pred izbore tri miliona ličnih poziva koje policija predaje predsjednicima opština, a ovi ih ispunjavaju imenima birača i šalju im da dođu na glasanje 8. novembra 1931. I ljudi su iz straha da ne bi bili kažnjeni dolazili i čim bi se pojavili s pozivom u ruci odmah su uvedeni u spisak kao da su glasali za tu jednu jedinu listu. Dakle, tražilo se pošto-poto da se istjera više od 50% glasova. Da bi se to postiglo, morali su se pogaziti i svoji sopstveni zakoni. Tako je izdana naredba sreskim poglavarima, a ovi predsjednicima opština, da se oni birači koji ni na poziv predsjednika vlade ne dođu na glasanje pozovu preko žandara i na taj način primude da glasaju. I ta se naredba završava oznakom: »Ovaj akt ne zavodite u delovodni protokol, već mi ga po upotrebi posle izbora lično vratite.«¹⁹⁾

Ovako izabrana Skupština jednoglasno je odobrila sve što je rađeno poslije 6. januara 1929. U Memorandumu se donošenje Ustava od 3. septembra 1931. i u vezi s njim obavljanje izbora i donošenje niza ovih zakona okvalifikovalo kao bankrotstvo ličnog režima izazvano unutrašnjim otporom i nezadovoljstvom i spoljnim pritiscima.

Na kraju Memoranduma se iznosi i stav vođstva Saveza zemljoradnika: »Savez zemljoradnika je odlučno za povraćaj oduzetih političkih prava narodu, pa i u ovom dvanaestom času on traži da se ova vladina Skupština odmah raspusti jer nije narodna i raspišu slobodni izbori da bi se dobio slobodan parlament.«²⁰⁾

Osnovni zahtjev autora Memoranduma je povratak na stanje prije 6. januara 1929. godine. U tom smislu se traži raspuštanje Narodne skupštine izabrane 8. novembra 1931. i raspisivanje slobodnih izbora, na kojim bi bio izabran slobodni parlament. Iz sadržaja Memoranduma se vidi da vođstvo Saveza zemljoradnika insistira na vi-

¹⁸⁾ *Isto*, str. 216

¹⁹⁾ *Isto*, str. 217

²⁰⁾ *Isto*

šepartijskom političkom životu i parlamentarnoj monarhiji. Oštra kritika šestojanuarske diktature izvedena je tako da ona direktno ne pogađa glavnog krivca, već ga upozorava da je krajnje vrijeme da se u interesu dinastije i države mijenja postojeći režim. Kralj je, po mišljenju autora Memoranduma, napravio najveću grešku što se, razrješavajući krizu nastalu poslije atentata u Narodnoj skupštini na prvake HSS, direktno angažovao i »izišao iz mrtvog ugla na brišani prostor« i time izložio opasnosti i sebe i dinastiju. Po mišljenju Gavrilovića, bilo je više načina za rješavanje krize, a kralj je izabrao najgori.

Iako je vođstvo Saveza zemljoradnika bilo odlučilo da Memorandum, s punim potpisima objavi u vidu brošure i podijeli svojim pristalicama, do štampanja i rasturanja nije došlo i pored toga što je poslije intervencije policije jedan primjerak bio sačuvan. Izgleda da se vođstvo Stranke zadovoljilo samo time što su se sa sadržajem Memoranduma upoznali vladajući krugovi.

Zanimljivo je istaći da u Memorandumu nije zauzet stav prema pitanju unutrašnjeg uređenja države, tj. da li centralizam ili federalizam. O tome vođstvo u to vrijeme još nije imalo određen stav. Za njega je bilo najvažnije da se ukine režim diktature i uspostavi demokratski i parlamentarni sistem.

Daleko veću borbenost i aktivnost od vođstva Zemljoradničke stranke u borbi protiv diktature ispoljili su lijevi zemljoradnici na čelu sa dr Dragoljubom Jovanovićem, profesorom Pravnog fakulteta u Beogradu.

Krajem 1931. i početkom 1932. godine Zemljoradnička ljevica je izradila i umnožila svoj programski dokumenat, kasnije nazvan »Šesnaest tačaka dr Dragoljuba Jovanovića«, u kome su izloženi stavovi ove grupe o stanju u zemlji, kao i šta treba uraditi da se zemlja izvuče iz haosa, siromaštva i nemoralna i krene putem organizovanog rada i progresa.

Najprije se polazi od analize rezultata skupštinskih izbora od 8. novembra 1931. i naglašava da ti izbori treba da predstavljaju prekretnicu u daljem političkom radu. Iz izbora se izvlači sljedeća pouka: »Ljudski materijal koji je ovoga puta imao da glasa zaceo vredi mnogo manje nego što bi se moglo želeći. Kako su uopšte ljudi mogli pomisliti da će streljati onoga ko ne glasa? Kako, osim advokata, nije bilo više intelektualaca koji su pristali da izlože opasnosti svoj položaj i svoj gospodarski život? Gde je, najzad, naša gradska buržoazija i naše radništvo, koji su bili u prvom redu pozvani da brane demokratsku slobodu? Mi moramo naći objašnjenje za ove pojave i izvući zaključak za naš budući rad. Najpre objašnjenje, zatim zaključci.«²¹⁾ Ovaj zaključak o izborima izveden je na osnovu izbornih rezultata u Srbiji, BiH, Crnoj Gori, Vojvodini i Makedoniji.

²¹⁾ *Isto*, str. 218

U prvoj tački se kaže da umor od rata još uvijek traje u Srbiji i da se nema šta očekivati od pokoljenja koja su gledala smrti u oči i koja smatraju da im je glava na ramenima poklonjena. Vojvodina, BiH pa i drugi krajevi ne mogu dati veliki broj boraca od ljudi koji su upoznali i osjetili tuđinsku vladavinu. Ti ljudi su nezadovoljni današnjim stanjem, ali se boje da se ne povrati ono što je nekad bilo.

O seljačkom mentalitetu se govori u drugoj tački: »Za naš pokret je povoljnije da u poljoprivredi vlada dobra konjunktura nego kriza, sirotinja i glad. Naš seljački svet može bezgranično da trpi, i nekog življeg pokreta među seljacima ima najviše kad su uglavnom siti i kad imaju dobre cene. Poljoprivredna kriza više kreće na borbu druge društvene slojeve, koji su njome posredno pogođeni: zanatlije, trgovce, radnike, činovnike.«²²⁾

Naglašava se da zemljoradnici danas, prije svega, kao i radikali na svom početku, moraju voditi političku borbu za građanska prava i samoupravu kako bi najzad postali pravna država. Naš zemljoradnički pokret mora među Srbima preuzeti inicijativu u ovoj borbi, jer su stare partije oslabiljene i od vremena pregažene. Bez obzira što sadašnja generacija nije u cjelini spremna da prihvati našu borbu, mi moramo biti optimisti, jer pristižu nove generacije koje nisu upoznale rat i tuđinsku vladavinu. U tom pogledu, ohrabruju nedavne studentske demonstracije protiv diktature. Prije borbe za političke slobode i borbe za poboljšanje ekonomskog položaja seljaka, kod nas se mora riješiti nacionalno pitanje. Mora se dopustiti da Hrvati riješe svoje nacionalno pitanje, kao što su ga i Srbi riješili: »Država se mora urediti tako da se Hrvati i Slovenci zadovolje kao posebne nacionalne grupe. Dok se to ne učini, ma šta da počnemo, uvek će iskrsnuti nacionalno pitanje.«²³⁾

Zvanično jugoslovenstvo, koje se od 6. januara propovijeda i provodi, ne znači ništa. Ono za Hrvate i Slovence znači prikriveno velikosrpstvo. Prigovara se što se Sveti Sava slavi kao praznik u svim školama u zemlji, što je srpska komanda u vojsci, što su srpske uniforme itd. Pored kralja Srbina, na čelu najvažnijih ministarstava su Srbi. Oni drže u svojim rukama vojsku, finansije i diplomatiju. U dokumentu se insistira na rješavanju hrvatskog pitanja i to što prije. Njega je moguće riješiti samo u sporazumu sa Mačekom i Hrvatskom seljačkom strankom. Isto to važi i za Slovence, s tim što je s njima mnogo lakše izvršiti teritorijalno razgraničenje. I slovenačko pitanje se može riješiti samo u sporazumu sa Slovenačkom ljudskom strankom.

U dokumentu se govori da Zemljoradnička stranka mora okupiti oko svog programa srpsko seljaštvo i postati kod Srba ono što

²²⁾ Isto

²³⁾ AJ, Pižonov fond, kutija 32, Pižonove primjedbe na politički program Šesnaest tačaka.

je HSS kod Hrvata. Radikali su prošlost i sadašnjost, a mi smo budućnost. Demokraci su pometeni i oni su sadašnjost, a htjeli bi biti budućnost. Da bi ostvarili svoju ulogu, zemljoradnici moraju imati i spoljnog saveznika. Mi nemamo za leđima kapitalističku Francusku, a ni Treću internacionalu. Naš prirodni saveznik je Bugarska i mi se moramo opredijeliti za ujedinjenje sa Bugarima, s tim da granice među nama ne mogu ostati iste. Greške i nepravde iz 1919. se moraju ispraviti. Makedonsko pitanje se mora ponovo rješavati. Makedonija mora u zajedničkoj državi postati zasebna pokrajina, uključujući tu Vardarsku, Pirinsku i Egejsku Makedoniju. Pošto samo veza s Bugarima nije dovoljna: »Mi moramo imati neki dodir sa Rusijom. Tamo se dešavaju velike stvari, i to nije sve komunizam. Treba videti šta se tamo radi, i reći da mi jesmo i ostajemo sa Rusijom, iako nismo komunisti. To moramo učiniti baš mi borbeni zemljoradnici koji ne računamo sa kratkim rokovima i ne žurimo da dođemo na vlast.«²⁴⁾

Što se tiče oblika državnog uređenja, »ne treba se bezuslovno izjašnjavati za republiku«, već tražiti slobodne izbore za Ustavotvornu skupštinu, koja bi riješila to pitanje. Deviza »Front radnika i seljaka« se ne može usvojiti, ne bar sasvim i isključivo, jer je to komunistička parola. U našoj zemlji radnici ne mogu imati vodeću ulogu: »Ta uloga pripada zemljoradničkom pokretu. To znači: pokret sitnih i srednjih seljaka, koji potpomažu siromašni seljaci, poljoprivredni radnici i jači pojedinci na selu. U varošima mi računamo na radnike zaposlene u industriji, ali poreklom sa sela i u stalnoj vezi sa selom., na zanatlije, na naprednu i poštenu inteligenciju.«²⁵⁾ Dalje se naglašava da zemljoradnički pokret mora tražiti pristalice samo među Srbima i on ne treba da ide među hrvatske seljake koje predstavlja Hrvatska seljačka stranka, koja treba da bude naš saveznik.

U petnaestoj tački se ponovo naglašava da sve dok postoji diktatura i dok se ne riješi nacionalno pitanje treba voditi političku borbu, a to znači borbu za građanske slobode, lokalne, oblasne i pokrajinske samouprave, odnosno za samouprave nacionalnih skupina. Mi odmah moramo jasno da kažemo da smo za federativno uređenje Jugoslavije. Po shvatanju lijevih zemljoradnika: »To uređenje mora biti na osnovi narodnosti, tako da Hrvati, ako to žele, imaju samo jedno nacionalno područje, kao i Slovenci. U naknadu za one Srbe koji ostaju među Hrvatima, ostaviće se u srpskoj većini odgovarajući broj Hrvata, koji se nalaze u Bosni, Sremu i Vojvodini. Država ostaje zajednička, i ta zajednica se sastoji u tome što ima centralnu vladu i centralni parlament, zajedničku vojsku, zajedničku spoljnu politiku, zajedničke finansije (porezi, takse, monopoli i dr.) zajednički saobraćaj (pošta, telegraf i telefon i uglavnom železnice)

²⁴⁾ AJ, *Pižonov fond*, kutija 32, listovi 243-244

²⁵⁾ *Isto*, listovi 244-245

i, možda još nešto na čemu bi se složili²⁶⁾ Isiče se da će vrijeme vrlo brzo pokazati da je federacija minimum na koji mogu pristati Hrvati i da je to jedini uslov da ostanemo u jednoj državi, da se složimo i da se u miru i radu razvijamo.

U posljednjoj, šesnaestoj tački govori se o socijalnoj bazi polkreta. Podvlači se da do mnogo većeg izražaja moraju doći seljaci, da se razlika između sela i grada mora smanjiti time što će se selo znatno unaprijediti ekonomski i kulturno. Glavne seljačke brige — zemlja, kredit, prosvjeta, zdravstvo — biće predmet najvećeg staranja zemljoradnika »i dok smo u opoziciji i kad dođemo na vlast«. Predviđa se zemljišni maksimum od 50 do 100 hektara, u zavisnosti od prilika u pojedinim dijelovima zemlje a sva veleposjednička i crkvena zemlja da se podijeli siromašnim seljacima. Za ostale privredne grane se kaže: »Ekonomsko uređenje industrije, trgovine i bankarstva mora biti takvo da mesto privatnog kapitala sve više dolazi i najzad da ga potpuno zameni zadrudni kapital. Mesto privatne konkurencije i kapitalističkih kartela, koja idu na štetu seljaka i radnika, mi tražimo razne vrste državnih monopola u proizvodnji i prodaji. Naš krajnji cilj jeste potpuno zadrudna i sindikalna organizacija proizvodnje, kredita, nabavke, osiguranja, prodaje i prerade. Sve železnice i svi radnici moraju biti državna svojina²⁷⁾

Na kraju ovog programskog dokumenta se podvlači da će se zemljoradnički pokret boriti za federativnu, seljačku, demokratsku, zadrudnu Jugoslaviju, koja bi se što prije ujedinila s Bugarskom, a u spoljnoj politici vodila nezavistan nacionalni kurs, tražeći oslonac na Rusiju i radničke stranke u Evropi i Americi²⁸⁾

Ovaj prvi veći elaborat Zemljoradničke ljevice o uređenju Jugoslavije, na četiri gusto kucane i šapirografisane strane, rasturan je kao ilegalni materijal pristalicama od kojih je traženo da pošalju svoje primjedbe i prijedloge, kao i informacije o shvatanju i raspoloženju u svojoj okolini, kako među intelektualcima, tako i među duhovno i politički izgrađenijim seljacima.

Razlike između vođstva Zemljoradničke stranke i lijevih zemljoradnika dr Dragoljuba Jovanovića u pogledu na teško stanje u zemlji i kako da se ono sanira najbolje se vide iz opširnih primjedbi koje je šef zemljoradnika J.M. Jovanović Pižon dao na tekst »Šesnaest tačaka«. Po njemu je osnovni problem zemlje ekonomski, a ne politički: »Sta će kome ovo ili ono uređenje kad je glavna opasnost od krize privredne. Hrvati i Srbi ličili bi, ako bi danas tražili ovo ili ono uređenje (federativno, personalna unija itd.), na dva čoveka čija kuća gori, a oni se pogađaju čime da je gase«. Pižon smatra da je neophodno uspostaviti stanje kakvo je bilo prije 6. januara 1929. i uvesti izborni sistem s tajnim i neposrednim glasanjem. Zatim,

²⁶⁾ *Isto*, listovi 245-247

²⁷⁾ *Isto*, list 247

²⁸⁾ *Isto*, Pižonove primjedbe date na elaborat Zadaci nove vlasti.

vlada mora imati povjerenje Skupštine koju bi ona birala na dvije godine. Najbrži sporazum sa Zapadom za izlazak iz krize, smanjenje budžeta na polovinu, broj banovina smanjiti ili ih potpuno ukinuti. U vezi sa spoljopolitičkom orijentacijom, koja se predlaže, Pižon naglašava da je: »Makedonsko pitanje rešeno, najpre oružjem, a sada naseljavanjem i preseljavanjem«. To važi za sva tri dijela Makedonije. Pitanje ujedinjenja s Bugarima teško da u dogledno vrijeme dolazi u obzir. Kad je riječ o orijentaciji na Sovjetski Savez, on ističe: »Sa ruskim narodom da, ali sa ruskom vladom ovoga kova ne«. ²⁹⁾

Svoje ideje i poglede izložene u »Šesnaest tačaka« šef ljevice Saveza zemljoradnika Dragoljub Jovanović je sa svojom grupom razradio i proširio aprila 1932, u programskom aktu »Zadaci nove vlasti«. Ovaj elaborat je, ne računajući zaključni dio, podijeljen na četiri odjeljka: nužnost nove vlasti, ekonomski zadaci nove vlasti, politički zadaci nove vlasti i kulturni zadaci nove vlasti. U prvom odjeljku: nužnost nove vlasti, analizira se teško postojeće stanje i ističe da se to stanje može prevazići samo s novim, nekompromitovanim ljudima i da se u mnogo čemu moraju mijenjati društveno-ekonomski i politički odnosi. Polazi se od toga da stanje u zemlji i privredna kriza zahtijevaju dolazak nove vlasti.

Zatim se naglašava da se ne može očekivati da ovo stanje promijene stari ljudi, oni isti koji su stvarali rđavo uređenje i oni koji su krivi za nesrećnu sadašnjicu. Ne mogu obnovu izvršiti ni oni koji u duši odobravaju ovo što radi režim, jer su i sami »patrioti« i »državotvorci«, birokrati ili korupcionaši: »Moraju doći na vlast novi ljudi, ljudi sa drukčijim mentalitetom, moralom i navikama; ljudi koji su po idejama i životu bliski radnom narodu, izjednačavajući se u svemu sa njim, gotovo da se žrtvuju i da stradaju za slobodu i socijalnu pravdu«. Prema tome, ne radi se o vraćanju stanja prije 6. januara, već o stvaranju jednog sasvim novog stanja; ne o nekoj novoj vladi, bez onoga čovjeka, a sa ovim, već »o novoj vlasti, o novom društvenom i državnom uređenju«.

Posebno se naglašava da će nova vlast morati posvetiti najveću pažnju selu, seljacima i poljoprivrednoj proizvodnji. Uprkos razvoju nauke i tehnike, selo je kod nas jako zaostalo. Ono samo daje, a ništa ne dobija. Poljoprivreda je već odavno u krizi. Od vremena razvitka kapitalističkog načina proizvodnje i razmjene, ona

²⁹⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, *Kraljevska banska uprava drinske banovine*, Državna zaštita pov. br. 295/1933; Mil. D. Jovičić, Buna u užičkom kraju, *Kalendar spomenica Selo* 1941, Izdanje Glavnog odbora Saveza zemljoradnika povodom dvadesetogodišnjice zemljoradničkog pokreta, str. 202, Kosan Pavlović-Brđanski, Tri naša borca, *Isto*, str. 200-201, Sređoje Brkić, Dragačevo i Zemljoradnička stranka, *Isto*, str. 184, R. Mitrović, Naš pokret i intelektualci, *Isto*, str. 135, Milivoje Crnogorac, Zbor u Arandelovcu, str. 211, R. Stevanović, Zemljoradnička stranka u Grockoj, *Isto*, str. 191-192, Voja Lazić, Pogibija na Ūbu, *Isto*, str. 206-208 i Dragoljub Jovanović, Političke uspomene, knj. II, str. 251, 256 i 257.

nikako ne može da se snađe, jer je ona u cjelini »jedna vankapitalistička kategorija«. Poslije rata ona je glavna žrtva svjetske privredne krize. Donedavno, seljaci su bili van borbe za oslobođenje radnog naroda i van pokreta za jedan novi društveni poredak, a ukoliko su učestvovali u javnom životu služili su samo kao glasači građanskim strankama. Tek od početka XX vijeka, a naročito od prvog svjetskog rata, seljaci postaju svjesni svog posebnog položaja i oni ulaze u veliki društveni pokret za slobodu i za socijalnu pravdu, za ukidanje kapitalističke eksploatacije i za ostvarenje jednog novog poretka. Do sada, za novo društvo borili su se samo industrijski radnici, ističući kao svoj ideal socijalizam. U novije vrijeme, jačanjem seljačkog agrarnog porekta, poslije agrarne reforme u srednjoj i istočnoj Evropi i oktobarske revolucije, seljaci sve više ulaze u društvenu borbu kao progresivan element, kao nosioci jednog socijalnog ideala. Taj ideal je vrlo sličan idealu radničke klase. Tek oslobođenjem i obezbjeđenjem seljaka i njihovim uvođenjem u kulturu ostvariće se društvo u kome nema izrabljivanja i izrabljivača. Nasuprot buržoaziji, kapitalistima i njihovim plaćenicima, a u savezu sa oslobodilačkim pokretom radničke klase, ističe se borben i napredan seljački pokret.

U našoj seljačkoj zemlji, nova vlast će stvoriti seljačku državu, ali će u toj državi imati ravnopravno mjesto i radnici i ostali radni, produktivni ljudi: »Nova vlast će doneti, održavati i nositi jedna velika seljačka (zemljoradnička) stranka, koja će se obrazovati od pojedinih seljačkih stranaka među Srbima, Hrvatima i Slovencima. Kasnije će u ovo kolo ući i Bugarski zemljoradnički pokret«. Sastavljena većinom od seljaka, ona će ne samo štiti, nego će u svoje krilo primati i veliki broj gradskog i polugradskog radnog svijeta. Osim malog broja čisto industrijskih radnika, stručnih i tradicionalno formiranih u Sloveniji, Hrvatskoj i nekoliko većih gradova, koji će biti u radničkim sindikatima i u čisto radničkoj stranci — sav ostali radni svijet naše zemlje naći će mjesto u naprednom i borbenom seljačkom pokretu. Ovaj će najbolje zastupati interese cjelokupnog radnog naroda i najprije moći ostvariti novu vlast radnog naroda. Ovo isto važi i za inteligenciju. Napredna i borbeno seljačka stranka neće moći računati na sve intelektualce. Veliki broj karijerista, korupcionaša i gospodski nastrojene inteligencije još dugo će služiti kapitalistima i bankarima, kao njihovi branitelji i sluga: »Ali svi poštene i napredni umni radnici, naročito mlađi, koji se nisu otuđili od radnog naroda, koji radnike i seljake osećaju kao svoju braću i drugove i žele jedno pravičnije društveno uređenje — svi će oni pristupiti borbenom seljačkom pokretu i radiće na ostvarenju nove vlasti, vlasti radnog naroda sela i grada.«³⁰⁾

³⁰⁾ Jovan Četković, Zemljoradnički pokret u Crnoj Gori, *Kalendar spomenica Selo 1941*, str. 180-182; dr Tomica Nikčević, Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1929-1937, *Istorija XX veka*, Zbornik radova III, Beograd 1962.

U odjeljku: ekonomski zadaci nove vlasti naglašava se da će nova vlast imati privredno obilježje i da će joj najvažniji zadatak biti organizovanje i kontrola privrednog života naroda: »Na mesto privatne ekonomije, haotične i neracionalne, koja se sva izvodila na štetu radnih slojeva, sve više dolazi planska privreda, vođena i kontrolisana od državnih i drugih javnih vlasti, koje se ne rukovode profitom pojedinaca nego interesima većine«. Planska privreda se mora uvoditi u etapama od određenog broja godina, udaljavajući se od današnje privatne kapitalističke osnove i prelazeći postepeno na »zadružnu i zajedničku ekonomiju«. Nova vlast će gledati na svojinu kao na društvenu funkciju, interese pojedinaca potčinjavati opštim, društvenim interesima i kontrolisati sve procese proizvodnje i razmjene. Pošto se u mnogim evropskim zemljama uvodi planska privreda, naša zemlja ne smije ostati izvan tog procesa. I pored toga što je Jugoslavija složena zemlja, s različitim pokrajinama i uslovima života, sav radni svijet, a posebno seljački, ima iste ekonomske interese i istu želju — da bolje radi i živi. Ostavljajući pojedinim zemljama i pokrajinama najveću slobodu u organizovanju njihovog političkog i kulturnog života, »nova vlast će samoj državi, kao organizaciji cele naše zajednice, poveriti staranje o glavnim smernicama privrednog života«. U interesu je radnih masa da država bude vrhovni organizator i regulator proizvodnje, prometa, raspodjele i potrošnje dobara. Isto tako, ona mora biti i glavni nosilac socijalnog staranja. Središnja državna uprava mora izgraditi jedan opšti privredni plan za cijelu državu za više godina i pratiti i kontrolisati njegovo izvođenje. Prema tome, upravljanje privredom mora biti centralizovano.

Najvažniji privredni problemi koje mora riješiti nova vlast su: razduženje seljaka, kreditiranje poljoprivrede i dodjeljivanje zemlje zemljoradnicima.

Seljaci su se najviše zadužili u vrijeme kad je dinar bio jeftin, a nekoliko godina su vraćali dugove uz preteške kamate u doba niskih cijena poljoprivrednih proizvoda. Tako su vratili bar polovinu svojih dugova. Zato treba poništiti 50% svih seljačkih dugova, a drugu polovinu seljačkih dugova pretvoriti u državni dug. Banke i ostale seljačke povjeriocyte država treba da isplaćuju u obveznicama. Seljaci — dužnici vrateći svoj dug državi za 25 godina uz porez. Na isti način će se razdužiti i sitne zanatlije. Kreditiranje je osnovno sredstvo za unapređenje poljoprivrede i kulture sela. To kreditiranje treba da vrši jedan centralni zavod koji bi nastao spajanjem Privilegovane agrarne banke (koja ima postati državna) sa Državnom hipotekarnom bankom. Kreditiranje bi se vršilo preko i pod kontrolom zadruga. U pogledu svojine na zemlju naglašava se da zemlja može pripadati samo onome ko je obrađuje i na njoj stalno živi. Prema tome, oni koji rade zemlju moraju je imati dovoljno da bi mogli zaposliti i izdržavati porodicu. Potrebna zemlja za seljake do-

bila bi se: oduzimanjem od današnjih velikoposjednika onih površina koje prelaze maksimum, a od crkava i manastira svih površina, kao i osposobljavanjem podvodnih i golih terena za proizvodnju. Maksimum posjeda iznosio bi 30 do 50 ha, zavisno od vrste zemljišta i broja porodične radne snage. Na velikim posjedima i na novim terenima izvršiće se kolonizacija iz prenaseljenih krajeva. Da bi se održao seljački posjed i izbjeglo njegovo usitnjavanje i proletarizacija zavešće se novi sistem nasljeđa, po kome će se isključiti iz prava na zemlju svi oni članovi porodice koji napuste zemlju i nađu drugo zanimanje.

U razmatranju zadataka nove vlasti u pojedinim privrednim granama, polazi se od činjenice da je poljoprivreda stožer cjelokupne privrede i da njoj treba posvetiti najveću pažnju. Ovakvo shvatanje je u skladu s programom Saveza zemljoradnika. Poslije poljoprivrede, najveći značaj se daje industrijalizaciji i elektrifikaciji zemlje.³¹⁾

Dok se u ovom programskom aktu za privredu predviđa centralizacija, za politički i kulturni život naroda se kaže da može biti mnogo slobodniji i samostalniji u granicama pojedinih zemalja. Narodu se ostavlja mogućnost da svoje regionalne poslove, naročito nacionalno-kulturne prirode, obavlja u punoj slobodi, po svojim navikama i tradicijama.

U odjeljku: politički zadaci nove vlasti, predviđa se postojanje centralnog parlamenta i središnje državne vlade, koji će rukovoditi zajedničkim poslovima, u koje spadaju vojska i spoljna politika, izvođenje opšteg privrednog plana, trgovinska politika i zajednički dio saobraćaja i finansija. Ostale poslove vodile bi skupštine (sabori) i zemaljske vlade pojedinih zemalja. Pri svakoj zemaljskoj vladi središnja državna vlada imaće svoju delegaciju, radi uspješnijeg vođenja zajedničkih poslova.

U Zadacima nove vlasti predviđa se u Jugoslaviji postojanje triju »velikih« ili »glavnih« zemalja koje predstavljaju nacionalne, kulturne i ekonomske cjeline. Glavne zemlje su Srbija, Hrvatska i Slovenija, jer postoje tri »glavna« naroda: Srbi, Hrvati i Slovenci, »koji imaju pravo na svoje samostalno opredeljenje i uređenje«. U ove tri zemlje grupisale bi se naše pokrajine, prema slobodno izraženoj volji, a u skladu s istorijskim tradicijama, geografskim i ekonomskim pogodnostima. Ovakav stav prema pitanju unutrašnjeg političkog preuređenja Jugoslavije predstavlja izvjesno odstupanje od stava iznesenog u »Šesnaest tačaka«, gdje se i za Makedoniju tražio poseban status. Međutim, i ovdje se predviđa: »Ako se neka velika istorijska pokrajina plebiscitom za to izjasni, ona se može, u dogovoru sa trima glavnim zemljama, organizovati kao posebna zemlja«.

³¹⁾ Arhiv Bosanske krajine Banja Luka, Svetislav Milosavljević, Upravljanje vrbaskom banovinom (rukopis), knjiga II, dio III, str. 19-23; G. Đerić, Buna na Gradini, *Kalendar spomenica Sela* 1941, str. 187; Stojkovic, Opozicija..., str. 171-172.

Ovi stavovi o državnompravnom preuređenju Jugoslavije zanimljiviji su jer pokazuje da su u to vrijeme, poslije zavođenja diktature, od svih srpskih građanskih opozicionih stranaka i grupa jedino prvaci ljevice Saveza zemljoradnika otvoreno i javno stali na federalističke pozicije.

Kada se govori o kulturnoj politici, koja bi se nalazila u rukama zemaljskih vlada i provodila preko sreskih i opštinskih samouprava, podvlači se da bi glavna pažnja imala da se posveti kulturnom podizanju sela.³²⁾

U zaključnom dijelu Zadataka nove vlasti se konstatuje da Jugoslavija ima sve prirodne, ekonomske i socijalne uslove da se izgradi u jednu harmoničnu cjelinu, u kojoj bi narod bio zadovoljan i koju bi u svakoj prilici čuvao i branio. To do sada nije moglo biti zbog toga što se upravljači nisu rukovodili interesima širokih narodnih masa, već su stvarali državu u kojoj će biti dobro samo pojedincima. Najviše se pogriješilo u tome što su vladajući krugovi »svesno ili iz neznanja olako prešli preko razlika koje je istorija ostavila među pojedinim narodima i pokrajinama ove zemlje; napravili su unitarističku i centralističku državu kojom su zadovoljni samo kapitalisti, militaristi i krupni birokrati«. Posljedica tih grešaka je i sadašnje stanje: »Sada posle dvanaest godina lutanja i grešenja jasno se vidi: da Hrvati nisu zadovoljni, da je centralizam odvratan svim pokrajinama, da je diktatura nespretnan zločin, da su banovine teška pogreška, da je Ustav od 3. septembra 1931. velika laž, da je privreda potpuno propašćena, a radni narod u selu i gradu doveden do prosjačnog štap«. Svi osjećaju da se mora tražiti izlaz. Cijela zemlja očekuje promjene, očekuj nešto novo. To novo ne može biti vraćanje na stanje prije 6. januara 1929: »Nužna je nova vlast, shvaćena kao jedna cjelina, kao jedan potpun ekonomski, politički i kulturni sistem«.

Narod najviše pritišću ekonomske nevolje i u tome su složni i Srbi, i Hrvati i Slovenci, kao i drugi narodi koji žive u Jugoslaviji: »To naročito osjećaju seljaci u Srbiji; u njihovo ime se sprovodi hegemonija nad ostalim narodima i pokrajinama a oni od centralizma i militarizma nemaju nikakve koristi«. Zbog sadašnje teške ekonomske situacije, nova vlast mora rješavati ekonomske probleme, ali prije nego što se priđe saniranju privrede, nužno je riješiti i krupne političke probleme. Zato se, prije svega, moraju uraditi dvije stvari: »1) ukloniti diktaturu, koja je narodu oduzela sve slobode a nikakvo mu dobro nije donela i 2) državu preurediti tako da u Jugoslaviji ne bude čitavih naroda i pokrajina koje su nezadovoljne kao narodne i istorijske celine«. Autori Zadataka nove vlasti opravdano i dalekovidno upozoravaju da će se, »ako se to ne učini država raspasti čim nastupi najmanji potres«. Dok se to ne učini ne može se

³²⁾ Dragoljub Jovanović, Političke uspomene, knj. II, str. 240-264; Stojković, Opozicija..., str. 181-182.

pristupiti nikakvom liječenju i unapređivanju naše privrede, ni podizanju naše kulture: »Mora najpre da se zadovolji i izživi srpski, bugarski, hrvatski i slovenački nacionalizam, pa da seoski i gradski radni svet uvidi, a on će to vrlo brzo uvideti, da nema ništa od tako zvane »nacionalne države« i da mu pravu slobodu može samo doneti jedan moćan seljački pokret na Slovenskom Jugu, koji će ostvariti pravu državu radnog naroda«.

Pošto je elaborat rađen kao ilegalni materijal, na kraju se napominje svakom licu koje ga primi da ga nakon čitanja prekuca bar u pet primjeraka i podijeli prijateljima, sa sugestijom da i oni to isto urade.³³⁾

Kako su lijevi zemljoradnici u to vrijeme još uvijek priznavali J. M. Jovanovića Pižona za šefa, Dragoljub Jovanović mu je odnio jedan primjerak Zadataka nove vlasti. U primjedbama kojima je propratio elaborat Pižon navodi da mu je Dragoljub rekao da su na Zadacima nove vlasti radili tri mjeseca i po dogovoru sa desničarima u Savezu zemljoradnika. Pižon dodaje da to nije tačno i da je na Zadacima radio samo Dragoljub sa svojom grupom. U primjedbama, između ostalog, on piše: »Rekao sam mu: ne slažem se u svemu, jer je suviše šareno, ima svačega i novog i starog i buržoaskog i socijalističkog i komunističkog i zemljoradničkog paralelno«. Pižon, dalje, dodaje da se u načelu slaže sa trećim dijelom, koji se odnosi na političke zadatke nove vlasti. On bi se složio da se država podijeli na četiri oblasti: Srbija (Vojvodina i Srem, Stara Srbija, južna Srbija i dio nove Crne Gore — Peć i Sandžak), Bosna i Hercegovina sa starom Crnom Gorom i jadranskom obalom od Kotora do Metkovića, Hrvatska (tadašnja savska i primorska banovina) i Slovenija (dravska banovina). Kompetencije za svaku odvojeno ili sporazumno. Struktura je federalna, ali temelj mora biti cjelokupnost države priznate ugovorima o miru.³⁴⁾

Mnogo toga je u Zadacima nove vlasti nejasno, nedorečeno i do kraja nije izvedeno u jedan logičan i čist sistem. Pižon je u pravu kada konstatuje da su Zadaci mješavina različitih ideja i sistema. Nigdje se ne predviđa na koji bi način bila uspostavljena nova vlast. Isto tako, ne govori se ni o tome kakva bi država bila po obliku vladavine — da li monarhija ili republika.

Vođstvo Zemljoradničke stranke je nastojalo da iskoristi neraspoloženje naroda vladajućim krugovima šestojanuarske diktature. Težak položaj seljaštva zbog agrarne krize pružao je velike mogućnosti za antirežimsku i opozicionu aktivnost. Polazeći od toga, vođstvo Stranke oko J. M. Jovanovića Pižona je na jednom sastanku aprila 1932. godine odlučilo da se Miloš Tupanjanin odmetne od

³³⁾ Dragoljub Jovanović, Političke uspomene, knj. II, str. 273.

³⁴⁾ Isto, str. 265—275; dr Dragoljub Jovanović, Ljudi, ljudi..., Medaljoni 56 umrlih savremenika, Piščevo izdanje, Beograd 1973, str. 380-388; Stojkov, Opozicija..., str. 182-183.

vlasti i pođe u narod radi popularisanja stavova Zemljoradničke stranke. Naime, pošlo se od toga da se lecima i brošurama iz kancelarije ne može povesti narod da manifestuje svoje nezadovoljstvo režimom, nego da se mora neposredno poći u narod i obavijestiti ga šta se u državi radi.

Odlučeno je da se počne u užičkom i čačanskom kraju, jer je tu zabilježena najveća apstinencija u Srbiji prilikom skupštinskih izbora 8. novembra 1931. Preobučen u seljačko odijelo, Tupanjanin je u Guči 3. maja 1932, za vrijeme vašara održao vatreni govor seljacima protiv vlade i njene politike. Iako su žandari pokušali da ga spriječe, zaštićen seljacima, Tupanjanin je uspio da završi govor i da u pratnji naoružanih seljaka pobjegne s vašara. Ubrzo zatim Tupanjanin je na sličan način održao govor i u Užičkoj Požegi. Vođen, šticećen i sakriven od strane seljaka, članova Zemljoradničke stranke, Tupanjanin je duže vrijeme održavao leteće zborove po selima na prostoru između Čačka, Valjeva i Aranđelovca. Početkom juna, okružen grupom naoružanih seljaka, uspio je da pazarnim danom u Aranđelovcu održi seljacima govor i nestane. Dvomjesečno političko hajdukovanje Miloša Tupanjanina po zapadnoj Srbiji i Šumadiji završeno je krvoprolićem u Ubu 1. jula 1932. Toga pijačnog dana u Ubu je trebao da okupljenim seljacima govori Tupanjanin. I dok se on nalazio sakriven u jednom podrumu, čekajući da bude pozvan da seljacima održi govor, nešto ranije se među seljacima pojavio prvak SZ Voja Lazić i počeo da govori protiv režima. Kada su žandari pokušali da ga spriječe i odstrane, seljaci su se tome suprotstavili. U sukobu je sa obje strane upotrijebljeno oružje. Tom prilikom su ubijena tri, teško ranjena devet, a lakše povrijeđeno oko četrnaest seljaka. Kamenicama su povrijeđena četiri žandara i dva policijska činovnika, a jedan žandar je teže ranjen vatrenim oružjem. Sutradan su pronađeni i uhapšeni M. Tupanjanin i Voja Lazić, kao i veći broj seljaka i građana iz Uba i okoline. Svi su oni kažnjeni policijskim zatvorom do 30 dana i novčanom kaznom od 5.000 dinara. Prema izvještaju sreskog načelnika iz Čačka, Tupanjanin je u Čačku bio u zatvoru od 2. jula do 5. oktobra 1932, a po izvještaju sreskog načelstva iz Užičke Požege, kod njih se u zatvoru nalazio od 11. novembra do 8. decembra 1932. Ova dvomjesečna opoziciona kampanja zemljoradnika u Srbiji, na čelu sa Tupanjaninom, zadala je velike muke vlastima na terenu gdje se provodila.³⁵⁾

Održavanje više ilegalnih opozicionih zborova u Srbiji i u vezi s tim niz sukoba seljaka sa organima vlasti imalo je velikog odjeka u stranoj štampi. Ovo zbog toga što su vladajući krugovi izjavljivali da srpski seljak podržava šestojanuarsku politiku. Međutim, najbolji demanti takvom tvrđenju predstavlja opoziciona kampanja Zemljoradničke stranke u Srbiji maja i juna 1932. I u pripremi za uvođenje diktature kralj Aleksandar se najviše plašio otpora u Srbiji,

³⁵⁾ *Politika* od 11. maja 1933.

nalazeći se pod pritiskom historijskog iskustva iz bliže i dalje prošlosti, izražavanog u reakciji naroda na nedemokratske akte krunisanih glava.

Nakon proglašavanja Ustava i skupštinskih izbora dolazi do oživljavanja opozicione i antirežimske djelatnosti i u Crnoj Gori. Zbog veoma teških ekonomskih prilika i nebrige režima za ovo područje, uslovi za opozicionu borbu su bili povoljni. Podstrek ovoj borbi dali su studenti koji su iz Beograda, zbog studentskih demonstracija početkom 1932, protjerani kućama. Antirežimsko raspoloženje će snažno doći do izražaja u narodnim demonstracijama u Nikšiću i na Cetinju maja 1932. Od građanske opozicije su se posebno isticali zemljoradnici. Na jednom predavanju u Nikšiću, krajem maja 1932, organizovanom radi raspravljanja o ekonomskim problemima, advokat Jefto Pavić, prvak Zemljoradničke stranke, održao je govor protiv režima i pozvao na otpor. Zbog ovog govora Pavić je osuđen od Suda za zaštitu države u Beogradu na godinu i po dana strogog zatvora.³⁶⁾

Posljedice ekonomske i finansijske krize posebno su dolazile do izražaja u Bosni i Hercegovini. U proljeće 1932, ban vrbaske banovine, Svetislav Milosavljević, zahtijeva od vlade hitnu pomoć za ishranu ljudi i stoke. U ovakvoj situaciji, prvaci Zemljoradničke stranke u Bosanskoj krajini pristupaju 3. maja 1932. održavanju neprijateljskih zborova na kojima se iznosi težak položaj seljaštva i napada režim. Kad su organi vlasti preduzeli hapšenja i kažnjavanja, umirili su se i lokalni prvaci ZS. Početkom maja 1932. došlo je do napada izgladnjelih seljaka iz okolnih sela na magacin žita u Prijedoru. Tom prilikom je ubijen jedan od stražara, a i na jednoj i drugoj strani je bilo više povrijeđenih. Dva magacina su provaljena i iz njih je odneseno žito. Poslije ovoga, pred sud u Bonjoj Luci je izvedeno 121 lice, uglavnom seljaci iz okoline Prijedora. Ovaj događaj je naišao na velikij odjek u stranoj štampi. Vlasti su smatrale da je i ovaj napad na magacine hrane u Prijedoru posljedica agitacije Zemljoradničke stranke.

Lijevi zemljoradnici su 2. maja 1932. u Kragujevcu održali ilegalni sastanak, kome su prisustvovala 43 istaknuta pripadnika Zemljoradničke ljevice. Pri kraju sastanka policija je upala u kuću gdje se sastanak održavao i uhapsila sve učesnike. Poslije dužeg istražnog postupka, pred Sud za zaštitu države u Beogradu, septembra 1932, izvedeni su: dr Dragoljub Jovanović, Jaša Davičo, novinar, Miodrag Miletić, vazduhoplovni kapetan u penziji i ratni invalid, Demetar Be-

³⁶⁾ Najvažniji izvori koje smo neposredno i iscrpno koristili u ovom radu: Memorandum Saveza zemljoradnika i programski akti lijevih zemljoradnika (Šesnaest tačaka i Zadaci nove vlasti), do sada su korišćeni u radovima nekih naših istoričara, kao, na primjer, u knjizi dr Todora Stojkova: Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935.

nić, poštanski službenik (zet D. Jovanovića), Pera Popović, službenik Glavne nabavljačke zadruge u Beogradu, Stanko Trifunović, advokatski pripadnik, Bora Lukić, upravnik Glavne nabavljačke zadruge u Beogradu, dr Dragomir Čosić, direktor Poljoprivredne ogledne i kontrolne satnice u Topčideru, Vasa Srzentić, novinar, dr Sima Milošević, ljekar, Nada Benić, domaćica (sestra D. Jovanovića) i Ljubica Kovačević, glumica Narodnog pozorišta u Beogradu. Dragoljub Jovanović je optužen za održavanje ilegalnog sastanka u Kragujevcu i za pisanje antidržavnih letaka i brošura: Bilans diktature, Šta nas je koštala svađa sa Hrvatima, Zemljoradničke novine, Šesnaest tačaka i Zadaci nove vlasti, a ostali zbog učestvovanja u pisanju, umnožavanju i rasturanju tog materijala.

Suđenje Dragoljuba Jovanoviću i njegovoj grupi počelo je 18. septembra 1932, pred Državnim sudom za zaštitu države u Beogradu. Osnovno uporište u odbrani, koju je u ime optuženih obrazlagao D. J., bilo je da oni nisu komunisti i da nisu protiv države, ali da su za federativno uređenje: »Ako ne prihvatite federaciju, imaćete separaciju; to znači propast i za Srbe i za Hrvate i za Slovence. Ako nećete ubrzanu revoluciju, imaćete nasilnu revoluciju«. On je, dalje, isticao da je Zemljoradnička ljevica spremna i za saradnju s monarhijom. Za nju nije bitan oblik vladavine. Posebno je naglašavao da njegova grupa svojom aktivnošću onemogućava rad komunista na selu. Presuda je izrečena 1. oktobra 1932. Dragoljub Jovanović je osuđen na godinu dana strogog zatvora i gubitak državne službe, J. Davičo na 4, M. Miletić na 5 i P. Popović na 6 mjeseci zatvora, a ostali su oslobođeni. Izgleda da je režimu najviše bilo stalo do toga da Dragoljuba ukloni s Univerziteta.

Zbog pisanja i rasturanja letka »Istinita i iskrena riječ narodu« aprila 1932, dr Branku Čubriloviću, jednom od najistaknutijih prvaka Zemljoradničke stranke u Bosanskoj krajini, s grupom seljaka suđeno je u Banjoj Luci maja 1933. Svi optuženi su po završenom procesu oslobođeni.

Naviknuti na slobodan politički život i parlamentarnu borbu, prvaci Zemljoradničke stranke su bili pogođeni zavođenjem šestojanuarske diktature. Njihov osnovni cilj je bio povratak građanskih i političkih sloboda i uspostava slobodnog parlamenta, tj. povratak na stanje prije 6. januara 1929. Razočarani Ustavom od 3. septembra 1931. i novembarskim skupštinskim izborima 1931, a pod pritiskom ekonomskih teškoća seljaštva, prvaci Zemljoradničke stranke, za razliku od drugih srpskih građanskih opozicionih stranaka, najviše su se istakli u borbi protiv diktature u prvoj polovini 1932. Dok su zemljoradnici oko J. M. Jovanovića Pižona tražili samo uklanjanje diktature, lijevi zemljoradnici Dragoljuba Jovanovića su u svojim zahtjevima bili daleko radikalniji. Međutim, čim je režim preduzeo represivne mjere i zemljoradnici su se umirili.

Milan Gaković

A HANDFUL OF PROGRAMATIC DOCUMENTS OF THE UNION
OF FARMERS (AGRARIAN PARTY) FROM 1932

Summary

Accustomed to a free political life and parliamentary struggle, the leaders of the Agricultural Party were greatly affected by the introduction of the dictatorship of January 6. Their principal aim was to restore the civilian and political rights and establishment of a free parliament, i.e. to restore the conditions that were in power before January 6, 1929. Disappointed by the Constitution of September 3rd, 1931 and by the Assembly Elections of November 1931, and pressed by the economic difficulties of the village, the leaders of the Agricultural Party, unlike other Serbian bourgeois opposition parties, distinguished themselves most in the struggle against the dictatorship in the first half of the 1930s. While the farmers, led by J. M. Jovanović Pižon, sought only abolition of dictatorship, the leftist Agricultural Party, led by Dragoljub Jovanović, was far more radical in its requests. However, as soon as the regime undertook repressive measures, the Agricultural Party became silent.

Izvorni
naučni
rad

UDK 329:63 (497.13/.15) (091) »1935/1941«

Tomislav Išek

»HRVATSKA SELJAČKA ZAŠTITA« I »HRVATSKA
GRAĐANSKA GARDA« — POLUVOJNE ORGANIZACIJE
HRVATSKE SELJAČKE STRANKE

Za razliku od ostalih organizacija tzv. hrvatskog narodnog (seljačkog) pokreta (HNP-a), koje su od sredine tridesetih godina obnovljene ili organizirane u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini pod neposrednim uticajem Hrvatske seljačke stranke (HSS) i njenog predsjednika dr Mačekka (»Seljačka sloga«, »Gospodarska sloga«, »Hrvatski radnički savez«), organizacije »Hrvatske seljačke zaštite« (HSZ) i »Hrvatske građanske zaštite — garde« (HGZ) imale su potpuno drugačiji nastanak, razvoj i funkciju.

Raspravljati o ovim organizacijama moguće je u kontekstu brojnih specifičnosti cjelokupnog djelovanja i HSS i pomenutih organizacija, koje su se aktivirale pod njenim neposrednim uticajem do i, posebno, od 1935. i djelovale u posebnoj funkciji do sklapanja Sporazuma od 26. avgusta 1939. godine. Ono po čemu su se status i aktivnost njihovih članova (zaštitara) od osnivanja pa do kraja 1939. godine razlikovali od pozicija političke organizacije HNP-a jeste njihov ilegalni karakter.

U ovom prilogu naglašeno je praćena globalna uloga Zaštite i Garde do stvaranja Bonovine Hrvatske, uglavnom zato što su njene organizacije, od osnutka do Sporazuma, djelovale pretežno u funkciji HNP-a. Procesi koji su se odvijali unutar HSS-a do i od vremena kada je ova stranka od ortodoksnog opozicione postala vla-

dajuća, »režimska«, bili su toliko složeni da su se neminovno odrazili na sve organizacije unutar HNP-a, dakle i na »odbrambene«, u smislu radikalne promjene osnovne funkcije. Elementi diferencijacije u krilu HSS-a (unutar centra — Mačekove, daleko najbrojnije, grupacije, lijeve struje — demokratski, antifašistički i prokomunistički orijentirane, te desnog krila — ultranacionalističkog, frankovačkog određenja i usmjerenja) suštinski su se odrazili na odnose i u Zaštiti i u Gardi, pa bi ih, u cilju sticanja cjelovitije predstave o njihovim metarmofozama, trebalo detaljnije istraživati i analizirati i po horizontali (Hrvatska i Bosna i Hercegovina) i po vertikali (sociopolitičke promjene nastale pod uticajem ultraških, krajnje desno, nacionalistički orijentiranih pojedinaca i grupa), nego što je to urađeno na stranicama koje slijede. Bez obzira na značajne promjene u Stranci, pokretu ili njihovim organizacijama do i nakon Sporazuma, ingerencije vodećih krugova HSS-a bile su i dalje ne samo prisutne, nego i naglašene. Strogo centralizirano ustrojstvo HSS-a održavalo se, posredno ili direktno, kako na održavanje veza »centrale« i »baze«, tako i u svim oblicima djelatnosti organizacija HNP-a o kojima se govori u ovom prilogu. Mreža organizacija HNP-a nikad u Bosni, a pogotovo u Hercegovini, nije bilo ni približno razvijena kao u Hrvatskoj. Kao po nekom nepisanom pravilu, djelatnost većine organizacija pokreta bila je eho onoga što se dešavalo na matičnom terenu — u Hrvatskoj. Međutim, u oblicima i cilju djelatnosti nije bilo suštinskih razlika. Ono što su vodstvo i, pogotovo, dr Maček preporučili ili zaključili poprimalo je karakter naredbe, nečega što se samo po sebi podrazumijevalo da treba provoditi. Stoga se, u vezi sa navedenim podacima provenijencije vodstva ili vođe, dr Mačeka, pretpostavlja da su realizirani i u postojećim organizacijama Zaštite i Garde na bosanskohercegovačkim prostorima (vid. tekst u bilj. 5).

Što zbog ilegalnog karaktera ove grane HNP-a, što zbog odnosa unutar HSS-a, pozicije vodstva i predsjednika Mačeka, broj izvora ove vrste je napadno deficitaran u odnosu na djelatnost ostalih organizacija HNP-a.

Dok su organizacije pokreta poput obiju »Sloga« ili HRS-a bile ustrojene već u prvim godinama djelovanja HSS-a, sa Zaštitom to nije slučaj. Čak je teško utvrditi kada stvarno počinje njeno djelovanje. Zaštitari su, npr. pred izbore 1935. godine, kao pripadnici »poluvojničkih organizacija«, noseći jednoobrazne šešire sa vrpcom ispod podbratka,¹⁾ bili u funkciji koja će naknadno, na specifičan način, biti i sankcionirana. Ponaјviše stoga što se sredinom tridesetih godina »politički život i dalje odvijao u znaku veoma teških su-

¹⁾ *Politika* od 10. 9. 1980, str. 16. Ako se može govoriti o uniformi onda je to često bila narodna nošnja i obično seljačko odijelo. Uniformni dio odjeće je šešir. Na njemu se nosila značka — negdje u reveru hrvatski grb i slova HSZ. Osim komandi Zaštita je imala pozdrav (»Vjera u Boga«) i odzdrav (»Seljačka sloga«) — Konj hodžić Mahmud, Seljački pokret u Hrvatskoj. Zagreb 1940, str. 108.

koba, zbog čestih napada vladinih organa na opoziciju, a i drugih motiva«, HSS je 1935. godine osnovao Hrvatsku građansku i Hrvatsku seljačku zaštitu.²⁾ Imajući na umu kako su, inače, provedeni izbori u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji, kakva je bila pozicija opozicionih lista (HSS-ovci su bile, uglavnom, tako tretirane), bez obzira kako ih nazivali, može se zasigurno pretpostavljati da se, u stvari, radilo o pretečama i kasnije nelegalnih »zaštitnih« organizacija HNP-a. Nedugo nakon prvih vijesti o pojavi i djelovanju »zaštitara«, učinjeni su prvi koraci ka njihovom organizovanju.

Povjerljivom naredbom od 22. aprila 1936, vodstvo HSS-a sankcioniralo je zaštitne organizacije Stranke koje su se na selu nazvale »Hrvatska seljačka zaštita«, a u gradu »Hrvatska građanska garda«.³⁾ Do osnivanja Zaštite došlo je 1936, »u vrijeme kada je u hrvatskim selima bilo političkog terora od strane vlasti«, pa se na taj način »organizirano seljaštvo suprotstavilo tom teroru koji je dolazio odozgo i suzbilo ga odmah u početku«.⁴⁾ I nakon nekoliko godina postojanja, ne baš precizno, ali, ipak, određeno se tvrdilo da je »prije četiri godine (1936) osnovana Hrvatska seljačka zaštita u svim (podvukao T. I.) hrvatskim kraljevima«. Činjenica je da je »ova organizacija osnovana i u onim kotarevima izvan banovine Hrvatske gdje živi većina Hrvata, (spac. T. I.), kao i tamo gdje su Hrvati podjednako zastupani kao i Srbi« ima posebno značenje za proučavanje djelatnosti Zaštite, podrazumijevajući tu i bosanskohercegovačke prostore.

Njeni osnivači su se rukovodili željom »da zaštite naš (hrvatski m.o.) narod koji se našao u takovoj političkoj situaciji, da je bio prepušten sam sebi, jer nije uživao ni kakove potpore od organa javne sigurnosti, koji su bili dužni da mu pružaju zaštitu«. Svrha joj je, po osnivačima, bila zaštita »svojih života, kao i života najbližih, i svoje imovine«.⁵⁾

Nadležna vlast u Zagrebu nije ni Zaštiti, ni Gardi odobrila pravila, tako da su im status i djelatnost stalno bili ilegalni. Ove organizacije dijelile su, zapravo, sudbinu izborne organizacije HNP-a — HSS-a. Kao što se zna, HSS je, zbog formalnog zakonskog nepriznavanja, dugo tretirana kao »bivša« stranka. Budući da su »zaštitarci« i »gardisti« otpočetak djelovanja bili u funkciji izborne organizacije HNP-a, na njih su se odnosila i sva uputstva i objave koje je vodstvo HSS-a upućivalo narodnim zastupnicima ili samim organizacijama. Od prvih pominjanja (maj 1935) do ustrojstva (april 1936) prošla je godina dana, ali ni u narednim mjesecima nisu zabilježeni

²⁾ Dr Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb, Školska knjiga 1985, str. 25.

³⁾ Arhiv Jugoslavije, Beograd, *Zbirka Milana Stojadinovića* 37-14.

⁴⁾ Konjohodžić Mahmud u knjizi reportaža »Seljački pokret u Hrvatskoj«, u odjeljku »Kako je organizovana 'Hrvatska Seljačka zaštita'«.

⁵⁾ *Jutarnji list* od 21. 1. 1940, str. 10.

slučajevi djelovanja »zaštite« i »garde«. Prema izvještajima upućivanim u Beograd iz krajeva u kojim se mogla očekivati djelatnost »zaštitara« (zbog brojnosti hrvatskog življa, razvijene mreže organizacija HSS-a — primorska banovina), »do kraja prošle 1936. nije (se) nigde pojavljivala otvoreno akcija 'Hrvatske zaštite' u javnosti, a niti zapažala npr. u javnim nastupima, vežbama, pa ni u kakvoj zasebnoj naročitoj akciji (spac.) T. I.). S obzirom na gotovo apriorno negiranje djelovanja Zaštite, koje se ograničava na »otvorene« akcije i »javne nastupe«, očito se radilo o ilegalnom, neupadljivom i dobro kamufliranom djelovanju. Zagovaranje na skupu HSS-a (u Splitu 7. decembra 1936) »hitnog organizovanja te organizacije« (Zaštite — m.o.), prije je primjer naporâ ulaganih u organizacioni rast bilo kojeg od brojnih segmenata HNP-a, nego potvrda neorganiziranosti Zaštite ili Garde, ne samo u tom dijelu zemlje. Nivo organiziranosti »zaštitara«, u tom periodu, podrazumijevao je postojanje izolovanih organizacija, ili samo spiskova članstva.⁶⁾ Prema izvještajima žandarmerije, koji se odnose na posljednja dva mjeseca 1936, proizlazi da je otkriveno postojanje te organizacije i u bugojanskom srezu. Prema obavještenju ispostave u G. Vakufu s početka 1937, u selu Voljicama otkrivena je organizacija Zaštite sa spiskom članova, koja »uz predsjednika i 4 člana odbora ima 36 članova redovnih i to mladića u starosti 20-30 godina...«. Slučaj iz bugojanskog srca višestruko je zanimljiv, jer se radilo o (na području primorske banovine) »prvom slučaju« registrovanja postojanja organiziranac »Hrvatske seljačke zaštite«. Vijest da u pomenutom selu »zaista postoji organizovana« HSZ potvrđena je »po zvaničnim organima, dok su svi raniji izvještaji slati po iskazu povjerljivih ljudi...«. Višestruka specifičnost organizacije HSZ iz Voljica proizlazila je iz karaktera njene veze s »izbornom organizacijom« HNP-a — HSS-om. Neka njena obilježja (spiskovi, zastave, natpisi) navodila su, pa i sada navode na zaključak da se, možda, radi o »omladinskoj organizaciji HSS-a«, jer su svi imenovani bili starosne dobi do 30 godina.⁷⁾ Da li zbog izjave jednog od tamošnjih aktivista,⁸⁾ inimiziranja pokreta, ili, čak, poistovećivanja »zaštitara« s omladinskom organizacijom HSS-a, u tom istom izvještaju, u kome se kategorički i nedvosmisleno potvrđuje postojanje organizovane »Hrvatske seljačke zaštite«, istovremeno se iznosi i sumnja da je nešto što liči na HSZ zaista i oformljeno. Prva kon-

⁶⁾ Bez obzira na to što je broj organizacija Zaštite u odnosu na ostale dijelove pokreta bio manji, a sastav malobrojniji, čini se da je to bila formacija »u kojoj seljaci učestvuju radije nego ma u kojoj od ostalih organizacija pokreta« (kao bilj. 4).

⁷⁾ Pronađeni spisak imao je na poledini napis u obliku pečata: »Izborna kancelarija dr Mačeka — Bugojno«, a zastava pronađena kod Juraja Mikulića sadržavala je napis — poznato geslo HSS-a — »Vjera u Boga i seljačka sloga«.

⁸⁾ Pomenuti J. Mikulić u razgovoru (11. januara) »nije hteo priznati nikako da je izvršena i organizacija o kojoj je reč«. ABiH KBUDB 1937/Pov. DZ, 691 (F/3).

statacija o postojanju organizacije HSZ jednostavno je negirana eksplicitnom tvrdnjom da »ovde (u Voljicama — m. o.) nisu u pitanju organizacije Hrvatske seljačke zaštite kao takve i kao nešto samostalno već je ovde sprovedenje organizacije Hrvatske seljačke stranke...«. Da bi zabuna bila još naglašenija, pretpostavlja se da »gde god se organizuje ova zaštita u nju će se upisati 90% omladine« i ocjenjuje se da se u pomenutom slučaju, ipak, »radi o omladinskoj partijskoj organizaciji bivše HSS...«.9) Navedeni primjer kontradiktornih ocjena zvaničnih izvjestilaca s terena pretpostavljenoj vlasti o (ne)postojanju »omladinskih«, političkih organizacija HNP-a, tj. HSS-a ili, pak HSZ (s područja bugojanskog sreza), pokazuje i potvrđuje koliko je sa sigurnošću teško ocijeniti da li se radi o zaštitnoj ili političkoj organizaciji HNP-a (tj. o HSZ ili HSS). Prve vijesti o osnivanju HSZ, iako očito protivrječne, navode na zaključak da se uloga HSS-a, od vođstva u Zagrebu do postojećih ili novoosnovanih (i omladinskih) organizacija, potvrđivala i u ovom obliku djelovanja HNP-a. Ne samo zbog tih »prvih« vijesti, nego i zbog ilegalnog karaktera HSZ, ne bi se moglo, niti trebalo govoriti o organizacijama »zaštitara« u klasičnom smislu, tj. dijelu HNP-a s formalnim oznakama sličnih organizacija posebne namjene (obiju »Sloga« ili HSS-a). Od samih početaka osnivanja, ilegalni karakter »zaštitnih« organizacija HNP-a i specifičan tretman sve manje »bivših« organizacija HSS-a,¹⁰⁾ koje vlast, ipak, sve više tolerira, uzrokovali su deficitarnost podataka o ovoj djelatnosti HNP-a uopšte, pa i u Bosni i Hercegovini.

Poluvojničko obilježje Zaštite ispoljavalo se i kroz ustrojstvo njenih jedinica, koje su sačinjavali: roj: (odred), vod, satnija, pukovnija, a posebnu formaciju činio je svaki srez za sebe, znači svaki rejon (kraj) i cijela organizacija.

Na čelu Zaštite nalazio se vrhovni zapovjednik. Po rangovima su slijedili: general (nadzornik rejonja), pukovnik (nadzornik sreza), zapovjednici pukovnije, brigade, bataljona, satnije, voda i roja. Podoficiri su bili zapovjednici roja (rojnici).

U svom sastavu »Seljačka zaštita« imala je konjicu, bicikliste i pješadiju.¹¹⁾

Da je i na početnom nivou organiziranog djelovanja Zaštite i Garde vrhuška HSS-a ili HNP-a bila i te kako eksponirana, na sličan način kao i kod »Seljačke«, »Gospodarske sloge« ili HRS-a, potvrđuje i činjenica da je tzv. »vježbenik« što su ga »zaštitari« koristili izdao

⁹⁾ *Ib.*

¹⁰⁾ Područni organi i da su htjeli saznati nešto više o preporuci »odozgo« bili su »oslobođeni« tog napora. Iz Ministarstva unutrašnjih poslova sugerirano je u povodu vijesti o djelatnosti zaštitara na području primorske banovine da »ne bi bilo zgodno prikupljati podatke o broju članova, zato što se do njih teško dolazi, te bi izgledalo, da se pojedinci i cijela ta Mačekova partija teroriše...« ABiH KBUDB 1937/Pov. DZ, 691.

¹¹⁾ Konjohodžić o.c., 108.

dr Maček lično. Ta brošura sadržavala je »sve komande za vežbanje organizacije 'Hrvatske seljačke zaštite' počev od jedinične, pa zaključno četne (satnijske) obuke.«¹²⁾

Praktično, startovalo se dosta skromno. U začetku organiziranja, pored tu i tamo ustrojenih organizacija, postojala je institucija tzv. »redatelja«. Slično kao i kod nekih drugih političkih partija, bile su to, očito, osobe od povjerenja vodstva HSS-a ili HNP-a, sposobne »da kod svake političke ili društvene priredbe« pristaša HSS-a održavaju red, štite organizatore i učesnike od nepozvanih ili neprijateljski nastrojenih lica, odnosno grupa. Da im je funkcija bila strogo »zaštitna« vidljivo je iz onovremenih ocjena da se djelatnost »redatelja« »inače... ni u kojem drugom obliku nije ispoljavala.«¹³⁾ Rijetki i šturi podaci o počecima organizacionog ustrojstva i djelatnosti Zaštite i Garde pružaju malo elemenata za bliži uvid u njihovo postojanje i djelovanje u Bosni i Hercegovini. Kontroverzni podaci o prvim organizacijama ovog segmenta HNP-a na tlu Bosne sami po sebi nameću pojačanu dozu opreznosti. Svaki drugačiji prilaz inogao bi proizvesti iskrivljenu sliku stvarnosti. I pored svega pomenutog, jedna posredna ocjena dr Mačeka o teritorijalnoj rasprostranjenosti i brojčanoj snazi »Hrvatske seljačke zaštite« čini se prenaplašenom, posebno s obzirom na vrijeme na koje se odnosi, njen karakter i tretman od strane vlasti.¹⁴⁾

U prvim ocjenama cilja osnivanja i svrhe djelovanja Zaštite od strane najkompetentnije ličnosti, dr Mačeka, naznačen je njen antikomunistički karakter. Vlasti, i pored njenog ilegalnog statusa, tada nisu poduzimale ništa što bi joj ometalo dalji razvoj, jer su stajale na stanovištu »da je to protiv komunista«. Maček je to i sam potvrđivao, dodajući »ali i protiv četnika itd.«¹⁵⁾ Ono »itd« trebalo je, valjda, da se proširi u praktičnoj djelatnosti.

Vodstvo HSS-a je početkom 1937, polazeći od toga da »Hrvatska seljačka zaštita« po zadatku, organizacionom sastavu i djelatnosti predstavlja »ustanovu posebne vrste«, koja nije vlastima ni prijavljena, niti od vlasti odobrena, potvrdilo njenu podređenost »izbornim organizacijama« HSS-a. Iz te subordiniranosti proizlazilo je

¹²⁾ AJ, *Zbirka Milana Stojadinovića* 37-14.

¹³⁾ *Ib.*

¹⁴⁾ Na upit bivšeg austrougarskog oficira u mirovini Sabljaka o mogućnostima revolucije u hrvatskim krajevima, dr Maček je odgovorio »da će to biti boljševička revolucija« »i to najdalje za 2 godine« (1938 — m.o.), ali nju u Hrvatskoj isključuje. U vezi s namjerama vlasti da se obezbijede od eventualnih komunističkih prvomajskih manifestacija, Maček je dodao: »Ja sam odmah počeo organizirati sela i za 1. V sva su hrvatska sela imala svoje straže... Sva su sela organizovana u rojeve, vodove, satnije itd. I ma tako organiziranih 150 hiljada ljudi. To je Hrvatska Seljačka Zaštita. (spac. T. I.) — kraj lipnja i početak srpnja 1936. Sabljak dru Trumbiću — prema: *Boban*, Maček i politika HSS 1928-1941, I, str. 403-404.

¹⁵⁾ *Ib.*

da njeni članovi »imadu da u svemu 'izvršuju naloge presednika mesnih, općinskih i kotarskih izbornih organizacija'«. Formalno, s aspekta djelovanja HSS-a ili pokreta HSZ-a, Zaštita je uključena u politički organizacioni sklop izborne organizacije. Zadaci koje je Zaštita trebala da obavlja, sami po sebi, navodili su na razmišljanje o suštini veza s vodećom snagom pokreta — HSS-om. Radnje kao što su suzbijanje terorista, komunista, elementarnih nepogoda, te vanjske manifestacije i unutrašnje djelovanje (»vežbe po rojevima, vodovima, satnijama i četama, doglasna služba, sabiranje na zbirališta, određivanje patrola, legitimisanje stranaca, hapšenje zločinaca itd.«), bilo je to odmah jasno, »nikako« nije bilo moguće dovesti »u sklad sa izbornim poslovima« HSS-a. Štaviše, po nekim radnjama Zaštita se stavlja u funkciju vlasti, a po nekim izvan ili iznad nje. To je bila ona »diferentia specifica« Zaštite kao posebne ilegalne, poluvojničke organizacije HNP-a u odnosu na slične oblike djelovanja drugih političkih partija.

Budući da je vodilica pokreta, HSS i dalje bila formalno — pravno ilegalno (po postojećim pozitivnim zakonima — član 13 — Zakona o udruženjima rad joj nije odobren), a »zaštitna« organizacija pokreta s njom bila povezana na drugi način nego ostale organizacije pokreta, Zaštita i Garda su tokom 1937. i dalje bile ilegalne. Bez obzira na različit status organizacija HNP-a u društvu i karakter veza sa HSS-om, vodstvo na čelu s Mačekom opštilo je s vodstvima ostalih »grana« pokreta na jedinstven način, između ostalog, raspisima, cirkularima. Tolerantni stav vlasti prema svim ostalim, osim izbornoj organizaciji i odbrambenoj Zaštiti, davao je posebno značenje aktima što ih je HSS upućivala na adresu »Seljačke zaštite« ili, kako se ponegdje govorilo i pisalo, »straže«.

Povjerljivi cirkular vodstva HSS-a od 25. januara 1937. godine, koji se odnosio na pojedine organizacije HNP-a, sadržavao je posebno poglavlje koje je obilovalo tolikim brojem informacija o »zaštitnoj odbrambenoj« organizaciji da ga treba detaljnije obraditi. Polazeći od organizacione rasprostranjenosti, ocijenjeno je da HSZ »nije provedena svagdje onako, kako bi to odgovaralo uputama«. Zagovaralo se da svaki odbor kotarske organizacije povede brigu »da se u Kotaru doista osnuje HSZ u svakom selu«. Šarolikost je bila opšta. U nekim krajevima, u njene redove primljeno je više ljudi nego što je bila kvota (petina izbornika), a drugdje je provedena »slabo ili nikako«. Cirkularom je zagovarano »da ni jedna satinja noma više od 150 ljudi«. Uopštenost podataka ne omogućava njihovo lociranje u određen kraj, ali su zato pojave karakteristične. Bilo je krajeva gdje su »ne samo prevcliku, nego jedinu važnost« zaštitari polagali »na razne parade šta nikako nije svrha HSZ«. Iako su »vježbenikom« predviđene sve radnje u rojevima, vodovima ili satnijama, nije se insistiralo toliko na vježbanju u ovim formacijama, koliko na načinu i efikasnosti sakupljanja na određenom mjestu. Drugi dio poglavlja,

koji se odnosi na dužnosti HSZ, sadrži detaljne elemente djelatnosti, na osnovu kojih se može sagledati prava uloga »odbrambene organizacije«. Iako bi trebalo znati šta se od predviđenih dužnosti u kojem kraju i sa kakvim efektima stvarno i obavljalo, ovlašni uvid ukazuje na potencijalne mogućnosti Zaštite da na sve oblike života jednoga mjesta ima upliv, da ih kontrolira. Revno se pazilo »da u selo ne dođu razni ljudi koji bi mogli učiniti štetu ili imetku seljačkog naroda ili inače smetati mir«. Lica koja su se brinula za efikasnost Zaštite, s naglašenom ozbiljnošću su upozoravana da ne bi trebalo »pustiti s oka... razne agitatore« koji »s bilo kojeg razloga dolaze u sela da prave smutnje ili šire razne vijesti, novine, letke i sličio što nijesu u skladu sa hrvatskim seljačkim pokretom«. Bilo kakav propagandni materijal (novine, knjižice, letke) pristaše su, prema cirkularu, smjeli da primaju samo preko mjesnih opštinskih ili kotarskih organizacija. S obzirom na to da su, u ovom periodu, mjesta naseljena Hrvatima pohodili izaslanici »Gospodarske«, odnosno »Seljačke sloge«, predviđeno je da oni dobiju posebne upute, »kojima se imaju i oni, kada dolaze u narod, prijaviti kod predsjednika kotarske ili barom občinske organizacije«. Ukoliko se neki stranac pojavi u selu, a članovi HSZ se nadziranjem uvjerali u njegove »nepoštene namjere«, trebalo ga je uhiatiti i predati opštinskom poglavarstvu. U tom cilju, članovi Zaštite bili su obavezni da po »tačnom ustanovljenom redu drže u selu danju i noću stalnu patrolu«. Objekti posebne paske »zaštitara« bile su željezničke stranice, a diskretno su praćeni oni koji su silazili s voza. Sličan tretman kao i stranci imali su po selima i ljudi lošeg vladanja.

Način djelovanja organizacija i pojedinaca HSZ bio je tajnovit, takoreći konspirativan (zovke, ugovoreni znaci), vlastima teško uočljiv, a često i nedostupan. Pored činjenica da su Zakonom nepriznate djelatnosti HSS-a praktično bile, ipak, tolerirane, a HSZ ilegalne, insistiranje na »onim radnjama i vežbama koje ne izazivaju vanjski efekat već učvršćuju unutarnju strukturu, disciplinu i spremnost za svaki momenat, a u tom cilju služi se tajnim sredstvima sporazumijevanja«, svakako je dodatni razlog da je aktivnost bila vrlo često van domašaja vlasti.

Suočeni više sa pretpostavkom ili predviđanjima nego s realijama o djelatnosti HSZ, viši organi vlasti su razradili čitav sistem mjera kako bi se ta djelatnost onemogućila. Zavisno od mjesta središta odgovarajuće »zaštitne« organizacije, na razgovor je pozivan predsjednik »izborne« organizacije, znači HSS-a i to ili mjesne, ili opštinske ili kotarske. Iako je u te razgovore i ubjeđivanja o »zakonskoj nedopustivosti opstojanja takve organizacije« trebalo da bude uključivan i predsjednik organizacije HSZ, naglasnik je bio na mjerama koje je trebalo da preduzimaju oni odgovorni iz redova »spiritus movensa« čitava aktivnost u pokretu — HSS-a. Nerijetko su odgovorni iz Zaštite dosta providno svoju aktivnost pokušavali da pravdaju ri-

ječima »da oni ne rade po svojoj volji već po naređenju iz vodstva...«. Neuvažavanje usmenih poziva i opomena izazivalo je izdavanje pismenih odluka o zabrani djelovanja zaštitnih organizacija. Negativan odnos »uprava organizacije i članstva« prema ovakvim pismenim odlukama imao je za posljedicu da je svaki konkretan slučaj djelovanja »zaštitara« novčano kažnjavao. Produžavanje djelatnosti ove vrste moguće je bilo tek nakon uputstava banskih uprava. »Skala« mjera vlasti bazirana na odlučnosti, ali i zakonitosti, te taktičnosti njenih organa, primjenjivana na način da nijedan postupak ne dobije vid proizvodnog šikaniranja ili progona iz političkih razloga¹⁶⁾ reperkutirala se, ne samo po HSS, nego i po HSZ na pozitivan način — ilegalnost postojanja je, ipak, omogućavala da vlasti toleriraju djelatnost.

Na području drinske banovine, »prema prikupljenim podacima od područnih vlasti«, upravo u ovo vrijeme (februar—mart 1937) organizacije Hrvatske seljačke zaštite »ne postoje«. Da li ih nije bilo zato što nisu osnovane, ili zbog toga što se nije ni moglo zapaziti »da se radi na osnivanju istih«¹⁷⁾ — ostaje da se pretpostavlja. S druge strane, predsjednik vlade, dr Stojadinović, istovremeno je bio obaviješten ikako se ova organizacija u tolikom opsegu »sprovođi po selima« da unosi u »vojne krugove nepoverenje«. S obzirom na negativne reflekse u vojsci i reperkusije oko priprema hrvatsko-srpskog sporazuma (tj. HSS i još nepoznatog predstavnika druge, srbijanske strane), izvjestilac je bio mišljenja »da bi bilo dobro da se zaustavi dalje organizovanje i ne daje tako veliki značaj ovoj organizaciji«. Poređenjem ovog izvještaja s ocjenom koju je tim povodom dao sam dr Maček, može se steći približno realna opšta slika razvoja i djelovanja HSZ. Iako njene organizacije nisu otkrivene u Bosni i Hercegovini, oni koji su na tom poslu bili angažirani nisu mogli svojoj djelatnosti davati smjer ili ton drukčiji od onog kakav je HSZ imala u Hrvatskoj. Zacijelo se to nije odnosilo na opseg njene rasprostranjenosti,¹⁸⁾ nego na njen naglašeni antikomunistički karakter, naglašavan po dva puta u jednom te istom izvještaju. Tim objašnjenji-

¹⁶⁾ AJ, *Zbirka Stojadinović* 37-14 (Kraljevska banska uprava primorske banovine — Upravi policije Split od 2. 3. 1937).

¹⁷⁾ ABiH *KBUDB* 1937/Pov. DZ, 691 (F/1); *KBUDB — MUP* od 26. 2. 1937; Ban vrbaske banovine obavještavao je predsjednika vlade, u vezi s njegovim pismom od 9. 2. 1937, da se na teritoriji povjerene mu banovine »za sada ne osniva i ne širi Hrvatska seljačka zaštita« — Arhiv Jugoslavije 37-14.

¹⁸⁾ Premijerov izvjestilac i vođa HSS-a, svaki iz svojih razloga, bili su jedinstveni da se mreža »Hrvatske straže«, tj. zaštite toliko raširila da prevazilazi okvire i ciljeve namjene. U razgovoru (dr Boban pretpostavlja s Draganom Protićem, šefom Stojadinovićevog kabineta) dr Maček je nekoliko puta naglasio »da su organizatori te Straže preterali i da su negde cela sela ušla u organizaciju, da je to glupo i razume da to izaziva podzrenje...«. AJ, *Zbirka Stojadinovića* (F/20-3); kod Bobana: Maček i politika HSS I, 267.

ma predsjednik Maček je, takođe, isticao svoju presudnu ulogu i u HSS-u i u Zaštiti, HNP-u u cjelini. Ističući da su organizacije Zaštite »samo organizacije za suzbijanje komunista i frankovaca«, on je Stojadinovićevom emisaru eksplicite izjavio: »ja sam sad stao na put da se to više ne širi... Ja sam ih već pre neki dan restringirao...« (spac. u tekstu, a podvukao T. I.). Ostajući odlučno pri prvobitnom opredjeljenju da će se »zaštitne organizacije« HNP-a »ograničiti na njegov prvi cilj da čuvaju sela od frankovaca i komunističkih agitatora«, smatrao je i zagovarao da je »za to dovoljno da bude po nekoliko članova u svakom selu.«¹⁹⁾ Dijapazon djelovanja bio je uvijek širi nego što bi se zaključilo po nekim pojedinačnim ocjenama, pa dolazile one i od samog Mačeka. I na selu i u gradu zaštitari su svoju djelatnost zasnivali na odbrani od svih opasnosti po HNP, bilo s lijeva (komunisti), bilo s desna (četnici), ili iz sopstvenih hrvatskih redova, ili od strane službenih organa (žandarmerije). Ubrzo nakon ovih obavještenja i izjava, ministar unutrašnjih poslova dr Korošec zabranio je rad »ilegalnih organizacija u okviru HSS (Hrvatska seljačka i Građanska zaštita), ali je sve ostalo na riječi i vlada se nije odlučila da pređe u akciju protiv tih organizacija.«²⁰⁾

Zaštitno-odbrambene organizacije u gradskim sredinama počele su da se stvaraju krajem 1937. godine. Oko njihovog ustrojavanja veo tajnovitosti bio je još prisutniji nego kada je u pitanju bilo selo. Prvi podaci vrve od neodređenosti. Njihovo porijeklo je neizvjesno, baš kao konstatacije poput one da pristalice opozicionih grupacija »spremaju po gradovima osnivanje tzv. 'Hrvatske garde'«. Pretpostavljalo se da se radilo o organizacijama koje bi imale biti »pandan Hrvatskoj seljačkoj zaštiti, a izvjesno je da osnivanje ovakve organizacije nije odobreno...«²¹⁾

Svaki od rijetkih, šturih i uopštenih tragova o HSZ je interesantan i značajan, pogotovo ako dolazi od prvog čovjeka HSS-a, odnosno HNP-a. U kompleksu brojnih i složenih unutrašnjopolitičkih pitanja Kraljevine Jugoslavije, pozornost raznih krugova, i unutar njih i vanjskih, privlačila su ona vezana za HSS, a od tih iz domena djelovanja Hrvatske seljačke zaštite. Podaci kojim su ti krugovi operirali navodili su na zaključak da »Hrvatska seljačka stranka organizira

¹⁹⁾ *Ib.*

²⁰⁾ Iz izvještaja njemačkog konzula u Zagrebu, povodom dolaska Mačeka u Beograd — avgusta 1938 — inače podatak se odnosi na period prije godinu dana, tj. ljeta 1937 — prema: Boban o.c., 351. Naredba dr Korošca sredinom 1937. da se organizacije zaštite raspuste prouzrokovala je »preorganizovanje Zaštite po selima koristeći vatrogasna društva«. — H r a b a k dr Bogumil, Rad Partije na selu u Hrvatskoj 1937-1941, *Zbornik Historijskog Instituta Slavonije i Baranje*. Slavonski Brod 14/1977, str. 198.

²¹⁾ Arhiv Instituta za izučavanje historije radničkog pokreta Hrvatske (dalje: AIHRPH), VI, Inv. 2005.

svoje vojničke formacije, Seljačku zaštitu, koja ima oružje i vježba na vojnički način... »U razgovoru što ga je vodio sa dr Körbelom, atašedom čehoslovačkog poslanstva za štampu, vođa HSS-a je rekao da se za slučaj nerješavanja hrvatskog pitanja na bazi sporazuma od 8. oktobra može očekivati raspad Jugoslavije, a »Mi (Hrvati m.o.) želimo da za takav momenat budemo spremni, i zato imamo 'Seljačku straniku'«. Tom prilikom dr Maček je, pored značajne konstatacije da »to nije formacija koja bi trebala dizati revoluciju«, izrekao nekoliko ocjena i prognoza posebno interesantnih za naredni period.²²⁾ Negiranje i odbacivanje mogućnosti revolucije u Hrvatskoj (vid. bilj. 14) i odricanje upotrebe »straže« u eventualnom revolucionarnom događanju potencira one razloge zbog kojih je, u stvari, osnovana i djelovala (zaštita hrvatskih seljaka od agitatora i svega protivnog idejama i ciljevima HNP-a). Svaku, pa i ovu priliku Maček je koristio da svojim objašnjenjima aktuelizira poznato i dopuni nepoznato. Znalo se da je Zaštita imala zadatak »da se postavi protiv zlih postupaka žandara«, ali je saznanje »da se osveti za svako njihovo bespravlje« podosta govomilo o ingerencijama koje je ovim stavom inicirao Maček lično. To što se stavljala brana djelatnosti naspram »raznih anonimnih agitatora« (čitati — komunista) nije bilo ništa novo u djelatnosti Zaštite, ali je odredba »da danas više ne može u hrvatsko selo doći nitko, koga ne bi primila mjesna organizacija Hrvatske seljačke stranke« potvrđivala izuzetnu spregu odbrambeno — političkih funkcija Zaštite i »izborne« organizacije HNP-a²³⁾ (podvukao T. I.). Do kog stepena se Zaštita uvukla u pore javnog života potvrdio je dr Maček lično, izjavom da ta organizacija »izvršava također i sudsku vlast kažnjavanja«. Prekršitelja se predvodilo »vodi telju mjesne Seljačke zaštite, pa premda ga on ne može prisiliti da se podredi njegovoj presudi, ipak ga uvijek poslušaju.«²⁴⁾

Nivo organiziranosti i rasprostranjenosti HSZ potaknuo je dr Mačeka da ovoj organizaciji da i neka obilježja koja će to i zorno potvrđivati. Početkom 1938, inicirao je izradu značaka »Hrvatske se-

²²⁾ Negativno određenje prema revoluciji dopunio je objašnjenjem da bi je, možda i »Dizao... samo tada ako bi znao da će imati uspjeha«. Očito nespreman da lično ide »na ono polje na kome (je) slab« izjavio je: »... uvjeren sam da se do revolucije doći u Srbiji ako se ne ostvari sporazum od 8. listopada. No tu revoluciju neće praviti Udružena opozicija, nego ekstremni elementi, i to će biti socijalna revolucija«. (spac. T. I.). Vjerovatno se nije radilo o dalekovidnosti, ali je ovim riječima anticipirano ono što se u Srbiji desilo 7. jula 1941. i kasnije — Boban, Dva čehoslovačka diplomatska izvještaja. Časopis za savremenu povijest, br. 2/1973 — 146; Isti, Maček i politika HSS 1928-1941, knj. 1, str. 315.

²³⁾ Ib., 315/6; Dr Hrabak je imao zacijelo jake motive (mada ih ne navodi) kada je pravilno zaključio da »U jednu organizaciju HSS-a (bilo HNP-a m.o.) na selu komunisti nisu mogli prodrati. Bila je to poluvojnička Hrvatska seljačka zaštita...« — Vid. citirani članak, str. 198.

²⁴⁾ Ib., 316.

ljačke» i »Građanske zaštite«, koje su, u skladu s ilegalnim karakterom svoje organizacije, zaštitari nosili s unutarnje strane revra.²⁵⁾

Raznovrsna i sve razgranatija djelatnost pojedinih organizacija HNP-a, mada je realno daleko od proklamiranog, željenog i od strane vodstva HSS-a ocjenjivanog nivoa, polučivala je sve uočljivije one efekte zbog kojih je vodstvo HSS-a i posezalo za njihovim osnivanjem. U uslovima formalno još neodobrenog politički organiziranog djelovanja izborne organizacije, HSS-a, ubrzo nakon osnivanja, kroz raznovrsnu aktivnost (ekonomsku, kulturno-prosvjetnu među seljaci-ma, sindikalnu među radnicima), svaka od pojedinih organizacija pokreta doprinosila je afirmiranju, za njegovo vodstvo primarnog cilja — političkih pozicija među brojnim Hrvatima, svojim sljedbenicima. Tom vodstvu, koje je u pravilu bilo i inicijator njihovog osnivanja i patrom svih akcija, glavnom svrhom djelovanja javljalo se sticanje na drugoj strani, kako se uobičavalo da govori i piše (»beogradskoj«, »srbijanskoj« — koja ina iz sebe »mandat naroda«), pozicija respektabilnog partnera u realizaciji politike »sporazuma« oko uređenja zemlje, tj. rješavanja hrvatskog pitanja vis à vis drugih, među Hrvatima od vodstva HNP-a nepriznavanih partnera (komunisti, fankovaca).

Iako osnovana kao ilegalna organizacija HNP-a, kojoj je cilj, prema izjavama njenih vodećih ličnosti, bilo da odbrambenim akcijama štiti i zaštititi Hrvate, sljedbenike politike dr Mačeka »od terora eksternih elemenata (kako, kada i kako gdje — od »četnika«, »žandara«, do, najčešće »komunista«), protivnika ideja i aktivnosti HNP-a, Zaštita, odnosno Garda vremenom je svojom djelatnošću poprimala atribute svojstvene ostalim »granama« pokreta. U cjelini gledano, »način nastupa i djelanja« ove organizacije naveli su na razmišljanje, pa i zaključke da su u toj djelatnosti sadržani i neki elementi koji izlaze iz okvira njenih prvobitnih ciljeva. Zbog uvjeravanja onih koji su pomno pratili tu djelatnost »da afirmira i potencira politički rad i akciju grupacija koje se sastoje od pristalica bivše HSS i da psihološki djeluju na političko opredjeljenje Hrvata«, već odranije na tom planu eksponirani, ministar Korošec (vid. tekst uz bilj. 20) naredio je, marta 1936, »kompetentnim banovima da ovu nezakonitu organizaciju likvidiraju i da pojačaju nadzor kako se ne bi dopustilo njeno ponovno formiranje i djelovanje«.²⁶⁾

²⁵⁾ Po pozivu predsjednika HSS-a, Blaž Turčin, zagrebački graver, boravio je u njegovom stanu, gdje mu je ovaj iznio svoju zamisao kako treba da izgleda značka 'Hrvatske seljačke zaštite' i 'Hrvatske građanske zaštite'. Koliko je predsjednik Maček bio eksponiran u svemu što se ticalo pokreta ili bilo koje njegove organizacije, potvrđuje i podatak da se izradi značaka pristupilo tek kada je on pregledao skice, »izvršio izvesne korekture i odobrio izradu«. Mada je to sve započeto početkom 1938, značke je trebalo da se nose tek od 16. 1. 1939, osnutkom Hrvatskog sabora u Zagrebu. — AIHRPH, VI, 2026.

²⁶⁾ *Jugoslavenski list* 52,1 od 3. 3. 1938.

Uprkos navedenim mjerama centralne vlasti da preko najodgovornijih instanci onemoguće djelovanje postojećih i formiranje novih zaštitnih organizacija HNP-a, samo u toku jula mjeseca Banska pravina drinske banovine bila je višekratno obavještena od strane sreskog načelnika i Drinskog žandarmerijskog puka o vrlo intenzivnoj djelatnosti istaknutih poslanika HSS-a, usmjerenoj u pravcu osnivanja Hrvatske seljačke zaštite. Istaknuti i agilni zastupnik HSS-a, dr Nikola Ljubičić, poznat po naporima u organiziranju i drugih organizacija HNP-a, početkom jula mjeseca »obišao je sve opštine« fojničkog sreza, »gde se sastao sa predsednicima mesnih odbora biv. H. S. stranke«. Dajući uputstva o tom kako da se što svečanije proslavi rođendan dr Mačeka, fojnički sreski načelnik je bio obaviješten da je Ljubičić »nastojao da se kroz ceo srez provede hrvatska seljačka zaštita...«. Istovremeno su se u ovoj djelatnosti ispoljile neke veoma važne značajke: živa agitacija među katoličkim svijetom da se »svi izjasne kao pristalice HS stranke«, zatim »bojkotuju svi oni Hrvati koji nisu pristalice HS stranke«.²⁷⁾ Upornost u agitiranju, netolerantnost i isključivost kada su u pitanju interesi HSS-a, ergo HNP-a i na ovom području potvrđuju ocjene i tezu o prisutnosti i značaju političkih faktora u djelatnoj sprezi HSS-a i Hrvatske seljačke zaštite. Da se radilo o svojevrsnoj ofanzivi HSS-a u cilju »osvajanja terena« za Zaštitu, povrdila je aktivnost delegata dr Mačeka, Andrije Pavlića, posjednika iz Karlovca (savska banovina), koji je u nizu mjesta fojničkog sreza (Kreševo, Alagići, Crnici, Kojsinu), »bez znanja i odobrenja vlasti« održao (svugdje uz prisustvo 20-40 lica) sastanke »naročito u cilju osnivanja Hrvatske seljačke zaštite«. Pavlić je u selu Gojevići, u temperamentnom govoru, pozivao prisutne »da organizuju hrvatsku seljačku zaštitu koja treba da vrši teror nad onim Hrvatima koji su uz vladu...«.²⁸⁾ Održavanje neprijavljenih konferencija HSS-a, agitacija s ciljem osnivanja HSZ navela je određene instance na području sreza Fojnice da preduzmu »potrebne mere opreza«, a svim jedinicama žandarmerije izda naređenje »da se na rad i kretanje pristalica b. HSS budno motri«.²⁹⁾ Ove prve vijesti o aktivnostima poslanika HSS-a za osnivanje HSZ na području fojničkog sreza posljedica su napora koje je vodstvo HSS-a činilo od juna 1938, s

²⁷⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov. DZ, 524, (F/22); KBUDB 1938/Pov; 3283 (F/4,6); 2883 (F/5).

²⁸⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov., 2883 (F/6); DŽP — KBUDB od 26. 7. 1938. U Gojevićima je bilo 120 prisutnih — Ib., (F/2). Na ovom području, u julu mjesecu, »gostovao« je dr Bariša Smoljan, održavši pred oko 60 lica konferenciju bez odobrenja vlasti; Ib., 2883 (F/2). U dopisu Drinskog žandarmerijskog puka Banskoj upravi drinske banovine, od 26. jula 1938, stoji da je Pavlić sastanke održao u junu mjesecu (dokumenat br. 2883, F/6), a u nešto ranije datiranom dopisu istog adresanta (18. juli) u tekstu je stajalo da je Pavlić bio u svojoj misiji u Fojnici »u drugoj polovici meseca jula« ABiH KBUDB 1938/Pov. DZ, 524 (F/11).

²⁹⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov. DZ, 524 (F/11); DŽP — KBUDB od 18. 7. 1938.

ciljem da se reorganiziraju njeni odbori i u njih »uđu ljudi koji su borbeniji...«.³⁰⁾ Rezultanta predviđenih aktivnosti u režiji emisara dr Mačeka, pomenutog Andrije Pavlića na području sreza Fojnice, bila je sprovođenje organizacije Hrvatske seljačke zaštite »sa 48 članova čiji je starčina seljak Lovrić Pero iz Banje sreza fojničkog«.³¹⁾ I pored propagandnih i organizacionih aktivnosti, iz dosta mjesta poslani su izvještaji da organizacije HSS-a ne postoje, a u nekim je zabilježeno njihovo djelovanje. Grupe do 20 »zaštitara« vježbale su u dvorištima komande »na levo, na desno«.³²⁾ Tragovi o organiziranosti, prisutnosti ili djelatnostima HSZ i dalje su dosta uopšteni i češće se ne zna na koje se područje odnose, a najčešće su toliko neodređeni da bi se moglo reći da su važili, kao i kad je u pitanju djelatnost ostalih organizacija HNPP-a, za sve krajeve gdje je živio hrvatski živalj.

Početakom 1938, poduzeti su koraci oko izrade značaka HSZ, a jula mjeseca iste godine primjećivalo se u »nekoliko zgoda nošenje (naročitih — interpolirano) šešira«. Baš kao i kad je riječ o članovima ili organizacijama HSZ, tako je i pojava tih spoljnih obilježja zaštitara uzimana kao »dokaz da se sprečavanju, izrađivanju i rasturanju istih ne posvećuje potrebna pažnja«. Zaključak kojeg su vlasti na području savske banovine zauzele bio je da se ta praksa »ima svakako sprečiti i onemogućiti strogom i brzom primenom zakona i naređenja«.³³⁾

Kao što je pomenuto, jednu od prvih istaknutih i značajnih funkcija u odbrambenim organizacijama pokreta obavljali su tzv. redatelji (vid. bilj. 13) koji su održavali red i štitili organizatore, odnosno učesnike od prema njima neprijateljski nastrojenih pojedinaca ili grupa. Posljednji parlamentarni izbori u Kraljevini bili su upravo jedinstvena prilika za angažman zaštitara. Vodstvo HSS-a, ništa ne prepuštajući slučaju, na vrijeme se pobrinulo da organizacije HSZ i njene članove uputi u to šta i kako treba raditi. Prema tim naređenjima, zaštitari su bili dužni da »na dan izbora (budu) prikupljeni u blizini biračkog mesta i ... spremni za svaku akciju«. Sugerirano im je da izbjegavaju sukobe sa političkim protivnicima, »ali ako dođe do izazivanja, tada članovi moraju istupiti energično«. Koliko interesantne, toliko i simptomatične bile su obaveze zaštitara: »Da prate i kontrolišu rad i kretanje organa vlasti, da znadu gde su ovi i šta rade«.³⁴⁾

Nastup pristaša Mačekove liste, posebno u Hrvatskoj, bio je organiziran i jedinstven. Da se aparat vlasti u krajevima gdje je HSS

³⁰⁾ Ib., F/18.

³¹⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov., 3283; F/4 — DŽP — KBUDB od 27. 8. 1938.

³²⁾ AIHRPH, VI, 2009.

³³⁾ Ib., Inv. 2025.

³⁴⁾ Prema: ABiH KBUDB 1939/Pov. DZ, 151 (F/2); MUP — KBUDB od 22. 12. 1938. Pregledana izvorna građa nije pružala autoru podatke da rekonstruirati ili ocijeniti sprovođenje ovih uputa.

bila dobro organizirana držao dosta pasivno, »u velikoj mjeri... pridonijela (je) djelatnost 'Hrvatske seljačke' i 'Građanske zaštite' u točku izbornih priprema i na sam dan izbora«. ³⁵⁾ U slučaju »nepravilnog rada biračkih odbora ili bilo kojeg člana tog odbora, zaštitari su bili obavezni da »odmah istupe i fizički napadnu odbor«. Ono što je prvo upadalo u oči je transformacija djelatnosti ove zaštitne organizacije. Od organizirane snage koja je čuvala, branila, bespogovorno je trebalo da bude pretvarana u faktor obračuna i to onog najprimitivnijeg — fizičkog. Funkcije zaštitara, što je još simptomatičnije, nisu se završavale sa izbornim aktivnostima. Prema citiranim uputstvima vodstva HSS-a, »posle izbora članovi 'Hrvatske seljačke zaštite'«, trebalo je da se »obračunaju sa svojim političkim protivnicima i nepoćudnim državnim službenicima«. ³⁶⁾ (spac. T. I.). Ova pojava ili proces je izuzetnog značaja za dalju evoluciju ne samo HSZ ili »garde«, nego i HSS-a, pa i hrvatskog društva u cjelini. U akcijama zaštitara sve prisutnije je bilo nasilje. Od strane ne baš HNP-u disponiranih elemenata širene su informacije da »posle izbora ove raspuštene bande koje se negde zovu 'Seljačka zaštita', a negde su bezimene, nastavljaju ovu svoju akciju, uznemiravajući građane«. Već tada i iz tih krugova se pretpostavljalo »da ovo što se sada posle izbora radi ne dolazi kao posljedica naredbi iz pisarne«, tj. dr Mačeka. Pominjanje »bezimenih bandi« i »spontanih akcija ljudi koji smatraju da politika ima bliske srodnosti sa paljevom, otičanjem i nasiljem« navodi na razmišljanje da su na hrvatskom selu već bili prisutni elementi koji će uskoro na političkoj sceni postati snaga za sebe. I ranije je Maček lično priznavao da Zaštita ponegdje prelazi granice namjene, ali sada, nakon izbora, ta nezavisnost poprimala je takav karakter da su dijelovi Zaštite akcijama potpuno izmicali kontroli vodstva, što je imalo za posledicu da dr Mačeku i njegovoj užoj okolini to već nije bilo prijatno. Pretpostavke tih krugova da vodstvo na čelu s Mačekom »izgleda više nema nikakve vlasti nad ovim razularenim terorističkim odredima«, ³⁷⁾ upućuju na zaključak da se na ovom području već neposredno ispoljavao proces koji će usloviti razgraničenje između onih dijelova hrvatskog društva koje, budući već dobro odijeljeno od klasnog, još nisu bili izdiferencirani na liniji nacionalnoj, odnosno nacionalističkoj.

Nakon smjene u Ministarstvu unutrašnjih poslova, došlo je do promjene u odnosima organa vlasti, odozgo na dole, prema aktivnostima zaštitara. I pored višekratnih upozorenja s terena o opasnim i destruktivnim aktivnostima Zaštite i Garde, Ministarstvo, na čijem je čelu stajao dr Korošec, pa i vlada dr Stojadinovića u cjelini, ispoljili su toliko tolerancije da ta djelatnost i nije bila ugrožena. Pod novonaimenovanim ministrom unutrašnjih poslova, M. Aćimovićem,

³⁵⁾ Boban, Maček i politika HSS, I, 368.

³⁶⁾ Kao bilj. 34.

³⁷⁾ *Samouprava* br. 859 od 21. 12. 1938; *Ib.*, Boban, o.c., I, 390.

»vršena su hapšenja članova 'Hrvatske seljačke' i 'Građanske zaštite'«. Mjere u vezi s brojnim izbornim nepravilnostima poduzimane su ne samo u Hrvatskoj, nego »i u ostalom dijelu zemlje.«³⁸⁾ Hapšenja zaštitara notirana su i početkom 1939. godine. Bilježila ih je i onovremena štampa. Karakter ilegalnosti bio je u tolikoj mjeri prisutan da je ta štampa, nakon saopštavanja o otkrivanju zaštitara, bila, tako reći, iznenađena.³⁹⁾

Priznavanje postojanja hrvatskog pitanja pod vladom Milana Stojadinovića dalo je naslutiti, a brojni preliminarni potezi vučeni na obje strane u cilju priprema »sporazuma« već potvrđivali promjenu odnosa prema HSS-u i njenim organizacijama. Proslava rođendana dr. Mačeka zorno i u punom opsegu pružila je dokaze tih promjena u tretmanu organizacija HNP-a, pa sljedstveno tome i Zaštite. Na paradi u Zagrebu »kretali su se odredi građana i seljaka u uniformama takozvane zaštite«. Ta spoljna obilježja i istup na ulicama Zagreba svima je pokazivao i potvrđivao da Seljačka zaštita »smije slobodno usred Jugoslavije služiti (se) vlastitom uniformom« i u svakom slučaju prevaziđenim »starim austriskim komandama i honvedskim signalima — trubljom«. Istom prilikom, među ovim odabranim sljedbenicima ideja i programskih opredjeljenja HSS-a i dr. Mačeka ispoljile su se neke vanjske oznake, obilježja, te maniri ponašanja koji će uskoro biti svojstveni ultradesnim i reakcionim dijelovima hrvatskog društva.⁴⁰⁾

Na proslavama organiziranim u čast rođendana predsjednika Mačeka, on lično je, kao u Zagrebu npr., slavljen ne kao vođa partije ili predsjednik političkog pokreta, nego kao suveren.⁴¹⁾ Istom prilikom, u nekim sredinama, u očekivanju sporazuma ili neposredno nakon njegovog sklapanja održavale su se i potvrđivale takve ideje, opredjeljenja koja s većinom pristaša ili drugim organizacijama pokreta nisu imala mnogo zajedničkog.

³⁸⁾ U izvještaju neidentificirane provenijencije (pretpostaviti je nekog područnog vojnog organa), koji se odnosi na hapšenje pripadnika Zaštite stajalo je: »Prva mera vlade — hapšenje članova Hrvatske seoske zaštite« — proizvela je samo delimično dobar utisak, pošto se tvrdi da to nisu istaknuti članovi, već samo neke sporedne ličnosti«. Arhiv Istorijskog instituta Beograd 22, I/20 od 14. 1. 1939 (prema Boban, o. c., 389, bilj. 89).

³⁹⁾ *Jugoslavenski list* je u br. 11, str. 3, od 13. 1. 1939. objavio noticu da su »organi Uprave policije u Zagrebu otkrili jednu ilegalnu organizaciju pod imenom« 'Hrvatska građanska zaštita'. Tim povodom uhapšeno je 8 lica...«.

⁴⁰⁾ Članovi motorizovanih odreda na proslavi rođendana dr. Mačeka u Zagrebu »nosili su uniforme potpuno jednake onima koje imaju Pavelićevi 'ustaše', a neki od njih pozdravljali su u povorci uzdignutom desnom rukom, što je publika pozdravljala sa oduševljenjem«. U povorci učestvovalo je oko 25.000 ljudi »i to listom perifernog stanovništva Zagreba, te seljaka iz svih okolnih ...sela zagrebačkog sreza...«. ABiH KBUDB 1939/Pov., DZ, 762.

⁴¹⁾ Učesnici proslave su skandirali: »Živio kralj Maček! Živio Predsjednik Hrvatske republike« itd. (slično su hrvatski seljaci rezonovali i nakon 1918: »Stjepan Radić bu kralj u našoj hrvatskoj republiki«) Ib., F/12.

Dosta je teško utvrditi ko su, u stvari, među zaštitarima i na selu i u gradu bili oni koji su svojom djelatnošću prezicali kompetencije predviđene činom osnivanja. Može se konstatirati da su u redovima Zaštite već zarana »do jačeg izražaja dolazili bivši austrougarski oficiri i podoficiri, frankovački orijentirani«⁴²⁾ — najprije svojim prisustvom, zatim upotrebom i korišćenjem anahronih simbola, a uskoro će njene organizacije preplaviti duh ultradesnih članova frankovačke orijentacije. Dr Maček je lično uočavao i skretao pažnju na paralelizam djelovanja odbrambenih organizacija i onih zvanično odgovornih za red i mir. Iz Zagreba se javljalo da »građanska i seljačka zaštita vrši u pored o dužnost sa policijom i žandarmerijom...«⁴³⁾ Nakon izvjesnog vremena, bilo je očito da te pojave u redovima zaštitara nisu bile prolazne ni slučajne. Tako dugo očekivan i krupan događaj, kakav je bio Sporazum od 26. avgusta 1939, ostavio je traga i na djelovanje Zaštite, posebno njenih seoskih organizacija. Proces diferenciranja koji je zahvatio brojne segmente što su se do 26. kolovoza nalazili na čelu hrvatskog nacionalnog pokreta »izbacio je na površinu u sve većoj mjeri i druge političke snage, među njima i proustaše. Tako ustaška djelatnost postaje prisutnija ne samo u gradovima, nego i na selu, nalazeći najjača uporišta u redovima Seljačke zaštite.«⁴⁴⁾ Incidenti što su se dešavali posljednjih mjeseci 1939, a »koje su izazvala neka lica, a sve pod vidom HSZ«, naveli su vlasti Banovine Hrvatske da upute raspis svim sreskim načelnicima. Da bi se ubuduće izbjegli nesporazumi i »spriječio rad destruktivnih elemenata«, područnim vlastima bilo je naređeno da »odmah pozovu lokalne prvake i funkcionere Hrvatske seljačke (građanske) zaštite« i izdaju im naređenja »da na svoju ruku i samostalno ne smiju poduzimati apsolutno nikakvo uredovanje«. Ostavljena im je mogućnost »da u zlu i nevolji pomažu svoje bližnje«. U slučaju da primijete nešto sumnjivo, trebalo je da »odmah obavijeste organe vlasti koji će dalje uredovati«. Više nego jasno stavljeno je do znanja da HSZ može da bude »pri ruci organima vlasti... ali samostalno uredovanje« se ni u kom slučaju »ne smije poduzimati dok na suradnju ne bi bila pozvana...«⁴⁵⁾ Doček bana u Imotskom odslikavao je, kako stoji u jednom dokumentu, »stanje duhova u nekim sredinama Hrvatske se-

⁴²⁾ H r a b a k, o. c., 198.

⁴³⁾ Teško je tvrditi koliko su podaci što ih navodi Bilten »Zbora« bili zagrebačka specifična, a koliko su bili opšta pojava. Ocjenjivano je da su »u slučaju sukoba građanska i seljačka zaštita jače«. Zaštitari su na zagrebačkim ulicama viđeni da »održavaju poredak i vraćaju saobraćajce...«. (!) Dežurna odjeljenja HGZ imala su stan i hranu »i kad su na službi izvesnu naknadu u novcu«. Bilten br. 26, str. 22, od 4. 9. 1939.

⁴⁴⁾ Butić — Jelić Fikreta- Ustaše i NDH, Zagreb 1977, str. 56; Na nužnost distinkcija pojmova »ustaše i frankovci« ukazao je dr Boban u svojoj drugoj knjizi »Maček i politika HSS od 1928-1941« i one bi se s mnogo razloga mogle da ponove i na ovom mjestu, bilj. 172, str. 269. O frankovcima vidi rad F. Jelić — Butić, Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941. *Časopis za suvremenu povijest*, 1-2/1969, 56-58.

⁴⁵⁾ AIHRPH, VI, Inv. br. 2064.

ljačke zaštite«.⁴⁶⁾ Ministarstvo unutrašnjih poslova, suočeno s ovako drastičnim slučajevima antidržavnih aktivnosti, tražilo je od bana Hrvatske Banovine »da se poduzmu sve potrebne mere da bi se istoj stalo na put i za buduće onemogućila«. S više nego ubjedljivim razlozima, zainteresovani krugovi su imali »u vidu opasnost uvlačenja pristalica Pavelića u redove Hrvatske seljačke zaštite«.⁴⁷⁾

Već od smrti prvog predsjednika HSS-a nacionalistički eksponirani krugovi u Hrvatskoj (frankovačko-ustaške provenijencije) vrlo uporno su nastojali da se predstave kao baštinici njegovog djela. Iz toga je proizlazio i njihov odnos prema HSS-u, odnosno njegovim organizacijama. Pošto se o identifikaciji ili podudarnosti programa, ciljeva i metoda djelovanja nije moglo ni pomišljati, tim krugovima nije preostajalo drugo nego da se što je moguće više infiltriraju u redove HSS-ovaca. Sve češće i sve više sučeljeno s incidentnim situacijama, vodstvo HSS-a je pokušalo da taj kurs neutralizira, ako ne i otkloni. Iz više razloga, ono, ipak, »nije moglo do kraja obračunati (se) s ustaškim elementima, jer su oni zauzimali niz više ili manje uticajnih pozicija u samoj Hrvatskoj seljačkoj stranci i njenim različitim organizacijama... kao i u administrativnom aparatu Banovine Hrvatske«.⁴⁸⁾ Posebno im je, zbog namjene i načina djelovanja pogodovala odbrambena organizacija HNP-a Zaštita na selu i Garda u gradu.

Dok su iz pojedinih hrvatskih krajeva, od vodstva Stranke, pokreta, od strane bana Banovine Hrvatske Ministarstvu unutrašnjih poslova stizale vijesti i činjeni naponi da se djelovanje zaštitara što-poto svede u one okvire koje je odredilo vodstvo činom osnivanja, uspostavi i održava tolerantan i obostrano respektiran odnos s vlastima na terenu, iz drugih mjesta ili oblasti se javljalo o sasvim drugačijim pozicijama i ulozi HSZ. Da neki od uopštenih dokumenata i ocjene iz njih nisu bile, niti mogle da budu primjercne svakoj sredini, više je nego jasno, a primjer nužnosti diferenciranog tretmana organizacija Zaštite je onaj iz Mostara. U pogledu uloge vodstva HSS-a, u kontaktima sa zaštitarima na ovom području nije bilo nikakve razlike u odnosu na ostale hrvatske krajeve, jer je on bio »tijesan i stalan«. S druge strane, isticala se lojalnost vodstva HSS-a i HSZ u Mostaru prema sreskoj vlasti, a sličan je bio i odnos s komandom žandarmerije (voda i stanice). Kao s ponosom se ukazivalo na činjenicu da se »do sada nije desio ni jedan slučaj samostalnog uredovanja od strane HSZ...«. Iako ne treba sumnjati u vjerodostojnost te konstatacije, ne bi bilo zgoreg staviti je u kontekst

⁴⁶⁾ Između ostalog, cijepane su državne zastave, preokretane na hrvatsku zastavu, pjevanje nacionalne pjesme (»crven plavi, u sredini bijeli Hrvatska se od Srbije dijeli«; »Oj Paveliću živila ti ruka koja ubi srpskoga hajduka« i sl.), tukli se između sebe, oslobađali uhapšene pod prijetnjom demobilizacije opštine itd. AIHRPH, VI, 3054.

⁴⁷⁾ *Ib.*, (2. 12. 1939.).

⁴⁸⁾ Butić—Jelić Fikreta, Ustaše i NDH, str. 52.

ocjene da »Hrvatska seljačka zaštita postoji, tako rekuć samo na papiru, i to u općinama Žitomislići, Mostar-sela i Široki Brijeg te da se do danas pojavila u Mostaru u organizovanim redovima i pod hrvatsim zastavama (200 lica) samo kod prvog dočeka gospodina Ministra Bariše Smoljana ...«.⁴⁹⁾

Početakom 1940, na snazi su bila »Pravila Hrvatske seljačke zaštite« kao pomoćne formacije HSS-a. Njima je bila određena svrha organizacija, članstvo, omladina HSZ, zapovjedništvo, temeljna načela službe i kazne.⁵⁰⁾ Neveliki broj članova Pravila regulirao je ono što je odavno već postalo realnost unutar HNP-a: ko, kako i gdje treba da djeluje u cilju čuvajna ustavnih prava Hrvatske, suzbijanja hrvatskom seljačkom pokretu protivnog djelovanja i pružanja pomoći u slučaju elementarnih nepogoda. Odranije prisutan poluvojnički karakter Zaštite učvršćivalo je i zapovjedanje koje je »osnovano na bezuvjetnoj podređenosti nižih prema višim i pretpostavljenima« (čl. 7). Mada je pravo upotrebe HSZ imao isključivo predsjednik HSS-a, kao njen vrhovni zapovjednik i to u »izvanrednim prilikama«, predviđalo se da do toga može doći »i u neodgovornim slučajevima, kada javne vlasti ne mogu pravodobno i uspješno zaštititi red, sigurnost i zakonitost ...« (čl. 9).⁵¹⁾ Vijesti iz raznih hrvatskih krajeva sve češće su sadržavale podatke da se Zaštita u gradovima i selima eksponirala kao organ reda i sigurnosti. Njeni organi su, npr. u Zagrebu, krajem 1939. i početkom 1940, saradujući s redarstvom »mnogo učinili za pojačanje sigurnosti«, ali i u »nekim gradovima banovine Hrvatske«. Po selima HSZ je obavljala »redovito samostalnu službu javne sigurnosti«.⁵²⁾

Početakom 1940, u nekoliko većih mjesta na teritoriji Bosne, čiji su srezovi ušli u sastav novoformirane Banovine Hrvatske održani su skupovi, skupštine ili konferencije s ciljem osnivanja Hrvatske seljačke ili Građanske zaštite. U gradovima, na selima, svim kotarima sve je bilo u režiji Hrvatske seljačke stranke. Kotarska organizacija HSS-a u Derventi održala je 21. januara 1940. smotru u prisustvu 1200 — 1300 lica. Glavni zapovjednik HSZ, narodni zastupnik Đuro Đuka Kemfelja »jedini (je) govorio, razloživši prisutnima značaj HSZ, te način na koji se i kako ista organizuje«. Nakon ovog sastanka,

⁴⁹⁾ AIHRPH, VI, Inv. br. 2064; Sresko načelstvo u Mostaru — Banskog vlasti Banovine Hrvatske od 15. 12. 1939.

⁵⁰⁾ Arhiv Jugoslavije 14-27-70-683/4; kao i toliko puta do tada, s terena su nadređenim vlastima stizale vijesti da »...HSZ nema svojih pravila sa kojima bi bio regulisan njezin rad, nego ima samo 'vježbenik' koji je svojevremeno izdao g. Maček«. Navedeni slučaj je višestruko karakterističan. Činjenice da su »Pravila«, ipak, postojala i bila u »prometu«, da su i HSS i HSZ njihovom primjenom bili u ofanzivi; da vijesti sa terena, koliko god bile autentične, ne moraju biti i vjerodostojne, što ukazuje na potrebu, kad god je to objektivno moguće, poređenja, »provjere« dokumenata i — opreza kod korištenja i tumačenja.

⁵¹⁾ Kao prethodna bilješka.

⁵²⁾ *Jutarnji list* od 21. 1. 1940, str. 10.

»ostali su na užem sastanku samo funkcioneri HSS radi provedbe i organizacije HZ u srezu derventskom...«.⁵³⁾ U Kemfeljinom prisustvu održana je u Derventi skupština »radi osnivanja i građanske i seljačke zaštite za uži srez derventski«. Osnivači se, očito, nisu zadovoljavali osnivanjem Zaštite na užem području, nego su za 28. januar najavili skupštinu u Bosansom Brodu, »da bi se ova organizacija protegla na cijeli srez«. U prisutnosti oko 120 lica, skupštinu je otvorio Drago Glamočak, student medicine, komandant građanske i seljačke zaštite na teritoriji sreske ispostave. Komandant za uži derventski srez, Ivan Ćorić, »pročitao je uputstvo (za) organizaciju zaštite« i upoznao prisutne »kakva je dužnost iste«. Josip Cvetković »obrazložio je cilj zaštite i kakvim sredstvima zaštita ima da se služi...«. Interesantno je da se naglašavalo da »ni jedan od tih članova u ovom položaju ne smije poslužiti (se) ničim drugim samo što pravila i uputstva dozvoljavaju«, ali su »komandanti dobili određene ruke (da) kroz sva sela i širi srez... provedu organizaciju i izaberu onoliko ljudi koliko to uputstva propisuju.«.⁵⁴⁾

Osnutkom Banovine Hrvatske, reklo bi se, vodstvo HSS-a i HNP-a ostvarilo je, gledajući iz perspektive sopstvenih opredjeljenja, programa i djelovanja, tek prvi korak. Sve ostalo: državu, teritoriju, vodeću snagu HSS — HNP, sa svim legalnim i ilegalnim organizacijama, kao osnovne poluge novoformirane vlasti trebalo je daljom aktivnošću dograđivati. Ulaskom nekoliko srezova Bosne i Hercegovine u sastav Banovine Hrvatske (Brčko, Gradačac, Fojnica, Travnik), ti procesi se odvijaju na dva prostorna plana: prvi i glavni je onaj na području tih srezova, u okviru Banovine Hrvatske, a drugi je u selima i gradovima gdje su postojale seoske, mjesne, gradske i kotarske organizacije HSS-a i organizacije osnovane pod njenim patronatom.

Prema nekim izvorima, »Hrvatska seljačka i građanska zaštita« su organizirane u svim kotarevima Banovine Hrvatske, osim onih koji su ranije bili izvan primorske i savske banovine (Brčko, Travnik). U Derventi su, vidjeli smo, krajem januara izvršene sve predradnje za početak djelovanja HSZ, a sredinom marta je javno pisano da se »sad to radi i u travničkom kotaru«. U kotarevima kao što je travnički, razlika je bila u radu na osnivanju Zaštite na selu i u gradu. »Seljačka zaštita« organizirana je postepeno, a građanska u jednom danu!⁵⁵⁾ Bez obzira na brojne i značajne promjene, koje je sam po sebi uvjetovao mehanizam vlasti Banovine, odnosi između glavne poluge — vodilice pokreta (HSS) — i njenih organizacija su se odvijali u istim relacijama. U Travniku se podređeni odnos HGZ ogledao u tome što su pristupnice njenih članova trebalo da budu

⁵³⁾ AIHRPH, VI, Inv. br. 2077.

⁵⁴⁾ Ib., 2079.

⁵⁵⁾ Zapovjednik Zaštite za travnički kotar pozvao je preko 100 građana Hrvata »te im izložio šta je zapravo zaštita i koja joj je svrha nakon čega su prisutni ispunili pristupnice«. *Jugoslavenski list* 61,3 od 13. 3. 1940.

»pregledane od mjesne organizacije HSS«.⁵⁶⁾ Da želje i realije nisu, ponajčešće, bile u skladu, potvrđivalo se i na ovom području. Prve ličnosti HNP-a travničkog područja (zastupnik Matković, Budimirović i dr.), istina, čine određene napomene u cilju aktiviranja HSZ i ostalih organizacija, ali tek »nakon duge pauze od sedam mjeseci, (tj. formiranja Banovine Hrvatske — m.o.) održan (je) sastanak kotarske organizacije« u prisutnosti pomenutih, zatim »povjerenika Hrvatske seljačke zaštite Petra Perkovića, te 42 predsjednika i podpredsjednika mjesnih organizacija HSS, među njima sedam muslimana«.⁵⁷⁾

Prateći djelatnosti HSZ i zbivanja u njenim redovima na širem (hrvatskom) planu, pada u oči jedna vrlo značajna kvalitativna promjena. Dok su u prvoj fazi, nakon osnivanja, praktični potezi vođa i aktivnost baze ovoj odbrambenoj organizaciji HNP-a pribavili epitet da je »poluvojnička«, nakon nekoliko godina, tačnije već nakon prvih pola godine djelovanja u Banovini Hrvatskoj bezodvlačno je ocjenjivano da »Hrvatska seljačka zaštita ima potpuno vojnički karakter...«⁵⁸⁾ spac. T.I.). Vodstvo HSZ imalo je dalekosežne ciljeve s aktivnošću članova Zaštite, odnosno Garde. Da bi se djelatnost što efikasnije odvijala u duhu njenog transformiranog karaktera (od »poluvojničkog« do strogo »vojničkog«) i akcijama obezbijedio djelotvoran uspjeh, odlučeno je da se u Zagrebu osnuje časnička škola Hrvatske seljačke zaštite. Škola je ubrzo i otvorena — 10. januara 1940. Učesnici prvog časničkog tečaja, njih ukupno 97, »iz svih krajeva banovine Hrvatske... odazvali su se pozivu vrhovnog zapovjednika HSZ g. Đuke Kemfelje«. Pod vodstvom Zlatka Fabijaneca, zamjenika narodnog zastupnika i nadzornika HSZ, živjeli su »pravim... i potpunim vojničkim životom«.⁵⁹⁾ »Epizoda« s »časničkom« školom i

⁵⁶⁾ Ne samo taj završni čin, nego i cjelokupna aktivnost usmjerena u cilju osnivanja HSZ na ovom području nosila je pečat inicijativnosti HSS-a. U toku prve konferencije HSS-a, nakon uspostave Banovine Hrvatske, jedan od prvaka HSS-a, tog područja, Budimirović, u prisustvu preko 500 članova prve i druge mjesne organizacije HSS-a »tražio je da se, pored ostalih organizacija HNP-a »posveti naročita pažnja seljačkoj i građanskoj zaštiti...«. — *Jugoslavenski list* 56,3 od 7. 3. 1940.

⁵⁷⁾ *Ib.*, 96,3 od 24. 4. 1940.

⁵⁸⁾ Ocjena je »izvučena«, zacijelo, na osnovu tvrdnje poput one da su joj »svi članovi podvrgnuti željeznoj disciplini i u svakom pogledu ispunjavaju savjesno svoju dužnost« — *Jutarnji list* od 21. 1. 1940, str. 10.

⁵⁹⁾ Polaznici prvog tečaja za časnike HSZ, bez obzira na starost, za redovno zanimanje budili su se na znak trubača u 6.30 sati. Na komandu »zbor« su se svrstavali u redove, na »pozor« radili »tjelovježbu« do 7.30. Nakon zajutrnka, u 8.00 je počinjala redovita školska obuka i trajala do 12 sati, nakon čega je slijedio zajednički objed. Do 3 sata bilo je slobodno vrijeme, a nakon toga obuka, pa sat odmora i čitanje dnevne zapovijesti. Nakon večere i kraćeg odmora, »trubač daje znak za počinak« — baš kao u svakoj vojnoj jedinici ili kasanri — *Jutarnji list* od 21. 1. 1940; *Jugosla-*

tečajem samo je eklatantan primjer kursa vodstva HSS-a u pravcu transformacije HZS — jačanje njene »vojničke komponente«. To vodstvo se, očito, nije zadovoljavalo formalnim priznanjem postojanja Hrvatske seljačke zaštite, »hrvatske organizacije po vojnom uzoru«,⁶⁰⁾ koje je Maček isposlovaio prilikom službenog boravka kneza Pavla u Zagrebu sredinom januara 1940. Moglo bi se reći da su naponi za usavršavanje organizacije i djelatnosti Zaštite početkom 1940. bili intenzivirani spoznajom Mačeka i vodstva Stranke da ni vlada ni vojni organi nisu spremni da udovolje njihovim planovima i zahtjevima za drugačiju organizaciju vojske.⁶¹⁾ Iako su i do ovog vremena registrirani slučajevi prekoračivanja kompetencija HSZ, ove promjene su mogle samo da potenciraju taj trend. Istina, vodstvu Stranke i pokreta, dotično dr Mačeku, nije bilo, navodno, prijatno i on je neke pojave, kako je sam rekao, »restringirao« (vid. tekst uz bilj. 19), očito bez većeg uspjeha. Zaštitari su, sve češće, tako revnosno vršili svoju dužnost da su onemogućavali sprovođenje odluke i rješenja područnih zvaničnika. Sredinom marta 1940, »50-60 zaštitara u selu Prelogu, sreza livanjskog (omeli) su sudskog egzekutora i žandarmerijsku patrolu da izvrše sudsku odluku i oduzmu zaplijenjene stvari iz kuće Kasala Bože«. Dosta toga u djelatnosti HSZ uoči i nakon Sporazuma vezivalo se za izbor i početak rada Hrvatskog sabora. Ovom prilikom, navodno, članovi HSZ izjavili su egzekutoru da se mogućnost oduzimanja stvari odgađa do tog čina. Da bi se izbjegao incident (upotreba oružja) i egzekutor i patrola »obustavili su uredovanje i napustili selo«, što je samo za sebe ukazivalo na ulogu i autoritet zaštitara na tom području. Ko je iza svega stajao vidjelo se iz naredjenja sreskom načelstvu u Livnu da se »odmah« pozovu »lokalne vođe HSS i HSZ«, narodni zastupnik Čelan, da se isti upozore na naredbu bana, te da sreski u Livnu posreduje kod istih u cilju »da se zakoni poštvaju, a osobito sudske odluke«. ⁶²⁾ Organizacije zaštitara pojavljivale su se na nekim skupovima, koje je organizirala HSS, u ulozi učesnika zvanicnog »ceremonijala«. Tako su ministra bez portfelja, Barišu Smoljana, u Stocu dočekali »zaštitari«. ⁶³⁾ O sličnim pa i još bizarnijim aktivnostima odgovornih prvaka i vođa HSZ u drugim krajevima (koje su ne samo tangirale, nego narušavale prijeko potreban sklad

venski list 32,3 od 8. 2. 1940; Generalni konzul Italije u Zagrebu, Đovano Gobi, u drugom po redu izvještaju o posjeti kneza Zagrebu, pišući o namjerama Mačeka da učvrsti vlastite pozicije u Banovini, između ostalog »putem bolje organske i tehničke organizacije hrvatskih formacija vojničkog tipa«, javljao je da je »aktualno otvaranje jedne škole s vojnim obrazovanjem za pripremu oficira Seljačke zaštite, uz to još i početno naružavanje same Seljačke zaštite«. — B o b a n, Maček i politika... II, 160.

⁶⁰⁾ B o b a n, Maček i politika HSS... II, 159.

⁶¹⁾ I s t i, str. 177/178.

⁶²⁾ AIHRPH, VI, Inv. br. 2097.

⁶³⁾ *Jugoslavenski list* 78 od 3. 4. 1940.

odnosa sa vojskom, npr.), obavještavana su, od strane banske vlasti Banovine Hrvatske, sva sreska načelstva.⁶⁴⁾

Promjene koje su izazvane Sporazumom u svim segmentima stvarnosti Banovine održavale su se kako u organizaciji, tako i u djelatnostima Hrvatske seljačke zaštite. Osjećaj da djeluje na »svojoj«, hrvatskoj teritoriji, da brani »svoje« selo i grad bio je onaj faktor koji je vodećim strukturama te zaštitne organizacije, grupama i pojedincima davao i dizao važnost u sopstvenim očima. Uopšte, taj oblik aktivnosti odgovarao je primitivnom shvatanju »zaštitne« funkcije HSZ ili HGZ. Time bi se mogla dijelom objasniti i pojava da su zaštitari članstvo u HSZ, i pored ilegalnog karaktera njene djelatnosti, pretpostavljali nekom drugom obliku djelovanja pokreta. A kada se jedanput okusila vlast, onda je teško bilo kontrolirati granice djelovanja. Koji sve i kakvi su, zapravo, bili motivi promjene mjesta i uloge HSZ, koja je aktuelizirana u drugoj polovini 1940, nije poznato, ali da je bila aktuelna zabilježeno je i na bosanskim prostorima.⁶⁵⁾

Ton promjenama davali su posebno oni pojedinci, grupe i dijelovi koji su sve više i naglašenije zauzimali istaknutije pozicije više u odbrambenoj (HSZ—HGZ) nego u političkoj organizaciji HNP-a — HSS-u. Njihov vojnički habitus (izgleda, duhovna konstitucija, činovi) naglašenije je potiskivao njihovo političko uvjerenje kao članova HSS-a. Vodeće ličnosti tog kruga češće su, nakon 26. 8. 1939. regrutirane među onima koji su svaku pomisao, a kamoli pokušaj dogovaranja (s režimom—vladom, Srbijom, Beogradom) smatrali izdajom njihove »samostalne nezavisne Hrvatske«. U kratkom periodu, HSZ je postala relativno vrlo brojna, sve manje »poluvojnička«, a sve više »vojna« organizacija, u kojoj je krajem 1940. bilo već oko 200.000 pripadnika. U Banovini Hrvatskoj na meti su se našli ne samo razni »nepoćudni« nego i mačekovci, posebno oni koji su imali ma kakvu vezu s komunistima, bilo kao simpatizeri, bilo kao članovi.⁶⁶⁾ Unutar HSS-a započela je složena diferencijacija koja je imala »dviije razine«: u odnosu na samu HSS i »unutar same stranke«.⁶⁷⁾ Val promjena zahvatio je sve organizacije pokreta, koje je HSS neposredno

⁶⁴⁾ Jedan takav slučaj drastičnog prekoračenja kompetencija HSZ desio se na putu Varaždin — Vinica, kada su zaštitari zaustavili dva vojnička kamiona s najvišim oficirima (dva generala, s pukovnikom, majorom i poručnikom) i tražili isprave, odnosno odobrenja za vožnju. Ovaj i slični postupci HSZ ocjenjivani su ne samo kao neoportuni, nego i nedozvoljeni, jer su mogli »da izazovu nepotrebne trzavice i objašnjenja...«. Ib., Inv. br. 2083.

⁶⁵⁾ *Jugoslavenski list* 253,3 od 25. 10. 1940.

⁶⁶⁾ »Teror Zaštite bivao je sve jači saobrazno infiltraciji frankovaca u redovima HSS-a. Upravo tada ta milicija seljačkog pokreta, izrasla je u značajni ne samo represivni nego i politički činilac koji se sve više osamostaljšivao u odnosu na vođstvo HSS« — Hrabak, o. c., 198.

⁶⁷⁾ Boban, Maček i politika HSS... II, 178-179.

i direktno osnivala, organizirala i usmjeravala unutar pokreta,⁶⁸⁾ ergo i Zaštitu na selu i Gardu u gradu. Okus vlasti koju su osjetili pojedini zapovjednici jedinica Zaštite natjerao je i samog Mačeka da učini stanovite »napore da organizacije Zaštite podvlasti«.⁶⁹⁾

Uz sve vidnije skretanje udesno od linije na kojoj je i osnovana, s naglašenim fašistoidnim tendencijama (vid. tekst bilježaka 40, 44) što su se u posljednjoj godini dana ispoljile u zaštitnoj organizaciji HNP-a, potenciran je taj kurs, posebno ponašanje, stavovima i izjavom vodećih ljudi HSZ — dr Mačeka i dr Košutića u, zacijelo, kako za hrvatski, tako i ostale jugoslovenske narode, najsudbonosnijem vremenu.

Dok je doskora »vođa« HNP-a, sa svojim najbližim saradnicima, očito, gubio kontrolu nad tim, sve očito manjim razlikama u ponašanju svojih zaštitara i frankovačkih pojedinaca i grupa u periodu njihovog, pod protektoratom nacista, ulaska u Zagreb i nakon proglašenja tzv. Nezavisne Države Hrvatske (10. 4. 1941), odbrambeni redovi HSZ su, uz njihovu i prećutnu i javnu saglasnost, »na pojedinim mjestima pomagali ustašama pri razoružanju nekih jedinica jugoslovenske vojske u bijegu, a nešto kasnije su pripadnici te iste Zaštite aktivno sudjelovali kao 'Hrvatski zaštitni lovci' u akcijama ustaša u Bosni«. Tako je ova osobena organizacija HNP-a više nego i jedna druga, »podređivši se vođstvu ustaša postala srž i prvi oslonac Kvaternik—Pavelićeve strahovlade posle proglašenja NDH«.⁷⁰⁾

* *
*

Formirane kao poluvojničke ilegalne organizacije, Hrvatska seljačka zaštita i Garda imale su u odnosu na HSS i tzv. hrvatski narodni (seljački) pokret specifičnu ulogu. Na početku prve od dvije faze djelovanja, dok ostale organizacije pomenutog neformalnog pokreta nisu počele da djeluju (Seljačka sloga, Gospodarska sloga, Hrvatski radnički savez), njihova aktivnost sadržavala je neke od karakteristika koje su ukazivale na funkciju sličnih organizacija drugih

⁶⁸⁾ Čini se da je u formulaciji dr Boban o djelovanju HSS prije Sporazuma od 26. avgusta 1939, kad se »oko nje okupio širok pokret, u kome je predominantnu ulogu imalo hrvatsko pitanje«, sadržan »lapsus calami«, jer je Maček s vodstvom, mislim, »organizirao« i HRSS i obje Sloge i obje Zaštite — Maček i politika HSS... II, 178.

⁶⁹⁾ Zdravko Krnić, analizirajući promjene u Stranci i Zaštiti pred rat, zaključuje da »rukovodeći kadar« Zaštite »povećava vlast«, da su pripadnici Zaštite morali naredjenja zapovjednika jedinica izvršiti »bez pogovora«. Posljedice u metodu rada su evidentne, pa se »Metod političkog uvjeravanja sve više potiskuje i u HSS, a zamjenjuje ga metod naredaba i zapovijedanja«. — Prilog izučavanja društveno političkih prilika u Slavoniji pred aprilski rat 1941, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* br. 6/1968, str. 6.

⁷⁰⁾ *Politika*, od 10. 9. 1980, str. 16.

političkih stranaka (osiguravanje stranačkih skupova). Ubrzo se skala odbrambenih akcija širi, pa se usmjerava ne samo prema ortodoksnim protivnicima s lijeva i s desna (komunistima i četnicima), političkim suparnicima, nego i prema predstavnicima režima (žandarmeniji, državnim službenicima).

Obrazovanjem Banovine Hrvatske, tj. u drugoj fazi, Zaštita i Garda doživljavaju višestruku transformaciju. Kao što matica — HSS — posatje stranka režima, tako se i djelatnost zaštitara početkom 1940. formalno legalizira. Organizaciono usavršavanje Zaštite utiče na sve naglašenije prisustvo vojnih elemenata (pješađijska, konjička, motorizovana i obavještajna odjeljenja). Opšte nacionalno-političko i socijalno stanje sredina u kojima djeluje HSS, odnosno organizacije hrvatskog narodnog pokreta karakterizira sveopšte raslojavanje, a u Zaštiti i Gardi svojevrсна diferencijacija. Elementi nezadovoljni kompromisnom politikom sporazuma (u njenim redovima poznati kao frankovci) toliko uzimaju maha da izmiču samom vodstvu Stranke i dr Mačeku. Tok događaja u Evropi, Jugoslaviji i Hrvatskoj uticao je na proces koji je konkretne sadržine i forme ispoljio uoči i nakon šestoaprilske katastrofe 1941.

Osnivanje, djelatnost, specifična organizacija, namjena i transformacija Zaštite na tlu Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koliko ukazuju na specifikum jedne od organizacija »hrvatskog narodnog pokreta«, još više ukazuju na značaj procesa ne samo unutar HSS-a i markiraju pojavu novog ustaškog pokreta, koji će uskoro aktivno i otvoreno stupiti na scenu zbivanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Tomislav Išek

THE CROAT PEASANT DEFENCE AND THE CROAT NATIONAL GUARD — THE TWO HALF-MILITARY ORGANIZATIONS OF THE CROAT PEASANT PARTY

Summary

Conceived as half-military illegal organizations, the Croatian Peasant Defence (Hrvatska seljačka zaštita) and the Croatian Peasant Guard (Hrvatska seljačka garda) had, in relation to the Croat Peasant Party (HSS) and the so-called Croatian People's Movement, a specific role. At the beginning of the first stage of their activity (1935-36), they displayed some characteristics which were common with some other political parties. Soon the scale of defensive actions was widened and directed not only against their orthodox opponents from right and left (communists, četniks), or political rivals, but also against the representatives of the regime (i.e. gendarmierie, state administration).

With the creation of Hrvatska banovina, i.e. the Banate of Croatia, (August 26, 1939), i.e. in the second stage, the Defence and the Guard underwent multiple transformation. Just as the Croat Peasant Party became a regime party, so also the activity of the members of the Defence was formally legalized at the beginning of 1940. The organizational streamlining of the Defence reveals an ever more stressed presence of military elements. The national-political and social state of affairs in places where the Croat Peasant Party was active is characterized by a total stratification, while inside the Defence and the Guard a differentiation sui generis takes place. The elements who were not satisfied with the compromising policy of the treaty (Frankovci) got so self-willed that they escaped the control of the Party leadership. The sequence of events in Europe, in Yugoslavia and in Croatia affected the process which manifested its concrete form and content on the eve of and after the catastrophe of April 6, 1941.

Izvorni
naučni rad

UDK 940.53/.54 (497.15) »1941/1942«

Rasim Hurem

NARODI BOSNE I HERCEGOVINE PREMA USTANKU 1941—1942.*)

Zbivanja i događaji u Bosni i Hercegovini u toku ustanka i NOR-a određivali su brojni faktori: istorijski, ekonomski, socijalni, nacionalni, vjerski, politički, psihološki i dr. Tome treba dodati da su Bosnu i Hercegovinu okupirale dvije okupacione sile i da je ona bila podijeljena na dva okupaciona područja. Svi ti faktori nisu u svim krajevima Bosne i Hercegovine djelovali istim intenzitetom, niti istim rezultatima. Istoriografsko izučavanje ustanka i NOR-a u Bosni i Hercegovini obavezuje da se navedeni faktori uzimaju u obzir. Čini se da su nacionalni i konfesionalni odnosi u Bosni i Hercegovini imali najviše uticaja na zbivanja i događaje. Namjera mi je

*) Tekst pod ovim naslovom je dio rukopisa: Istorija naroda Bosne i Hercegovine 1941—1945. Taj rukopis je pokušaj uopštavanja dosadašnjih naučnih istraživanja koja nisu potpuna, naročito u oblasti socijalne, ekonomske i kulturne istorije. U okviru svakog naroda — srpskog, muslimanskog, hrvatskog — postojala je socijalna slojevitost, djelovalo je više segmenata građanske politike, kao i raznovrsna propaganda, pored opštih postojali su i lokalni uslovi koji su određivali drukčiji odnos prema zbivanjima itd. Ukratko, narodi su se ponašali kao cjeline, ali u okviru svakog naroda su postojala i različita ponašanja. Budući da nisu izvršena sva prethodna istraživanja, ovo uopštavanje se ograničava na položaj i ponašanje pojedinih naroda, ne ulazeći u sveukupnu razuđenost istorijskog zbivanja. Zato ono nema karakter sinteze u pravom smislu riječi. Za to su potrebna daljnja naučna istraživanja.

Ovaj tekst, izdvojen iz cjeline rukopisa, može da izgleda nepotpun. Više pitanja koja se postavljaju u vezi sa sadržajem ovog teksta obrađeno je u drugim poglavljima Istorije naroda Bosne i Hercegovine 1941—1945.

da u ovom radu, na osnovu raspoložive literature i izvora, prikažem kako su se ti odnosi izražavali prema ustanku 1941—1942.

*

Bosna i Hercegovina je višenacionalna zemlja u kojoj žive tri naroda — Srbi, Hrvati i Muslimani — i više narodnosti. Ovi narodi i narodnosti imaju svoju istoriju i svoju kulturu. Istorijsko nasljeđe ovih naroda sadrži njihove zajedničke karakteristike, kao i njihove posebnosti. Razlike među narodima i na njima zasnovane protivrječnosti bazirane su, prije svega, na vjerskoj podjeli, koja je u prošlosti podsticana i u kulturnom i u političkom smislu. Politički život u Bosni i Hercegovini odvijao se sve do drugog svjetskog rata na nacionalno-konfesionalnoj osnovi, što je doprinijelo da se razvije osjećaj podvojenosti i da se vjerski i nacionalni odnosi u ovoj zemlji tokom decenija prilično zaoštre. Tome je doprinijela i činjenica da je Bosna i Hercegovina u najnovijoj istoriji, naročito između dva svjetska rata, bila područje interesa srpske i hrvatske građanske klase i, s tim u vezi, područje uticaja srpske i hrvatske građanske politike vođene izvan Bosne i Hercegovine. Političke strasti nagomilane u prošlosti dostigle su vrhunac poslije okupacije 1941. Glavne dvije okupacione sile su razbile Jugoslaviju i u njoj dovele na vlast kvinsliške režime. Obje su u svom okupacionom području vodile politiku koja je odgovarala njihovim interesima, a koja nije u svemu, pa ni u pogledu odnosa prema narodima i narodnostima u Bosni i Hercegovini, bila identična.

Okupacijom Jugoslavije i raspadom jugoslavenske države Bosna i Hercegovina je ušla u okvir Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Položaj naroda i narodnosti u toj državi, odnosno u Bosni i Hercegovini, nije bio isti. Hrvati i Muslimani su od strane ustaškog režima tretirani kao državotvorni elemenat. Pritom, Muslimanima nije priznavana etnička posebnost, već su tretirani kao dio hrvatskog naroda. Da bi ih pridobio za svoju politiku ustaški režim se dodvoravao Muslimanima i izražavao »mišljenje« da su oni najčistiji dio hrvatskog naroda. U odnosu prema Srbima ustaški režim je ispoljio ekstremni nacionalizam i velikohrvatski šovinizam i to u njihovim najdrastičnijim oblicima. U stvari, srpski narod je bio izložen planskom uništenju. Protiv njega je bila usmjerena snažna antisrpska propaganda, zabranjeno mu je da se služi ćirilicom, pravoslavne crkve su zatvorene i demolirane, a pravoslavni sveštenici hapšeni i progonjeni, pravoslavci su prisilno prekrštavani i prevođeni na rimokatoličku vjeru, Srbima je ograničavano pravo kretanja u mjestima boravka, Srbi su otpušteni iz službe, srpske trgovačke radnje i drugi privredni objekti su oduzimani od njihovih vlasnika i davani na upravu ustaškim povjerenicima, ugledniji Srbi (industrijalci, trgovci, posjednici, sveštenici i intelektualci) progonjeni su i hapšeni. Čitav srpski narod je bio izložen nasilju, pljački i paljevinama,

od njega se zahtijevalo da se seli iz NDH, a počev od juna mjeseca bio je izložen i masovnim ubistvima. Ta ubistva su u toku 1941. vršena u svim krajevima Bosne i Hercegovine, a naročito u Hercegovini i Bosanskoj krajini. Slično tome, slijedeći program i praksu njemačkih nacista, ustaše su terorisali, pljačkali i ubijali Jevreje i Rome. Takođe, terorisali su, progonili i ubijali pojedince i grupe, progresivne ljude, na prvom mjestu komuniste i antifasiste, bez obzira na to kom narodu su pripadali.¹⁾

Naslijeđeni odnosi iz prošlosti i različit položaj naroda i narodnostirodnosti u uslovima okupacije i ustaškog terora i zločina uticali su da odnos naroda Bosne i Hercegovine prema ustanku u početku nije bio isti.

Neslaganje i nezadovoljstvo srpskih i nekih muslimanskih građanskih političara zavođenjem ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini, zatim pokušaji nekih predstavnika srpskog naroda, uglavnom iz reda građanskih političara, da i u okviru NDH pronađu mogućnost egzistencije i opstanka srpskog naroda, nisu dali nikakve rezultate.²⁾ Izložen pritiscima i suočen sa opasnošću uništenja, sa tradicijom buna i ustanaka protiv osmanske i, kasnije, austrougarske uprave, spreman da se opredijeli za narodnooslobodilačku borbu, a uz to ohrabren i neposredno zahvaćen radom KPJ na pripremanju ustanka, srpski narod u Bosni i Hercegovini, na prvom mjestu onaj na selu, pružio je otpor ustašama, a u istočnoj Hercegovini je pružio oružani otpor širih razmjera (tzv. junski ustanak). Vijest o napadu nacističke Njemačke na SSSR stvarala je borbeno raspoloženje u srpskim selima i doprinijela podizanju srpskog naroda. Tradicionalna simpatija srpskog seljaka prema velikoj pravoslavnoj Rusiji i vjera u snagu velike radničko-seljačke države davali su nadu u uspjeh ustanka. Junski ustanak u istočnoj Hercegovini je poslije 22. juna dobio na snazi i intenzitetu. KPJ je u to vrijeme provodila neposredne pripreme za ustanak. Na drugoj strani, ustaše su otpočeli masovne zločine nad nuđežnim srpskim stanovništvom. U takvim uslovima oružana borba je bila jedini izlaz za srpski narod.³⁾ On se

¹⁾ Vidi: Pero Morača, Jugoslavija 1941, Beograd 1971, 55—56; Dr Veseljko Huljić, O uslovima otpora i oružane borbe i odnosima snaga u Bosni i Hercegovini 1941. godine, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1973, 116; Dr Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatske 1941—1945, Zagreb 1977, 158—187, 225—230, Moni Finči, Jevreji Bosne i Hercegovine (1878—1945), u: *Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1978. do 1945. godine*, Sarajevo 1978, 1088—1096 — rukopis.

²⁾ Rasim Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVI/1965, 197—198; Dr Zdravko Antonić, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, Beograd, 1973, 51, 238.

³⁾ Vidi: Dušan Lukač, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, br. 4, 474; Isti, Garancija nacionalne ravnopravnosti preduslov

u velikom broju odazvao pozivu KPJ na ustanak. I tamo gdje KPJ nije imala većeg uticaja, gdje nije bilo njenih organizacija i gdje nisu bile izvršene organizacione i političke pripreme (područje Srebrenica — Bratunac — Drinjača, oko Han-Pijeska, oko Kalinovika, na Trebavi, u gotovo cijeloj srednjoj Bosni, oko Mrkonjić-Grada, Glamoča i Kupresa, u srezovima Sanski Most, Ključ i, dijelom, Bosanska Krupa) srpski narod se laćao oružja i polazio u ustanak.⁴⁾ Tamo gdje je ustaški režim prema srpskom stanovništvu u početku (juli-avgust) bio nešto tolerantniji, npr. u sjevernom dijelu Bosne (Lijevče Polje, prnjavorska župa i Posavina), gdje je režim želio da se snabdijeva žitom i ostalim namirnicama, gdje je uticaj KPJ prije rata bio neznatan i gdje su pripreme ustanka bile nedovoljne, u to vrijeme je vladao »relativan mir«.⁵⁾

I pored navedenih lokalnih razlika, može se reći da je ustanak 1941. pokrenuo veliki dio srpskog stanovništva.⁶⁾ Jedna od karakteristika ustanka, bez obzira na nastojanje KPJ da ustanku još od njegovog početka da opštenarodni karakter, bila je ta da je ustanak, što se tiče seljaštva, počeo, uglavnom, kao oružani otpor srpskog naroda, u kome je učešće muslimanskog i hrvatskog seljaštva bilo malobrojno.⁷⁾ U gradovima, gdje je uticaj KPJ bio snažniji, razvijao se narodnooslobodilački pokret, koji je u istoj mjeri okupljao pripadnike i srpskog, i hrvatskog i muslimanskog naroda. Dio pripadnika NOP-a u gradovima je u toku 1941. godine napustio gradove i otišao u ustanak, zašta su ih opredijelile ideje narodnooslobodi-

uspjeha u Bosni i Hercegovini 1941. godine, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 260; Nevenka Bajić, O značaju moralnog faktora u ustanku naroda Bosne i Hercegovine 1941. godine, u: *Naučni skup Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini — Povodom 50-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije 6. i 7. novembra 1969*, Sarajevo 1970, 211—212; P. Morača, n. dj., 280—281; Enver Redžić, Političko jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine u svjetlu ustanka 1941, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 28; Avdo Humo, Moralne i političke pretpostavke za ustanak 1941. godine, na istom mjestu, 102—103; Rodoljub Čolaković, Borba KPJ za jedinstvo ustaničkih snaga i proširenje baze ustanka u istočnoj Bosni 1941. godine, na istom mjestu, 189; Đorđe Piljević, Hercegovina 1941. godine, na istom mjestu, 227, 229; Diskusija Osmana Karabegović, na istom mjestu, 672; *1941—1942. u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, knj. 1, Beograd 1975, 30; knj. 10, Beograd 1975, 104; »*Oslobodenje*«, 7. januar 1977; Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, tom III, knj. 2, Sarajevo 1953, 140 (nadalje: Arhiv SK BiH, III-2, 140).

⁴⁾ Dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967, 474; P. Morača, n. dj., 270, 281—282; Dr Z. Antonić, n. dj., 239; R. Čolaković, n. čl., 188; *1941—1942. u svjedočenjima učesnika NOB-e*, knj. 1, 30.

⁵⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 129—132.

⁶⁾ Dr D. Lukač, *Garancija nacionalne ravnopravnosti...*, 260.

⁷⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 475—476; Đorđe Piljević, *Neke specifičnosti razvoja ustanka u Hercegovini 1941. godine*, JIC br. 3—4/1968, 155; P. Morača, n. dj., 280, 282; Dr Z. Antonić, n. dj., 238; R. Čolaković, n. čl., 189.

lačkog rata i socijalističke revolucije. I pored toga »faktor ugroženosti i neizvjesnosti« je snažno motivisao odlazak u ustanak, zbog čega je među onima koji su napuštali gradove i odlazili u ustaničke jedinice, izuzimajući grad Mostar, bilo najviše pripadnika srpskog naroda.⁸⁾

Položaj bosanskohercegovačkih Hrvata i Muslimana u NDH bio je znatno drukčiji. Oni, uglavnom, nisu bili pogođeni propašću Kraljevine Jugoslavije u kojoj su njihova nacionalna prava bila znatno uskraćivana (Hrvati), odnosno potpuno negirana (Muslimani). NDH im je obećavala »bolje uslove života«.⁹⁾ Ta obećanja su pobudila izvjesnu nadu u novu državu. Relativno široki slojevi hrvatskog naroda su, u početku, prihvatili novostvorenu NDH i vjerovali da ona predstavlja njihovu »slobodnu nacionalnu državu«, kao i da će osnivanjem NDH biti zadovoljeni ekonomski i određeni politički zahtjevi hrvatskog naroda. U ovom smislu, snažan uticaj na hrvatski narod vršili su hrvatska građanska politika (desno orijentisani krugovi), dio katoličkog klera i dio građanske inteligencije, koji su prihvatili ustašku državu kao ostvarenje svojih političkih ciljeva.¹⁰⁾ Taj uticaj, naročito uticaj katoličkog klera, bio je najveći u zapadnoj Hercegovini (ovdje se ne misli na gradove u dolini Neretve). U zapadnoj Hercegovini je živjelo, uglavnom, samo seosko stanovništvo i to na sitnom seljačkom posjedu. Baveći se pretežno uzgojem duhana i vinove loze, to stanovništvo je između dva rata bilo pogođeno niskim monopolskim cijenama duhana i niskim cijenama vina. S obzirom na takav svoj položaj i s obzirom na odnos centralne vlasti, državnih ustanova i policijskog aparata prema njemu, stanovništvo zapadne Hercegovine je bilo opoziciono raspoloženo. Ono je slijedilo politiku HSS-a, a faktički je bilo pod velikim uticajem konzervativnog katoličkog klera. Stanovništvo zapadne Hercegovine je bilo izloženo uticaju frankovačke i ustaške ideologije. KPJ u godinama pred drugi svjetski rat u ovom kraju, izuzev u Ljubuškom i okolini (Bijaca, Vitina, Grab, Klobuk i dr.), nije imala svoja uporišta.¹¹⁾

Muslimanski narod, uzet u cjelini, dočekao je osnivanje NDH sa dosta rezerve i neizvjesnosti. On je imao veoma loša iskustva s Kraljevinom Jugoslavijom, zbog čega su se stariji Muslimani prisjećali Austro-Ugarske Monarhije kao države reda i mira. Nepoznavajući prirodu

⁸⁾ Dr V. Huljić, n. čl., 114—116; Nevenka Bajić, Prilog proučavanju socijalne strukture stanovništva u Bosni i Hercegovini prije rata i učešća pojedinih socijalnih kategorija u ustanaku 1941. godine, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 159—160.

⁹⁾ Dr D. Lukač, *Garancija nacionalne ravnopravnosti...*, 260; Diskusija O. Karabegovića, 673.

¹⁰⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 477; E. Redžić, n. čl., 28; A. Humo, n. čl., 104; R. Colaković, n. čl., 190; Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 72—74, 314.

¹¹⁾ P. Morača, n. dj., 55; Diskusija mr Đorđa Piljevića, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 685—686; Todo Kurtović — Nedo Parežanin, *U borbi za slobodu, Narodnooslobodilački ustanak i revolucija u Hercegovini — Kritički osvrt i prilog analizi zbivanja*, Sarajevo 1977, 84—85, 87—89, 107—108, 229—231; *Hercegovina u NOB*, Beograd 1961, 11—12, 14, 22, 215; *1941—1942. u svjedočenjima učesnika NOB-e*, knj, 10, 107.

i ciljeve nacističkog Trećeg Rajha, vjerovali su da on može da nastavi tradiciju Austro-Ugarske Monarhije. A budući da je Treći Rajh stajao iza NDH, njima je ta nova država izgledala kao moguće rješenje. Međutim, ogromna većina Muslimana, koja je živjela u iščekivanju, nije prihvatila ustašku državu kao svoju državu.¹²⁾ Ustašama su prišli jedan dio muslimanskih građanskih, desno orijentisanih ili prohrvatskih političara i manja grupa intelektualaca. Za ovim političarima je pošao jedan broj Muslimana, čiji je osnovni motiv bio materijalni prosperitet i koristoljublje, a kod nekih i društveni prestiž.¹³⁾

Ustaše, pošto su došli na vlast, trudili su se da pridobiju Hrvate i Muslimane i u skladu s tim podešavali su svoju politiku. Između ostalog, Hrvatima i Muslimanima su obećavali da će im dati srpsku zemlju, kuće, stoku i ostalo,¹⁴⁾ a Muslimanima, bivšim zemljoposjednicima, kojim je agrarnom reformom poslije 1918. oduzeta zemlja i data u vlasništvo Srbima, obećavano je da će im se zemlja vratiti ili da će im se za oduzetu zemlju dati »pravедna« naknada.¹⁵⁾ Preseljenje Potpredsjedništva vlade NDH iz Zagreba u Banju Luku, početkom maja 1941, i obećanje da će uskoro i neka ministarstva, a zatim i cijela vlada NDH preseliti u Banju Luku, činjeni su, po svoj prilici, zato da bi se istakao značaj Bosne i Hercegovine u okviru NDH i da bi se na taj način Muslimani Bosne i Hercegovine pridobili za ustašku NDH. S druge strane, Muslimani i Hrvati, mada nisu bili pošteđeni ustaškog terora i zločina, nisu u 1941. godini bili izloženi masovnim zločinima ustaša, kao što su bili izloženi Srbi. Opasnostima fizičkog istrebljenja bili su izloženi jedino oni Hrvati i Muslimani koji su na bilo koji način ispoljavali antiokupatorsko i antiustaško raspoloženje. Objektivno, položaj Muslimana i Hrvata bio je takav da ih u početku »nije gonio na ustanak«. Mada su otpor srpskog naroda ustaškim zločinima smatrali razumljivim i opravdanim, za njih je ustanak u blizini njihovih sela »značio uznemirenje i opasnost«.¹⁶⁾

Ustanci 1941. nisu bili politički izdiferencirani. Među njima, naročito u onim dijelovima Bosne i Hercegovine u kojima nije bilo organizacija KPJ i gdje je politički uticaj te partije bio slab, nalazili su se i uticajni ljudi, pristalice i tumači ideja srpskog nacionalizma. Oni i njihovi sljedbenici nisu prihvatili liniju NOP-a, koja je podrazumijeva-

¹²⁾ R. Hurem, n. čl., 195—196; E. Redžić, n. čl., 28; A. Humo, n. čl., 103; Diskusija Uglješe Danilovića, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 665.

¹³⁾ Vidi: Dr Dušan Lukač, Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji, Banja Luka 1968, 101—102; P. Morača, n. dj., 54; Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 197—198; *Istočna Bosna u NOB-u 1941—1945. — Sjećanja učesnika*, prva knjiga, Beograd 1971, 19; *Podgrmeč u NOB, Jedinstvo fronta i pozadine — Zbornik sjećavanja*, knj. treća, Beograd 1972, 6—7; *1941—1942. u svedočenjima učesnika NOB-e*, knj. 10, 105.

¹⁴⁾ Dr Z. Antonić, n. dj., 240.

¹⁵⁾ Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 199—200; Diskusija mr Đ. Piljevića, 685.

¹⁶⁾ P. Morača, n. dj., 132; E. Redžić, n. čl., 28; R. Čolaković, n. čl., 190; *Hercegovina u NOB*, 26.

la ravnopravnost i saradnju Srba, Hrvata i Muslimana u borbi protiv okupatora i ustaša, već su osnovni smisao ustanka vidjeli u borbi protiv Muslimana i Hrvata, u borbi za »srpsku Bosnu«, u borbi »za kralja i obnovu Monarhije«. Po pravilu, ovi ljudi su zauzimali komandne položaje u ustaničkim jedinicama i vršili su snažan uticaj na ustanike.¹⁷⁾ Zato je stav ustanika prema Muslimanima i Hrvatima u relativno dosta slučajeva bio takav da je otežavao njihovo pristupanje ustanku. Događalo se da ustanici ispoljavaju mržnju i neprijateljsko držanje prema Muslimanima i Hrvatima, da pljačkaju i pale muslimanska i hrvatska sela i gradove, da vrše teror i pojedinačna ubistva, a mjestimično (Bileća, Kulen-Vakuf) i masovne zločine nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom. Takođe, događalo se da odbijaju saradnju s Muslimanima i Hrvatima u bilo kom vidu.¹⁸⁾ Mada ove pojave nisu bile karakteristične za ustanak u cjelini, problem odnosa ustanika prema Muslimanima i Hrvatima je postojao.

Navedeni faktori su otežavali i usporavali uključ enje muslimanskog i hrvatskog seoskog stanovništva u ustanak, naročito u njegovom potčeku. Drukčije je bilo s Muslimanima i Hrvatima iz gradova (Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Prijedor, Tuzla, Bijeljina, Brčko, Travnik, Zenica, Livno i druga veći mjesta), gdje je, kao što je rečeno, uticaj KPJ do rata bio znatno veći nego na selu i gdje se u godinama pred drugi svjetski rat razvijao revolucionarno-demokratski pokret. Taj pokret je obuhvatio radništvo i druge slojeve stanovništva, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Poslije okupacije, u gradovima se pod vodstvom KPJ vodila borba protiv okupatora i ustaša i razvijao narodnooslobodilački pokret, koji je bio pokret svih naroda Bosne i Hercegovine.¹⁹⁾ Mada je u grado-

¹⁷ Dr D. Lukač, *Garancija nacionalne ravnopravnosti...*, 261.

¹⁸) Vidi: Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 104, 190—194; Isti, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 225, 229; Isti, *Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a*, 474—475; P. Morača, n. dj., 283—284; Ivan Božić i drugi, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 477; Nevenka Bajić, *Neke karakteristike NOP-a u Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine*, u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*, Beograd 1974, 68; Avdo Humo, *Godine iskušenja i podviga*, Beograd 1977, 78; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 25, 34—36; *Hercegovina u NOB*, 32, 137—140; *Podgrmeč u NOB*, knj. treća, 90—91; *Sarajevo u revoluciji*, tom treći, Sarajevo 1979, 149; Derviš Sušić, *Parergon (Bilješke uz roman o Talu)*, Sarajevo 1980, 170; *Arhiv SK BiH*, tom III, knj. 1, Sarajevo 1952, 67—77 (nadalje: *Arhiv SK BiH*, III-1, 67—77).

Navedeno djelo D. Sušića sadrži neke podatke koje sam u ovom radu koristio. To djelo, uzeto u cjelini, naročito neka autorova tumačenja i zaključivanja, ne bi mogla da izdrže ozbiljnu naučnu kritiku, te ih treba uzeti s rezervom.

¹⁹) Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 480; Dr Z. Antonić, n. dj. 235—236; R. Čolaković, n. čl., 189; *Diskusija U. Danilovića*, 666; *1941—1942. u svedočenjima učesnika NOB-e*, knj. 17, Beograd 1975, 364.

vima, gdje je živjelo radništvo, snažno djelovala socijalno-revolucionarna motivacija opredjeljenja za ustanak i narodnooslobodilački pokret, NOP u gradovima je okupljao sve slobodoljubljive i borbene ljude i postepeno vezao za sebe široki krug gradskog stanovništva.²⁰⁾ I »mnogi viđeniji ljudi osobito među Muslimanima, koji se nisu mirili sa ustaškim zločinima, približili su se komunistima, jer su u njima vidjeli jedinu organizovanu snagu otpora.«²¹⁾ U raznim aktivnostima NOP-a u okupiranim gradovima, u 1941. godini, učestvovao je »znatan dio muslimanskog i hrvatskog građanstva«, a veliki dio stanovništva koji nije sarađivao s narodnooslobodilačkim pokretom distancirao se od ustaša i držao se po strani.²²⁾ Iz gradova je tekla materijalna i druga pomoć ustanicima, a i ljudi iz gradova, na prvom mjestu radnici i omladina, kako Srbi, tako i Muslimani i Hrvati, odlazili su u ustanak.²³⁾

Jevreji u Bosni i Hercegovini bili su poslije okupacije zemlje izloženi teroru, pljački i masovnom uništenju. Do ljeta 1942, veliki broj Jevreja (oko tri četvrtine) pobijen je, odnosno odveden u logore. Jedan broj Jevreja, uglavnom bogatijih, sklonio se u talijansko okupaciono područje, mahom u Mostar i Split, a neki su otišli u Italiju. Oni Jevreji, koji nisu pohapšeni i pobijeni, odnosno koji nisu prebjegli, u većini su prišli NOP-u i odlazili u NOP odrede. To su učinili i neki od onih Jevreja koji su prebjegli u Hercegovinu i u Dalmaciju.²⁴⁾

Ustaški režim je uzeo ustanak kao razlog više za istrebljenje srpskog naroda, koje je, inače, bilo jedan od osnovnih elemenata ustaške politike. Uslijedili su još veći zločini ustaša nad srpskim narodom. Ima mišljenja da je u Hercegovini u periodu juni-avgust 1941. ubijeno, raseljeno i odvedeno u koncentracione logore preko 10.000 ljudi, žena i djece.²⁵⁾ Pretpostavlja se da je u Bosanskoj krajini u toku jula-avgusta te godine ubijeno preko 30.000 Srba.²⁶⁾ Na Romaniji i u okolini Sarajeva, početkom avgusta, ustaše su u okviru vojničkih mjera protiv ustanika palile srpska sela, a osim toga

²⁰⁾ A. Humo, n. čl., 103.

²¹⁾ P. Morača, n. dj., 131.

²²⁾ Mujo Dizdār, Djelatnost livanjske partijske organizacije na pripremanju i pokretanju ustanaka, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 256—257; Dr D. Lukač, Garancija nacionalne ravnopravnosti..., 260; Diskusija O. Karabegovića i Petra Miškovića, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 641, 694.

²³⁾ P. Morača, n. dj., 131; A. Humo, n. čl., 103; N. Bajić, Prilog proučavanju socijalne strukture stanovništva u BiH..., 159—160.

²⁴⁾ Vidi: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566—1966*, Sarajevo s.a.; Dr D. Lukač, Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji, 97; Dragiša Trifković, Prve žrtve okupatorsko-ustaškog režima, u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. prva, Tuzla 1979, 762—764.

²⁵⁾ D. Piljević, Hercegovina 1941, 225—226.

²⁶⁾ Vidi: Dr D. Lukač, Ustanak..., 66—67; Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija, Zagreb 1980, 125.

na Romaniji su ubijali srpsko stanovništvo.²⁷⁾ Istovremeno ustaški režim, nastojeći da pridobije Muslimane i da ih odvрати od narodno-oslobodilačke borbe, podsticao je nepovjerenje i izazivao neprijateljstva između Srba i Muslimana. Na jednoj strani, pojedine zločine ustaša nad srpskim stanovništvom, koje su vršili ljudi iz drugih mjesta, predstavljao je kao zločine domaćih Muslimana.²⁸⁾ Često se praktikovalo da se zločini ustaša predstave kao zločini Muslimana na taj način što su izvršioци zločina nosili fesove i izvikivali »svoja« muslimanska imena. Na drugoj strani, ustaški režim je u svojoj propagandi protiv ustanka koristio šovinističko držanje dijela ustanika prena Muslimanima i Hrvatima i ustanku davao etiketu antimuslimanskog i antihrvatskog ustanka, čiji je cilj, navodno, ponovna uspostava Kraljevine Jugoslavije.²⁹⁾

Istovremeno su djelovale srpske nacionalističke snage u ustanku i izvan ustanka. Krilatica njihove politike bila je fama o krivici svih Muslimana i Hrvata za zločine ustaša nad srpskim narodom i shvatanje da je borba protiv Muslimana i Hrvata borba za nacionalno oslobođenje srpskog naroda. To je činjeno s ciljem da se izazove mržnja srpskog naroda protiv Muslimana i Hrvata i da se ustaničke snage u što većem broju dovedu na pozicije četničkog pokreta D. Mihailovića. Ukoričena nacionalna i vjerska netrpeljivost i šovinizam, pogotovo pod dejstvom ustaških zločina nad srpskim narodom, učinili su »da ideologija velikosrpstva i njegovi pogledi na ciljeve ustanka nisu bili strani zaostalim srpskim masama.«³⁰⁾ I sami »ustanici srpskog naroda u Bosni i Hercegovini bili su prevashodno usmjereni protiv NDH sa snažno izraženim antihrvatskim i antimuslimanskim raspoloženjima...«³¹⁾ Ova činjenica je postala još vidljivija poslije reokupacije Hercegovine i jugozapadne Bosne, početkom septembra, zatim početkom tzv. prve neprijateljske ofanzive u Srbiji, krajem septembra, a naročito poslije napada četnika D. Mihailovića na partizane u Srbiji, početkom novembra 1941. Ovi događaji su stvarali teškoće partizanskom pokretu, a velikosrpskoj propagandi su davali podstrek. Oni su uticali na prilike u istočnoj Hercegovini, jugozapadnoj Bosni i istočnoj Bosni, u smislu da su olakšali aktivnost četnika u ovim krajevima.

²⁷⁾ P. Morača, n. dj., 287—288.

²⁸⁾ Vidi: Dr D. Lukač, Ustanak..., 193; B. Krizman, Napomene o nekim aspektima politike Hrvatske seljačke stranke u međuratnom i ratnom razdoblju, *Časopis za suvremenu povijest* br. 3/1978, 22; *Hercegovina u NOB*, 32.

²⁹⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IV, knj. 2, dok. 164, str. 432 (nadalje: Zb. NOR, IV/2, 164/432).

Vidi: Dr D. Lukač, Ustanak..., 476—477.

³⁰⁾ P. Morača, n. dj., 283.

³¹⁾ Isti, NOP u Bosni i Hercegovini u vrijeme osnivanja ZAVNOBiH-a, Prilozi br. 4, 241—242.

Pojave šovinističkog držanja ustanika prema Muslimanima, naročito pojava četnika i četničkih formacija koje su nad muslimanskim stanovništvom vršile masovni teror, pljačku i zločine, navodile su muslimansko stanovništvo da počne da sumnja »u snagu i postojanost ustaške vlasti« i da, stoga, organizuje sopstvenu zaštitu. U dosta muslimanskih sela stvarane su oružane formacije, tzv. muslimanska milicija. Ustaški režim je podržavao stvaranje muslimanske milicije i sa svoje strane ju je naoružavao, navodno radi zaštite muslimanskih sela, a stvarno u cilju da muslimansko stanovništvo koristi u borbi protiv ustanika. Formiranje muslimanske milicije, iz posebnih političkih razloga, podržali su i oni krugovi muslimanske građanske politike koji nisu bili istomišljenici sa ustaškim režimom.

O formacijama muslimanske milicije, njihovom nastanku i njihovom ponašanju još nije data naučna ocjena. Na osnovu publikovanih izvora i fragmentarnih osvrtu u historiografskoj literaturi zna se da su formacije muslimanske milicije u toku 1941—1942. formirane na više mjesta: u Fazlagića-Kuli (kraj Gacka), u Borču (grupa sela između Gacka i Kalinovika), na prostoru tzv. Planine (između Kalinovika i Glavatičeva), u selima oko Kalinovika i Trnova, u selima između Foče i Goražda zapadno od Drine, u Klادنju, u tuzlanskom bazenu i dolini Spreče (ova milicija je poznata kao Muslimanska legija i kao Hadžiefendićeva legija), u selima istočno (Briznik, Moščanica i dr.) i u selima zapadno od Zenice (Doglode), u Sanskom Mostu i okolini, u Cazinskoj krajini, te u još nekim selima Bosne i Hercegovine. Ove formacije su različito nazivane, a u istorijskim izvorima NOP provenijencije i u literaturi obično su nazivane i nazivaju se »milicija«, »ustaška milicija« i »ustaška muslimanska milicija«. Držanje milicije u toku rata nije bilo svugdje isto. Pojedine njene formacije su se različito ponašale i nejednako odnosile prema NOP-u. To je zavisilo od uslova u dotičnom kraju i od stava ljudi koji su u pojedinim krajevima rukovodili milicijom kao njeni starješine. Ti ljudi su se različito držali: od onih koji su otvoreno saradivali s okupatorima, do onih koji su simpatizovali i saradivali sa NOP-om. Zato se neke formacije muslimanske milicije mogu označavati kao kvislinške vojne formacije, ali ne sve.³²⁾

³²⁾ Vidi: P. Morača, n. dj., 288; Dr D. Lukač, Ustanak..., 194—198; Đ. Piljević, Hercegovina 1941, 242—243; Dr Z. Antonić, n. dj., 156—157, 396—397; Dr Rasim Hurem, Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942, u: AVNOJ i NOB u BiH, 57; Isti, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara..., 206—208, 215—216, 219—220; Mišo Leković, Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942, Beograd 1965, 55—56, 64; Mr Mladen Čolić, Oružane snage NDH u Bosni i Hercegovini 1941, u: 1941. u istoriji naroda BiH, 510; Diskusija U. Danilovića, 667; Camil Kazazović, 1942—1945 — Zenica u narodnooslobodilačkoj borbi, Zenica s.a., 70—71, 101—102, 105—108, 129—132; Rodoljub Čolaković, Zapis iz oslobodilačkog rata, II, Beograd 1956, 12—13, 71; Gligo Mandić, 17. istočnobosanska NOU divizija, Beograd 1976, 6, 31; Hercegovina

Pored navedenih masovnih zločina ustaša nad srpskim narodom, u istočnoj Hercegovini je došlo, u avgustu mjesecu, do međusobnog obračunavanja lokalnog stanovništva. Kada su pročetnički opredijeljeni ustanici počeli da ubijaju Muslimane i pljačkaju muslimanska sela, naročito kada su u bilećkom kraju ubili preko 600 Muslimana, muškaraca, žena i djece, muslimanska milicija, koja do tada nije napadala srpska sela, počela je da se neprijateljski odnosi prema srpskom stanovništvu u tom kraju.³³⁾

Četničke i pročetničke grupe u ustanku u Bosanskoj krajini vršile su u više mjesta zločine, ponegdje i masovne (npr. u Kulen-Vakufu) nad Muslimanima i Hrvatima i pljačkali i palili muslimanska i hrvatska sela.³⁴⁾ U Cazinskoj krajini, pod uticajem ustaša, muslimanskih klerikalnih krugova i velikosrpskih krugova došlo je do snažne konfrontacije srpskog i muslimanskog stanovništva. Dolazilo je i do sukoba između muslimanskog i hrvatskog stanovništva. »Ustaška muslimanska milicija« u Cazinskoj krajini, gdje je bilo dosta muslimanskih izbjeglica iz zapadne Bosne, palila je srpska sela, naročito ona koja su bila blizu ustaških uporišta. Oko Velike Kladuše i Cetingrada i u kraju »bliže granici drvarskog sreza« palila je srpska sela i izvršila masovne zločine nad srpskim narodom.³⁵⁾

Do kraja oktobra 1941, četnici u istočnoj Bosni nisu vršili krupnije zločine nad Muslimanima. Partizani su na oslobođenoj teritoriji štitali muslimanska sela i sprečavali četnike da vrše teror i zločine. Napadom četnika D. Mihailovića na partizane u Srbiji, početkom novembra i raskidanjem sporazuma o saradnji sa partizanima u istočnoj Bosni, sredinom novembra 1941, kada je četnički uticaj u istočnoj Bosni ojačao, četnici su počeli da vrše masovne zločine nad muslimanskim stanovništvom. To su najprije učinili u nekim selima u ondašnjem srebreničkom srezu. Zatim, prilikom zajedničkog napada partizana i četnika na Koraj (Lopare), 27. novembra, četnici su izvršili masovni zločin nad golorukim muslimanskinim stanovništvom u selu, selo opljačkali, a oko polovinu kuća zapalili. U to vrijeme, četnici kapetana Dragoslava Račića, koji su došli iz Srbije i smjestili se u dolini Krivaje, vršili su pljačke po tamoš-

na u NOB, 32, 214, 396; Podgrmeč u NOB, knj. treća, 7—8; 1941—1942 u svedočenjima učesnika NOB-e, knj. 24, Beograd 1975, 683—684; Srednja Bosna u NOB-u — Članci i sjećanja, knj. prva, Beograd 1976, 379; Sarajevo u revoluciji, tom treći, 614; Arhiv SK BiH, III-2, 248—249, i drugi.

Djelo: Enver Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh, Sarajevo 1987. sadrži i osvrt na neke formacije muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini. Taj osvrt nema kritički odnos prema onome što je o tom predmetu u nauci poznato, niti se taj osvrt naslanja na već poznato.

³³⁾ Vidi: I. Božić i drugi, n. dj., 477—478, 480—481; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 254; Hercegovina u NOB, 32.

³⁴⁾ Dr D. Lukač, Ustanak..., 191—193, 269; Isti, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, 476; I. Božić i drugi, n. dj., 478.

³⁵⁾ Dr D. Lukač, Ustanak..., 194—198.

njim muslimanskim selima.³⁶⁾ Znatan broj muslimanskih sela u širem području Romanije i u području Jabuke (ondašnji rogatički srez) je u toku novembra i decembra popaljen, a stanovništvo izloženo nasiljima i masovnim zločinima.³⁷⁾ U Višegradu i okolini, od sredine novembra do sredine decembra, ubijeno je oko 600 Muslimana i popaljeno više sela.³⁸⁾ Poslije ulaska u Foču, 5. decembra, četnici su za samo nekoliko dana ubili 400 Muslimana iz Foče i oko 700 muslimanskih izbjeglica iz Rogatice, Višegrada i Goražda i okolnih sela. Sličan teror i zločine četnici su vršili nad Muslimanima u goroždanskom i čajničkom kraju.³⁹⁾ Prema raspoloživim izvorima, izgleda da su četnici na području Foča—Goražde—Čajniče, od oktobra 1941. do 20. januara 1942, ubili 5 — 6.000 Muslimana — muškaraca, žena i djece — i popalili nekoliko stotina kuća.⁴⁰⁾

Zbog masovnih četničkih zločina, dosta muslimanskog stanovništva iz južnog dijela istočne Bosne je izbjeglo u gradove, najviše u Sarajevo. Neki su postali prijen ustaške propagande, a pojedinci su se opredijelili za razne kvislinške formacije.⁴¹⁾

Sva ova nedjela izazvala su rast šovinizma i osvetničkih strasti i vršila uticaj na daljnji razvoj događaja u Bosni i Hercegovini.

*

Kao što je poznato, KPJ je bila opštejugoslavenska, a ne nacionalna partija. Ona je i prije rata i u toku ustanka 1941. okupljala u svoje redove progresivne pojedince, bez obzira na njihovu nacionalnu i vjersku pripadnost. Članovi KPJ kao i članovi njenih rukovodstava u Bosni i Hercegovini, bili su pripadnici onih naroda koji u dotičnom kraju žive. U svojoj nacionalnoj politici, KPJ je od sredine 30-tih godina na ovamo polazila od činjenice da su narodi Jugoslavije istorijski vezani, da postoji saznanje naroda o toj vezanosti i da egzistira tradicionalna saradnja naroda Jugoslavije. Ona se borila za nacionalne slobode, ravnopravnosti, slogu i bratstvu zajednicu naroda Jugoslavije.

U godinama pred drugi svjetski rat, naročito poslije sporazuma Cvetković-Maček, avgusta 1939, KPJ je posvećivala više pažnje pitanju međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Ona se zalagala za ravnopravnost, zbližavanje i sporazumijevanje naroda Bosne i Hercegovine, za narodno jedinstvo na demokratskoj osnovi. Bila je protiv podjele, kao i protiv autonomije Bosne i Her-

³⁶⁾ Dr Z. Antonić, n. dj., 324—325, 342, 462.

³⁷⁾ Dr Z. Antonić, n. dj., 428, 472—473; *Istočna Bosna u NOB-u...*, prva knjiga, 727.

³⁸⁾ Dr Z. Antonić, n. dj., 470.

³⁹⁾ Isto, 471.

⁴⁰⁾ R. Čolaković, *Zapisi...*, I, 632—633; *Stradanja istočne Bosne* (Izveštaj pročitan na Glavnoj skupštini El-hidaje), »*El-Hidaje*«, god. VI, br. 1—2 (septembar 1942), 26—29.

⁴¹⁾ Vidi: P. Morača, n. dj., 613; Dr Z. Antonić, n. dj., 472; *Istočna Bosna u NOB-u...*, prva knjiga, 727—728.

cegovine po željama, odnosno po receptu konzervativnih krugova u građanskim strankama. Isticala je potrebu borbe bosanskohercegovačkih naroda za narodnu autonomiju Bosne i Hercegovine, u kojoj bi se ostvarila ravnopravnost triju naroda.⁴²⁾

Pripremajući i pozivajući narod na ustanak, KPJ se rukovodila idejom bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije i vodila politiku oslobodilačke borbe protiv okupatora i protiv kvislinga. U proglasu CK KPJ od 15. aprila 1941. istaknuto je da će se borbom za nezavisnost ostvariti nezavisnost svih naroda Jugoslavije i da će Jugoslavija biti slobodna bratska zajednica njenih naroda. U proglasu povodom 1. maja, CK KPJ je konstatovao kako se od strane ustaške vlade u Zagrebu u Bosni i Hercegovini vodi protiv naroda, naročito protiv Srba. »nezapamćena šovinistička i bratoubilačka kampanja«. U proglasu je istaknuto da će KPJ stajati na čelu borbe protiv okupatora i da su sloga, bratstvo i borbeno jedinstvo svih naroda Jugoslavije preduslov te borbe.⁴³⁾ U zaključcima Majskog savjetovanja KPJ u Zagrebu, postavljeno je kao značajan zadatak vođenje odlučne borbe protiv raspirivanja nacionalne mržnje. Ocijenjeno je da ustaše u Bosni i Hercegovini vrše strašni teror i da se u ovoj zemlji raspiruje nacionalna mržnja koja će, ako se tome ne stane na put, imati teških posljedica za narode Bosne i Hercegovine. Suzbijanje nacionalne mržnje, raskrinkavanje frankovačkih izdajnika pred narodima Bosne i Hercegovine, borba protiv »uzurpatora i okupatora« u Bosni i Hercegovini i borba za bratstvo naroda ocijenjeni su na Savjetovanju kao »sada najpreči zadatak komunista u Bosni«.⁴⁴⁾

U proglasu radnom narodu Bosne i Hercegovine, juna 1941, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu se obratio i svakom narodu napose — Srbima, Muslimanima, Hrvatima i Jevrejima. On je ukazao na to da je »velikosrpska gospoda« u godinama između dva svjetska rata pljačkala Bosnu i Hercegovinu i u njoj raspirivala šovinističku mržnju, zatim je ukazao na nedaće okupacije, napose na zločine i ubistva koja ustaše vrše u Bosni i Hercegovini, na politiku okupatora koji podstrekava na bratoubilački rat i pozvao je narode Bosne i Hercegovine »da prestanu sa međusobnom borbom i krvoprolićem« i da prihvate »bratsko jedinstvo svih naroda protiv okupatora, protiv izrabljivanja, a za bolju i srećniju budućnost«.⁴⁵⁾

Povodom napada nacističke Njemačke na SSSR, 22. juna, CK KPJ je uputio proglas radnicima, seljacima i građanima Jugoslavije, napose hrvatskom narodu, Srbima, Slovincima, Crnogorcima, Mađoncima i svim ostalim porobljenim narodima Jugoslavije, u kome

⁴²⁾ Nikola Babić, Osnovna obilježja društveno-političkih prilika i djelatnosti Komunističke partije u Bosni i Hercegovini uoči aprilskog rata 1941. godine, u: *1941 u istoriji naroda BiH*, 39—40.

⁴³⁾ Viđi: Dr Z. Antonić, n. dj., 228, 231.

⁴⁴⁾ Zb. NOR, II—2, 1/18.

⁴⁵⁾ Arhiv SK BiH, III—1, 9—13.

ih je pozvao da se ujedine u jedan jedinstveni front i povedu borbu protiv okupatora i njihovih pomagača.⁴⁶⁾

Na sjednici Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, održanoj 13. jula 1941,⁴⁷⁾ Svetozar Vukmanović Tempo, delegat CK KPJ, izložio je liniju i stavove Centralnog komiteta KPJ u vezi sa otpočinjanjem oružane borbe protiv okupatora. Jedan od stavova bio je da »ciljevi borbe moraju biti postavljeni na najširoj osnovi, kako bi oni bili prihvatljiviji za pristalice svih partija, za sve ljude koji žele da stupe u borbu protiv okupatora.«⁴⁸⁾ Pokrajinski komitet je ocijenio da su najpovoljniji uslovi za ustanak u onim krajevima Bosne i Hercegovine u kojima živi pretežno srpsko stanovništvo. Ali, i muslimansko i hrvatsko stanovništvo treba pozivati u zajedničku borbu protiv okupatora i ustaša. Da bi se u tome uspjelo, mora se obezbičiti da se oružana borba protiv okupatora i ustaša ne pretvori u oružanu borbu protiv muslimanskog i hrvatskog stanovništva, tj. da se oružana borba protiv okupatora i ustaša ne pretvori u međusobnu bratoubilačku borbu. Zaključeno je da se strogo vodi računa da partizanski odredi imaju prijateljski odnos prema muslimanskim i hrvatskim selima, kao i da im garantuju potpunu bezbjednost. Tamo gdje Muslimani i Hrvati, u početku, ostanu pasivni, treba se osloniti na srpsko stanovništvo. Ukratko, Pokrajinski komitet je zauzeo stanovište da oružana borba naroda pod vođstvom KPJ ne smije zadobiti karakter borbe samo srpskog, nego svih naroda Bosne i Hercegovine. Zato je u političkom i idejnom djelovanju komunista u narodu potrebno afirmisati ideju bratstva i jedinstva.⁴⁹⁾

Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu je u fazi priprema i pokretanja ustanka upoznao niža partijska rukovodstva i partijsko članstvo s linijom Partije u nacionalnom pitanju. U njegovim uputstvima za rad tražilo se, između ostalog, da se članstvo i komiteti KPJ založe da se narodu objasni suština bratoubilačke borbe, s jedne, i politika bratstva i jedinstva u NOB-i, s druge strane. To je činjeno putem pisama i na druge načine. Na oblasnim partijskim savjetovanjima u tuzlanskoj oblasti (25. maja i 15. jula), Bo-

⁴⁶⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom sedmi, kraj aprila — 28. novembar 1941, Beograd 1979, 43—47.

⁴⁷⁾ Datum održanja ove sjednice je još uvijek sporan. Od rata navomno važeće mišljenje je da je sjednica održana 13. jula. To mišljenje je prihvatila i jugoslavenska istoriografija. Svetozar Vukmanović Tempo, koji je kao delegat CK KPJ prisustvovao toj sjednici, tvrdi da je sjednica održana 7. jula 1941. Vidi: Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, Memoari, Zagreb 1982, 174—175.

⁴⁸⁾ Isti, Sjećanje na razvoj narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovine, *Četrdeset godina*, knjiga peta: 1941—1945, *Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, Beograd 1961, 128.

⁴⁹⁾ Isto, 133—135; Isti, *Revolucija koja teče*, 173—180; A. Humo, n. čl., 103; P. Morača, n. dj., 266; Dr Z. Antonić, n. dj., 111—112; Isti, *Organizatorska djelatnost KPJ na pripremanju i pokretanju ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 169—170.

sanskoj krajini (8. juna i 25. jula) i Hercegovini (20. juna i 16. jula), kao i na partijskom savjetovanju u Sarajevu, jedno od glavnih pitanja bila je borba za bratstvo i jedinstvo i za saradnju Srba, Hrvata i Muslimana u borbi protiv okupatora i ustaša. Upoznavanje s ovim stavovima išlo je do partijskih ćelija i do simpatizera KPJ, koji su upoznavali narod s politikom KPJ u ustanku.⁵⁰⁾

U toku ustanka, Centralni komitet i Glavni, kasnije Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije su u svojim pismima i uputstvima i putem raznih sredstava informisanja (proglasi, bilteni, listovi i dr.) objašnjavali politiku okupatora i zalagali se za razvijanje bratstva i jedinstva. Isticano je da je jedinstvo naroda Jugoslavije bitan element zajedničke borbe protiv zajedničkog neprijatelja. Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu je ulagao napore da u skladu sa linijom Centralnog komiteta KPJ spriječi produbljanje nacionalnih suprotnosti i izazivanje bratoubilačkog rata, što je bilo osnovni politički problem u gotovo svim krajevima Bosne i Hercegovine i da na konkretnoj analizi prilika pokaže narodima Bosne i Hercegovine šta im donose okupatori, ustaše i četnici.⁵¹⁾ Muslimanskom i hrvatskom narodu je ukazivano da je njihovo mjesto u narodnooslobodilačkom pokretu, zajedno sa srpskim narodom i da se KPJ i narodnooslobodilački pokret ne bore za obnovu stare Jugoslavije, nego za zajednički, na bazi ravnopravnosti zasnovan život Srba, Hrvata i Muslimana.⁵²⁾ Srpskom narodu i ustanicima je objašnjavana suština četničke politike i isticano da ta politika objektivno služi interesima okupatora. Takođe je objašnjavano da se muslimanski i hrvatski narod ne mogu identifikovati s onim Muslimanima i Hrvatima koji su u službi okupatora činili zločine nad srpskim narodom. Pokrajinski komitet KPJ je isticao jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine u njihovoj borbi protiv okupatora i domaćih sluga, kao preduslov uspjeha narodnooslobodilačke borbe,⁵³⁾ a Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu je insistirao da odnos ustanika prema stanovništvu, bez obzira na njegovu nacionalnost i vjeru, treba da bude takav da se na osnovu tog odnosa može graditi povjerenje i ljubav naroda prema ustanicima.⁵⁴⁾

Upoznavanje naroda sa politikom bratstva i jedinstva vršeno je na razne načine. Pored Centralnog komiteta KPJ, Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, proglose su izdavali i oblasni štabovi i štabovi pojedinih partizanskih jedinica. Ovi proglosi su bili relativno česti i imali su više efekta, jer

⁵⁰⁾ D. Lukač, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, 473; Isti, Garancija nacionalne ravnopravnosti..., 259; Dr Z. Antonić, n. dj., 230; Isti, n. čl., 171.

⁵¹⁾ P. Morača, n. dj., 285—286, 470—472; Dr Z. Antonić, n. dj., 232—233, 240—241.

⁵²⁾ Diskusija O. Karabegovića, 673.

⁵³⁾ E. Redžić, n. čl., 23—24.

⁵⁴⁾ Vidi: Dr Z. Antonić, n. dj., 255—256.

su, osim načelnog sadržaja, objašnjavali prilike i događaje u dotičnom kraju, događaje koji su bili poznati narodu. Štabovi odreda su se svojim proglasima obraćali i pojedinim selima. Partizanski štabovi su se u više proglašenja obraćali Muslimanima i Hrvatima pozivom da se pridruže narodnooslobodilačkoj borbi. Tamo gdje je među ustanicima bilo Muslimana ili Hrvata, štabovi su isticali da se u ustaničkim redovima nalaze i njihovi sunarodnici, što nije bilo bez značaja. U istom smislu, štabovi odreda su pisali pisma na adrese uglednijih Muslimana.⁵⁵⁾ Pojedini Muslimani — komunisti upućivani su na politički rad u sredine iz kojih su poticali. Oni su djelovali i kroz pojedina muslimanska društva i ustanove.⁵⁶⁾

Živa riječ članova i simpatizera KPJ je igrala veliku ulogu u objašnjavanju politike bratstva i jedinstva. Ona je prenošena ličnim kontaktima, zatim na sastancima i konferencijama, večernjim sijelima, kulturno-prosvjetnim priredbama i masovnim narodnim zborovima. Ta riječ je širena i preko zarobljenih domobrana NDH, koji su za vrijeme boravka u zarobljeništvu upoznavani sa politikom NOP-a i, potom, puštani kući. I borbene akcije ustanika, koji su prihvatili liniju NOP-a, imale su u tom pogledu korisne rezultate. Najveći efekat imalo je to što su partizani svojim kompletnim ponašanjem (sprečavanje ubistava neboračkog stanovništva, zaštita muslimanskih i hrvatskih sela od šovinistički raspoloženih elemenata u ustanku, postupak prema zarobljenim domobranima i dr.) povrdživali istinitost svojih riječi i svojih proklamacija.⁵⁷⁾

*

Dobrosusjedski odnosi pripadnika triju naroda poznati su u Bosni i Hercegovini mnogo prije drugog svjetskog rata. Stanovništvo Bosne i Hercegovine, mada »podijeljeno u tri međusobno odvojena duhovna kruga« u okviru kojih je bilo izloženo dejstvu vjerskih organizacija i građanske politike, živjelo je zajedno, često izmiješano ne samo u širim regionima, nego i u manjim naseljima, kao što su grupe sela i zaselaka, ili samo jedno selo. Na toj osnovi razvila se tradicija međusobnog poštovanja, saradnje, pomoći i zaštite, karakteristična za patrijarhalnu društvenu sredinu. Vremenom je to postalo pravilo ponašanja i znatno uticalo na oblikovanje socijalne psihologije naroda Bosne i Hercegovine.

Muslimanski i hrvatski narod, uzeti u cjelini, nisu prihvatili ustaške zločine nad srpskim narodom. Naprotiv, oni su pružili otpor

⁵⁵⁾ Vidi: P. Morača, n. dj., 285—286; Dr Z. Antonić, n. dj., 241—243, 246—250; Đ. Piljević, Hercegovina 1941, 243—244; *Istočna Bosna u NOB-u...*, prva knjiga, 727.

⁵⁶⁾ Atif Purivatra, Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata, *Prilozi* br. 4, 512.

⁵⁷⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 123—125, 198—201; A. Purivatra, n. čl., 502; Dr Z. Antonić, n. dj., 231, 238; Đ. Piljević, Hercegovina 1941, 242—243.

politici istrebljenja srpskog naroda.⁵⁸⁾ Široki slojevi Muslimana su već od početka osuđivali ustaške zločine nad srpskim narodom i izražavali svoje simpatije i solidarnost s tim narodom. Upravo zbog ustaških zločina, velika većina Muslimana je bila nezadovoljna NDH, kao državom »novog poretka«.⁵⁹⁾ I više muslimanskih političara i javnih radnika nije odobravalo politiku ustaša prema Srbima. Oni su bili nezadovoljni i zabrinuti ustaškim terorom i zločinima nad ovim narodom. Cijenili su da bi politika i praksa ustaša prema Srbima mogla izazvati opštu nesigurnost i na taj način dovesti u pitanje živote i imovinu samih Muslimana. Oni su vjerovali da ustaški režim želi da u Bosni i Hercegovini zavadi Srbe i Muslimane i da na taj način i same Muslimane odstrani od vođenja politike. Zbog svega toga, ti muslimanski političari su isticali želju da se prilike u Bosni i Hercegovini hitno normalizuju, a ustaške organizacije raspuste. Od septembra 1941. pa dalje, neki od njih su isticali želju da se, ukoliko ustaše ne promijene svoju politiku, Muslimani stave pod zaštitu i upravu »jedne prijateljske države«, tj. Njemačke.⁶⁰⁾

U međuvremenu su uslijedili poznati zločini četnika nad Muslimanima u istočnoj Bosni, pa je postalo jasno da Muslimani ne mogu da u NDH gledaju državu sposobnu da garantuje njihovu ličnu i imovnu sigurnost. Takođe, talijansko pomaganje četnika i nipoštaštavanje vlasti NDH u reokupiranoj drugoj i trećoj zoni stvaralo je nevjericu u NDH kao državu, kao i nepovjerenje Muslimana u namjere talijanskog okupatora, što je, takođe, jačalo osjećaj nesigurnosti i nezadovoljstvo Muslimana.

El-hidaje, organizacija ilmije (muslimanskog svećenstva) u NDH, sa sjedištem u Sarajevu, na Godišnjoj skupštini održanoj 14. avgusta 1941, u vrijeme kada je ustaški režim činio napore da sebi osigura podršku Muslimana, izrazila je zabrinutost zbog »nemira« do kojih je došlo i zbog »nevinih muslimanskih žrtava« koje su u tim nemirima pale i osudilo je one Muslimane »koji su na svoju ruku sa svoje strane eventualno napravili kakav bilo ispad i učinili kakvo nasilje«. El-hidaje je pozvalo Muslimane da se »strogo klone svakog zlodjela« ,a državne vlasti da što prije »zakonski zavedu sigurnost u

⁵⁸⁾ Vidi: D. Lukač, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, 473—474; A. Humo, n. dj., 38, 68; Dušanka Kovačević i Zaga Umićević, Neki podaci o djelovanju narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranoj Banjoj Luci, u: *Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*, Sarajevo 1978, 595; *Istočna Bosna u NOB-u...*, druga knjiga, Beograd 1971, 576—580; *1941—1942 u svedočenjima učesnika NOB-e*, knj. 10, 105; B. Krizman, n. dj., 63, 68—69.

⁵⁹⁾ E. Redžić, n. čl., 28; A. Humo, n. čl., 103; Diskusija U. Danilovića, 665—666.

⁶⁰⁾ R. Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara..., 198. Vidi: Dževad Juzbašić, Nekoliko primjedaba i mišljenja o »Pregledu istorije SKJ«, *Prilozi* br. 1, 399—400.

svim krajevima ne dozvoljavajući da se što bilo čini na svoju ruku kako ne bi nevini ljudi stradali.«⁶¹⁾

Zatim su uslijedile tzv. muslimanske rezolucije iz 1941. godine. Koliko je poznato, donesene su i obnarodovane sljedeće rezolucije: prijedorska 23. septembra, sarajevska 18. oktobra, mostarska 21. oktobra, banjolučka 12. novembra, bijeljinska 2. decembra i tuzlanska 11. decembra 1941. Ima indicija da su slične rezolucije donesene i u Bosanskoj Dubici, Visokom i još nekim mjestima. Potpisnici ovih rezolucija bili su predstavnici javnog života Muslimana. To su bili mahom funkcioneri Islamske vjerske zajednice, muslimanskih društava i udruženja, poslovni ljudi, posjednici, intelektualci i drugi ugledni građani. Svi potpisnici rezolucija nisu u toku rata 1941—1945. imali isto političko držanje. Većina njih je iskreno osuđivala politiku i zločine ustaša, neki su ne samo osuđivali politiku i zločina ustaše, nego su i simpatizovali, odnosno aktivno učestvovali u NOP-u, dok su neki i poslije rezolucija služili ustaškom režimu, a rezolucije potpisivali iz razloga političkog oprtniteta.⁶²⁾ Izgleda da su organizacije i rukovodstva KPJ u nekim mjestima (Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Bijeljina) imali udjela u nastajanju rezolucija, tako što je od njih poticala ideja da ugledni građani Muslimani, koji nisu odobravali postupke ustaškog režima prema srpskom narodu, otvoreno izraze svoju solidarnost s tim narodom i osude ustašku politiku i zločine prema Srbima.⁶³⁾ Rezolucije sadrže izraz nepovjerenja u ustaški režim i njegove namjere, osudu ustaškog terora nad Srbima i zahtjev da se što prije zavede sigurnost života i imetka i sloboda vjeroispovijesti i to »za sve građane u državi bez ma kakvih razlika«. Potpisnici rezolucija su tražili »da se onemoguću svaka vjerska netrpeljivost«, tražili su zaštitu za »nevini svijet«, kao i to da se pozovu na odgovornost svi stvarni krivci, bez razlike na vjeru, kao i oni koji su zlodjela naređivali ili omogućili. Potpisnici rezolucija su oštro osudili one Muslimane koji su učestvovali u vršenju zločina i ogradili se od tih zločina. Takođe su odbacili pokušaje da se Muslimani kao cjelina učine odgovornim za ustaške zločine. Potpisnici rezolucija su iznijeli podatke o progonima Muslimana od strane ustaša, a na drugoj strani ustali su protiv »bezrazložne osvete nad nevinim Muslimanima.«⁶⁴⁾

⁶¹⁾ Rezolucija El-Hidaje donesena na Glavnoj godišnjoj skupštini održanoj 14. avgusta 1941, »*El-Hidaje*«, god. V, br. (septembar 1941), 27—29.

Vidi: Mile Konjević, O nekim pitanjima politike ustaša prema bosanskohercegovačkim Muslimanima 1941. godine, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 272; Dr Muhamed Hadžijahić, Muslimanske rezolucije iz 1941. godine, na istom mjestu, 275—276; Diskusija P. Miškovića, 694.

⁶²⁾ Vidi: Dr D. Lukač, Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji, 147—148; D. Kovačević i Z. Umićević, n. čl., 595; D. Sušić, n. dj., 12—21, 73—74.

⁶³⁾ Vidi: Dr D. Lukač, Isto, 148—149; Dr M. Hadžijahić, n. čl., 276; A. Humo, n. dj., 69—70.

⁶⁴⁾ R. Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara..., 199; Dr D. Lukač, Garancija nacionalne ravnopravnosti..., 259—

Rezolucija El-hidaje i tzv. muslimanske rezolucije su izražavale evoluciju političkog raspoloženja većine Muslimana. Već tada se pokazalo da ogromna većina muslimanskog naroda ne slijedi muslimanske političare koji su u službi ustaša i da je ustaška politika prema Muslimanima u Bosni i Hercegovini doživjela neuspjeh. Takođe, ove rezolucije su bile vid otpora Muslimana ustaškoj politici prema Muslimanima i, naročito, vid otpora genocidu ustaša nad Srbima u Bosni i Hercegovini. S druge strane, rezolucije sadrže zahtjev da ustaški režim provede »odgovarajuće mjere za popravljavanje postojećeg stanja«. To znači da one nisu prekoračivale okvir legalnog apela, koji je imao određenu moralno-političku vrijednost. Rezolucije nisu bile na liniji NOB-e protiv okupatora, kao ni protiv državnih okvira ustanovljenih u uslovima okupacije. Rezolucije, zapravo ukazuju i na težnju jednog dijela imućnih, uticajnih Muslimana da u datim uslovima očuvaju vlastite pozicije.⁶⁵⁾

Poslije muslimanskih rezolucija pojačan je pritisak ustaša i njemačkog okupatora. U Sarajevu je uhapšeno preko 1.000 ljudi, od čega preko 300 Muslimana, među kojima mnogo sinova uglednijih sarajevskih porodica. Ovi pritisci i hapšenja izazvali su revolt javnosti.⁶⁶⁾

Hrvatski narod je vremenom shvatio da NDH nije njegova slobodna nacionalna država, već da ta država i ustaški režim u njoj služe okupatorima. Ustupanje najvećeg dijela Dalmacije, Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i jadranskih otoka fašističkoj Italiji (Rimski ugovori maja 1941), gubitak i, kasnije, decembra 1941, aneksija Međumurja, Prekomurja i Baranje od strane hortijevske Mađarske, privilegovan položaj njemačke narodne skupine u NDH u odnosu na hrvatsko stanovništvo, ekonomski ustupci okupacionim silama i sve otvorenija ekonomska pljačka od strane okupatora, odvođenje radne snage na rad u Njemačkoj itd., razbijali su zablude onog dijela hrvatskog stanovništva koji se u prvo vrijeme povodio za ustaškim režimom. Osim toga, široki slojevi hrvatskog naroda, uključujući i šire članstvo HSS-a, poslije prvih pokolja Srba i poslije hapšenja Hrvata i Muslimana antifašista, počeli su da se distanciraju od ustaškog režima i da osuđuju ustašku politiku⁶⁷⁾

—260; M. Konjević, n. čl., 272; Dr M. Hadžijahić, n. čl., 275—280; Sarajevska rezolucija od 18. oktobra 1941, Arhiv Gazi Husrev-begova biblioteke u Sarajevu, br. 3200, inv. br. D-2863; Rezolucija Muslimana grada Mostara 1941, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, god. I/1950, 43—44; Rezolucija građana Banje Luke od 12. novembra 1941, *Glasnik VIS-a u FNRJ*, god. I/1950, 335—338; Zb. NOR, IV-2, 164/430—433.

⁶⁵⁾ Vidi: D. Lukač, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, 476—477; M. Konjević, n. čl., 273—274; Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 202.

⁶⁶⁾ Zb. NOR, IV-2 65/157—158, 164/432.

⁶⁷⁾ E. Redžić, n. čl., 28; A. Humo, n. čl., 104; Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 189—190.

Zbog rasta nezadovoljstva prema NDH, na jednoj i pod uticajem politike KPJ, partizanskih pobjeda i razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranim gradovima, na drugoj strani, Muslimani i Hrvati su se okretali prema NOP-u i uključivali se u oružanu narodnooslobodilačku borbu. U onim seoskim područjima gdje su postojale organizacije KPJ, odnosno gdje je KPJ imala uticaja, muslimanski i hrvatski živalj se već u početku ustanka solidarisao s ustanicima. Pružio im je materijalnu i drugu pomoć, koju su partizanski štabovi prikupljali na potpuno dobrovoljnoj osnovi. Takav postupak štabova otklanjao je nepovjerenje prema ustanicima. Osim toga, postepena diferencijacija srpskih ustaničkih masa, koja se odvijala već od početka ustanka⁶⁸⁾ omogućavala je muslimanskom i hrvatskom stanovništvu da razlikuje liniju narodnooslobodilačkog pokreta i liniju velikosrpskih, šovinističkih krugova u ustanku. Ta razlika je vremenom postajala sve uočljivija, naročito kroz razlike u ponašanju partizanskih i četničkih jedinica. Uporedo s tim, ustaška propaganda o isključivo srpskom ustanku, koji je, navodno, usmjeren protiv Hrvata i Muslimana, ostajala je bez ozbiljenijeg uticaja. Hrvati i Muslimani su prilazili NOP-u, naročito u gradovima i na slobodnoj teritoriji na kojoj se nije osjećala razorna djelatnost četnika. Formiranje narodnooslobodilačkih odbora na slobodnoj teritoriji, u koje su, zavisno od toga koji narodi u dotičnom kraju žive, birani i Srbi, i Hrvati i Muslimani, najdirektnije je podsticalo Muslimane i Hrvate na saradnju sa NOP-om i na odlazak u ustanak.⁶⁹⁾

KPJ u Bosni i Hercegovini, zbog snage seoske stihije u ustanku, nije mogla da se 1941. organizaciono do kraja razgraniči sa šovinističkim grupama u ustanku, koje su sve više podliježale uticaju čet-

⁶⁸⁾ Političko opredeljenje ustanika Srba zavisilo je od više faktora, naročito od motiva učešća u ustanku i od političkog uticaja, odnosno političkog usmjerenja ustanika od strane političkih subjekata u ustanku. Stvorila se jedna lepeza raspoloženja: od prihvatanja linije KPJ u ustanku, preko političke nedefinisanosti, do prihvatanja politike srpskih nacionalističkih krugova, odnosno četničkog pokreta D. Mihajlovića, koji su u datim uslovima nastavljali političku liniju srpskih građanskih stranaka. Previranja i pretakanja u rasponu različitih raspoloženja bila su karakteristična za 1941—1942. godinu. Već od početka ustanka vršila se politička diferencijacija ustaničkih snaga. Takom zadnjih mjeseci 1941. i u prvoj polovini 1942. godine, u uslovima i pod dejstvom različitih vojnih i političkih faktora, ta diferencijacija se nastavila i bila još snažnija. U istočnoj i srednjoj Bosni, u istočnoj Hercegovini i u dijelu zapadne Bosne (područje B. Grahova, Mrkonjić-Grada i Manjače) veliki broj ustanika se povukao iz aktivne borbe i otišao kućama, odnosno prišao četnicima. Ustanici koji su bili spremni da nastave borbu na liniji NOP-a ostali su u partizanskim jedinicama. Vidi: R. Hurem, Politička orijentacija ustanika u Bosni i Hercegovini 1941. godine i uloga KPJ, »Godišnjak« Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XXVIII-XXX, 1977—1979; Isti, Diferencijacija ustaničkih snaga u Bosni i Hercegovini zadnjih mjeseci 1941. i u prvoj polovini 1942. godine, *Prilozi Instituta za istoriju*, Sarajevo, 1985, XX.

⁶⁹⁾ Vidi: P. Morača, n. dj., 623—625, 631—632; Dr Z. Antonić, n. dj., 139—140; Đ. Piljević, Hercegovina 1941, 231; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 49, 53—54, 60—61, 173.

nika D. Mihailovića. Muslimani nisu pozitivno gledali na takve grupe u sastavu partizanskih odreda, kao ni na vojničku saradnju partizanskih snaga sa četnicima D. Mihailovića. Ta saradnja je otežavala učešće Muslimana u ustanku. Oni su, i pored toga, odlazili u partizanske jedinice. U Konjičkom partizanskom bataljonu (ovaj bataljon je poznat pod imenom: Mostarski bataljon), koji je formiran 8. septembra 1941, pretežno su bili Muslimani, uglavnom iz Mostara, Konjica, Prozora, Ostrošca i Seonice (Konjic).⁷⁰⁾ U drugom krajiškom NOP odredu (Kozara) bilo je krajem 1941. nekoliko desetina (prema nekima 10%, a prema nekima 25% boraca) Muslimana i Hrvata iz okolnih gradova: Banjaluka, Prijedor, Bosanski Novi, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška.⁷¹⁾ Tamo gdje je više Muslimana otišlo u ustanak formirane su u okviru NOP odreda posebne muslimanske jedinice. U istočnoj Hercegovini, na području Dživara (Trebinje) formirano je, u drugoj polovini jula, »jezgro gerilskog odreda« sastavljeno većinom od Muslimana, a prije sredine novembra 1941. formiran je »muslimanski vod iz Dživara«.⁷²⁾ Sredinom oktobra formirana je Muslimanska četa »Dživarska partizanska četa, u kojoj su dio boraca bili Muslimani...« ta Romanijskog NOP odreda s oko 60 boraca, uglavnom iz sela istočno od Rogatice. Do kraja novembra, u četvu je došlo više grupa boraca iz jugoistočne Bosne, tako da je od Muslimanske čete, 8. decembra, formiran Muslimanski bataljon Romanijskog NOP odreda. Bataljon je krajem 1941. imao oko 250 boraca.⁷³⁾ U januaru 1942. formiran je Zenički NOP bataljon, a u okviru Bataljona Muslimanska četa.⁷⁴⁾ U Prvom istočnobosanskom proleterskom bataljonu, koji je formiran 12. marta 1942, jedna četa (Treća četa) nosila je naziv muslimanska.⁷⁵⁾ U okviru Južnohercegovačkog NOP odreda formirana je, 1.

⁷⁰⁾ P. Morača, n. dj., 631; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 180—181; Diskusija O. Karabegovića, 641; *Hercegovina u NOB*, 130, 140—141, 293—296; *Ustanak naroda Jugoslavije 1941 — Zbornik*, knj. treća, Beograd 1963, 291.

⁷¹⁾ Vidi: Dr Lukač, *Ustanak...*, 410; Isti, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, 478; Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 478; O. Karabegović, *Krajina na putevima revolucije*, Beograd 1978, 51.

⁷²⁾ N. Bajić, KPJ u Hercegovini u ustanku 1941, *Prilozi* br. 2, 242; Nastavak, *Gorišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVII/1966—1967, 151, 154.

U. Danilović navodi da je postojala »Muslimanska četa u Trebinju« (1941—1942. u *svedočenjima učesnika NOB-e*, knj. 10, 106), a T. Kurtović i N. Parežanin navode da je u julu 1941. formirana »Dživarska partizanska četa u kojoj su dio boraca bili Muslimani...« (T. Kurtović — N. Parežanin n. dj., 59).

⁷³⁾ R. Hurem, Rogatica za vrijeme narodnooslobodilačkog rata 1941—1945. godine, u: Rogatica, Sarajevo 1966, 108—109; Dr Z. Antonić, n. dj., 245; *Istočna Bosna u NOB-u...*, prva knjiga, 289—303, 727—729.

⁷⁴⁾ Čamil Kazazović, Zenica u oružanoj revoluciji, Zenica 1984, 131—132.

⁷⁵⁾ A. Purivatra, n. čl., 519—520; *Istočna Bosna u NOB-u...*, druga knjiga, 188—189; 1941—1942. u *svedočenjima učesnika NOB-e*, knj. 17, 365.

Sastav te čete činili su borci Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda, koji je neposredno prije toga rasformiran.

maja 1942, partizanska četa »Mustafa Golubić«, koju su sačinjavali, uglavnom, Muslimani.⁷⁶⁾ U Drugom krajiškom NOP odredu pominje se, maja 1942, »Omladinska četa Muslimana iz Orahove«.⁷⁷⁾ U ljeto 1942, od boraca iz Prozora i okoline formirana je Prozorska partizanska četa, a zatim Prozorski NOP bataljon, koji je, takođe, bio sastavljen uglavnom od Muslimana.⁷⁸⁾

Učesnici i istoričari NOR-a cijene da su Muslimani 1941. godine, naročito od septembra mjeseca pa dalje, u sve većem broju pristupili NOP-u i aktivno radili za pokret, odlazili u ustanak i borili se protiv okupatora i njihovih saradnika.⁷⁹⁾

Poznato je da je hrvatsko stanovništvo Bosne i Hercegovine između dva rata bilo izloženo pritisku hegemonističke državne politike. S druge strane, u hrvatskoj građanskoj politici u godinama poslije prvog svjetskog rata vidnog učešća su imali politički kadrovi iz starih hrvatskih građanskih stranaka (Hrvatska pučka straka), koji su, nasuprot državnom hegemonizmu, isticali ekskluzivni hrvatski nacionalizam. Istina, uticaj tih kadrova se postepeno gubio, a HSS, koja se zalagala za hrvatsku posebnost u okviru Jugoslavije, postala je politički reprezentant hrvatskog naroda, ali to nije bilo dovoljno da u datim političkim uslovima u zemlji dođe do kvalitativnih promjena u političkoj svijesti i političkom aktivitetu hrvatskog stanovništva u Bosni i Hercegovini.⁸⁰⁾ Pa, ipak, ubrzo poslije stvaranja NDH, naročito pod uticajem masovnih ustaških zločina i pljački, i kod jednog dijela hrvatskog naroda počele su da splašnjavaju nade u novu državu i da se taj dio naroda distancira od ustaša, a dio hrvatske omladine, inteligencije i radnika počeo je da politički djeluje protiv ustaške države i da se opire nekim njenim mjerama.⁸¹⁾ U dijelovima Bosanske krajine, u kojima je hrvatsko stanov-

⁷⁶⁾ Novica Vojinović, *Borbe jedinica Ježnohercegovačkog partizanskog odreda u dolini Neretve u proljeće 1942, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XII/1961, 136—137; A. Purivatra, n. čl., 520.

⁷⁷⁾ Zb. NOR, IV-5, 53/152.

⁷⁸⁾ Advan Hozić, *Kaljeni na Neretvi (Sedamnaest krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada)*, Beograd 1975, 28—31, 33—35, 49—50, 52—53, 73.

⁷⁹⁾ Vidi: Dr D. Lukać, *Ustanak...*, 410; Isti. Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, 478; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. godine, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVII/1966—1967, 160; P. Morača, n. čl., 607—608, 623—625; Dr Z. Antonić, n. čl., 244—246, 249, 251, 347; Đ. Piljević, *Hercegovina 1941*, 231, 233; M. Konjević, n. čl., 273; M. Dizdar, n. čl., 256—257; T. Kurtović — N. Parežanin, n. čl., 173; *Hercegovina u NOB*, 293—298; *Istočna Bosna u NOB-u...* prva knjiga, 727—729; 1941—1942. u svedočenjima učesnika NOB-e, knj. 10, 105—106; *Srednja Bosna u NOB-u*, knj. prva, 379; *Sarajevo u revoluciji*, tom treći, 147—148.

⁸⁰⁾ Vidi: Anto Babić, *Narodi Bosne i Hercegovine prema KPJ i revoluciji*, u: *Naučni skup Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini*, 45—46.

ništvo nešto brojnije (Banj luka, Bihać, Jajce, Prnjavor, Kotor-Varoš), veliki dio naroda nije se slagao s politikom ustaške države, koja je zasnovana na sili i zločinima nad nedužnim narodom.⁸²⁾ Proces distanciranja od ustaša uzeo je većeg maha kada je otpočeo ustanak. Istina, držanje vodstva HSS-a, okupljenog oko V. Mačeka, uzrokovalo je da se dio hrvatskog stanovništva u Bosni i Hercegovini u početku nije orijentisao ka ustanku i NOP-u⁸³⁾ Ali, Hrvati u Bosni i Hercegovini, tamo gdje je postojao uticaj demokratskih snaga, prije svega komunisti, prihvatili su narodnooslobodilačku borbu. U hrvatskom selu Husinu kod Tuzle, u kome je još prije rata postojala organizacija KPJ, komunisti i njihovi simpatizeri, uglavnom rudari, pošto su se snabdjeli ustaškim oružjem, municijom i opremom otišli su, u avgustu 1941, u ustanak na pl. Ozren.⁸⁴⁾ Politički rad KPJ u livanjskom kraju, u Duvnu i na Kupresu, u periodu oktobar-decembar 1941, dao je izvjesne rezultate u mobilizaciji Hrvata i Muslimana za borbu protiv okupatora i ustaša. Više desetina ljudi iz hrvatskih i muslimanskih sela ovog kraja bilo je spremno da stupi u partizanski odred. Osim toga, u ovim krajevima, kao i u selima Gornjeg glamočkog polja suzbijen je četnički uticaj i, uopšte, učinjeno mnogo na stvaranju međusobnog povjerenja Srba, Hrvata i Muslimana.⁸⁵⁾ Dio stanovništva u zapadnoj Hercegovini, koji se držao po strani ustaških akcija, postao je poslije reokupacije Hercegovine »još više rezervisan prema NDH«, dok je većina stanovništva i dalje respektovala državnu vlast.⁸⁶⁾ Uticaj KPJ i drugih demokratskih snaga teško je prodirao u zapadnoj Hercegovini. Taj uticaj je bio nešto jači u Ljubuškom, Posušju i nekim okolnim selima. S obzirom na oštru reakciju i teror, članovi i simpatizeri KPJ i pristalice NOP-a iz ovih i drugih mjesta u zapadnoj Hercegovini odlazili su na poziv Komunističke partije u Mostar i druga mjesta i uključivali se u ustaničke redove van svog područja. Grupa partizana iz sela Bijača (Ljubuški) priključila se, krajem 1941, Neretvanskom partizanskom odred. Mještani Bijače i još nekih sela ljubuške, gradinske i čapljinske opštine formirali su, u 1942. godini, partizansku četu koja se priključila dalmatinskim partizanima na Biokovu.⁸⁷⁾

⁸¹⁾ A. Hurno, n. čl., 104; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 233; *Istočna Bosna u NOB-u...*, prva knjiga, 34, 91.

⁸²⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 52.

⁸³⁾ Vidi: »*Slobodni dom*«, glavno glasilo HSS br. 9, 1. avgust 1944. i br. 14, 15. oktobar 1944.

⁸⁴⁾ Dr Z. Antonić, n. dj., 171, 249; Diskusija O. Karabegovića, 641.

⁸⁵⁾ M. Dizdar, n. čl., 256—257.

⁸⁶⁾ Đ. Piljević, *Hercegovina 1941*, 244; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 239.

⁸⁷⁾ P. Morača, n. dj., 631; Jure Galić — Dr Nikola Filipović, *Aktivnost KPJ u Ljubuškom 1941. godine*, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 246—251; Mahmud Konjhodžić, *Kronika o ljubuškom kraju*, knj. prva, Ljubuški 1974, 321—331, 341, 379—380, 384—385; T. Kurtović —

Vojni organi NDH u Bosni i Hercegovini su upozoravali, krajem 1941, da za NDH postoji opasnost javnog revolta »pučanstva bez razlike vjere«,⁸⁸) što znači da je i muslimansko i hrvatsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini bilo nezadovoljno prema NDH, da nije imalo povjerenja u ustaški režim i da se opredjeljivalo za NOP.

*

Razvoj ustanka i NOP-a u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, kao i stav njemačkih vojnih krugova u Jugoslaviji da ustaše treba da mijenjaju svoj odnos prema Srbima u NDH, prisilili su ustaški režim da donekle koriguje svoj odnos prema srpskom narodu.

Ustaški režim je pokušao da drukčije definiše status Srba u NDH. Smatrao je da ubuduće ne bi trebalo govoriti o Srbima u NDH, koji su po važećim normama NDH bili izvan zakona, nego da treba govoriti o Hrvatima pravoslavne vjere, tj. o pravoslavnim državljanima NDH. Shodno tome, režim je morao da na neki drugi način odredi svoj odnos prema srpskoj pravoslavnoj crkvi u NDH. Ideje u tom smislu dolazile su i sa strane njemačkog okupatora. A. Pavelić je mislio da se pravoslavna crkva u NDH mora depolitizirati i služiti jedino vjeri, što bi, po njemu, doprinijelo smirenju Srba u NDH. On je na prvom zasjedanju tzv. Hrvatskog državnog sabora, 28. februara 1942, nagovijestio osnivanje tzv. hrvatske pravoslavne crkve, o čemu je, 3. aprila te godine, donesena posebna odredba. Prema toj odredbi, hrvatska pravoslavna crkva je autokefalna. Ustavom hrvatske pravoslavne crkve, koji je donesen 5. juna 1942, određeno je da se na čelu crkve nalazi patrijarh, a za njeno sjedište određen je Zagreb.

Osnivanje hrvatske pravoslavne crkve nije naišlo na podršku ni pravoslavnog sveštenstva, ni vjernika. Srbi u Bosni i Hercegovini su u većini ostali indiferentni prema instituciji hrvatske pravoslavne crkve. Jedino kod Srba u gradovima i kod Srba u selima u kojima je postojala i osjećala se vlast NDH osnivanje hrvatske pravoslavne crkve je naišlo na izvjestan interes. To je bilo u vezi s činjenicom da je povodom osnivanja hrvatske pravoslavne crkve dozvoljeno da se u pravoslavnim crkvama vrši služba božja, kao i da si pojedini pravoslavni svećenici pušteni na slobodu.

Druge mjera bilo je sazivanje Hrvatskog državnog sabora krajem februara 1942. Među poslanicima u Saboru bilo je i nekoliko građanskih političara Srba. U Saboru se vodila rasprava o daljnjen »rješavanju srpskog pitanja«. Međutim, Sabor ni na tom, ni na dva kasnija zasjedanja (april i decembar 1942) nije riješio nijedno, pa ni »srpsko pitanje«, niti je donio bilo kakvu odluku koja bi imala značaja za narodni život.

N. Parežanin, n. dj., 94—95, 97, 111—112, 115—117, 232—233, 236—27, 244—245; *Hercegovina u NOB*, 510; *Ustanak naroda Jugoslavije — Zbornik*, knj. treća, 865—866.

⁸⁸) Zb. NOR, IV-2, 182/508—510, 193/538—544.

Veći značaj su imali sporazumi o saradnji između državnih organa NDH i četničkih odreda u Bosni i Hercegovini.

Od početka 1942, predstavnici četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini javno su isticali da je NOP pod vođstvom KPJ njihov glavni neprijatelj. Osim toga, oni su pokazivali spremnost da u borbi protiv NOP-a potraže saveznika. Smatrali su da treba prekinuti borbe protiv ustaša i izgraditi lojalan odnos prema vlasti NDH, što bi omogućilo da se u borbi protiv KPJ i protiv NOP-a korisno saraduje s ustašama i da se s njima, na određeni način, dijeli vlast. Četničke grupe u srednjoj Bosni preduzele su, krajem marta, »opštu ofanzivu« protiv partizanskih snaga u tom kraju, u toku koje su neke partizanske jedinice razbijene, a umjesto njih formirane četničke jedinice. Četnici u centralnom i južnom dijelu istočne Bosne, tokom aprila mjeseca, kada je u tom kraju vođena tzv. III neprijateljska ofanziva, svojim držanjem pokazali su da ne žele da se bore protiv okupatora i da su skloni saradnji i sporazumijevanju s njemačkim okupatorom i s NDH. Osim toga, pojedini četnički komandanti (na Majevidi, Trebavi, Ozrenu), početkom aprila mjeseca, nudili su njemačkim i domobranskim komandantima pregovore o saradnji. Nešto kasnije, tokom druge polovine aprila i prve polovine maja, kada je četnička »opšta ofanziva« protiv partizanskih snaga u srednjoj Bosni bila suzbijena, četnički komandanti zapadno od r. Bosne (na prostoru od Teslića do Sanskog Mosta) zatražili su pregovore o saradnji s predstavnicima NDH. Sve je to za ustašku NDH bilo razlog više da u sklopu korekcije svoje politike prema Srbima u NDH prihvati pregovore i saradnju s četničkim odredima i grupama.

Ustaško vodstvo je u prvoj polovini aprila 1942. godine donijelo odluku da prizna četnike sjeverno od demarkacione linije i da s njima povede pregovore. Tokom proljeća (april-juni) te godine, državni organi NDH su stupili u pregovore s više četničkih vojvoda, komandanata i oficira, koji su zastupali pojedine četničke odrede ili manje četničke jedinice, odnosno teritorije pod kontrolom četnika. Ustaško vodstvo je, na jednoj strani, tražilo da četnici priznaju suverena prava NDH, a na drugoj strani dopuštalo je da četnici nesmetano vrše vlast na teritorijama na koje bi se sporazumi odnosili. Na ovoj osnovi sklopljeni su sporazumi s više četničkih vođa u Bosni. Četnici su priznali suverena prava NDH i kao njeni državljani izrazili joj privrženost, a njenom poglavaru lojalnost i odanost. Prekinuli su sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima NDH, koje će na teritorijama na koje se sporazumi odnose uspostaviti svoju redovnu vlast i upravu, u čemu će joj četnici u svakom pogledu pomoći. Komandanti četničkih odreda, odnosno opštinske vlasti koje će oni imenovati, vršiće samoupravnu vlast na odnosnom području. U cilju vođenja zajedničke borbe protiv partizanata četnici će zadržati svoje oružje, a ako se pokaže potreba državne vlasti NDH će ih snabdijevati municijom i opremom. Spora-

zumi sadrže i odredbe po kojima se četnici koji budu ranjeni u borbama protiv partizana mogu liječiti u bolnicama i ambulancama, isto kao i pripadnici oružanih snaga NDH, zatim da četnici, ako se istaknu u borbi, mogu dobiti nagrade i odlikovanja, da se porodicama četnika poginulih u borbi protiv partizana dodijeli potpora od strane države. Takođe je određeno da stanovništvo navedenih područja ima u pogledu ishrane ista prava kao i ostali građani, da mu se, ako za to ima preporuku četničkih komandanata, dozvoli zaposlenje na državnim i drugim javnim radovima, kao i kretanje i razmjena dobara. Preostale odredbe ovih sporazuma regulišu pitanje kontrole nošenja oružja, zatim materijalnu zaštitu porodica čiji se hranionci nalaze u njemačkom zarobljeništvu, a koji prije toga nisu pripadali partizanima, otpuštanje ljudi iz logora i izdavanje potpora njihovim porodicama, vraćanje izbjeglica svojim kućama, eventualna zamjena novca, te slobodu vjeroispovijesti u pravoslavnim crkvama.

Pregovori su vođeni s nekim četničkim vođama s kojim nisu sklopljeni formalni sporazumi, ali vlasti NDH su im, praktično, priznale sva prava kao i onim četničkim vođama koji su takve sporazume potpisali.

Ovim sporazumima NDH se praktično odrekla vlasti u onim područjima u kojim su četnici dotad uspjeli da stvore svoju vlast. Postignutim sporazumima ta vlast četnika je formalno priznata. Sve funkcije državne vlasti na odnosnim područjima preuzeli su četnički komandanti, ili od njih imenovane opštinske vlasti. Četnički komandanti i njihovi organi vlasti (opštine) formalno su priznavali suverenitet NDH.

Iz ovako regulisanih odnosa s NDH proistekle su i znatne ekonomske koristi za četnike, a naročito za četničke štabove. Prava koja su četnici na osnovu sporazuma uživali u praksi su značila pravo na iskorištavanje prirodnih bogatstava dotičnog područja, zatim pravo da slobodno trguju, pravo ubiranja poreza i sl. Brojni su primjeri koji pokazuju da su četnici znali da iskoriste mogućnosti koje im je pružala stvarna situacija, a i zaključeni sporazumi.

Sklapanjem sporazuma postignut je relativan mir i izbjegnute su masovne represalije ustaša nad srpskim narodom. Pružajući srpskom stanovništvu mogućnost oružane zaštite, kao i mogućnost, uglavnom, normalnog privređivanja i razmjene dobara, njemački okupator i ustaše su uspjeli da se ovo stanovništvo, koje je sačinjavalo najveći dio ustaničke mase u 1941, u priličnoj mjeri pasivizira. Ovo stanovništvo je počelo da obnavlja svoje domove i da se prilagođava novoj situaciji, u kojoj nije bilo toliko izloženo fizičkom uništavanju, kao što je to bio slučaj u vrijeme dizanja ustanka 1941. godine. Prihvatanje odnosa koji su ovim sporazumima uspostavljeni izgledalo je jednom dijelu srpskog naroda kao najsigurniji put do cbezbjedenja i zaštite egzistencije. Ovom uvjerenju doprinosila je i četnička propaganda, koja je isticala da su partizani ti koji izazi-

vaju neredu, na koje Nijemci reaguju odmazdom nad srpskim narodom, što izaziva nepotrebne žrtve srpskog naroda, a da oni — četnici — žele mir i prosperitet srpskog naroda.

Istovremeno, vlada NDH je uspjela da svoju vlast nominalno proširi na drugu i treću okupacionu zonu. O tome je 19. juna 1942, s vladom Kraljevine Italije potpisan tzv. Zagrebački sporazum. Po tom sporazumu, NDH je dobilo pravo da u trećoj zoni uspostavi građansku i vojnu vlast, a u drugoj zoni građansku vlast, uz izvjesna ograničenja. NDH je garantovala da će u području koje će Talijani napustiti poštovati obaveze koje su talijanske vojne komande preuzele u ime talijanske vlade, da neće vršiti nikakve represalije niti nasilja nad srpskim stanovništvom i da će na najcjelishodniji način osigurati javni red i mir. Ove obaveze podrazumijevale su i priznanje »dobrovoljne protukomunističke milicije« (MVAC), tj. četnika koji su bili u saradnji s talijanskim okupatorom, koju su talijanske vojne vlasti u to vrijeme počele da osnivaju i koja će, po Sporazumu, i dalje biti pod nadzorom talijanskih vlasti. Za uzvrat, MVAC će priznati suverenitet, zakone i organe vlasti NDH. Sporazumom je određeno da i vlasti NDH mogu u trećoj zoni osnivati »protukomunističke družine«, koje bi bile pod vojničkom i političkom kontrolom NDH. Vlasti NDH su mogle da takve družine osnivaju i u drugoj zoni, ali u sporazumu s talijanskom Vrhovnom komandom oružanih snaga Slovenija-Dalmacija (Supersloda). NDH se Sporazumom obavezala da će uložiti sve snage za ugušenje narodnooslobodilačkog pokreta na pomenutom području.

Na ovaj način vlada NDH je došla u odnos prema četnicima u talijanskom okupacionom području sličan onome koji je potpisivanjem sporazuma o saradnji uspostavila s četnicima u njemačkom okupacionom području.⁸⁹⁾

Ovi sporazumi su doprinijeli djelimičnoj pacifikaciji pobunjenog srpskog naroda, izvjesnom poboljšanju položaja NDH i, naročito, četnika, te slabljenju NOP-a u odnosnim krajevima. Ali, ovi rezultati sporazuma su bili privremeni i imali su ograničeno dejstvo. Većina srpskog naroda, napose, u onim krajevima na koje su se sporazumni odnosili, bez obzira na to što je prihvatila sporazume kao izlaz iz trenutnih teškoća, shvatajući vremenom njihovo političko značenje, nije u krajnjoj mjeri mogla da ih odobri. U sjećanju srpskog naroda živjeli su zločini koje su ustaše izvršili nad njim, a emocije koje su se na toj osnovi kod njega razvile bile su suviše jake da bi se

⁸⁹⁾ O osnivanju hrvatske pravoslavne crkve, sazivanje Hrvatskog državnog sabora i o sporazumima organa NDH sa četnicima u Bosni i Hercegovini pisalo je više autora, posebno ili u okviru drugih tema (dr R. Hurem, dr F. Jelić-Butić, dr D. Lj. Kašić, dr D. Lukač, dr P. Kačavenda, M. Leković, mr R. Brčić, B. Latas). Rezultate do kojih se došlo sintetizovao sam i saopštio u članku: R. Hurem, Diferencijacija ustaničkih snaga u Bosni i Hercegovini zadnjih mjeseci 1941. i u prvoj polovini 1942. godine, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, br. 21, 196—200.

njihov uticaj mogao neutralisati. Osim toga, korekcija ustaške politike prema Srbima, s obzirom na njen pravi razlog (težnja da se likvidira ustanak i NOP), kao i s obzirom na prirodu i ciljeve ustaškog pokreta i ustaškog režima, nije podrazumijevala suštinsku promjenu politike, niti je to ona bila, već se svodila na promjenu političke taktike u odnosu prema Srbima u NDH. Teror ustaša nad srpskim narodom u Bosni i Hercegovini, mada smanjen, nije prestao. Zato je trajno odvajanje srpskog naroda od borbe protiv okupatora i, naročito, ustaša bilo neizvodivo. Narodu je postepeno postajalo jasno, svakako i pod uticajem političke aktivnosti KPJ, da je relativan mir i spas od represalija, postignut sklapanjem ovih sporazuma, plaćen odricanjem od borbe za oslobođenje. Ne prihvatajući takvu politiku, srpski narod je počeo da se sve više distancira od četnika, da se ograđuje od četničke politike i da odbija mobilizaciju u četničke formacije koje bi vodile borbu protiv snaga NOP-a. Na to je, vjerovatno, uticalo i potpisivanje Sovjetsko-engleskog pakta, maja 1942. Potpisivanje Pakta je potvrdilo da su ratni ciljevi velikih savezničkih sila u odnosu na uništenje Trećeg Rajha jedinstveni, a osim toga, ono je jasno govorilo da prijatelji Engleske, kako su se četnici predstavljali, ne mogu da kolaboriraju s okupacionim silama. A četnička kolaboracija s okupatorima, dotad javna ili skrivena, postajala je sve vidljivija, naročito od kada su četnički odredi potpisali sporazume o saradnji sa organima ustaške NDH. Potpisivanjem sporazuma, sve čvršćim povezivanjem s okupatorima i skoro potpunim podređivanjem njihovoj komandi, u jesen 1942, četnici su se praktično integrisali u okupacioni sistem i prestali da i formalno postoje kao snaga otpora okupatorima i kvislinškom režimu NDH. Osim toga, poslije potpisivanja sporazuma s ustašama, dobar dio četničkih starješina provodio je bezbrižan život, bogateći se i provodeći dosta vremena u gradovima, zajedno sa ustašama. S druge strane, četničke starješine, pošto su potpisivanjem sporazuma uspostavili svoju vlast, počeli su da se i prema srpskom narodu na odnosnim teritorijama odnose bahato i neodgovorno. U cjelini uzeo, svojom saradnjom s okupatorima i ustašama, svojim odnosom prema Muslimanima i Hrvatima i, uopšte, svojim ponaašnjem (nasilje, pljačka, kocka, i dr.), četnici su odbijali srpski narod od sebe, za razliku od partizana, čiju je čestitost, poštenje, smisao za red, korektan odnos prema narodu, patriotizam, borbenost i dr., narod cijenio. Zbog toga se srpski narod sve više okretao prema narodno-oslobodilačkom pokretu.⁹⁰⁾

⁹⁰⁾ Petar Kačavenda, Kriza četničkog pokreta Draže Mihailovića u drugoj polovini 1942. godine, *Istorija radničkog pokreta — Zbornik radova*, 1, Beograd 1965, 280; R. Hurem, Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, br. 2, 320—321; Isti, Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942, 62—63; Dr D. Lukač, Ustanak..., 479—480; Isti, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, 479.

Sličan proces odvijao se među Muslimanima i među Hrvatima. Sporazumijevanje NDH s četnicima izazvalo je među Muslimanima slične reakcije kao i sporazumijevanje četnika s NDH među Srbima. Muslimani su se suočili s činjenicom da se državna vlast, prema kojoj su oni i do tada izražavali rezerve i neslaganja, sporazumijeva s četnicima koji su nad Muslimanima, naročito u istočnoj Bosni, izvršili masovne zločine. Četnici su vršili zločine nad Muslimanima i poslije sporazuma s NDH, koja Muslimanima ni tada nije pružala nikakvu zaštitu. Brojni su podaci koji govore o zabrinutosti Muslimana zbog sporazuma NDH s četnicima. Upravo poslije tih sporazuma, NDH je počela da gubi uticaj na izvjestan broj Muslimana, koji je dotad imala. Treba dodati da su njemački okupator i ustaše u okviru tzv. III neprijateljske ofanzive palili ne samo srpska nego i muslimanska ustanička sela. Većini Muslimana, u stvari, postalo je jasno da s tom i takvom državom uopšte ne mogu da računaju. Kod mase Muslimana sazrijevalo je uvjerenje da narodno-oslobodilačka borba nema alternative. Tom uvjerenju isto toliko je doprinosila činjenica da je do tada izvršena politička diferencijacija ustaničkih snaga u Bosni i Hercegovini. Jasno su se izdvojile i formirale partizanske jedinice, u kojima više nije bilo četnika, četničke propagande, četničkog rovarjenja i četničkih pučeva i u kojima se nisu pojavljivala politička neslaganja. Muslimani su mogli da stupaju u partizanske jedinice bez bojazni da će u njima biti izloženi neugodnostima koje su im se dešavale u ustaničkim jedinicama 1941. Neostala je ranije praktikovana vojno-operativna saradnja partizana s četnicima. Na teritorijama koje su partizani oslobađali vladao je red i mir i svima bez razlike bili su osigurani život i imetak. Na drugoj strani izdvojile su se četničke snage, koje nisu vodile borbu protiv okupatora, a kasnije ni protiv ustaša i koje su u osloncu na okupatore i u dogovoru s ustašama držale pod svojom kontrolom veliki dio ranije oslobođene teritorije. Zbog svega toga su Muslimani, uključujući i muslimanski živalj na selu, počev od sredine 1942, sve više prilazili NOP-u i odlazili u partizanske jedinice.⁹¹⁾

Isto to može se reći za Hrvate u Bosni i Hercegovini, s napomenom da se taj proces kod Hrvata odvijao nešto sporije nego kod Muslimana⁹²⁾ Treba istaći da su pokolji hrvatskog stanovništva u sred-

⁹¹⁾ R. Hurem, Sporazumi o saradnji..., 323; Isti, Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942, 63; Dr D. Lukač, Ustanak..., 479—480; Isti, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja..., 479—480; Isti, Garancija nacionalne ravnopravnosti..., 262; P. Morača, NOP u Bosni i Hercegovini u vrijeme osnivanja ZAVNOBiH-a, *Prilozi* br. 4, 244; A. Purivatra, n. čl., 506—507, 520; Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 256—257; Diskusija O. Karabegovića, 641; 1941—1942. u *svedočenjima učesnika NOB-e*, knj. 1, 33; knj. 10, 106; Arhiv SK BiH, III-2, 135.

⁹²⁾ Dr D. Lukač, Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji, 265; Isti, Garancija nacionalne ravnopravnosti..., 262; Diskusija O. Karabegovića, 641—642; 1941—1942. u *svedočenjima učesnika NOB-e*, knj. 1, 33.

njoj Dalmaciji i u dijelu zapadne Hercegovine (Čapljina, Ljubuški, Široki Brijeg, Posušje) i muslimanskog stanovništva u fočanskom i čajničkom kraju, avgusta-septembra 1942, koje su na očigled talijanskog okupatora i ustaša izvršili četnici iz Hercegovine, istočne Bosne i Crne Gore, znatno uticali da se hrvatsko stanovništvo u zapadnoj Hercegovini i muslimansko stanovništvo u Foči, Čajniču i okolini distanciralo od ustaša i njihove politike i više nego dotad orijentisalo prema NOP-u i NOB-i. Isti rezultat imao je pokolj muslimanskog i hrvatskog stanovništva u Prozoru i okolini, oktobra 1942, koji su izvršili četnici iz Hercegovine i istočne Bosne. Razumije se, jačoj orijentaciji prema NOP-u i NOB-i doprinosili su i relativno malobrojni kadrovi KPJ u tim krajevima, koji su narodu objašnjavali ciljeve NOP-a. Doprinosili su i neki lokalni građanski političari tako što su prišli narodnooslobodilačkom pokretu. Ustaštvo, počev od sredine 1942, a nešto kasnije i Mačekova Hrvatska seljačka stranka, postepeno su gubili pozicije u Hercegovini, a narod se okretao prema NOP-u.⁹³⁾

U junu-julu 1942, ustaše su počele da vrše teror nad Muslimanima, da ih hapse i progone, naročito uglednije ljude u gradovima (Sarajevo, B. Luka i dr.), u čiju je lojalnost ustaški režim počeo da sumnja. To se dogodilo i s Hrvatima, mahom uglednijim pripadnicima HSS-a. Taj teror, hapšenja i progoni dali su podstrek simpatijama i opredjeljenju Muslimana i Hrvata za NOP, naročito onih u gradovima. Osim toga, gradsko stanovništvo, bez obzira na njegovu nacionalnu pripadnost, zbog opšte oskudice i, naročito, zbog velikog pomanjkanja životnih namirnica osjećalo je nezadovoljstvo prema NDH i gajilo simpatije za NOP.⁹⁴⁾

*

Može se zaključiti da narodi Bosne i Hercegovine — Srbi, Hrvati, Muslimani — zbog nacionalnih i konfesionalnih odnosa koji nisu bili regulisani na najbolji način, a koji su okupacijom Jugoslavije 1941. bili još više opterećeni, napose zbog različitog položaja tih naroda u NDH, nisu imali istovetan odnos prema ustanku 1941—1942. Ustanak je, što se tiče seljaštva počeo, uglavnom, kao ustanak srp-

⁹³⁾ P. Morača, Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata, Beograd 1957, 310, 334, 338; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, prva knjiga, Beograd 1963, 299; P. Kačavenda, n. čl., 271, 293, 313—314; M. Leković, Planovi Draže Mihailovića za uništenje »partizanske države« u zapadnoj Bosni u drugoj polovini 1942, *JiC* br. 1—2/1966, 91; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 113, 225—226, 239—240; Zapisnik o saslušanju Davida Sinčića u UDB-i za Hrvatsku 19. juna 1946. Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, *Arhiva NDH*, kutija I.O.9, br. reg. 6/7—1—87 (nadalje: AVII, NDH, I.O.9—6/7—1—87).

⁹⁴⁾ A. Purivatra, n. čl., 506; Dr D. Lukač, B. Luka i okolica u ratu i revoluciji, 270; Dr. R. Hurem, Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942, 63; Diskusija O. Karabegovića, 641; D. Kovačević i Z. Umićević, n. čl., 598; Arhiv SK BiH, III-2, 216.

skog naroda, u kome je učešće muslimanskog i hrvatskog seljaštva bilo malobrojno. Učešće gradskog stanovništva u ustanku bilo je, uglavnom, uravnoteženo. U toku ustanka bili su vidljivi elementi građanskog rata, koji je izazvala politika okupacionih sila i ekstremna građanska politika u Jugoslaviji. KPJ je vodila politiku bratstva i jedinstva. Ta politika je u toku ustanka 1941—1942. dala izvjesne rezultate. Donekle su nadvladani nacionalni šovinizam i vjerska isključivost, a većina naroda akceptirajući pozitivne tradicije, ubijedila se u istovetnost osnovnih interesa. Otupljena je oštrica bratoubilačkog rata i donekle spriječeno nacionalno i vjersko razračunavanje i međusobno uništavanje. Otvoren je proces zbližavanja Srba, Hrvata i Muslimana i znatno raširena ideja narodnooslobodilačke borbe. Počev od septembra 1941, u partizanske jedinice je stupao veći broj Muslimana i Hrvata nego do tada. Na drugoj strani, srpsko stanovništvo je u toku ustanka 1941—1942. postepeno uviđalo da su njegovi neprijatelji, pored ustaša, njemački i talijanski okupator, a ne muslimansko i hrvatsko stanovništvo, kao što su tvrdili četnici D. Mihailovića. Osim toga, to stanovništvo je tokom ustanka sticalo negativna iskustva sa četnicima. Slijedeći ideju narodnooslobodilačke borbe, ono se sve više opredjeljivalo za NOP.

Rasim Hurem

THE PEOPLES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA TOWARDS THE UPRISING OF 1941—1942

Summary

The peoples of Bosnia and Herzegovina, Serbs, Croats, Moslems — due to national and confessional relationships which were not regulated in a satisfactory way, and which by the 1941 occupation of the country became even more burdened with suspicion and distrust due to unequal position of these peoples within the so-called Independent State of Croatia, did not have the same attitude to the uprising of 1941—1942. As far as village population is concerned, the uprising was the doing of the Serbian population, the participation of the Moslem and the Croat village element being rather small. However, the participation of the town population was more or less ballanced. In the course of the uprising were visible elements of civil war, provoked by the policy of the invader forces and the extreme bourgeois policies of the pre-war Yugoslavia. The Communist Party of Yugoslavia promoted the policy of brotherhood-unity, which in the course of the 1941—1942 uprising yielded some positive results. National chauvinism and confessional intolerance were to some extent surpassed, and the majority of population, accepting the positive traditions, was convinced of the sameness of

the basic interests for all the three peoples. This helped to reduce the fratricide war, and the inter national warfare was to some diminished. The process of mutual trust between the Serbs, the Croatis and the Moslems was opened and the idea of the peoples' liberation struggle got pretty widespread. Beginning with September 1941, the number of Croats and Moslems in partisan units started increasing. On the other hand, in the course of the 1941—1942 uprising, the Serbian population gradually became aware of the fact that its enemy were, besides the Ustaši, the German and the Italian invaders, and not the Croat and the Moslem population, as the Četniks of Draža Mihailović claimed. And besides, the Serbian population acquired negative experience with the Četniks. Following the idea of the peoples' liberating struggle, it opted for the PLM.

Izvorni
naučni rad

UDK 930.53/.54 (497.15) »1941/1945«

Muhidin Pelesić

POLOŽAJ BOSNE I HERCEGOVINE U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ PREMA »SARAJEVSKOM NOVOM LISTU«*)

Nezamislivost postojanja NDH bez Bosne i Hercegovine bila je polazna tačka u ustaškim koncepcijama, koja je vidljivo obilježavala političku propagandu od samog početka organizovanog djelovanja te skupine.¹⁾ Rezime pogleda ustaša iz perioda tzv. »prve emigracije«

*) Prvi broj *Sarajevskog novog lista* (dalje: *SNL*), koji je predstavljao glavno novinsko glasilo Nezavisne Države Hrvatske u Bosni i Hercegovini, izašao je 11. maja 1941. godine. Do 3. aprila 1945. godine izašla su ukupno 1.192 broja ovog lista. Od 2. septembra 1942. godine list je izlazio pod imenom *Novi list* (dalje: *NL*). U nepune četiri godine list je promijenio četiri vlasnika i izdavača: Povjereništvo za štampu Bosne i Hercegovine, Ministarstvo hrvatskog domobranstva (Novinski odsjek), Konzorcij »Sarajevskog novog lista« i Ustaški nakladni zavod. List je, uglavnom, izlazio na osam strana, ali je vremenom, zbog nestašice papira i mjera štednje, njegov obim bio smanjen na četiri strane. Format lista bio je 49 x 32 cm. Kada je riječ o tekstovima koji su se odnosili na vanjsku politiku, njihov značajan dio predstavljali su njemačke i italijanske agencijske vijesti i propagadni tekstovi takvošnjih nadležnih ministarstava, kao i njemačkih i italijanskih ratnih izvještaja. Najbrojnije vijesti na unutrašnjopolitičkom planu NDH dolazile su iz Glavnog ravnateljstva za promičbu, kasnije i preko podružnice Državnog izvještajnog i promičbenog ureda i posredstvom ustaške agencije »Croatia«. Osnovne karakteristike tekstova, preuzetih i izvornih, bile su: antikomunizam, srbofobija, antisemitizam, antidemokratizam, uopšte idejna destrukcija stvarnih i izmišljenih protivnika »novog poretka«.

¹⁾ Fikreta Jelić-Butić, Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne Države Hrvatske, Zbornik: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Naučni skup, održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine »Institut za istoriju — Veselin Masleša« Sarajevo 1973, str. 43. Dalje u tekstu Bosna i Hercegovina...

na pitanje mjesta i uloge Bosne i Hercegovine u njihovoj politici dovoljno je jasno bio formulisan u jednom Pavelićevom tekstu iz jula 1938. godine, koji je bio internog karaktera i služio kao uputstvo za vođenje političke propagande. U njemu je Pavelić dao direktivu ustašama da »se ne smije dozvoljavati, da se o Bosni i Hercegovini govori kao o posebnim zemljama, i da se muslimane razlučuje od hrvatskog naroda jer je Bosna srđce hrvatske zemlje, a muslimani plemeniti dio hrvatskog naroda, te zajedno sa katolicima sačinjavaju ogromnu većinu i u toj pokrajini, koja je silom svojedobno otrgnuta od Hrvatske, i koja mora opet postati središte hrvatske države«. Kako se, dakle, jasno vidi, ovdje su sadržani svi bitni elementi ustaške koncepcije u pogledu Bosne i Hercegovine: a) Bosna i Hercegovina je u istorijskom, odnosno državopravnom smislu smatrana hrvatskom zemljom; b) u etničkom pogledu, Bosnu i Hercegovinu najvećim dijelom naseljava hrvatsko stanovništvo, čijim su sastavnim dijelom smatrani i Muslimani; c) Bosni i Hercegovini je, iz propagandnih razloga, bila namijenjena centralna uloga u stvaranju ustaške države.²⁾

Dolazak ustaša na vlast u NDH, proglašenoj isključivo uz pomoć Trećeg Rajha i Kraljevine Italije, označavao je i početak nove etape ustaške politike prema pitanju Bosne i Hercegovine. To, međutim, nije označavalo nikakvu kvalitetnu promjenu u dotadašnjoj

Organizacija »Ustaša — hrvatska revolucionarna organizacija« (UHRO), konstituisana je u prvoj polovini 1932. godine. Do promjene imena organizacije u »ustaški pokret« došlo je godinu dana kasnije, kada su objavljene »Načela hrvatskog ustaškog pokreta«, koja su predstavljala glavni programski dokument ustaša. Uzroci formalnog »prerastanja« ustaške organizacije u »pokret« bez sumnje su se ogledali u Pavelićevoj težnji da se ustaškoj grupi, koja se razvijala kao teroristička organizacija, obezbijedi šire političko obilježje. To znači da su se programski određivali širi politički ciljevi, kojima je nosilac trebao biti »ustaški pokret«, navodno znatno širi od same organizacije, pod kojom se podrazumijevala ograničenija metoda djelovanja, kao i sredstva. Vjerovatno se u takvom konstituisanju »ustaškog pokreta« osjećala i težnja za ugledanjem na uzore u organizaciji fašističkog i nacionalsocijalističkog pokreta. Ideja o stvaranju »hrvatske države«, koja je u teritorijalnom pogledu nezamisliva bez Bosne i Hercegovine, bila je osnovna karakteristika političke koncepcije »ustaškog pokreta«. U tom smislu, »Načela« su dalje razrađivala tu koncepciju. Ona su već i zbog toga definisana kao »osnovni zakon« po kome je trebalo da se organizuje cjelokupni život naroda u budućoj ustaškoj državi. Naglašavanje značaja istorijskog prava hrvatskog naroda, kao jednog od glavnih temelja takve države, zasnivalo se u »Načelima« na posebnom ustaškom tumačenju nekih prelomnih momenta i ideja u istorijskom razvoju hrvatske nacije. Posebno je karakteristično obračunavanje ustaša s jugoslovenskom idejom. Neminovnost borbe protiv te ideje, kao istorijske pojave, isticana je kao bitan zadatak »ustaškog pokreta« i nužni predušlov za ostvarenje vlastite koncepcije (Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941—1945, Drugo izdanje, »Sveučilišna naklada LIBER — Školska knjiga«, Zagreb 1978, str. 21—22). Dalje u tekstu: Ustaše...

²⁾ Fikreta Jelić-Butić, Bosna i Hercegovina..., str. 44.

ustaškoj koncepciji. U novoj situaciji radilo se, prvenstveno, o težnjama da pomenuta koncepcija dođe do što konkretnijeg izraza. Prema tome, ustaše su na primjeru koncepcije o rješavanju pitanja Bosne i Hercegovine u sklopu NDH nastojali pronaći jednu od bitnih potvrda svoje dotadašnje politike.³⁾

»Hrvatska Bosna doživjet će velik preporod«⁴⁾, moglo se pročitati na prvim stranama tek pokrenutog »Sarajevskog novog lista«, gotovo odmah nakon uspostavljanja ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini. Da bi se javnosti predstavilo jedinstvo ustaškog »pokreta«, ustaški aparat u Bosni i Hercegovini dokazivao je, i posredstvom štampe, svoju vjernost ustaškom rukovodstvu u Zagrebu. Pokušavalo se sa formiranjem mišljenja da Hrvati i Muslimani u Bosni i Hercegovini prate »s napregnutom pažnjom sve što se dešava u gornjoj Hrvatskoj i prema svakoj ustaškoj manifestaciji (...) (određuju — MP) svoje stanovište«, jer žele svaki korak uskladiti sa svojom »ustaškom braćom preko Save«.⁵⁾

Pavelić je zakonskom odredbom, 7. juna 1941. godine, odredio istočnu granicu NDH na Drini, čime je obuhvatio Bosnu i Hercegovinu i s istočne strane.⁶⁾ Donošenje pomenutog akta obilježilo je pisanje lista, naročito u nekoliko brojeva koji su tih dana izašli iz rotacije. U uvodniku od 11. juna »međa na Drini« nazvana je »kineskim zidom« koji će Hrvate »za sve vijekove dijeliti od Srba«, odnosno, »koji će dijeliti kulturni zapad od barbarske Srbije«.⁷⁾ Šta je, u stvari, pomenuta granica trebalo da znači još je određenije formulisao stožernik Viktor Gutić 13. juna u Gračanići: »Kraj Drine podići ćemo kineski zid na kojem će biti ostavljeno nekoliko vratiju, kroz koje ćemo izbacivati one, koji su za izbacivanje«.⁸⁾ I sutradan je bila slavljena ta ustaška granica na Drini »koja dijeli dva svijeta, koja rastavlja ono, što se ne da sastaviti (...) Herceg-Bosna je danas jezgra obnovljene domovine Bosna nije više bogato područje kolonijalne eksploatacija tuđinaca, već ravnopravna i vodeća pokrajina hrvatska«.⁹⁾

U namjeri da se predstavi ustaška odlučnost, u smislu konačnog rješenja statusa Bosne i Hercegovine u NDH, objavljivana su Pavelićeva istupanja o tom problemu. Tako se poenta njegove izjave dopisniku berlinskog »Deutsche Allgemeine Zeitung«-a sastojala od tvrdnje, da je »Bosna (...) po svom zemljopisnom položaju upravo

³⁾ Isto, str. 47.

⁴⁾ SNL, br. 13, 27. 5. 1941.

⁵⁾ SNL, br. 23, 7. 6. 1941.

⁶⁾ Vojmir Kljaković, Bosna i Hercegovina u njemačko-talijanskim dogovorima do ustanka 1941. godine, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, str. 61.

⁷⁾ SNL, br. 26, 11. 6. 1941.

⁸⁾ SNL, br. 29, 14. 6. 1941.

⁹⁾ SNL, br. 30, 15. 6. 1941.

određena, da postane srcem Hrvatske¹⁰⁾ »Bosna nije pripojena Hrvatskoj, nego je Bosna Hrvatska, središte i težište hrvatskog naroda i Nezavisne Države Hrvatske¹¹⁾, deklamovao je Pavelić avgusta 1941. godine, mnogo ranije naizust naučen aksiom ustaškog programa. Da bi što jasnije podvukli Pavelićevu »skrb« za Bosnu i Hercegovinu, posljednjeg dana oktobra iste godine, na prvoj strani lista ostvanule su njegove riječi: »Ako Bog da, Bosna će uskoro biti biser i uzor u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj¹²⁾ Tako se obećanjem nekog imaginarnog NDH rajskog vrta htjela potisnuti svijest o stvarnom i izvjesnom paklu, u kome se zahvaćena posljedicama ustaničkih pobjeda nalazila »Nezavisna...«

Halid Čaušević je tvrdio da bez »Bosne i Hercegovine, u kojoj je porast muslimanskog pučanstva najveći, Hrvatska ne može obstojati«. Iz toga je izvučen zaključak »da je Bosna i Hercegovina rezervoar krvi hrvatskog naroda«. Navodno, na »krvi katolika i bosansko-hercegovačkih muslimana« bila je utemeljena i »izrada hrvatskog državnog prava na Bosnu«. Da bi se raspršile sumnje, a slijedeći nacističko rasno učenje o »krvi i tlu«, ustaška propaganda je svom pravu na Bosnu i Hercegovinu davala »rasno politički značaj«, a ne samo »promičbeno politički¹³⁾

U prvim danima postojanja NDH, ustaška propaganda imala je za cilj da, do definitivnog rješenja o ulasku Bosne i Hercegovine u sastav ove kvinsliške tvorevine, njemačkim i italijanskim narodbodavcima pokaže od kolike je istorijske i životne važnosti pomenuta pokrajina za opstanak i cjelokupan život novostvorene države. Poslije toga ostalo je da se u praksi provede kroatizacija Bosne i Hercegovine, odnosno da svi Hrvati i Muslimani prihvate ustaško rješenje hrvatskog nacionalnog pitanja i aktivno se uključe u ustaški plan »čišćenja« nehrvatskog elementa.

U tom okviru, politička akcija ustaša imala je opšti karakter i u njoj je trebalo da učestvuje reprezentativni sastav ustaških funkcionera, zatim proustaških orijentisanih publicista, naučnih i stručnih radnika i mnogih drugih. Svi oni su u javnim nastupima i pisanom riječju u štampi i posebnim publikacijama ukazivali na značaj Bosne i Hercegovine za NDH.

Podrazumijevajući takav kontekst, razumljiva je saglasnost ustaškog vrha sa obnarodovanjem odluke o preseljenju »središta — centra NDH« u Banjaluku. Takva odluka, naime, nikada nije bila stvarno donesena, njome se samo operisalo kao uslovnom kombinacijom, ako stvari za ustaše krenu politički u željenom pravcu. Kao moralnu podršku tim nastojanjima, Pavelić je 29. aprila 1941. godine donio jedino odluku da se u Banjaluku »preseli Podpredsjedništvo vlade«, što

¹⁰⁾ SNL, br. 39, 26. 6. 1941.

¹¹⁾ SNL, br. 79, 12. 8. 1941.

¹²⁾ SNL, br. 148, 31. 10. 1941.

¹³⁾ SNL, br. 146, 19. 11. 1941.

je učinjeno 4. maja iste godine. Sve ostalo što se odnosilo na Banjaluku kao »centar NDH« djelo je Viktora Gutića, ustaškog stožernika u Banjaluci.¹⁴⁾ U skladu sa takvim stanjem stvari, razumljiva je blagonaklonost ustaškog poglavnika prema propagandnim tvrdnjama da on »prenosi prestolnicu u Banja Luku, u kojoj će ona ostati«, jer NDH »bez Bosne ne može sačuvati svoje slobode.«¹⁵⁾

Kada je riječ o teritoriji NDH (110.000 km²), isticano je da Bosna i Hercegovina obuhvata skoro polovinu njene površine (51.000 km²). Ustaška propaganda je ukazivala i na činjenicu da je Bosna i Hercegovina po svom geografskom položaju »u sred središta« NDH. »Prema tome ona je sredina i kao takova središte jezgra Nezavisne Države Hrvatske, te spojnica i najprirodnija veza između (...) žitrodnog sjevera i hrvatskog juga i mora«. Osim toga, Bosna i Hercegovina bila je proglašena za »vojnički najprirodnije uporište za odbranu samosvojnosti Nezavisne Hrvatske«. Poseban značaj i vrijednost Bosne i Hercegovine za NDH vidjeli su sljedbenici ustaške ideologije »u njenim prirodnim bogatstvima, a posebno u bogatstvu šuma i ruda«. U upotrebi je bio podatak da je »oko 62 posto od cjelokupne površine a u iznosu od dva milijuna hektara pokriveno šumom«. Euforično je prezentirana i propagandna laž da »to silno bogatstvo u buduću ne će više izrabljivati nitko drugi, nego (...) Hrvati i (...) Nezavisna Država Hrvatska«. Propagandni aparat instituirao je i na tvrdnji da je, s etničke tačke gledišta, Bosna i Hercegovina za NDH predstavljala posebnu nacionalnu vrijednost. Prema ustaškoj propagandi, u Bosni i Hercegovini je tada živjelo rasno najčistije hrvatsko stanovništvo, »kojemu je unatoč svoga teškog povjestnog izživljavanja ipak uspjelo odhrvati se svim mogućim nepriilikama i odkloniti od sebe sve moguće tuđinske asimilatorske utjecaje i napokon, kraj svega toga, ostati do danas rasno najčistijim, zadržati značaj hrvatske pokrajine, u kojoj živi rasno najčistiji dio hrvatskog narodnog bića«. Naglašavana je tvrdnja da je Bosna i Hercegovina u sebi očuvala »mnogobrojne vrlo važne stare hrvatske tradicije iz najstarije hrvatske prošlosti«. Pozivanjem na narodnu tradiciju i ukazivanjem na Bosnu i Hercegovinu kao na podneblje pod kojim su se »krunili prvi hrvatski kraljevi« i održavani »prvi znameniti« hrvatski narodni i državni sabori,¹⁶⁾ ustaške vlasti su nastojale da se predstave kao baštinici i zaštitnici hrvatske tradicije. Istovremeno, predstavljali su se i kao nosioci »državotvorne« misije za buduća vremena.

Ponavljajući da preko Bosne i Hercegovine prolaze prirodne komunikacije od Podunavlja prema Jadranskom moru, odnosno po-

¹⁴⁾ Rafael Brčić, Kombinacije ustaša o Banjoj Luci kao »centru Nezavisne Države Hrvatske«, *Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945), Zbornik radova s naučnog skupa, održanog u Banjoj Luci od 18. do 20. novembra 1976. godine*, »Institut za istoriju«, Sarajevo 1978, str. 660—661.

¹⁵⁾ *NL*, br. 404, 3. 9. 1942.

¹⁶⁾ *NL*, br. 437, 11. 10. 1942.

tencirajući značaj njenog podesnog geografskog položaja »koji kao jugoistočni okrajak srednjoeuropskog prostora veže ovoga s najbližim morem«,¹⁷⁾ ustaška propaganda je na posredan način stavljala do znanja prevashodan interes Trećeg Rajha, kao moćnog sjevernog patrona, za bosanskohercegovački prostor, čijom je milošću ovaj i ušao u sastav NDH. Ukazivanjem na veliko istorijsko značenje dobitka Bosne i Hercegovine, vladajući krugovi NDH zataškavali su gubitak velikog dijela jadranske obale, ustupljenog Italiji.¹⁸⁾ Međutim, prećutkujući značaj Bosne i Hercegovine kao strateškog područja za osovinske sile i neophodne sirovinke baze njemačke ratne privrede, ustaški vrh je faktički zataškivao jedan od razloga svoje »nezavisnosti«.

Ako se pogleda u cjelini, ustaška koncepcija o mjestu i ulozi Bosne i Hercegovine u stvaranju NDH bila je od samog dolaska ustaša na vlast ozbiljno poljuljana. Pored nenaučnosti teorijskog tumačenja istorijskog razvoja Bosne i Hercegovine kao isključivo hrvatskih zemalja, tome su u postojećoj situaciji naročito doprinijela dva elementa ustaške politike. To su bili, s jedne strane, politika obračuna sa Srbima, a s druge, dokazivanje hrvatstva Muslimana.¹⁹⁾

*
* *

»Hrvatski narod je vojnički narod. To zna cijeli svijet. To je hrvatski narod kroz vjekove u svim zgodama i neprilikama na najjači način dokazivao i dokazao.²⁰⁾ Sada je hrvatski narod gospodar, a sve će drugo biti njegovim predmetom (...) Ovo nisu obećanja, nego nagovještjenja, koja mi provodimo i koja ćemo mi provesti.«²¹⁾ Tako je krajem maja 1941. godine zvučala ustaška propaganda, prenoseći Paveličeve tirade o ulozi i misiji hrvatskog naroda u uslovima stvaranja »nove Europe«, kojima će ostati dosljedna sve do sloma NDH tvorevine. Da bi se »dokazalo« suvereno pravo Hrvata na Bosnu i Hercegovinu, ustaški propagandni aparat nije se dvoumio da se koristi falsifikatima koji su upotrebljavani na najprizemnji način.²²⁾

Stvaranje i uzdizanje kulta države davalo je bitan pečat razradi ideologije ustavštva u NDH: »Hrvatima je dobro poznato, da još nije nastupilo vrijeme, kad bi mogli počiniti na zaslugama prošlosti, te se u potrebnom miru posvetiti izgradnji svoje vlastite države. Njima je jasno, da moraju proći godine kušnje i oni su spremni kod toga razviti sve one liepe sposobnosti, kojima su se proslavili kroz stoljeća. Narod, kojega nije mogla slomiti više nego li dvadesetgodišnja politika

¹⁷⁾ *NL*, br. 548, 21. 2. 1943.

¹⁸⁾ Fikreta Jelić-Butić, *Bosna i Hercegovina...*, str. 48.

¹⁹⁾ *Isto*, str. 49.

²⁰⁾ *SNL*, br. 11, 24. 5. 1941.

²¹⁾ *Isto*.

²²⁾ *SNL*, br. 245, 25. 2. 1942.

progona, ponizavanja i izkorjenjivanja, moći će uz pomoć svojih saveznika suzbiti svaku navalu protiv svoje iznova stečene državnosti i svojega položaja na predstraži.«²³⁾

Uzdizanje kulta Ante Starčevića i Eugena Kvaternika predstavljalo je traženje još jednog političkog kapitala za ustaški pokret. U propagiranju ideologa i vođa pravaštva tražilo se još jedno pogodno sredstvo veličanja Pavelića i ustaša, što je rezultiralo parolama da je ustaštvo krajnji izraz pravaštva, te da je osnivanje NDH njegova, pravaška konačna pobjeda. Ustaštvo je prikazivano kao posebna etapa u razvojnoj liniji pravaštva kao »velikog pokreta«, ali je označavano i kao posljednja etapa pravaštva.²⁴⁾ Osim kulta Starčevića i Kvaternika, smišljeno je podržavan i kult Antuna i Stjepana Radića, kao rodonačelnika najmasovnije i najutjecajnije hrvatske političke partije iz epohe građanskog parlamentarizma, čijeg su utjecaja i značaja ustaša bili i te kako svjesni. Da bi pod jednom kapom objedinili tekovine ustaštva, pravaštva i Hrvatske seljačke stranke, ustaše su praktikovali proslave Antunova (13. juna), odnosno »imendana Poglavnika Ante Pavelića, Oca Domovine dra Ante Starčevića i dra Ante Radića.«²⁵⁾ Nakon nabiranja značaja Starčevića i Radića, na red je dolazio Pavelić koji je bio predstavljen kao »zaključak hrvatskih borba i težnja zadnjih stotinu godina. Po njemu imamo državu, koja je oživjela ponosom i nacionalizmom Starčevića i širokim socijalnim programom Ante Radića, državu, koja hoće da uskladi probitke grada i sela i svih stališa i da od čitavog hrvatskog naroda stvori jednu (...) obitelj (...) Domovina se još brani na frontama i djelo izgradnje ne može da se razmatra u punom obsegu. Poglavnik i Hrvatska trebaju suradnju svih Hrvata. Suradnju bez odlaganja i svim srcem.«²⁶⁾ Autor ovog ustaškog vapaja za mobilizaciju pod NDH barjacima, dr Dragutin Kamber, nije ni primijetio da je otvoreno priznao odsustvo podrške na koju su Pavelić i ustaše jedva mogli da računaju, i to jedino kod dijela populacije koji su činili kulturno i socijalno zaostale, fanatizovane i kompromitovane osobe unutar imaginarnih granica NDH.

Primijetno skromnije bile su obilježavane godišnjice smrti Stjepana Radića koji je, istina, nazivan »učiteljem i vođom hrvatskog naroda« i čijim su zadušnicama redovno prisustvovali predstavnici društvenih organizacija, državnih, partijskih i vojnih organa NDH. Stjepan Radić je slavljen kao nacionalni vođa »koji je našao najsavršeniji izraz hrvatskoj narodnoj misli i čija je djelatnost bila od odlučne važnosti za prikupljanje hrvatskih narodnih snaga u dvadeset godina mučne hrvatske prošlosti«. Radićeva politička borba karakterisana je kao »konačno privođenje Hrvata stanju političke zrelosti, koja je omogućila odluku o nacionalnoj borbi.«²⁷⁾

23) *NL*, br. 456, 3. 11. 1942.

24) Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše...*, str. 144.

25) *NL*, br. 642, 15. 6. 1943.

26) *NL*, br. 641, 13. 6. 1943.

27) *NL*, br. 688, 10. 8. 1943.

Ali, najviše je citirana, parafrazirana, modifikovana i, najvećim dijelom, zloupotrebjavana politička baština Ante Starčevića: »Nije to bio strančarski političar, već državnik — mislilac, književnik i učenjak. Zanimala su ga sva pitanja iz narodnog života. U prvi je red stavljao nacionalističko naziranje, ali je imao svoja rješenja i za socijalna i gospodarska pitanja. S pravom je socijalna i gospodarska pitanja stavljao u nerazdruživu vezu s nacionalističkim naziranjem. To dolazi otuda, što je Starčević pridavao najveću važnost prošlosti hrvatskog naroda. Za osnovu hrvatske politike priznavao je samo poviest i život hrvatskog naroda (...) Starčević je vjerovao, a i mi s njim, u Boga i u samostalnost Hrvatske. Njegovo geslo: »Bog i Hrvati« je i naše geslo.«²⁸⁾

Svjesno je pri tome prećutkivana činjenica da je Ante Starčević, prije braće Radića i Frana Supila, bio najviše napadani hrvatski političar od strane klerikalaca, kao »buntovnik, neznabožac, antikrist« koji »ruši sve naredbe Boga, ljudi, crkve«, jer niko u to vrijeme kao Ante Starčević nije argumentovano napadao crkvu zbog službe tuđincu i zbog zloupotrebe vjerske pripadnosti za širenje nacionalnog razdora. Njegov najbliži prijatelj Kvaternik, iako duboko religiozan, u oštrim konfrontacijama, zajedno sa Starčevićem, borio se protiv »štetnosti verah i popah.«²⁹⁾

Eksploatisani su i nacionalno ekskluzivni stavovi Milana Šufflaya, koji su uključivani u kontekst nepomirljivih ustaških propagandnih konstrukcija: »Hrvatska krv ne znači samo naciju. Hrvatska krv tu znači civilizaciju. Hrvatstvo je sinonim za sve, što je liepo i dobro stvorio europski Zapad.«³⁰⁾

Ustaško shvatanje pripadnosti Hrvata zapadnoj kulturi, kategorično odbijanje »balkanštine« i primitivna megalomanija manifestovani su na način kakav je, recimo, bio početkom septembra 1943. godine: »Uviek moramo misliti na to, da ne živimo ni u kakvoj zavjetrini i da svaki veliki požar, koji se razastre po ovom kontinentu, ima nas zahvatiti u prvom redu. Sudbina je nama odredila, da budemo čuvari najviših vrijednosti i najveće riznice europejstva na jednom mostu između dvije kulture, dva svieta (...) Ništa ne smeta što su u našoj zemlji istočni vladari djelomično ili sasvim bili gospodari. Naš sviet teži za zapadom, za kulturom, za Europom. Kod nas se to toliko jasno i ne vidi, koliko u onim stranim zemljama, gdje nas Hrvata ima mnogo, gdje možda mi propisujemo ton života i gdje im mi dajemo obiježje (...) Mi smo možda malo i zaboravili, da je naša najveća, a zasigurno najsviestnija kolonija Turska Republika. Mnogim zemljama smo dali velikih ljudi, koji su ih podigli i koji su učinili, da uđu u kolo kulturnih i gospodarski naprednih naroda. Izvan domovine naša je najveća i najjača snaga, kako se obćenito misli, u Chilli i Argentini, ali

²⁸⁾ *NL*, br. 744, 14. 10. 1943.

²⁹⁾ »*Danas*«, br. 49, 25. 1. 1983.

³⁰⁾ Kao u napomeni br. 28.

nigdje kao u Turskoj Republici naš čovejk nije došao do jačeg izražaja (...) Moramo ostati vjerni svome poslanstvu, da budemo brana između Istoka i Zapada. Moramo ostati Hrvati, ma koliko nam teško bilo. Pobjeda će doći, a onda, što ćemo uraditi, to ćemo vidjeti.«³¹⁾

Kao primjer krajnjeg odsustva mjere i osjećanja za realnost mogu poslužiti navodi nastali sredinom 1944. godine, u vrijeme kada se osovinska konstrukcija ljuljala iz temelja: »Hrvatski narod pokazuje takvu životnu snagu, te mi možemo danas, na početku četvrte godine života, borbe i rada Nezavisne Države Hrvatske, kazati, da naše prilike neprestano kreću nabolje. A što je najvažnije, danas u petoj godini drugog svjetskog rata, kad neprijateljska promičba vodi uporni rat živaca osobito protiv mirnih država, čijim se granicama fronta približava danas je uzprkos svim tim smicalicama hrvatski narod jedinstveniji, spremniji i borbeniji nego ikada prije.«³²⁾

Propaganda NDH je vremenom morala prihvatiti činjenicu da se u jedinicama NOVJ nalaze i Hrvati. Međutim, nastojeći da tu činjenicu što manje pominju, ustaška propaganda, tako i »Sarajevski novi list«, nastojala je da ona bude što manje uočljiva. Sve se svodilo na to da se u partizanskim redovima, prema ustaškim propagandistima, nalazilo svega »nešto Hrvata«³³⁾ uz strogo prikrivanje pravog stanja stvari, u nadi da će se situacija na frontovima, ipak, preokrenuti u korist Trećeg Rajha i njegovih preostalih satelita.

*
* * *

Nastojeći da ojača svoje uporište, ustaški režim je otpočetak isticao svoju naklonost prema muslimanskom stanovništvu. Osnovna tendencija ustaške politike ogledala se u širokoj političkoj akciji dokazivanja hrvatstva Muslimana. To je bio samo nastavak već formulisanih pogleda na pitanje Muslimana iz razdoblja prije stvaranja NDH, a nova situacija je pružala daleko veće mogućnosti za njihovu propagandu. Za formulisanje stavova ustaša prema Muslimanima u samoj emigraciji bile su karakteristične ocjene što ih je prezentirao Mile Budak u svojoj knjizi »Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu«, objavljenj 1934, najvjerojatnije u Kanadi. Iznoseći tezu »da su bosanski Muslimani rasno najčišći, najmanje natrunjeni Hrvati«, Budak je kao bitan element za buduću konkretnu ustašku politiku isticao tvrdnju da su Muslimani »i somatološki sačuvali sve osobine svoje hrvatske rase osim vrlo rijetkih azijskih primjesa«. »Muslimansko pitanje« bilo je najviše povezano s razmatranjem mjesta i uloge Bosne i Hercegovine u ustaškoj koncepciji, a muslimanskoj komponenti davalo je bitno značenje prilikom iznošenja bezbroj puta ponavljane propagande

³¹⁾ *NL*, br. 712, 7. 9. 1943.

³²⁾ *NL*, br. 941, 7. 6. 1944.

³³⁾ *Isto*.

tvrdnje da u Bosni i Hercegovini najvećim dijelom živi hrvatsko stanovništvo.³⁴⁾

Već u poruci vojskovođe Slavka Kvaternika »bosansko-hercegovačkim Hrvatima«, koja je 25. aprila 1941. godine objavljena u »Sarajevskom hrvatskom listu«, naglašeno je da je u međuratnoj Jugoslaviji Muslimanima prijetila opasnost da ih »nestane sa lica ove hrvatske zemlje«, ali i obećanje ustaškog rukovodstva da će za sva »vremena muslimanska ognjišta ostati slobodna, jer će prije i zadnji Hrvat izginuti negoli mi vas napustiti.«³⁵⁾ U gotovo identičnoj intonaciji bila je sročena i Pavelićeva poruka, koju je u njegovo ime prenio Slavko Kvaternik.³⁶⁾ Otvorenu podršku vrhovima NDH izrazio je reis-ul-ulema Fehim Spaho u svom govoru održanom 1. maja iste godine u Gazi Husref-begovoj džamiji u Sarajevu, u prisustvu potpredsjednika vlade NDH, Osmana Kulenovića. Osnovna poruka govora sadržana je u navodima: »Rodila se je Nezavisna Država Hrvatska i otpočela svoj život. Mi muslimani od srca smo je pozdravili, jer znamo, da u nju stupamo kao ravnopravni građani i jer tvrdo vjerujemo, da se nijednom muslimanu neće i ne može dogoditi nikakva nepravda (...) I kad mi je prije kratkog vremena Maršal Kvaternik, vojskovođa oružane snage Nezavisne Države Hrvatske, usmeno — u našem šehar Sarajevu — saopćio, da Poglavnik Dr Ante Pavelić, koji je svojom borbom i uz pomoć slavom ovjenčane njemačke vojske izvojevao ovo značajno djelo, hoće baš to, da se muslimani osjećaju svoji na svome, ja sam razdragana srca obavijestio o tome braću muslimane«. U namjeri da pokažu bezrezervnu odanost ustaškom vođstvu, članovi organizacije ilmije, El-Hidaje, uputili su sa svoje svečane sjednice pozdrave Paveliću, Budaku i Ademagi Mešiću.³⁷⁾

Ne gubeći nadu da će Sandžak ući u sastav NDH, ustaška propaganda je budno pratila posalnstva koja su sandžački Muslimani, preko Sarajeva, slali u Zagreb, tražeći »da Sandžak, koji je sastavni dio Bosne i Hercegovine, uđe u sklop Države Hrvatske.«³⁸⁾ Nastojeći da motiviše bosanskohercegovačke Muslimane na podršku akciji za priključenje Sandžaka Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ustaška propaganda je i putem štampe podizala temperaturu kod dijela javnosti, izvještavajući o »strašnom stanju sandžačkih Muslimana« i »njihovom položaju u dva zadnja decenija.«³⁹⁾ U namjeri da mobiliše Muslimane i usmjeri njihovu mržnju prema Srbima i Crnogorcima, list je koristio sljedeće tvrdnje: »Nije slučajno što su Srbi i Crnogorci u dva zadnja decenija neprestano mučili muslimane u Sandžaku i harali muslimanske domove. Naprotiv, svaki zlo-

³⁴⁾ Fikreta Jelić-Butić, Ustaše..., str. 196—197.

³⁵⁾ »Sarajevski hrvatski list«, br. 92 a, 25. 4. 1941.

³⁶⁾ SNL, br. 1, 11. 5. 1941.

³⁷⁾ SNL, br. 2, 13. 5. 1941; br. 5, 16. 5. 1941.

³⁸⁾ SNL, br. 4, 15. 5. 1941.

³⁹⁾ SNL, br. 5, 16. 5. 1941.

čin protiv muslimana bio je savršeno dobro organiziran i izvršen. Bio je jedan cilj — neprestano ubijati muslimane i razoriti njihove domove, dok se ne isele u Tursku, odnosno Sandžak ne očisti od »Turaka«.40)

Pavelićev doglavnik Ademaga Mešić je 26. jula 1941. godine u Sarajevu, na sastanku predstavnika bivših zemljoposjednika iz Bosne i Hercegovine, izjavio da, ako Sandžak ne dođe u sastav NDH, Muslimani mogu da se vrate u Bosnu i Hercegovinu, gdje će dobiti zemlju. Isto je važno i za Muslimane koji su se iselili u Tursku. Ademaga Mešić je, takođe, tvrdio da je to »najbolji dokaz da se ovdje ne stvara samo Hrvatska katolička država (...) Poglavnik stvara Hrvatsku Državu i mi smo svi Hrvati, i katolici i muslimani. Molim vas da to svijetu razjasnite...«41) Međutim, i pored grčevitih ustaških nastojanja da Sandžak uključe u okvir NDH, to im nije pošlo za rukom, najprije zbog upornog negodovanja italijanskog okupatora i slabe podrške Nijemaca, kao i zbog snažnog razvijenog narodnooslobodilačkog pokreta u ovom dijelu zemlje.42)

Sugerišući ustaško shvatanje nužnosti nacionalnog jedinstva Muslimana i Hrvata, propagandni aparat NDH zasipao je javnost stavovima koji su trebali afirmisati takva nastojanja: »Vjera kao kulturna vrijednost i kao dar od Boga, data u različitoj formi, još manje može biti uzrok našim nesporazumima, sumnjičenju, mržnji i svađi, svak će se obraćati Bogu na svoj način, svak će voditi svoje hramove i svoje svećenike, sve u bratskoj slozi i ljubavi.«43) Ali, pokušaj da se negiranje nacionalnog razvoja kompenzira naglašavanjem vjerskih razlika samo je pridonio bržem sagledavanju pravih namjera ustaške politike prema Muslimanima i, u vezi s tim, bržoj diferencijaciji i polarizaciji političkih snaga. Naime, svijest o nacionalnoj posebnosti Muslimana sve više se suprotstavljala kroatizaciji, prerastajući u otvoreni otpor, koji je još i potenciran saznanjem da ni hrvatski narod nije ustašama priznavao atribut nacionalnog pokreta. Isto tako, manipulisanje vjerom i vjerskim osjećanjima Muslimana moralo je izazvati otpore, tim više što se radilo samo o formalnoj ravnopravnosti dviju vjera.44)

Igrajući na kartu univerzalnosti »podrške« koju je, navodno, uživala kod Muslimana, ustaška vlast je plasirala i propagandu o stavu muslimanskih žena prema NDH. Tako je jula 1941. godine fabrikovana tvrdnja da »Muslimanke iz Hercegovine, koje su dva de-

setljčca ponižavane sad javno surađuju u hrvatskom nacionalnom

40) *Isto*.

41) *SNL*, br. 66, 27. 7. 1941.

42) Rafael Brčić, Predgovor knjizi Jana Ota Johansena, »Ustaše«, »Oslobođenje«, Sarajevo 1984, str. 17.

43) *SNL*, br. 17, 31. 5. 1941.

44) Mile Konjević, O nekim pitajima politike ustaša prema bosanskohercegovačkim Muslimanima 1941. godine, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, str. 274.

pokretu«.45) NDH-propagandisti su uporno nastojali da dočaraju i navodno uključivanje muslimanskih intelektualci u režimske tokove.46)

Rasplamsavanje antisrpskih tendencija kod muslimanskog stanovništva bio je jedan od ciljeva ustaškog režima. Među prvim koracima u tom pogledu bilo je ukidanje starog muslimanskog prosvjetno-kulturnog društva »Gajret«, koje je prije rata bilo jedan od pobornika prosrpske orijentacije. S druge strane, u NDH je favorizovano prosvjetno muslimansko društvo »Narodna uzdanica«, koje je bilo prohrvatski orijentisano. Takvi postupci ustaške politike u izrazitom favorizovanju jednog društva na račun uništavanja drugog nailazili su i na vidljiv otpor u samom članstvu »Narodne uzdanice«. To je i shvatljivo, ako se ima na umu činjenica da je i u »Narodnoj uzdanici« i »Gajretu« većina članstva bila iz najširih slojeva muslimanskog stanovništva, koje je kroz kulturno-prosvjetnu djelatnost ispoljavalo vidljivo demokratsko raspoloženje, dok su prohrvatske i prosrpske tendencije obilježavale, u prvom redu, rukovodstva tih društava.47)

U Sarajevu je 28. jula 1941. godine, u prisustvu doglavnika Ademage Mešića i povjerenika za Bosnu i Hercegovinu Hakije Hadžića, održana skupština »Narodne uzdanice«, na kojoj je glavna tačka dnevnog reda bilo pitanje preuzimanja »Gajretove« imovine. Skupština je glavnu pažnju usmjerila na likvidaciju »Gajreta«, kao i na preuzimanje njegovih pitomaca. Osim toga, pri glavnom odboru osnovana je sociološka sekcija koja je dobila zadatak da ispita cjelokupno društveno stanje bosanskohercegovačkih Muslimana. Skupština je usvojila novi naziv — Hrvatsko muslimansko kulturno društvo »Narodna uzdanica«, a u pravila je unesena izmjena koja se odnosila na to da se u mjestima, gdje je to bilo moguće, pored muškog mogao osnovati i ženski odbor.48)

U prvim nedjeljama nakon početka ustanka u Bosni i Hercegovini, Pavelić je nastojao demagoškim i propagandnim manevriranjem imponovati »brigom« za Muslimane u Bosni i Hercegovini, nastojeći stvoriti utisak da je cjelokupna situacija pod ustaškom kontrolom. Upornost u ponavljanju propagandnih maksima: »Muslimani Hrvati nisu samo dio hrvatskog naroda, oni su jedinstvena sastavna srčika hrvatskog naroda. Bosna nije pripojena Hrvatskoj, nego je Bosna Hrvatska, središte i težište hrvatskog naroda i Nezavisne Države Hrvatske«,49) trebala je ubijediti javnost u, navodne, iskrene namjere ustaškog vrha.

Vješto je iskorištena politička baština Ante Starčevića, posebno varijacija na temu Muslimana u Bosni i Hercegovini: »Ocu domovine dr. Anti Starčeviću duguju neizmjernu hvalu također i muslimani«.

45) SNL, br. 50, 9. 7. 1941.

46) SNL, br. 147, 30. 10. 1941.

47) Fikreta Jelić-Butić, Ustaše..., str. 200.

48) SNL, br. 67, 29. 7. 1941.

49) SNL, br. 79, 12. 8. 1941.

mani Hrvati, jer je dr Ante Starčević bio prvi čovjek u Europi, koji je ustao u obranu njičišće hrvatske krvi, bosanskohercegovačkih muslimana. On ih je prikazao u svjetlu istine i kategorički obranio od svih nerazumnih napadanja (...) On je naglasio, da su muslimani najčistiji Hrvati, jer su oni uvijek bili Hrvati i kao muslimani u vrijeme osmanlijskih režima mogli su lakše čuvati hrvatsku svijest. U muslimanima Starčević je vidio cvijet hrvatstva.⁵⁰⁾

U namjeri da svoja shvatanja projektuju na bosanskohercegovačke Muslimane, ustaše su u svoju propagandu uključili i pisanje o panislamskom pokretu, aktualizirajući stare suprotnosti i razočarenje muslimanskih i azijskih naroda imperijalističkom politikom zapadnoevropskih država.⁵¹⁾ U ovim nastojanjima ustaše su slijedili praksu propagandi fašističkih sila. Tekstovi takve orijentacije bili su karakteristični i predstavljali su uobičajenu pojavu na stranicama »Sarajevskog novog lista«.⁵²⁾ Eksploatisane su »davnje i trajne veze« Hrvata i islamskog svijeta, što je trebalo pokazati značaj NDH za konačno ostvarenje ciljeva panislamizma, pošto »... bi bilo od stanovite ekonomske, kulturne i duhovne koristi stvaranje tradicionalnih veza s islamskim svijetom, koje bi za Hrvatsku a posebno za njene muslimane predstavljale u svakom slučaju jedan uspjeh. Tim prije, što se danas sutra imade naći cjelokupni islamski svijet na istoj liniji«.⁵³⁾ Naročito publicitet bio je posvećen izjavi bivšeg predsjednika iračke vlade, nacističkog štićenika Rašida Ali el Gailanija, koja je bila preuzeta iz nedjeljnika »Neue Ordnung«. Izjava se dobrim dijelom odnosila na bosanskohercegovačke Muslimane i odslikavala je stavove panislamskih krugova koji su bili pod zaštitom Trećeg Rajha. Kao što je to bio slučaj i s izjavama muftije el-Huseinija, Gailani ne pominje Pavelića, kao ni NDH, ali da bi sačuvao određenu formalnu crtu Muslimane naziva »hrvatskim«: »Nema nikakve sumnje, da hrvatski muslimani mogu svojoj muslimanskoj braći i drugim islamskim, a nadasve arabskim zemljama, vrlo mnogo pomoći. Oni se nalaze na iztaknutom položaju izvan islamskoga svijeta, te mogu kod drugih europskih naroda stvarati razumjevanje za položaj i borbe svoje arabske braće, mogu ih upozoravati na nevolje, koje oni podnose, te upozorovati na opasnosti, koje im usled englezkoga djelovanja nastaju s jedne strane od boljševizma, a s druge strane od židovstva u Palestini. Osim toga mogu hrvatski muslimani, kao sastavni dio države, koja se već nalazi u novom poretku, stvorenom po vođama nove Europe, poslužiti kao primjerom svima Arapima i muslimanima, koji su i sada već uvjereni o pravednosti novoga poredka te od njega i za sebe očekuju samo dobro. Prema tome hrvatski muslimani mogu arabsku oslo-

⁵⁰⁾ SNL, br. 282, 10. 4. 1942; br. 12, 25. 5. 1941.

⁵¹⁾ Mile Konjević, navedeni članak, str. 269—270.

⁵²⁾ SNL, br. 5, 16. 5. 1941; br. 20, 4. 6. 1941.

⁵³⁾ SNL, br. 68, 30. 7. 1941.

bodilačku borbu sigurno pomoći kakvo svojim primjerom tako i svojim posredovanjem kod drugih naroda«.54)

Novembra 1941. godine list je objavio dva članka o velikom jerusalimskom muftiji Es-Seidu Muhamedu Eminu El-Huseiniju, svakako najdinamičnijoj figuri iz kruga nacističkih panislamskih štice-nika, čije je djelovanje izazvalo različite reakcije u NDH, a posebno je bilo usmjereno i na pitanje Muslimana u Bosni i Hercegovini. Prvi od ova dva članka simbolično je naslovljen »Emin El Husein čovjek bez mira«55) i predstavljao je njegov životopis. Pet dana kasnije (20. novembra) objavljen je drugi članak, u kome je muftija proglašen šticenikom osovinskih sila, uz tvrdnju da će »arapski oslobodilački pokret« igrati »veliku ulogu u budućoj fronti na Bliskom istoku«.56) U skladu s ciljevima nekih nacističkih krugova, čiji je instrument bio El-Huseini, ustaškoj štampi dozirane su, s vremena na vrijeme, određene informacije koje su trebale afirmisati velikog jerusalimskog muftiju, posebno u očima muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine. Te spretno dozirane informacije kretale su se u rasponu od pozdrava »velikog muftije vjerskom poglavici hrvatskih muslimana«57) do izvještavanja o značajnim novčanim priložima dobrotvornim muslimanskim društvima, dok se u nekoliko prilika naglašavalo da je pomoć namijenjena »za postradalu muslimansku i katoličku djecu«58) što je izazvalo reakciju ustaških vlasti i Pavelića lično, koji su se upinjali da većim novčanim priložima eliminišu efekte muftijine sračunate pomoći.59)

Glavna uprava SS-a i Himler su, u skladu s planiranim prodorom Trećeg Rajha na Bliski istok, bili zainteresovani da se ispitaju svi aspekti eventualnog uspostavljanja posebne uprave u Bosni i Hercegovini, pod neposrednim njemačkim rukovodstvom, ali i da se kroz to, ako je moguće, postigne izvjesno približavanje Turske i Njemačke. Izgleda da su Nijemci u početku pomišljali na to da Bosni i Hercegovini daju, pod određenim uslovima, poseban status, mada se, istovremeno, nameće utisak da je to bilo samo sredstvo da se postigne glavni cilj — mobilizacija Muslimana u SS formacije. Vlada NDH se načelno složila s osnivanjem jedne SS divizije, s tim da se u nju regrutuju i Hrvati i da se u nazivu upotrijebi termin »ustaška«. U skladu s tim, Pavelić je stavljao na raspolaganje 20.000 ustaša. Nadležni organi Rajha otklonili su takav prijedlog i kao emisara poslali u NDH El-Huseinija, koji je od 30. marta do 10. aprila 1943. godine posjetio Zagreb, Banjaluku i Sarajevo i tom prilikom razgovarao sa Pavelićem, njemačkim i italijanskim konzulom u Sarajevu, kao i brojnim predstavnicima javnog i političkog života Mu-

54) *NL*, br. 462, 10. 11. 1942.

55) *SNL*, br. 161, 15. 11. 1941.

56) *SNL*, br. 165, 20. 11. 1941.

57) *SNL*, br. 210, 15. 1. 1942.

58) *SNL*, br. 381, 7. 8. 1942; *NL*, br. 527, 27. 1. 1943.

59) *NL*, br. 527.

slimana iz Sarajeva i unutrašnjosti Bosne i Hercegovine.⁶⁰⁾ Muftijin dolazak u Bosnu, kao što se iz dokumenata i javnih glasila vidi, pripreman je, za ratne prilike, dugo i brižljivo. Dosta dobro proračunati intervali objavljivanja tekstova o muftijinoj darežljivosti u davanju dobrovoljnih priloga, o panislamizmu, borbi Muslimana protiv komunista i sl., doprinosili su da se njegova posjeta Bosni očekuje s velikim interesom i prihvatiti kao izvanredno važan događaj.⁶¹⁾ Himlerovo nastojanje da u NDH mobiliše Muslimane u SS diviziju pod njemačkom komandom značilo je dalje jačanje opozicije inače nejedinstvenih muslimanskih građanskih političara ustaškoj političkoj liniji i smanjivanje mobilizacijskih mogućnosti za oružane snage NDH. Stoga je i značajni stav Pavelićeve vlade prema velikom muftiji bio hladan i uzdržan. U prvi mah su ga potpuno ignorisali i tek na intervenciju Himlerove kancelarije Pavelić je bio prisiljen da promijeni stav i dodijeli El-Huseiniju zvaničnu pratnju.⁶²⁾ Za vrijeme svoje posjete Bosni muftija se založio za jačanje povjerenja Muslimana u Treći Rajh i za njihovu međusobnu saradnju. On se zalagao za tu saradnju i po povratku u Berlin, kada je izrazio mišljenje da vlada NDH nije u stanju da vlastitim snagama zavede red u Bosni i Hercegovini i da osovinske sile moraju da saraduju sa tamnošnjim Muslimanima. Konačno, El-Huseini se u Sarajevu založio za stvaranje SS divizije sastavljene od Muslimana.⁶³⁾ Tek 7. aprila, pred kraj muftijine posjete Bosni, pojavila se vijest o tome da je »u sporazumu s Predsjedništvom hrvatske vlade, odlučilo (...) Vrhovno zapovjedništvo njemačkih SS-postrojbi u Berlinu postrojiti jednu dobrovoljačku hrvatsku SS-diviziju, koja će biti sastavljena od dobrovoljaca Hrvata muslimana i katolika i imati za zadaću očuvanje reda i mira na području Bosne i Hercegovine.«⁶⁴⁾ Dvije nedjelje nakon završetka El-Huseinijeve posjete, ustaška cenzura je odobrila štampanje teksta koji je u opštim crtama samo pomenuo ovaj događaj, kao uzgredni paravan za jadikovku o »bezprimjernim žrtvama, koje Hrvati obiju vjera pridonose u borbi za očuvanje najveće tekovine svoje nacionalističke borbe.«⁶⁵⁾ Bio je to protivudarac zadat u cilju obezbjeđivanja kakve-takve, fiktivne, propagadne prednosti ponavljanjem tirada o »monolitnosti« Hrvata, nakon gubitka prestiža zbog nemogućnosti da se kontrolišu događaji u vezi s pomenutom SS divizijom. Zaobilazeći istinu o stvarnom sastavu 13. SS divizije, koju

⁶⁰⁾ Rasim Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XVI, Sarajevo 1965, str. 208—211.

⁶¹⁾ Derviš Sušić, *Parergon*, »Oslobođenje«, Sarajevo 1980, str. 133.

⁶²⁾ Slavko Odić, i Slavko Komarica, *Noć i magla*, Svezak drugi (Gestapo u Jugoslaviji), »Centar za informacije i publicitet«, Zagreb 1977, str. 288.

⁶³⁾ Rasim Hurem, navedeni članak, str. 211.

⁶⁴⁾ *NL*, br. 585, 7. 4. 1943.

⁶⁵⁾ *NL*, br. 601, 25. i 26. 4. 1943.

su većim dijelom sačinjavali bosanskohercegovački Muslimani, zatim Nijemci, uz nešto Albanaca iz Albanije i s Kosova, te manjeg broja Hrvata, koji su većinom odvajani za policijsku službu i komoru,⁶⁶⁾ ustaška propaganda nije mirovala. Nije ni pomenuta činjenica da je mobilizacija ljudstva za ovu diviziju vršena, uglavnom, metodom vrbovanja i prinudnog regrutovanja građana i pripadnika domobranskih vojnih formacija.⁶⁷⁾ Umjesto toga, propagandni aparat se angažovao na formulacijama hvalospjeva »dobrovoljačkim SS-postroj- bama u Hrvatskoj«, zatim hrvatskom narodu koji je, navodno, »ponosan što mu je providnost dala, da prvi od negermanskih naroda (...) (bude uključen — MP) u SS-diviziju«. ⁶⁸⁾ Na sve učestalije tvrdnje »neprijateljske promičbe«, da će SS jedinice, regrutovane u Bosni i Hercegovini, biti poslane na druge frontove, ustaše su reagovali tvrdnjama da će se jedinice »na izobrazbi vani« vratiti u Bosnu i Hercegovinu.⁶⁹⁾ U tom smislu reagovao je i El-Huseini.⁷⁰⁾

U namjeri da apeluju na Muslimane, koji su se nakon prvih iskustava sa NDH počeli postepeno distancirati od nje i okretati prema NOP-u, ustaške vlasti su posredstvom propagandnog aparata puštale u optičaj poruke Pavelićevih »časnika« kakav je bio kolajnom Zvonimirove krune s hrastovim lišćem, »za zasluge« osokoljeni ustaški muftija i bojnik Hadži hafiz Akif Kandžić: »Muslimani! Ne nasjedajte nikome, sjedinite se, pogledajte oko sebe, shvatite ozbiljnost vremena (...) Ne zaboravite i nek ne zaboravi nitko da snažna njemačka vojska stupa snažnije nego ikada i u stanju su Veliki Njemački Reich uz Boga dž š. i naš Poglavnik i naše oružane snage zavesti red i mir (...) Izbacimo iz glave ono što kažu nitko o nama ne vodi računa, niti vjerske vlasti niti političke vođe. Vodi se računa i vodit će se, ali ne zaboravite da smo u ratu i da nije ovako samo kod nas nego na čitavom svijetu. Do nas je stalo da omogućimo rad poštenim i iskrenim ljudima.«⁷¹⁾ Ovakvim i sličnim apelima pokušavale su ustaške vlasti vratiti Muslimane u nepovratno izgublenu »bosansku letargiju«, iz koje bi ih usmjeravale u skladu sa svojim ciljevima i namjerama.

Kada je riječ o odnosu ustaše prema Muslimanima, cijelo vrijeme postojanja NDH bio je prisutan njihov strah da će Muslimani unaprijediti želje za bosanskom autonomijom i da će se pojaviti na sceni kao posebna narodna grupa, što je naročito bilo izraženo prilikom formiranja divizije »Handžar«, za koju su posebno bili zainteresovani krugovi oko šefa SS-a Himlera.⁷²⁾ Pavelićeva predstava

⁶⁶⁾ Rasim Hurem, navedeni članak, str. 212.

⁶⁷⁾ Isto.

⁶⁸⁾ *NL*, br. 604, 30. 4. 1943.

⁶⁹⁾ *NL*, br. 682, 3. 8. 1943.

⁷⁰⁾ *NL*, br. 687, 8. 8. 1943.

⁷¹⁾ *NL*, br. 759, 30. 10. 1943.

⁷²⁾ Bogdan Krizman, NDH između Hitlera i Musolinija, Drugo izdanje, »Globus«, Zagreb 1983, str. 538.

sa otvaranjem džamije u Zagrebu, avgusta 1944. godine,⁷³⁾ nije bila dovoljan argument za rast simpatija Muslimana prema NDH. Ustaške vlasti bile su posebno pogođene odzivom Muslimana u narodnooslobodilačku vojsku, što je bitno remetilo njihovu koncepciju o Muslimanima kao »cvijeću hrvatskog naroda«. Zbog toga su bili plasirani falsifikovani izvještaji u kojima se tvrdilo da postoje »teški znakovi razpadanja među tzv. muslimanskih brigadama«, a kao glavni razlog isticano je da borci ovih jedinica »potpuno izigravaju sve vjerske propise muslimana.«⁷⁴⁾

*
* *
*

Tekstovi objavljeni u »Sarajevskom novom listu« pisani su, i prepisivani, u maniru »iekavskog i korienskog«, odnosno etimološkog hrvatskog pravopisa, između čijih se redova ponekad probijala djelimična upotreba pisane riječi bazirane na lokalnom izgovoru i potpuno nesnalaženje u ustaškim pravopisnim lavirintima. Međutim, ustaška cenzura budno je motrila da se tako šta ne dešava prečesto, jer bi se moglo tumačiti i kao negacija »hrvatstva« Muslimana kojih je, takođe, bilo među novinarima i saradnicima lista. Ustaški organi nisu dopuštali da bilo šta dovede u pitanje njihovo viđenje mjesta i uloge Bosne i Hercegovine u NDH. »Sarajevski novi list« je, slijedeći akcije cjeline ustaške propagande, u početku imao izvjesnog utjecaja na dio stanovništva. Međutim, primitivizam u pokušaju izvođenja masovne hipnoze propagadnim efektima, baziranim na travanjskoj metafizici, zatim na usko omeđenoj nacionalnoj simbolici i njenom nekompetentnom upotrebom, prećutkivanjem istine o ustaškoj destrukciji koja se uopšte nije mogla sakriti, doveli su do toga da su propagandna nastojanja ustaša izbljedela i izgubila svaku uvjerljivost. Ni ustaški propagadni aparat kao cjelina, ni »Sarajevski novi list« kao jedan od njegovih značajnih činilaca, nisu bili, ni uz okupatorsku pomoć, u stanju da u prihvatljivo realističko ruho odjenu brojne iluzije koje je »novi poredak« trebao ostvariti. Njihova cjelokupna djelatnost svodila se na prikrivanje vlastitih nedostataka i nastojanje da se što je moguće duže sačuva iluzija o sretnom završetku osovinskog ratnog napora.

⁷³⁾ *NL*, br. 1004, 19. 8. 1944.

⁷⁴⁾ *NL*, br. 1132, 22. 1. 1945.

Muhidin Pelesić

THE POSITION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE
INDEPENDENT STATE OF CROATIA ACCORDING TO THE
SARAJEVSKI NOVI LIST

Summary

In the texts published in the »*Sarajevski novi list*« are elaborated all the essential elements of the *ustaši* conception of Bosnia and Herzegovina: a) Bosnia and Herzegovina in the historical, i.e. in the constitutional rights, is considered as a Croatian land, b) in the ethnic sense, Bosnia and Herzegovina are populated mainly by the Croatian element, Moslems being treated as a constitutive part of that element, c) for reasons of propaganda, Bosnia and Herzegovina were given the central role in the creation and survival of the *ustaši* state. Since the »*Sarajevski novi list*« — from May 11, 1941 to April 3, 1945 — figured as the principal messenger of the so-called Independent State of Croatia in Bosnia and Herzegovina, in the sphere of its interest were primarily the events and problems that took place in Bosnia and Herzegovina, with a visible change of stress, depending on what region, or theme, at that moment was in the focus of the *ustaši* authorities. The propagandistic function of the paper completely overpowered the informative side.

Generally speaking, the *ustaši* conception of the place and rôle of Bosnia and Herzegovina in the creation of the so-called Independent State of Croatia was, from the very coming to power of the *ustaši*, seriously shaken. Besides the lack of theoretical foundation in the interpretation of the historical development of Bosnia and Herzegovina as exclusively Croatian lands, their concept was under the war conditions, particularly undermined by the following two elements of the *ustaši* policies: the policy of clash with the Serbs on one hand, and the thesis that the Moslems of Bosnia and Herzegovina were of Croat origin, on the other.

Izvorni
naučni
rad

UDK 329.15 (497.15) (091) »1945/1953«

Vera Kac

NUMERIČKI POKAZATELJI STRUKTURE PARTIJSKOG ČLANSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI 1945—1953.

1.

Kraj oružane revolucije u Jugoslaviji značio je otpočinjanje povijesnih procesa s novim sadržajima i kvalitetima, u kojim je KPJ postala partija u vlasti, glavna rukovodeća snaga u cjelokupnom razvoju jugoslovenskog društva. Rukovodeću ulogu KPJ je ostvarila tokom narodnooslobodilačkog rata, zahvaljujući organizacionim i kadrovskim kvalitetima, zatim jedinstvenom djelovanju članstva u idejno-političkom opredjeljenju, čvrstoj disciplini, odgovornom izvršavanju partijskih zadataka, te nepokolebljivoj vjeri u pobjedu i spremnosti za žrtvovanje u cilju ostvarivanja postavljenih vrijednosnih ciljeva. U poređenju s partijskim članstvom uoči ustanka (»Jugoslovenska komunistička partija ušla je u rat s nešto više od 12.000 članova Partije i 30.000 članova SKOJ-a«, a »... organizacija u Bosni i Hercegovini u to vrijeme imala je 830 članova u 59 mjesta, a u organizacijama SKOJ-a bilo je oko 4.000 članova...«)¹⁾ Partija je iz

¹⁾ Vujošević, dr Ubavka, O organizacionom razvoju KPJ u Bosni i Hercegovini (1919—1941), s. 64, prilog u zborniku radova s naučnog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. X 1978. pod naslovom »Četvrti i Peta konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta 1938—1941«, Institut za istoriju, Komisija Predsjedništva CK SK BiH za istoriju, Sarajevo, 1980, str. 479.

rata izašla s članstvom uvećanim za blizu dvanaest puta (141.066 članova), bez obzira na velike gubitke tokom rata («... u narodnooslobodilačkom ratu dalo je svoje živote za slobodu naših naroda više od 9.000 predratnih komunista. Svoje živote dalo je oko 50.000 članova Partije i dakako veći broj članova SKOJ-a. Bosanskohercegovačka organizacija izgubila je u toku narodnooslobodilačke borbe više od 2.000 svojih rukovodećih kadrova».)²⁾ Tokom rata Partija je, u prvom redu, reproducirala članstvo aktivnim borbama, uz vrlo oštre i tačno postavljene zahtjeve za moralnim likom komunista, koji nisu omogućavali masovno ulaženje u članstvo. Kandidati za članove, kao i već primljeni članovi, stalno su bili provjeravani i usmjeravani čvrstom disciplinom, čime se nastojao očuvati kadrovski jak tip ilegalne partije. Prvi kompletniji podaci o njenom brojnom stanju potiču iz januara 1945: «... Partija je imala 91.386 članova, a SKOJ 145.800 članova, od toga u Bosni i Hercegovini bilo je 11.765 članova KPJ (5.901 na terenu i 5.864 u vojsci) i 20.000 članova SKOJ-a (15.000 na terenu i 5.000 u vojsci)».³⁾ (U ovom istraživanju nedostajati će podaci o članovima KPJ u JNA zbog njihove posebne organizacione sheme).

Mada je tokom ratnih godina partijska organizacija znatno uvećala svoje članstvo, rukovodstvo Partije postavljalo je daljnje zahtjeve za proširivanje organizacije, pošto je bilo svjesno da bez značajnijeg broja Partiji odanih ljudi neće moći potpuno učvrstiti vlast u svim sektorima djelatnosti. Odmah, početkom 1945. godine, podsticane su akcije za primanje novih članova, najpre u pravcu snižavanja kriterija za ulazak u skojevsku organizaciju, iz čijeg bi se brojnog članstva partijsko članstvo regrutovalo bez obaveznog kandidatskog staža. Ovaj vid omasovljavanja članstva prošao je bez većih kadrovskih promašaja, pošto su se skojevci već bili dokazali u radu na raznim zadacima.⁴⁾ Međutim, pošto ove brže i slobodnije akcije na omasovljavanju članstva nisu prošle bez otpora kod nekih starijih članova Partije, rukovodstvo je moralo otklanjati i izvjesne primjedbe o razvodnjavanju članstva, koje nisu bile opravdane u vrijeme kada su se i dalje poštovala oštra pravila prijema, sadržana prevashodno u privrženosti narodnooslobodilačkoj borbi i revolucionarnom preobražaju društva, zatim u disciplini, požrtvovanosti, odanosti, humanosti i drugarstvu svakog člana KPJ. Sve potrebne kvalitete potencijalni član morao je dokazati tokom kandidatskog staža, čije je trajanje direktno zavisilo od ličnih kvaliteta kandidata.

²⁾ Isto, str. 65.

³⁾ Isto, str. 65.

⁴⁾ Rad je nastao, uglavnom, na osnovu građe koja se čuva u Arhivskom odjeljenju Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (AO CK SK BiH), fondovima: *Pokrajinski komitet KPJ za BiH (PK KPJ BiH)* i *Centralni komitet Komunističke partije BiH (CK KP BiH)*, Kutija (K—), u ovom slučaju K-84/1945, Dokument (D—) 53/45, datum (d—) 15. 3. 1945.

Tokom tretiranog perioda, učinjene su i neke promjene u ovom proceduralno vrlo važnom pitanju za prijem u Partiju. Do Petog kongresa KPJ, kandidatski staž nije bio tačno vremenski determiniran, ali nije mogao trajati kraće od dva mjeseca, s tim što je ukupna duljina staža direktno zavisila od ličnih kvaliteta pojedinca. Osim toga, značajna dodatna procedura u provjeravanju članstva sastojala se i u ispunjavanju anketnih listova (do sada su u arhivu nedostupni istraživaču), u koje su se, osim osnovinih podataka, unosile i detaljne informacije o aktivnostima za vrijeme rata i to ne samo za člana, nego i za članove njegove bliže rodbine. Ako su podaci bili sumnjivi ili odgovorni nelogični, odgovarajući nadležni komitet vraćao ih je natrag, uz zahtjev za ponovnim popunjavanjem, pod izgovorom da nisu dostavljeni, ili da su nepravilno i nedovoljno popunjani.⁵⁾

Za vrijeme do Petog kongresa KPJ, karakterističan je još jedan oblik primanja novih članova Partije — organizirane kampanje, među kojim su najmasovnije one iz juna 1945, jula 1946, marta 1947. i januara 1948. godine.⁶⁾ Svjesno potrebe za brojnijim članstvom, pokrajinsko rukovodstvo, tačnije Organizaciono-instruktorsko odjeljenje PK KPJ za BiH, analiziralo je kadrovske stanje i mogućnosti pojedinih partijskih organizacija i prema tome sugeriralo prijem novih članova, prema sačinjenim orijentacionim planovima, uz napomenu da se nižim rukovodstvima (okružnim i sreskim komitetima) ostavlja mogućnost da korigiraju te planove, zavisno od situacije na terenu. Upoređujući orijentacione planove pokrajinskog rukovodstva sa izvještajima pojedinih komiteta o broju novoprimitih, može se zaključiti da su prvi bili mnogo realniji, jer su niža rukovodstva, u većini slučajeva, precjenjivala svoje mogućnosti vještačkim prebacivanjem plana na štetu kvaliteta novog članstva, mada je bilo i nekih organizacija koje nisu ostvarile ni realan plan, usljed bojazni od novog članstva.

Naravno, sve akcije, pa i ove, u prvom redu su zavisile od sposobnosti rukovodstva u nižim partijskim instancama. U njihovim izvještajima masovni prijem novih članova često se objašnjava fenomenom takmičarskog duha koji se nekontrolirano prenosio i na ove zadatke, u vrijeme u kome je izgledalo da se sve može ostvariti bez prepreke. Kandidati istaknuti u kampanjama za prijem prolazili su kroz kratak kandidatski staž, ali se ubrzo pokazalo da su, osim pozitivnih rezultata, ove akcije imale i niz propusta, jer je u Partiju učlanjivan i slabo provjeravani kadar, kome su ideje i praksa KPJ

⁵⁾ Iz korespondencije između osnovnih organizacija i pokrajinskog aparata mogu se saznati neki detalji o načinu popunjavanja anketnih listova, jer su oni za sada nedostupni istraživaču u pomenutom arhivu.

⁶⁾ O kampanjama za prijem članstva govori se u sljedećim dokumentima: K-115/1945, D-30/45; K-128/1946, D-102/46, K-137/1947, D-1321/47, a za najveću, iz januara 1948, u »Direktivi o omasovljavanju upućena od strane Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, 15. 1. 1948. svim sreskim i mjesnim komitetima« (K-201/1948, D-37/48).

bile strane.⁷⁾ Ovi propusti su otklanjani kroz stalnu akciju izricanja partijskih mjera i isključivanja. No, bez obzira na ove kampanje, Partija je nastojala očuvati besprijekoran lik komuniste, ne propuštajući priliku da se to istakne.

Nakon Petog kongresa KPJ, kriteriji su znatno pooštreni. Od tada kadidate, predlažu pismenom preporukom dvojica članova s najmanje dvogodišnjim stažom u Partiji, kao garancijom za prijem, a kandidatova odanost i njegove lične osobine provjeravaju se u toku znatno duljeg staža, od šest do osamnaest mjeseci. Ovakva procedura imala je za posljedicu smanjenje broja novoprimljenog članstva. Međutim, institucija kandidata zadržala se samo do Šestog kongresa KPJ (SKJ), kada se novim smjernicama za socijalistički preobražaj jugoslavenskog društva potpuno ukida, a novim statutom »... postavljeno je da prijem u Partiju vrši osnovna organizacija ne samo na predlog članova Partije, nego i na predlog trudbenika — nečlanova Partije...«⁸⁾ Tako se, između ostalog, i prijemu novih članova prišlo na nov način, jedinstven u praksi zemalja u kojim su komunističke partije bile na vlasti. Ovo je samo jedan detalj koji doprinosi razumijevanju procesa demokratizacije jugoslavenskog društva nakon 1952. godine, odbacivanja važećih šablona i otvaranja drugačijeg puta u socijalizam.

Kroz bosanskohercegovačku partijsku organizaciju prošlo je mnogo kandidata, potencijalnih članova, ali svi nisu mogli zadovoljiti kriterije za prijem u članstvo, mada neujednačene u svim osnovnim organizacijama, koje su se prilagođavale sredini u kojoj su djelovale, što je za posljedicu imalo potenciranje ili odstupanje od visokih moralnih i radnih principa propisanih u funkciji uvjeta za prijem.

2.

Tretirani osmogodišnji interval u razvoju bosanskohercegovačke partijske organizacije karakterizira intenzivan porast članstva, a prezentacija kroz numeričke vrijednosti može poslužiti kao polazna osnova za sva daljnja istraživanja. Pošto je istraživanje koje se odnosi na brojno stanje najpreglednije iskazati tabelarnim putem, u tom smislu je sačinjena Tabela 1, kojom se gibanje članstva iskazuje apsolutnim i relativnim porastom, a uz pomoć metoda baznog i lančanog idexa, neophodnih za analizu ukupnog i godišnjeg porasta ili opadanja.

⁷⁾ O rezultatima pomenutih kampanja za omasovljenje članstva govore razni zapisnici, izvještaji ili dijelovi opširnijih izvještaja o organizacionom razvoju, koji su bili obavezni za sve osnovne organizacije, a sačuvani su u kutijama od broja 115/1945. do broja 230/1948.

⁸⁾ *Borba komunističke Jugoslavije za socijalističku demokratiju, VI KONGRES KPJ (SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE)*, »Jugoslavija«, Beograd, str. 111.

Tabela 1.

Temeljna numerička obilježja članstva KPJ/SKJ u BiH 1945—1953.⁹⁾
(Statistički podaci sumirani su za decembar svake naznačene godine)

Godina	Broj članova	Index (1945=100)	Index (pred. god.=100)
1945.	12.275	100	100
1946.	20.474	167	167
1947.	29.935	244	146
1948.	52.014	424	174
1949.	54.421	443	105
1950.	63.795	520	117
1951.	81.069	660	127
1952.	92.949	757	115
1953.	79.169	645	85

Red veličina pod oznakom o broju članova ukazuje na ukupan porast za preko sedam puta ($1952/1945=7,6$), odnosno prosječan godišnji rast iznosio je 11.515 članova. U komparaciju podataka za ukupan porast nije uključena cifra za 1953. godinu, jer ova godina, po svojim obilježjima te vrste, označava početak novog trenda u numeričkim obilježjima članstva, a manje završetak tretiranog perioda kojeg je isključivo karakterizirao porast. Stoga je 1953. moguće promatrati samo u funkciji naznake, a biće je moguće detaljnije odrediti kada se istraži arhivska građa za period od kraja pedesetih godina. Pomoću baznog indexa (kada se poređenje za svaku narednu godinu pravi u odnosu na početnu, u ovom slučaju 1945, koja se označava sa 100), kojim su izračunati procenti ukupnog porasta, može se predočiti golem priliv novog članstva. Čak i u 1953. godini, u kojoj je zabilježen pad od 13.780 članova, u poređenju s 1945. evidentno je povećanje za skoro 6,5 puta. Najveće povećanje ostvareno je tokom 1948. godine, kada se članstvo učtvorostlručilo, a nakon 1949. godine povećanje teče ravnomjernije (1949=4,5 puta; 1950. preko pet puta; 1951. za preko šest i po puta i 1952. godine za 7,6 puta). Prema baznom indeksnom porastu, bosanskohercegovačka partijska or-

⁹⁾ Za Tabelu 1. sumirani su podaci iz arhivske građe pohranjene u sljedećim kutijama: K-84/1945, K-102/1946, K-151/1947, K-277/1948, K-513/1950, K-45/1951, K-1/1952. i K-14/1953.

organizacija zabilježila je intenzivan ukupan porast, a u apsolutnom iznosu porast iznosi 80.674 nova člana.

U odnosu na prosječan godišnji rast partijskog članstva (11.515), KPJ u BiH nije imala ujednačen godišnji priliv novog članstva. U relaciji s prosjekom, odstupanja su bila značajna, a moguće ih je predstaviti računom lančanog indexa (kada je svaka prethodna godina jednaka oznaci 100). Najveći godišnji priliv članova zabilježen je u 1948. godini — 22.079 članova, odnosno 74% više u odnosu na 1947. Tokom 1946. i 1947. godine prijem novih članova bio je ispod ovog postavljenog prosjeka (1946=8.199 ili 67%, 1947=9.461 ili 46%), uz napomenu da izračunati prosjek ne treba apsolutizirati, nego ga uzeti u smislu poređenja. Nakon 1948, evidentna je stagnacija u prijemu, pa je 1949. povećanje iznosilo svega 0,5% (ili 2.407 novih članova), što je posljedica pooštrenih kriterija za prijem. Nakon 1949, članstvo bilježi neujednačen porast, pa je 1950. godine primljeno 17% više nego prethodne (ili 9.374); 1951. povećanje je iznosilo 27% (17.274), a 1952. godine 15% (ili 11.880 novih članova) u odnosu na 1951. U poređenju s 1952. godinom, do kada je članstvo bilježilo stalan porast, tokom 1953. evidentan je značajan pad — za 15% (ili za 13.780 članova) — čime je označen početak novog periodizacijskog intervala, koji karakterizira opadanje brojnosti bosanskohercegovačkog partijskog članstva.

Ukupan porast novoprimljenog članstva nije tekao ravnopravno u svim dijelovima bosanskohercegovačke partijske organizacije, što je i razumljivo, jer je porast zavisio od mnoštva činilaca. Značajni faktori koji su utjecali na ostvarivanje zadataka na omasovljavanju članova bili su organizaciona sređenost svake partijske organizacije, brojnost i profil kadra koji je u njima radio, sposobnosti kadra u nižim rukovodstvima kojim su te osnovne organizacije bile podređene, zatim privrženost sredine revolucionarnim tradicijama NOB-a, izražena kroz masovnost učešća stanovništva u narodnooslobodilačkoj vojsci i slično. Imajući u vidu mnoge specifičnosti raznih sredina bosanskohercegovačkog prostora, moguće je sagledati i strukturne pokazatelje ove problematike. Iz pisanih izvještaja mogu se uočiti, na jednoj strani, jake partijske organizacije u kojima djeluje borbena članstvo i u kojim postavljene akcije i zadaci maksimalno uspijevaju, a na drugoj, organizacije sa stalnim teškoćama, problemski situiranim u rasponu od pitanja konstituiranja do pitanja realizacije zadataka. Naravno, detaljne analize takve problematike mogu biti tema nekog posebnog rada, a ovdje će biti predočeno samo globalni pregled sumiranih podataka, analogno onovremenim organizacionim shemama za pojedine godine ili dvogodišnja, odnosno trogodišnja razdoblja.

Tabela 2.

Gibanje partijskog članstva u periodu VII 1945 — VIII 1947.¹⁰⁾

Komitet	VII 1945. Broj članova	III 1946. Broj članova	VIII 1947. Broj članova
MK Sarajevo	372	1.432	2.149
OK Sarajevo	439	1.477	2.223
OK Banja Luka	2.452	4.225	8.192
OK Tuzla	1.570	2.641	4.994
OK Mostar	1.223	1.724	2.667
OK Bihać	1.653	2.627	—
OK Travnik	991	1.162	—
OK Doboj	—	1.010	—

Tabelarni pregled ukazuje na visok porast u banjalučkoj okružnoj organizaciji, u kojoj se za navedeni period članstvo povećalo za četiri puta. Najveći numerički porast imala je, pak, okružna organizacija u Sarajevu, za 5,8 puta, prevashodno zato što je u početku imala malo članova. U razmatranju sumiranih podataka valja imati u vidu da je izvjestan postupak porasta uzrokovan i preraspodjelom članstva usljed reorganizacionih izmjena u partijskoj shemi. Sumirani podaci na razini okruženih partijskih instanci ukazuju na značajan priliv novog članstva u već brojnim organizacijama i na ubrzanije omasovljavanje organizacija s manjim brojem članova.

Tokom 1948. i 1949. godine, brojnost partijskog članstva prati se prema drugačijoj organizacionoj shemi (65 sreskih, 41 mjesni i 36 rejonskih komiteta), znatno razuđenijoj i nepreglednijoj u odnosu na prethodnu. Umjesto njene detaljne rekonstrukcije, za potrebe ovakvog istraživanja dovoljno je dati prikaz sheme koja predstavlja članstvo raspoređeno po oblasnim komitetima, pri čemu je potrebno ukazati na činjenicu da se datumi reorganizacionih promjena ne podudaraju s datunima izvještaja o partijskom članstvu, usljed sporosti zaživljavanja u praksi. Na primjer, krajem 1951. godine ukinute su oblasti kao administrativno-teritorijalne jedinice, a partijske organizacije i u 1952. članstvo evidentiraju po bivšim oblastima, što je, naravno, irelevantno za samo istraživanje.

¹⁰⁾ Tabela 2. načinjena je na osnovu pokazatelja iz sljedećih dokumenata: K-84/1945, D-47/45; K-108/1946, D-121/46. i K-151/1947, D-5.359/47.

Tabela 3.

Gibanje partijskog članstva u periodu XII 1950 — XII 1952.¹¹⁾

Komiteta	Broj članova XII 1950.	Broj članova XII 1951.	Broj članova XII 1952.
Gradski komitet Sarajevo i Komitet UDB-e	8.952	9.901	11.285
Oblasni komitet Banja Luka	17.388	21.746	26.380
Oblasni komitet Tuzla	15.140	18.576	22.695
Oblasni komitet Mostar	10.151	12.017	13.709
Oblasni komitet Sarajevo	12.164	18.071	18.880

Mada je vremenski period kratak za komparaciju podataka, ipak se može uočiti stalan porast članstva na nivou svih oblasnih komiteta. Najveći apsolutni porast ostvarile su partijske organizacije unutar banjalučkog oblasnog komiteta. Relativni porast (izračunat pomoću baznog i lančanog indexa) najveći je u sarajevskoj, zatim u banjalučkoj, tuzlanskoj i, na kraju, u mostarskoj organizaciji. Prema tome, numerički pokazatelji za članstvo svih pojedinih organizacionih jedinica, koje sačinjavaju bosanskohercegovačku partijsku organizaciju, ukazuju na njihov stalan porast tokom cijelog perioda 1945—1952. Generalno se može reći da je bosanskohercegovačka organizacija u svim segmentima svog organizacionog postojanja bilježila ulaznu liniju u porastu članstva.

Kada se govori o partijskom članstvu poslije rata, zanimljivo je pomenuti još jedan detalj o kojem se mogu naći podaci u sačuvanoj arhivskoj građi. Riječ je o našim ljudima koji su se između dva rata bili otisnuli u ekonomsku emigraciju u daleke zemlje Evrope, Amerike, Kanade i Australije, a nakon rata se vratili kućama kao članovi komunističkih partija zemalja u kojim su radili. Mada nije u potpunosti sakupljena građa o ovom pitanju, na osnovu nekoliko dokumenata, uglavnom prepiske između organizaciono-instruktorskih odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH i Cen-

¹¹⁾ Za Tabelu 3. korišteni su dokumenti iz kutija: K-45/1951, D-bb; K-1/1952, D-14/03; K-14/1953, D-7/14 i K-1/1952, D-10/03.

tralnog komiteta KPJ, pouzdanije se može govoriti o 14 komunista koji su bili partijski povezani i radili u BiH, naravno, nakon dulje procedure u provjeravanju. Kao ilustracija ovom pitanju mogu poslužiti izvodi iz dva dokumenta: »... u BiH ima 10 drugova koji su bili članovi KP Belgije, KP Bugarske i KP Italije...«¹²⁾ i »... postoje još tri druga iz KP Italije koji rade u BiH i 1 iz KP Australije...«¹³⁾. U dokumentaciji se susreću imena oko tridesetak pojedinaca iz Bosne i Hercegovine koji su tražili povezivanje s KPJ, ali se pouzdano ne zna koliko ih je steklo status člana Partije. Bez obzira na to što njihov broj nije tako imponzantan, bilo bi interesantno vidjeti, npr. njihove anketne listove ili neke druge izjave koje govore o njihovom profilu uopće, iskustvu, o njihovoj motiviranosti za povratak kući, o tome kako su oni doživjeli jugoslavensku borbu za slobodu i slično.

3.

Povećanje ili smanjenje članstva ukupan je rezultat fluktuacije članstva, tj. odnosa između novoprimitljenih i otpalih članova. Dakako, osipanje članstva KPJ/SKJ u Bosni i Hercegovini nije postojalo samo u razdobljima smanjenja, nego je uveliko bilo prisutno i u intervalima porasta ukupnog broja članova, s tom razlikom što je rezultat fluktuacije bio pozitivan. U konkretnom slučaju, od oslobođenja do kraja 1952. godine, rezultat fluktuacije bio je pozitivan, dok se u 1953. godini prvi put poslije rata bilježi negativan saldo između primljenih i otpalih članova.

Kroz bosanskohercegovačku partijsku organizaciju prošlo je brojno članstvo, ali svo nije moglo odgovoriti obavezana i dužnostima koje je od njih tražila Partija, niti opravdati ukazano povjerenje. Pošto u statističkim izvještajima i evidencijama iz ovog perioda nisu raščlanjivani modaliteti osipanja članstva (isključeni, samovoljno napustili članstvo, brisani iz evidencije i nepovezani članovi KPJ), nego su svi otpali članovi bili evidentirani pod oznakom isključenih, u istraživanju ovakve vrste moguće je navesti samo ukupan broj isključenih članova i grupe razloga koji su bitno utjecali na čišćenje redova, koje se, inače smatralo permanentnim partijskim zadatkom. Razlozi za izricanje partijskih mjera pojedinim članovima saznaju se indirektno, iz korespondencije osnovnih organizacija s Organizaciono-instruktorskim odjeljenjem (upravom), s tim što takvi izvještaji nisu adekvatno praćeni brojčanim pokazateljima.

Sastavni dio partijskog rada u osnovnim organizacijama bile su samokritika, kritika i partijska upozorenja na eventualne nepravilnosti, što je za sobom povlačilo veliki broj izrečenih partijskih mjera (opomena, ukor, strogi ukor, strogi ukor s posljednjom opo-

¹²⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-210/1948, D-957/48, d-27. 3. 1948. »Izveštaj Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu upućen Centralnom komitetu KPJ o broju članova stranih komunističkih partija i njihovom povezivanju u KPJ za BiH nakon završene akcije do 1948. godine«.

¹³⁾ Isto.

menom, odstranjenje s funkcije i, najrigoroznija, isključenje). Najčešće pominjani razlozi za izricanje partijskih mjera (kazni), o kojima svjedoči sačuvana arhivska građa, jesu pijanstvo, neizvršavanje zadataka, nedolaženje na sastanke, neplaćanje članarine, održavanje religioznih obreda krštenja djece ili crkvenog vjenčanja, zatim krađe učinjene u tvornicama i magacinima, ali i krađa paketa koji su stizali u vidu pomoći, kao i slobodnije ponašanje pojedinaca u odnosu na ustaljene patrijarhalne norme, tada neprimjereno liku komuniste. Naravno, isključenja zbog ovakvih razloga dolazila su nakon nekoliko upozorenja i izricanja blažih partijskih mjera, odnosno, kako je u dokumentima zabilježeno: »... ako se član nije mogao popraviti i sagledati svoje greške...«¹⁴⁾. Interesantno je pomenuti da se među isključenim članovima našao i izvjestan broj kolonista — povratnika iz Vojvodine — koji su se zbog nemogućnosti adaptacije na novu životnu sredinu vraćali u svoj zavičaj. Ta kategorija isključenih, sama po sebi, ne zavređuje posebno numeričko iskazivanje, jer se, uglavnom, radi o pojedinačnim slučajevima, ukoliko se ne dovode u vezu s profilom kadrovske metode Partije, koja je imala strogu kontrolu nad svakim pojedinim članom, tačno postavljene norme ponašanja i čvrstu disciplinu. Od druge polovine 1948. razlozima za osipanje članstva pridodaje se i izjašnjavanje za Rezoluciju Informbiroa, o čemu je nemoguće dati tačnije numeričke podatke, jer je takva arhivska građa nedostupna. Izuzetno velik broj isključenih u narednim godinama, u dokumentima (izvještajima o organizacionim pitanjima) skoro se uvijek objašnjava identičnom konstatacijom (»... kao rezultat zdravog i normalnog čišćenja Partije, od neprijateljskih elemenata...«¹⁵⁾), očito motiviranom osjetljivošću političkog trenutka, kada nije bio cilj potencirati broj isključenih, nego jačati članstvo u idejno-političkom pogledu i omasovljavati ga novim. Uz glavni razlog, koji je nakon 1948. godine uvjetovao velik broj isključenih članova, mogu se pomenuti još neki, ne tako bitni za ukupan broj isključenja (npr. uvriježila se kao ustaljena praksa da žene udajom ili dobivanjem djeteta napuštaju članstvo, zatim javilo se nerazumijevanje kod nekih članova Partije za uvođenje prvih oblika samoupravljanja u preduzećima i slično).

Da bi se preglednije sagledao proces osipanja članstva tokom ovog perioda, pri čemu ne bi bile zanemarene ni blaže izrečene partijske mjere, biće prikazan tabelarno, s napomenom da se za 1945. nisu mogli sumirati podaci za cijelu godinu, zatim da su za 1946. godinu uvršteni podaci samo za posljednjih šest mjeseci i da su od 1947. davani zbirni iznosi za cijelu godinu, iskazani za mjesec decembar.

¹⁴⁾ Ove vrste konstatacija često se susreću u izvještajima, te je utisak da se po šablonu prepisuju.

¹⁵⁾ Primarna građa o Informbiroa u pomenutom arhivu nije dostupna istraživaču, ali u onoj dostupnoj ponekad se nailazi na sitne detalje o isključenim članovima zbog izvjašnjavanja za Rezoluciju Informbiroa, na ravno, na osnovu kojih se ne mogu stvarati neki čvršći zaključci.

Tabela 4.

Numerička obilježja primijenjenih disciplinskih mjera na članstvo KPJ/SKJ u BiH 1946—1953.¹⁶⁾

Godina	Opomena	Ukor	Strogi ukor	Strogi ukor s posljednjom opomenom	Odstrojenje s funkcijom	Odstranjenje s funkcijom	Isključenje
1946.	1.154	409	207	73	—	—	1.328
1947.	1.147	824	288	105	—	—	2.310
1948.	1.039	804	389	133	—	—	1.256
1949.	1.656	1.257	622	269	51	—	3.595
1950.	1.103	1.097	680	234	82	—	4.061
1951.	801	1.000	611	218	24	—	4.391
1952.	1.226	1.226	765	430	47	—	7.474
1953.	1.527	1.527	743	426	—	—	19.737
Ukupno 1946—1953.	9.653	8.144	4.305	1.888	204	—	44.152

Prezentirani numerički pokazatelji u prvi klan ističu broj isključenih članova. U intervalu 1946—1952, ukupan broj otpalih članova (24.415) nije utjecao na opći porast, odnosno rezultat fluktuacije bio je pozitivan. Međutim, 1953. godine došlo je do zaokreta u ukupnom numeričkom obilježju članstva, pošto je 19.737 isključenih članova prevagnulo u odnosu na broj primljenih, te je negativni saldo fluktuacije iznosio 13.780 članova. Kada se pogleda broj onih sa blaže izrečenim partijskim kaznama, bilo u pojedinačnim ili u ukupnom iznosu, onda se vidi da njihov broj znatno zaostaje za brojem koji izkazuje isključenje.

Pozitivan rezultat fluktuacije za period 1946—1952. može se raščlaniti na sljedeći način:

Godina	Broj primljenih članova	Broj otpalih članova
1946.	8.199	1.328
1947.	9.461	2.310
1948.	22.079	1.256
1949.	2.407	3.595
1950.	9.374	4.061
1951.	17.274	4.391
1952.	11.880	7.474

¹⁶⁾ Tabela 4. sumirala je podatke iz dokumenata (kutija) već pomenutih u napomeni 9).

Prethodna tabela, s jedne strane, ukazuje na kontinuirani porast osipanja članstva (s izuzetkom 1948), a s druge, na izrazito neravnomjeran porast novoprimljenog, u kojem se 1949. godine bilježi snažan udar isključenih članova na iznos ukupnog povećanja. Od ukupno kažnjenih članova Partije (68.346) u intervalu 1946—1953, na isključene otpada najveći broj (44.152), ili izraženo u procentu 65%. Permanentan rast broja isključenih (1953. dostigao je maximum) prevashodno je bio posljedica izjašnjavanja za Rezoluciju Informbiroa, mada nije bio mali ni broj onih koji su u nesporazum s Partijom došli oko politike kolektivizacije sela i zadrugarstva. Međutim, imajući u vidu činjenicu da za ovo vrijeme nisu raščlanjeni modaliteti osipanja članstva, nemoguće je napraviti numerička raščlanjenja za pojedine razloge isključenja. Pad članstva u 1953. godini svakako je dio svih tih dinamičnih kretanja, ali i novih pojava u Savezu komunista, uvjetovanih promjenama koje su se počele zbivati u ukupnosti društvenog ustrojstva i novim procesima u načinu njegovog struktuiranja.

Mada je ovdje tretiran kratak vremenski interval, može se uočiti da kretanje te vrste nije konstantno, niti jednosmjerno, već da se radi o složenom procesu. Prijem novog članstva, s jedne, a osipanje, s druge strane, nisu bili srazmjerno raspoređeni na jednoj ravnoj uzlaznoj liniji. U pitanju je krivulja koja bi se najrečljivije eksplicirala kompariranjem podataka za sve osnovne organizacije ponaosob, jer su u potpuno isto vrijeme pojedine organizacije primale veliki broj novog članstva, a druge se skoro potpuno zatvarale. U vezi s tim, u vrijeme porasta broja isključenih članova, neke organizacije su imale neznatan, a druge izrazit broj takvih članova. Budući da ograničenost izvora daje tek djelimične mogućnosti za zaključivanje o tim pojavama, izneseni podaci su u funkciji aktualiziranja rezultata istraživanja. Za cjelovitije istraživanje strukture partijskog članstva bilo bi neophodno imati definirane elemente za praćenje osipanja članstva po socioprofesionalnim skupinama, prema starosnim obilježjima, obrazovanju i slično, što će, vjerovatno, pričekati dalje otvaranje arhivskih fondova i dodatno istraživanje.

4.

Snagu bosanskohercegovačkog partijskog članstva moguće je razmatrati i u relaciji s demografskim obilježjima bosanskohercegovačkog stanovništva, s napomenom da ovakav vid komparacije zahtijeva znatno dulji periodizacijski zahvat, tako da ovaj pokušaj može poslužiti tek kao polazna osnova za čitavo poslijeratno razdoblje. Za osnovu poređenja naznačena su opća demografska kretanja u odnosu na partijsko članstvo u Bosni i Hercegovini za 1948. i 1953. godinu, odnosno za godine koje imaju zvanične statističke popise, jer procjene o stanovništvu u arhivskoj građi nisu uzimane u obzir. Ovoj problematici može se pristupiti dvojako: obuhvaćenost članstvom u

odnosu na ukupno stanovništvo i obuhvaćenost u odnosu na punoljetni dio stanovništva. Uporedbe na ova dva načina ili na ove dvije razine bitno se razlikuju u procentualnim vrijednostima, a ovdje ih je vrijedno prezentirati u smislu formuliranja i odabiranja modaliteta istraživanja.

Tabela 5.a)

Pregled odnosa ukupnog broja stanovnika i partijskog članstva u BiH:¹⁷⁾

	mart 1948.	mart 1953.
Ukupan broj stanovnika BiH	2.565.277	2.847.790
Ukupan broj članova KPJ/SKJ u BiH	34.535	85.842
Obuhvaćenost ukupnog stanovništva partijskim članstvom (u %)	1,35%	3,00%

Tabela 5.b)

Pregled odnosa broja punoljetnog dijela stanovništva i partijskog članstva u BiH:¹⁸⁾

	mart 1948.	mart 1953.
Broj punoljetnog dijela stanovništva BiH	1.181.849	1.417.564
Ukupan broj članstva KPJ/SKJ u BiH	34.535	85.842
Obuhvaćenost punoljetnog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva partijskim članstvom (u %)	2,92%	6,06%

U periodu između dva popisa uočljiv je porast stanovništva (ukupno za 282. 513, od čega odraslog 255.715), ali i snažan rast partijskog članstva (51.307 novoprimitljenih). Stalan priliv članstva pret-

¹⁷⁾ Numerički iznosi za stanovništvo Bosne i Hercegovine citirano je prema statističkoj publikaciji *STATISTIČKI GODISNJAK 1945—1953*, Zavod za statistiku i evidenciju, Narodna Republika Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1954, str. 40—43, a za partijsko članstvo: K-222/1948, D-2.072/48, d-15. 4. 1948. i K-14/1953, D-7/14, d-20. 2. 1954.

¹⁸⁾ Isti izvori podataka.

postavio je udvostručavanje procenta učešća u ukupnom stanovništvu za vrijeme između ova dva popisa. Kako se realnijim smatra poređenje s odraslim dijelom stanovništva, tako i procentualni iznosi izkazuju dvostruke vrijednosti, ali ne samo za ovaj modalitet komparacije, nego i u odnosu na ono u Tabeli 5.a).

U oba slučaja, ako se vrijednosti prenesu na koordinantni sistem, grafikon obuhvaćenosti stanovništva partijskim članstvom ima uzlaznu liniju. Međutim, potrebno je naglasiti da kretanje partijskog članstva nije jednostavno izraz pukog porasta broja stanovnika, posebno onih dobnih skupina koje su po svojim godinama mogle biti članovi KPJ. Isto tako, za to kretanje nije realno pretpostaviti da odražava samo promjene u čisto demografskoj strukturi opće populacije savremenog društva.

Kada je riječ o demografskim promjenama i gibanjima, interesantno je napomenuti da je bosanskohercegovačko partijsko članstvo bilo mlado, uglavnom ispod pedeset godina starosti, što je u vezi s mladošću bosanskohercegovačkog stanovništva, u kojem je marta 1948. godine više od polovine stanovništva bilo ispod 20 godina starosti, a najveći broj se odnosio na one između 20 i 35 godina životne dobi (detaljni podaci mogu se vidjeti u statističkim godišnjacima). Mada partijska statistika i evidencija nisu kroz cio tretirani period detaljnije i ažurnije pratile starosni sastav svog članstva, na osnovu sumiranih podataka iz nekoliko dokumenata ipak se može predočiti barem parcijalni uvid.¹⁹⁾

	Broj članova septembra 1949. (49.687)	Broj članova decembra 1950. (63.795)
do 20 godina	5.068	6.872
od 21—25 god.	16.101	19.050
od 26—30 god.	12.397	14.002
od 31—35 god.	6.514	11.423
od 36—40 god.	5.472	10.196
od 41—50 god.	3.668	2.143
preko 50 god.	467	99

O mladosti bosanskohercegovačkog partijskog članstva često se govori u raznim izvještajima, ali u smislu normalnih i usputnih konstatacija, u kojim se pominju iskusni i stari članova Partije s

¹⁹⁾ AO CK SK BiH, Fond: PK KPJ BiH, K-347/1949, D-2.964/49, d-17. 9. 1949. i K-525/1950, D-bb, d-25. 12. 1950.

25 godina starosti, ali se nailazi i na instrukcije, u smislu da ih je potrebno podmladiti, jer prelaze 30 godina života. Naravno, starost rukovodećih kadrova zavisila je od nivoa partijskog rukovodstva na hijerarhijski postavljenoj organizacionoj ljestvici. Svakako, i ovo pitanje je potrebno cjelovitije istražiti i staviti u relaciju s promjenama u općoj demografskoj populaciji za dulji vremenski interval poslijeratnog razvoja.

5.

Interesantna je i relacija između partijskog potencijala bosanskohercegovačke organizacije i njenog učesća u strukturi članstva KPJ/SKJ. Mada je za cjelovitiju elaboraciju ove problematike potrebno komparirati podatke uporedo s pokazateljima o članstvu u drugim republičkim i pokrajinskim organizacijama, a zatim u odnosu na njihovo demografsko obilježje posebno i cijelog jugoslavenskog prostora uopće, ipak je potrebno barem naznačiti najjednostavnije polazište u istraživanju ovog pitanja. U tom smislu, pokazatelji su prezentirani Tabelom 6.

Tabela 6.

Učešće članstva KPJ/SKJ u BiH u strukturi članstva KPJ/SKJ 1945—1953.²⁰⁾

(Podaci se odnose na mjesec decembar svake naznačene godine)

Godina	Broj članova KPJ/SKJ	Broj članova KPJ/SKJ u BiH	Učešće u strukturi članstva (u %)
1945.	161.880	12.275	7,6%
1946.	258.303	20.474	7,9%
1947.	285.147	29.935	10,5%
1948.	482.938	52.014	10,8%
1949.	530.812	54.421	10,3%
1950.	607.443	63.795	10,5%
1951.	704.613	81.069	11,5%
1952.	772.920	92.949	12,0%
1953.	700.030	79.169	11,3%

²⁰⁾ Podaci o broju članova KPJ/SKJ u periodu 1945—1953. preuzeti su iz studije Borisa Vučkovića (Fluktuacija članstva Saveza komunističara Jugoslavije), str. 327, u knjizi *KLASNO-SOCIJALNA STRUKTURA SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE*, Edicija CDI, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1984, str. 542. Podaci o bosanskohercegovačkom partijskom članstvu već su navedeni u napomeni 9), odnosno u tekstu u Tabeli 1.

Iskazani numerički pokazatelji o broju ukupnog i bosanskohercegovačkog članstva KPJ/SKJ ukazuju, na prvi pogled, na dešavanje istovetnih procesa u obilježjima na obje razine. S obzirom na činjenicu da je s obje strane tokom perioda 1945—1952. članstvo stalno raslo, relativno učešće ima oblik linije postepenog, blagog porasta, s izuzetkom 1949. godine. Tokom 1953. godine, članstvo KPJ/SKJ smanjilo se za 72.890 članova, od čega je na bosanskohercegovačku organizaciju otpadalo 13.780 članova, te je učešće palo samo za 0,7%. Naravno, podrazumijeva se da cifre nije potrebno apsolutizirati u smislu određujućeg faktora za snagu ili slabost bosanskohercegovačke organizacije, ali mogu slikovito predočiti tendenciju omasovljavanja redova Partije u ovom periodu.

*
* *
*

Prezentirani numerički pokazatelji strukture članstva KPJ/SKJ u Bosni i Hercegovini 1945—1953. dovoljno dokumentovano govore o periodu uspješnog prestrojavanja Partije i prilagođavanja mirnodopskim uvjetima rada, što se, globalno gledajući, u prvom redu, potvrdilo u periodu obnove i izgradnje zemlje, zatim u odlučnom odbijanju pritisaka nastalih nakon objavljivanja Rezolucije Informbiroa i u uvođenju prvih oblika samoupravljanja u proces demokratizacije društva uopće. Numerička obilježja bitna su dimenzija u proučavanju partijskog bića, njihova empirijska datost je neophodno polazište u istraživanju, ali im ne treba davati prioritet po važnosti ili ih apsolutizirati, jer ne omogućuju suštinska saznanja o samoj Partiji. Da se za utvrđivanje snage jedne političke organizacije ne može uzimati brojnost kao jedini određujući faktor, najbolje se može pokazati na primjeru KPJ, gdje je vidan raskorak između snage koju je predstavljala, na jednoj i brojnosti na drugoj strani. Preciznije rečeno, pred drugi svjetski rat, za vrijeme rata i u prvoj deceniji nakon rata brojnost partijskog članstva bila je zanemarljiva u odnosu na snagu koju je imala u društvu.

Partijsko članstvo u tretiranom periodu ne samo da je karakterizirala stalna linija porasta, nego i maksimalno izražen aktivitet. Kako je za ovaj period važio direktivni način rada, članstvo ga je prihvatilo i zalagalo se da sve direktive, uputstva, smjernice i instrukcije zažive u praksi, uz visok stupanj odgovornosti, ozbiljnosti i požrtvovanosti. Visoki moralni i radni principi odlikovali su članstvo, ali prije svih rukovodstvo, koje je nastojalo da vlastitim primjerom pokaže članstvu i ostalim, koji su bili organizirani u razne masovne organizacije, kako se treba boriti za socijalistički razvoj društva. Način rada, procedura prijema u članstvo, stroga disciplina koja je imala za posljedicu veliki broj isključenih članova, stalna briga za obrazovanjem, općim i idejno-političkim, kao i mnogi drugi momenti davali su Partiji obilježja kadrovske modela

partije. Čuvanje autoriteta Partije bila je stalna briga, koja se, prvenstveno, ostvarivala kroz njegovanje besprijekornog lika komunista kojeg su krasile vrline poput poštenja, drugarstva, humanosti, skromnosti i slično. Mada se u ovo vrijeme, prvih osam godina poslije rata, članstvo omasovilo, ipak veliki broj otpalog članstva ukazuje na činjenicu da Partiji nije bio cilj samo povećati brojnost, nego postići kvalitet, odgajanjem članstva u idejno-političkom pogledu potpuno opredijeljenog na liniji programskih zadataka KPJ/SKJ.

Izuzimajući 1953, u smislu nagovještaja za daljnja istraživanja, problematika numeričkih pokazatelja strukture partijskog članstva u Bosni i Hercegovini, situirana u interval 1945—1952, predstavlja zaokruženu cjelinu koju karakterizira stalan porast vrlo aktivnog i odgovornog članstva, rast procenta učešća u ukupnom i od raslom dijelu bosanskohercegovačkog stanovništva i rast procenta učešća u ukupnom jugoslovenskom partijskom članstvu. Opći numerički pokazatelji samo su karika u lancu potrebnih istraživanja o ukupnom društvenoistorijskom učinku KPJ/SKJ, prvenstveno o njegovoj vodećoj idejno-političkoj snazi u uvjetima izgrađivanja socijalističkih društvenih odnosa i socijalističke demokratije, kao i u složenim prilikama savremenog svijeta.

Vera Kac

NUMERIC INDICES OF THE STRUCTURE OF COMMUNIST PARTY MEMBERSHIP IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1945—1953

Summary

The studied eight year interval in the development of CPY in Bosnia and Herzegovina is characterized by a dynamic and successful process of preorientation and adaption to the activity in conditions of peace. In the course of the quoted period the tasks of membership increment were fulfilled, which is best illustrated by a constant rising line of increment ($1952/1945 = 7.6$). Besides this, exceptionally active and reliable Party members recorded a growth in the percent of participation in the total and adult section of population in Bosnia and Herzegovina, so also in the percent of the total number of Communist Party members in Yugoslavia. The period between the end of the war and the end of 1952 presents a relatively rounded segment in periodization, while 1953, as the determining year, indicates a somewhat different trend in the numeric and structural features of the party membership, so it ought to be considered as significant for further research work.

Izvorni
naučni
rad

UDK 329.71 (497.1) (091) »1945/1953«

Budimir Miličić

IDEOLOŠKO-POLITIČKA PLATFORMA NARODNOG FRONTA JUGOSLAVIJE 1945—1953. GODINE

Pobjeda NOB-a i socijalističke revolucije u Jugoslaviji, poslije teške četverogodišnje borbe protiv udruženih stranih zavojevača i nacionalne kontrarevolucije, postavila je pred organizovane socijalističke i ostale demokratske snage na čelu s KPJ složene, krupne i odgovorne zadatke otklanjanja ratnih posljedica i izgradnje socijalizma u uslovima veoma burne i konfliktne unutrašnje i međunarodne situacije. Razvlašćenjem buržoazije i likvidacijom kapitalističkih svojinskih odnosa stvoreni su potrebni uslovi da se prevaziđe tradicionalni oblik političkog grupisanja na osnovu nacionalne, vjerske, klasno-socijalne i regionalne podvojenosti stanovništva i, s tim u vezi, pluralizma, suprotnosti i sukoba društvenih interesa i stremjenja i da se, kao negacija klasičnog višepartijskog sistema tipičnog za građansku epohu, utemelje masovne socijalističke društveno-političke organizacije otvorene za pripadnike svih društvenih struktura, bez obzira na različitost njihovog nacionalnog bića, vjerske pripadnosti, ideoloških i političkih ubjeđenja i kulturne baštine, pod uslovom da usvajaju program socijalističkog razvitka zemlje i aktivno se bore za njegovo ostvarenje.¹⁾ Od svih društveno-političkih or-

¹⁾ Mr Jovan R. Marjanović, Socijalistički savez — oblik prevazilaženja klasičnog partijsko-političkog organizovanja, Beograd 1964, str. 5 i dalje; Prof. dr Jovan Đorđević, Politički sistem. Prilog nauci o čoveku i samoupravljanju. Beograd 1967, str. 864—867); Prof. dr Branko Petranović — dr Čedomir Štrbac, Istorija socijalističke Jugoslavije. Opšti pregled. Knjiga prva. Beograd 1977, str. 45; Edvard Kardelj, Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, Beograd 1977, str. 202—214.

ganizacija i društvenih udruženja najširu socijalnu osnovu i najmasovnije članstvo imao je Narodni front, kao univerzalistička politička formacija po svojoj funkciji i strukturi. Suprotno tome, KPJ je predstavljala marksističku političku organizaciju idejnih istomišljenika,²⁾ vladajuću silu i revolucionarni nukleus društva.

Posebnim pravnim normativima i političkim dokumentima, građanima je zajamčena sloboda misli, govora, zbora i udruživanja radi ostvarivanja neposrednih političkih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih interesa i zahtjeva i socijalističkih ideala komunističkog određenja i definisani su ideološko-politički profil i uloga socijalistički usmjerenih društveno-političkih organizacija i društvenih udruženja kao konstituansâ revolucionarnih procesa i transmisijâ KPJ i državnog aparata vlasti. Njihovim posredstvom se komunistička avangarda čvršće povezivala s osnovnim narodnim slojevima, jačala svoj uticaj u bazi, aktuelizirala sopstvena programska stajališta, pridobijala za socijalizam sve šire mase stanovništva i stvarala nužne pretpostavke za učvršćivanje i razvijanje revolucionarne vlasti i za brzi privredni i kulturni napredak zemlje na socijalističkim osnovama. Pri tome se polazilo od realne procjene da će narodnofrontovsku platformu prihvatiti i boriti se za njeno oživotvorenje šire narodne mase, koje su KPJ i antifašistički pokret kroz četverogodišnje trajanje NOB i socijalističke revolucije politički dovoljno pripremili da na sebe preuzmu ulogu branitelja tekovina revolucionarne borbe i neimara socijalizma. Na samom početku svog konstituisanja, jugoslovensko socijalističko društvo suočilo se s potrebom da se i pravno obezbijedi od destruktivne aktivnosti snaga koje su stajale na pozicijama restauracije kapitalizma. Otuda je zakonski isključena mogućnost osnivanja i djelovanja ekstremnih političkih asocijacija rasističkog, fašističkog, militantnog, terorističkog, nacionalističkog, vjerskog i antisocijalističkog profila.³⁾ KPJ je s pravom smatrala da bi ozvaničenje političkopartijskog pluralizma i pristanak na diobu vlasti s vojnički i politički poraženim protivnikom, na čemu su, prividno u ime principa demokratije, toliko insistirali nacionalna kontrarevolucija i Zapad, značilo neracionalan postupak revolucionarnih snaga i smrtnu opasnost po sudbinu socijalističkog poretka.⁴⁾ Samo kraće vrijeme KPJ je, rukovođena više aktuelnim međunarodnim sporazumima, obavezama i razlozima nego unutrašnjopolitičkim potrebama, priznala ograničeno pravo egzistencije stranač-

²⁾ Prof. dr Jovan Đorđević, n. d., str. 864—867.

³⁾ Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Beograd 1946, str. 10, 14, i 15; Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Beograd 1958, str. 8; *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, br. 67/1945, str. 635—637; *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 51/1946.

⁴⁾ *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. VI kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije)*, Beograd, s. a., str. 82.

kog pluralizma,⁵⁾ koji je suštinski protivurječio marksističkom konceptu društva i države modela diktature proletarijata i socijalističke demokratije. Nije isključena ni mogućnost da se u ovom slučaju radilo i o šablanskom i nekritičkom preuzimanju boljševičkog doktrinarnog poimanja geneze socijalističke revolucije, za čiji se neposredni postoružani period držalo zakonomjernim privremeno očuvanje izvjesnih institucija svijeta građanskih odnosa, pod uslovom da ne ugrožavaju temeljne vrijednosti socijalističkog sistema. Već 1948. godine, kada se revolucionarna vlast izvjesno konsolidovala, zauvijek su uklonjene s istorijske pozornice silom prilika reaktivirane građanske i reformističke radničke političke partije i grupe, kao neugodni suparnici Komunističke partije Jugoslavije i smetnja i realna prijetnja socijalističkom preobražaju društvenih odnosa. Za razliku od modernog kapitalističkog svijeta, u kome je, po pravilu, uporedo s postojanjem građanskih političkih stranaka legalizovano djelovanje radničkih političkih partija programski i akciono usmjerenih na razvlašćenje buržoazije i izgradnju socijalizma na ruševinama kapitalizma, u socijalističkim zemljama nije dozvoljeno trajno postojanje opozicionih političkih formacija prema socijalističkom poretku.

Ranu fazu socijalizma u svim socijalističkim zemljama karakteriše rukovodeća uloga komunističke avangarde, s kojom ostale političke stranke, tamo gdje postoje, i društveno-političke formacije ostvaruju aktivnu saradnju.⁶⁾ Potreba učvršćenja i izgradnje socijalističke državne organizacije kao jedinstvenog i monolitnog teritorijalnog, političkog i privrednog organizma, savladavanja teških posljedica ratnih razaranja proizvodnih snaga, pustošenja i uništavanja kulturne baštine i masovnog stradanja stanovništva od nasilja, strahovitih zločina, pogroma, gladi i epidemija, sasijecanja u korijenu uzroka nacionalne i vjerske netrpeljivosti, mržnje i sukoba dovedenih u toku drugog svjetskog rata do apsurdna, razrješavanja društvenih protivurječnosti, organizovanja proizvodnje, raspodjele i snabdijevanja društva neophodnim dobrima u situaciji opšte oskudice životnih namirnica, korjenitog društvenog, političkog, ekonomskog i duhovnog preporoda zemlje i otklanjanja mnogostrukih spoljnih i unutrašnjih prijetnji socijalističkom poretku, nacionalnoj nezavisnosti i teritorijalnom integritetu Jugoslavije, uslovlila je da KPJ postane odlučujuća politička sila i apsolutni hegemon vlasti. Hegemona uloga KPJ u društvu bila je uslovljena i marksističkim teoretskim obrascem karaktera i funkcije radničke avangarde u državi modela diktature proletarijata. Kao takva, KPJ je kreirala strategiju društvenog razvoja, suvereno je, posredstvom masovnih organizacija i državnih organa, rukovodila, usmjeravala i kontrolisala cjelokupni društveni ži-

⁵⁾ Vojislav Koštunica — Kosta Čavoški, Opozicione političke stranke u Narodnom frontu Jugoslavije (1944—1949), *Istorija XX veka*, 1, Beograd 1983, str. 94, 95 i 112.

⁶⁾ Zigmunt Bauman, Marksistička teorija društva, Beograd 1969, str. 273.

vot, podvrgavala je sopstvenom ideološko-političkom sudu savremene pojave, zbivanja i procese i javljala se u ulozi vrhovnog teoretskog arbitra. Sljedstveno tome, komunisti i provjerene komunističke pristalice zauzeli su ključna mjesta u političkom sistemu, aparatu vlasti, oblasti upravljanja, privredi, prosvjeti, kulturi, nauci i zdravstvu. Isto tako je stavljeno pod komunističku kontrolu djelovanje građanskih političkih stranaka i nepolitičkih udruženja, Socijalističke partije Jugoslavije, Socijaldemokratske stranke Jugoslavije i vjerskih udruženja.

Ideološko-politički profil, društvena funkcija, programski stavovi, metode djelovanja i unutrašnja struktura narodnofrontovske organizacije primjereni su komunističkom poimanju svijeta i istorije, istorijskom hodu društvenih promjena, stepenu razvitka socijalističke misli i konkretnim potrebama jugoslovenske društvene prakse. U posmatranom periodu, Narodni front se konstituisao kao opštenarodna politička organizacija veoma slojevite strukture, antifašistički demokratski pokret, politička osnova socijalističke zajednice, aktivni činilac ukupnih unutrašnjih društvenih procesa, instrumenat borbe svjesnih socijalističkih i ostalih naprednih snaga pod vođstvom KPJ za usklađivanje i ostvarivanje opštih, posebnih i pojedinačnih interesa i ciljeva, inicijator i organizator stvaralačke aktivnosti stanovništva na planu izgradnje socijalizma i kohezioni i integrativni faktor razuđenog jugoslovenskog društva.⁷⁾ Istovremeno iskazivanje Narodnog fronta kao ideološko-političkog i socijalnog pokreta i osobene političke organizacije odredili su porijeklo, struktura i zadaci NFJ u učvršćivanju i razvju tekovina NOB-a i socijalističke revolucije, izgradnje socijalističke Jugoslavije, unutrašnje prilike i međunarodni položaj FNRJ.⁸⁾ Institucionalizacijom društveno-političkog života, NFJ — SSRNJ, posebno iza 1953. godine, gubi obilježja širokog narodnog pokreta i sve više formalizuje sadržaje ispoljavanja. Osnovni problem predstavljao je očit nesklad između njegovih programskih opredjeljenja i prakse.

S formalno-pravnog gledišta, društveno-političke formacije socijalističkog usmjerenja i klasične političke partije posjedovale su identična svojstva. I jedne i druge imale su sopstveni program, statut, organizaciono ustrojstvo i članstvo⁹⁾ i djelovale su u nacionalno, vjerski

⁷⁾ *Program i Statut Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd, 1948, str. 41 i 42; *Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1950, str. 208—210; *Prvi kongres Narodnog fronta Jugoslavije*, Sarajevo 1945, str. 36—44 i 61—73; *Treći kongres Narodnog fronta Jugoslavije*, Beograd 1949, str. 90 i 91.

⁸⁾ ACK SK BiH, fond PK KPJ za BiH, k. 87/1945—1949. Depeša PK KPJ za BiH od 3. VIII 1948. svim sreskim i mjesnim komitetima KPJ u BiH; Dr Branko Petranović, *Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije (1945—1949), Istraživanja VIII*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad 1979, str. 321.

⁹⁾ Katarina Speh njak, *Neki problemi povijesnog razvitka Narodnog fronta / Socijalističkog saveza u Jugoslaviji 1935—1978*, »*Časopis za suvremenu povijest*«, Zagreb, br. 1/1983, str. 18 i 45.

i socijalno heterogenoj sredini iz koje su regrutovale svoje članstvo i pristalice. Važniji od toga bili su izrazi po kojima su se međusobno bitno razlikovale, Masovne društveno-političke organizacije socijalističkog profila, pored toga što su predstavljale transmisiju KPJ i operativni organ revolucionarne vlasti i bile lišene prava i mogućnosti da se u konkurenciji s komunističkom strankom bore za »osvajanje i vršenje političke vlasti«, neposredno su se angažovale u borbi za socijalizam i na unapređenju proizvodnih snaga, prosvjete, kulture, zdravstva, socijalne zaštite i odbrambene sposobnosti zemlje. Takva svojstva nepoznata su građanskim političkim partijama, koje individualno uživaju samostalnost i kao institucije kapitalističkog poretka bore se za očuvanje klasne vladavine i osvajanje političke vlasti. Usamljena shvatanja, makar dolazila iz redova najvišeg rukovodstva KPJ, da se Narodni front treba organizovati »kao moderna partija« ostala su bez uticaja na oblikovanje profila narodnofrontovske organizacije.¹⁰⁾ Zanimljivo je tumačenje ideološko-političkog profila Narodnog fronta Jugoslavije koje je, početkom 1948. godine, dao Avdo Humo, član PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, identifikujući ga s komunističkim partijama »zapadnoevropskog tipa«, uz istovremenu autoritativnu tvrdnju: »Program Narodnog fronta to je program KPJ.«¹¹⁾ Pet godina kasnije našlo se u javnom optičaju gledište da NFJ predstavlja formaciju nastalu simbiozom komunističke i socijaldemokratske ideologije.¹²⁾ Može se samo pretpostaviti kakva je zbrka vladala kod nepismenog, poluobrazovanog i idejno neizgrađenog svijeta u pitanju određenja političkog identiteta najmasovnije društveno-političke formacije u zemlji, za koji jedino nije bilo dileme da se radi o dirigovanoj organizaciji ograničene autonomnosti. Stvarno, Narodni front Jugoslavije — Socijalistički savez bio je specifična društveno-politička institucija socijalističkog sistema u Jugoslaviji, objedinjujući u sebi, duhovno i aktivistički, tekovine NOB-a i socijalističke revolucije i komunističku viziju razvoja savremenog društva. Autonomnost ispoljavanja Narodnog fronta bila je ograničena činjenicom da je narodnofrontovska platforma u suštini izražavala komunističke ciljeve socijalističkog preobražaja jugoslovenskog društva i da je KPJ pripadala rukovodeća uloga i idejna suprematija u Frontu s kojim je ostvarila personalnu, funkcionalnu i operativnu uniju.

Dirigovani karakter stvaranja i identičan status kao Narodni front, u odnosu na KPJ i državni aparat vlasti, imali su i sastavni dijelovi narodnofrontovske formacije: Ujedinjeni savez antifašističke

¹⁰⁾ *Ostobodenje*, Sarajevo, br. 75/1945, str. 1. Avdo Humo, Za širu perspektivu organizacija NOF-a.

¹¹⁾ ACK SK BiH, fond PK KPJ za BiH, godina 1948, dok. br. 381. Zapisnik sa sastanka Agitpropa PK KPJ za BiH od 17. III 1948.

¹²⁾ *Peti kongres Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije*, Beograd, s. a., str. 177 i 178.

omladine Jugoslavije (USAOJ) — Narodna omladina Jugoslavije (NOJ), Antifašistički front žena (AFŽ), Jedinствeni sindikati radnika i namještenika Jugoslavije (JSRNJ) i Savez boraca narodnooslobodilačkog rata, čije je polje djelovanja bilo ograničeno na određene kategorije stanovništva. Postojeće okolnosti nisu im dozvoljavale da se konstituišu kao samostalne političke snage, potpunije iskažu kao kreativni faktor savremenih historijskih procesa i oslobode elemenata protivurječnosti svog položaja. Budući vladajuća sila, komunistička avangarda se nalazila u poziciji da, posredstvom institucija socijalističke društvene formacije i uz kombinovanu primjenu političkih i administrativnih sredstava, pretoči u djelo sopstvene zamisli, ideje, odluke, direktive i programske stavove. Manje je bitno da li je prevlast KPJ ostvarivala neposrednim nametanjem partijskih odluka ili »političkom borbom komunista«, naoružanih autoritetom Partije, »unutar masa i njihovih organizacija«. ¹²⁾

Posljedice toga bile su dalekosežne po ulogu, značaj i ugled masovnih organizacija, kakve su krizne pojave njihovog društvenog identiteta, raskorak između proklamovanih ciljeva i prakse i erozija povjerenja građana u njihove mogućnosti da utiču na društvene tokove. Međuzavisnost programskih stavova i aktiviteta KPJ, društveno-političkih grupacija i mehanizma državne vlasti i uprave više je nego evidentna. Otuda komplementarnost političke i društvene funkcije i sinhronizovanost djelatnosti organizovanih socijalističkih snaga u procesu socijalističke izgradnje, razrješavanja društvenih protivurječnosti i socijalnih konflikata i razvoja demokratskih odnosa, s tim što je u osnovnim ideološko-političkim pitanjima odlučujuću riječ imala Partija. ¹³⁾ Drukčije nije moglo ni biti, s obzirom na to da ih je sve iznjedrila komunistička avangarda, oblikovala njihov ideološko-politički profil po sopstvenom ukusu i mjerilima i propisala im društvenu funkciju, magistralne pravce ispoljavanja i unutrašnje ustrojstvo. Odnosi između Partije i Narodnog fronta uređeni su tako kako se ne bi pojavljivali kao suparnici u borbi za pristalice i vlast i kako se ničim ne bi narušio i ugrozio primat komunističke stranke kao predvodnika i rukovodeće snage društva.

Poseban značaj za sagledavanje karaktera, mjesta i uloge narodnofrontovske organizacije u političkom sistemu Jugoslavije i njenog odnosa prema komunističkoj avangardi ima misao u Programu KPJ iz 1948. godine da se Komunistička partija posredstvom Narodnog fronta kao instrumenta životvornosti komunističke strategije i taktike »uči od radnih masa« i »sluša njihov glas pri određivanju svoje politike i svojih konkretnih zadataka«. Da bi se obesnažile neosnovane optužbe Informbiroa o kulačkom karakteru, oportunizmu, nedemokratskoj i urastanju KPJ u narodnofrontovsku strukturu i da bi se obezbijedila masovna podrška stanovništva partijskim na-

¹²⁾ Branko Petranović, Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove, Beograd 1969, str. 161.

¹³⁾ Prof. dr Jovan Đorđević, n. d., str. 860—867.

porima za očuvanje revolucionarnih tekovina i odbranu nacionalnih interesa od spoljnih prijetnji, Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije 21—28. jula 1948. godine i de iure je utvrdio, suprotno tadašnjim deklarativnim izjašnjavanjima o angažovanju Partije na realizaciji narodnofrontovskog programa, da društveno-političke organizacije aktivno učestvuju u ostvarivanju partijskog programa.¹⁴⁾ Republički partijski kongresi preuzeli su u cjelini stavove Petog kongresa KPJ o mjestu i ulozi Narodnog fronta i ostalih masovnih organizacija, prostorno locirajući njihovu djelatnost u republičke granice. Spoljnopolitički razlozi i unutrašnje potrebe učinili su da se važeća praksa oslobodi političke mimikrije i javno sankcioniše. I posljednju sumnju da nije bilo tako razbija, između ostalog, partijski dokument iz 1946. godine, naslovljen »Teme za osnovne kružoke« (članova KPJ), u kome izričito stoji: »Program Narodnog fronta je program Komunističke partije«.¹⁵⁾ Tekuća praksa često nije shvaćala i priznavala komplementarnost odnosa KPJ i Narodnog fronta. Otuda zastranjivanja u smislu tretiranja narodnofrontovske formacije kao proste transmisije vladajuće komunističke ideologije i politike. Temeljna dokumenta narodnofrontovske organizacije — statut, program i rezolucije — podlijegala su, prije nego što bi se dala na razmatranje i usvajanje NFJ, oblikovanju i prihvatanju od strane centralnog rukovodećeg komunističkog jezgra. Nadležnost KPJ protezala se i na pitanje unutrašnjeg ustrojstva, kadrovske politike i metoda djelovanja Fronta, kome je preostajalo da partijske odluke, zaključke i direktive pro forma osnaži i sprovede u djelo.¹⁶⁾ Tako je bilo i u slučaju promjene naziva NFJ u Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ), o čemu je odluku donio VI kongres KPJ—SKJ 2—7. novembra 1952. u Zagrebu.¹⁷⁾ Zabilježene su i takve pojave da su niže i više rukovodne instance KPJ utvrđivale dnevni red i plan rada izbornih narodnofrontovskih konferencija, poimenični sastav radnih predsjedništava, izbornih i kandidacionih komisija i rukovodećih organa ove društveno-političke organizacije i određivale delegate za republičke i savezni kongres Narodnog fronta.¹⁸⁾ Partijski komiteti imali su zadatak izrade referata za različite narodnofrontovske skupove, koje su, po pravilu, podnosili istaknutiji komunistički funkcioneri u ulozi vodećih ličnosti Fronta. Sve govori da je KPJ, kao hegemon vlasti, formalizovala odluke jednako državnih organa i ma-

¹⁴⁾ *Odluke V kongresa Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd 1948, str. 43—50, 86 i 87.

¹⁵⁾ ACK SK BiH, fond PK KPJ za BiH, k. 115, godina 1946. Teme za osnovne kružoke (članova KPJ).

¹⁶⁾ *Ibidem*, k. 87/1945—1949. Depeša Đure Pucara Starog od 22. VIII 1946. okružnim komitetima KPJ u BiH.

¹⁷⁾ *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. VI kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije)*, str. 252.

¹⁸⁾ ACK SKJ, Beograd, fond CK SKJ, sign. II BiH-K 1/15. Zapisnik sjednice PK KPJ za BiH od 16. I 1948; *Oslobodenje*, br. 336/1948, str. 1.

sovnih formacija.¹⁹⁾ U ovakvim slučajevima demokratska procedura je samo formalno zadovoljavana. Skoro je postalo pravilo da masovne organizacije dobivaju direktive od Partije i vlasti za izvođenje krupnijih i značajnijih akcija,²⁰⁾ čime je bitno sužavana njihova društvena misija i mogućnost kreativnosti i privlačnosti. Objektivno date istorijske okolnosti stalno iznova su reprodukovale uzroke transmisionog uloge Narodnog fronta, koji je predstavljao politički izraz društvenog pluralizma i ograničavajući faktor otvorenih i prikrivenih tendencija partijskog monopola.

Usmjeravanjem svih raspoloživih nacionalnih ljudskih, materijalnih i tehničkih potencijala na ostvarenje ambiciozno koncipiranog petogodišnjeg plana privrednog i društvenog razvitka FNRJ za period 1947—1951. godine, zajedno s vladavinom autoritativnog centralističko-administrativnog sistema i srastanjem partijskog i državnog aparata, sve više su prevagu zadobijale ekonomske nad političkim funkcijama narodnofrontovske formacije. S tim u vezi, ustalila se praksa da akcije masovnih organizacija stoje u znaku autoriteta KPJ i vlasti, od kojih su dobivale direktive i uputstva. Ispoljene tendencije nepovoljno su se odrazile na političku ulogu, unutrašnje odnose i akcionu sposobnost Narodnog fronta.²¹⁾ Počev od 1949. godine, vidljivi su naponi da se reafirmišu politička funkcija Fronta. To će posebno dobiti na aktuelnosti i izgledu na konačan uspjeh otvaranjem procesa transformacije etatičkog socijalizma u socijalistički samoupravni sistem, decentralizacije državne uprave i odumiranja klasičnih funkcija države sredinom 1950. godine. Ipak, ti naponi zadugo nisu davali željene rezultate. Prije 1953. godine veoma su rijetki i neuvjerljivi izvori prvog reda koji nas žele ubijediti u suprotno.²²⁾ Početak suštinskog mijenjanja uloge, programskih sta-

¹⁹⁾ Dr Branko Petranović, Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije (1945—1949), str. 340.

²⁰⁾ ACK SK BiH, fond CK KP BiH, k. 480, godina 1950. Povremene informacije Organizaciono-instruktorske uprave CK KP BiH broj 1 od 16. II 1950. Strogo povjerljivo.

²¹⁾ Jelena Popov, Politika KPJ i Narodni front u Vojvodini 1935—1953, *Savremenost*, Glasilo Saveza komunista Vojvodine, Novi Sad, jun 1986, godina XVI, broj 140, str. 41.

²²⁾ ACK SK BiH, fond CK KP BiH, k. 460, godina 1950, dok. br. 3.988. Referat podnijet na VI sreskoj konferenciji KP BiH u Visokom od 29. X 1950; *Ibidem*, k. 480, godina 1950. Povremene informacije Organizaciono-instruktorske uprave CK KP BiH br. 1 od 16. II 1950. Strogo povjerljivo; ABiH, fond GONFBiH, k. 5, godina 1951, dok. br. 2.121. Zapisnik sa sjednice Izvršnog odbora Oblasnog odbora NF-a Tuzla od 9. X 1951; *Ibidem*, k. 6, godina 1951. Povremene informacije Glavnog odbora NFBiH br. 12 od 2. XI 1951; *Ibidem*, k. 9, godina 1951. Zapisnik sa savjetovanja predsjednika i sekretara oblasnih odbora NFBiH održanog u Sarajevu 22. VI 1951; *Ibidem*, k. 10, godina 1951. Izvještaj o radu NFBiH između II i III kongresa (referat Radovana Papića podnijet na III kongresu NFBiH od 25. III 1951); *Ibidem*, Izvještaj o radu NFBiH u 1951; *Ibidem*, k. 2, godina 1952, dok. br. 566. *Predmet*: Izvještaji sreskih i gradskih odbora NFBiH o radu u 1952. godini.

vova i sadržaja i metoda djelovanja KPJ i masovnih organizacija u duhu aktuelne društvene situacije pada u 1952—1953. godinu. Najprije je 1952. godine Šesti kongres KPJ—SKJ proklamovao preobražaj Saveza komunista od rukovodeće partije u vodeću i usmjeravajuću idejnu i političku snagu društva, koji, prvenstveno posredstvom masovnih organizacija, utiče snagom uvjerenja i argumentovanog ubjeđivanja da se usvaja i dosljedno ostvaruje politika SKJ.²³⁾ Ubrzo iza toga, Četvrti kongres NFJ, 22—25. februara 1953, definisao je SSRNJ kao »samostalni demokratski politički savez«²⁴⁾ socijalističkog opredjeljenja, masovnu javnu tribinu socijalističke misli i akcije, svenarodni parlament u stalnom zasjedanju i političku osnovu društvenog života, preko koga SKJ djeluje unutar sistema kao vodeća idejna i politička snaga socijalizma.²⁴⁾ Uz to, Socijalističkom savezu je namijenjena uloga institucije posredstvom koje je trebalo sprečavati otuđenje SKJ, aparata vlasti, uprave i politike od baze i stalno provjeravati racionalnost programskih stavova i politike Saveza komunista. Koliko je zaokret u definisanju mjesta, uloge i zadataka SSRNJ bio nagao i radikalniji najbolje govore odredbe Statuta Narodnog fronta Bosne i Hercegovine iz 1951. godine, koje decidirano ističu da rukovodeću snagu narodnofrontovske organizacije čini KPJ.^{24a)} Teoretski se ne može dati precizno objašnjenje šta zaista znači određenje da je SKJ vodeća i usmjeravajuća idejna i politička snaga društva u uslovima kada je Savezu komunista Jugoslavije i dalje pripadala uloga da određuje globalnu koncepciju unutrašnjeg razvoja i spoljne politike FNRJ i kada je ostalim sudionicima istorijskih tokova namijenjena uloga da dosljedno provode u djelo politiku komunističke avangarde. Zasigurno time je naznačena liberalnija varijanta rukovodeće funkcije SKJ i njegovo postupno odvajanje od državnog aparata, pa samim tim i demokratizacija društvenog života. Kada se zna da je 1945—1953. godine u socijalnoj strukturi komunističkog članstva ubjedljivu brojčanu premoć imao seljački elemenat,²⁵⁾ zvuči jednostrano i dogmatski zvanična kvalifikacija KPJ — SKJ kao avangarde isključivo radničke klase, umjesto društva u cjelini. Ni programsko iskazivanje samosvojnosti političkog bića SSRNJ nije se dalo pomiriti s faktom da je ovaj bio podređen Savezu komunista Jugoslavije i to više u praksi nego u teoriji, uklapajući se bez ograda u globalnu koncepciju SKJ o društvenom i državnom uređenju i razvoju Jugoslavije.

Izvršenim društvenim promjenama saobraženi su program, ustrojstvo i metode djelovanja KPJ — SKJ i masovnih organizacija.

²³⁾ *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. VI kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije)*, str. 268.

²⁴⁾ *IV kongres Narodnog fronta Jugoslavije (Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije)*, str. 71 i 128.

^{24a)} *Statut Narodnog fronta Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1951, str. 3.

²⁵⁾ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, str. 355, 358. i 392.

S tim u vezi, između 1948—1963. godine uslijedila je promjena naziva KPJ u Savez komunista Jugoslavije, Narodnog fronta Jugoslavije u Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, Antifašističkog fronta žena Jugoslavije u Savez ženskih društava Jugoslavije, Jedinstvenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije u Savez sindikata Jugoslavije i Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije u Narodna omladina Jugoslavije, odnosno Savez socijalističke omladine Jugoslavije, da bi se i na taj način ukazalo na značaj suštinskih reformi društvenog sistema.

Stvaranje komunističkih partija i masovnih organizacija nacionalno-republičkog značenja predstavljalo je izraz uvažavanja naslijeđene nacionalne, vjerske i kulturne razuđenosti jugoslovenske državne zajednice i izvjesnih državnopravnih historijskih tradicija, federativnog uređenja Jugoslavije i nesumnjive atribute državnosti federalnih jedinica. Na tim pretpostavkama silno će ojačati policentrični etatizam. Smisao sopstvene egzistencije, prestiža i moći zasnivaće se na ružiranju centralne vlasti, dezintegraciji jugoslovenskog društva, ekonomskom i duhovnom provincijalizmu i regionalizmu odbojnim prema nesmetanoj cirkulaciji ljudi, ideja, znanja, kulturnih tekovina i materijalnih dobara, pretpostavljanju partikularističkih interesa opštedruštvenim interesima, sputavanju razvoja i afirmacije socijalističkih samoupravnih demokratskih odnosa, hipertrofiji državnih institucija na nižem nivou, baštinenju umnogome sadržaja građanske ideologije i politike, zaogrnutih plaštom revolucionarne retorike, apsolutizovanju nacionalnog faktora na račun klasnog u razvitku društva, nacionalnoj homogenizaciji stanovništva i stvaranju glomaznog, inertnog i konzervativnog upravljačko-administrativnog aparata. Neracionalnost duha zajednička je svim društveno-ekonomskim formacijama u njihovim početnim koracima na historijskoj pozornici. Jugoslavija savremenog doba suočiće se sa složenim problemima u obličju agresivnog i destruktivnog nacionalizma i klerikalizma, kojima podsticaj, a ponekad i snagu i legalitet daju republička zaokruženja i samodovoljnosti. Pragmatičkim duhom prožeta jugoslovenska marksistička misao i pogotovo praksa nisu dosljedno slijedile teoretske postavke klasika naučnog socijalizma o perspektivi institucija države i nacije, za koje je kategorički predviđeno da su u uslovima postkapitalističke epohe historijski osuđene na prevladavanje. Konstituisanjem sistema društvenog samoupravljanja otvoren je proces odumiranja državne organizacije, dublje demokratizacije društvenog života, samoupravne integracije jugoslovenske socijalističke zajednice, uključivanja naroda na širokom planu u društvene tokove kao kreativne snage i pune emancipacije čovjeka. Nasuprot tome, naciji, kao izdanku građanske civilizacije, neumjesno su pripisana sudbonosna svojstva u izgradnji socijalizma i demokratije. Nužno je istaći da socijalističko društvo u prvoj fazi svoga razvoja ima dosta zajedničkog s građanskom civilizacijom u duhovnoj i materijalnoj sferi.

Mada u osnovi transmisija KPJ i državnog centra odlučivanja, Narodni front je, ipak, uživao određeni vid autonomnosti u pitanjima realizacije sopstvenih programskih zadataka, izgradnje unutrašnje strukture i metodâ djelovanja. Značajnije od toga bilo je da je Front davao građanima šire mogućnosti nego druge društveno-političke strukture za intenzivnu političku aktivnost, prihvatanje zajedničkih rješenja socijalističkog razvitka i javno sučeljavanje različitih pogleda i interesa kao imanentnog svojstva demokratije, s ciljem da se mogućnost monopolizacije odlučivanja i sukoba interesa i pogleda ublaži i svede na najmanju mjeru,²⁶⁾ bez da se time ugrožavaju temeljne vrijednosti socijalističkog poretka.

Trajna preokupacija komunističke avangarde da u perspektivi izvrši homogenizaciju izuzetno slojevite strukture radničke klase, seljaštva i neproizvodnih radnika i sprovede socijalizaciju sela, našla je mjesto u programu i akciji Narodnog fronta. Za ostvarenje postavljenog cilja u početku se koristila sovjetskim uzorom, da bi ga kasnije napustila i pristupila traganju za autentičnim rješenjima na tom planu. To nije prošlo bez lutanja i promašaja. Poslije napuštanja politike kolektivizacije sela proteklo je nekoliko godina dok nije definisana nova koncepcija socijalističkog preobražaja seoske sredine. U tretiranju mjesta i uloge pojedinih socijalnih grupacija u NOB-u i socijalističkoj revoluciji i izgradnji socijalizma, ispoljen je shematski pristup. Radnička klasa okvalifikovana je kao najnaprednija društvena snaga, glavni nosilac borbe u prošlosti za uređenje društvenih odnosa na osnovama socijalne pravde, nacionalne ravnopravnosti i demokratskih sloboda, pokretač i rukovodeća sila NOB-a i socijalističke revolucije i predan borac za obnovu ratom razorene zemlje i za socijalistički preobražaj Jugoslavije.²⁷⁾ Iz toga proizlazi zaključak da je jugoslovenski proletarijat odvajkada predstavljao monolitnu revolucionarnu grupaciju. Tako nije bilo. Izvorna građa prvog reda ne ostavlja mjesta sumnji da je radničku klasu sve do završetka drugog svjetskog rata karakterisala vjerska, nacionalna, kulturna, etnička i politička dezintegriranost, da je bila malobrojna i da je van naprednog radničkog pokreta stajalo, s manjim izuzecima, oko 90% radništva kod koga su u ogromnoj većini vjerska i nacionalna osjećanja odnosila prevagu nad osjećanjem klasne pripadnosti, solidarnosti i proleterskog internacionalizma. Međutim, nepopravna je činjenica da je radnička klasa istorijski predodređena svojom društvenom situacijom da, u savezništvu s radnim slojevima sela i socijalistički opredijeljenim pripadnicima drugih društvenih slojeva, izvrši likvidaciju kapitalističkih svojinskih odnosa i da je životno zainteresovana za učvršćenje i unapređenje socijalističkih odnosa. Nepobitan je značaj borbe klasnog radničkog pokreta na

²⁶⁾ Prof. dr. Jovan Đorđević, n. d., str. 860—867.

²⁷⁾ *Treći kongres Narodnog fronta Jugoslavije*, str. 4, 6 i 8; *IV kongres Narodnog fronta Jugoslavije (Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije)*, str. 57—59, 62 i 63.

tom planu. Poslijeratni socijalni, ekonomski i politički procesi, koje je inaugurisala KPJ — SKJ, neminovno su uplivali na transformaciju društvenog bića radničke klase i ostalih slojeva stanovništva.

Seljaštvu se, kao savezniku radničke klase, odaje nepodijeljeno priznanje za masovno učešće u NOB-u i socijalističkoj revoluciji i za poslijeratni nesumnjiv doprinos normalizaciji privrednog života i unapređenju proizvodnih snaga na socijalističkim osnovama, kroz koju borbu je idejno i politički sazrijevalo, postupno se oslobađalo konzervativnih pogleda, navika i ponašanja i mijenjalo vlastiti profil. Vladajuće uvjerenje bilo je da su sitni seljaci i bezemljaši, kao brojčano najjača socijalna grupacija na selu, predestinirani nezavidnim sopstvenim materijalnim položajem da budu glavni politički oslonac komunističke koncepcije društvenog i ekonomskog preobražaja sela. Za srednje imućni dio seljaštva držano je da će vremenom, ne bez otpora, biti preveden na socijalističke pozicije. Tanki sloj imućnih seljaka, s puno razloga, tretiran je kao izrabljivački element i odsudni protivnik socijalizma, kome je objavljena bespoštedna borba.²⁸⁾ Treća skupina, poznata u političkoj leksici pod nazivom narodna inteligencija, ostala je bliže nedefinisana u izvorima partijske i narodnofrontovske provenijencije. Njen identitet i mjesto u društvenoj strukturi određivao je, prevashodno, ideološko-politički faktor, mada se ne može prenebregavati ni socijalni momenat.

Svoj prestiž Narodni front — SSRNJ zasnivao je na politici klasnog pristupa pitanju socijalističkog preobražaja zemlje i razrješavanja društvenih protivrječnosti kao strateškog opredjeljenja KPJ — SKJ. Saglasno marksističkom poimanju svijeta i istorije, komunističkom konceptu i viziji ukupnog društvenog razvoja zemlje i uređenja međunarodnih odnosa, ustavnim načelima, unutrašnjoj društveno-političkoj i ekonomskoj stvarnosti i međunarodnom položaju Jugoslavije, narodnofrontovskim programskim dokumentima decidirano su razrađeni programski stavovi, taktika i unutrašnje ustrojstvo najmasovnije društveno-političke organizacije u FNRJ. Ograničenost prostora ne dozvoljava nam da se ovom prilikom upustimo u produbljenu analizu narodnofrontovskih programskih stavova, koje ćemo zato samo naznačiti.

U pogledu uređenja unutrašnjih odnosa, NFJ — SSRNJ se izjasnio i aktivno angažovao za očuvanje i produbljavanje revolucionarnih tekovina, izgradnju društva socijalne pravde, pravne sigurnosti, ravnopravnosti, demokratskih sloboda i blagostanja, jačanje odbrambene moći države radi uspješnog odbijanja spoljnih i unutrašnjih prijetnji nezavisnosti, teritorijalnom integritetu i ustavnom poretku Jugoslavije, utemeljenje federativnog oblika državnog uređenja, otklanjanje posljedica teških ratnih razaranja, podruštvljavanje proizvodnih sredstava, uz očuvanje sitnog privatnog vlasništva, spro-

²⁸⁾ IV kongres Narodnog fronta Jugoslavije (Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije), str. 64 i 65.

vođenje radikalne agrarne reforme, plansku privredu, ekspanziju zajedničkog pokreta i stvaranje potrebnih materijalnih i društvenih pretpostavki za ekspanzivan napredak nauke, tehnike, prosvjete, kulture, zdravstva i socijalne zaštite. Pažnju narodnofrontovske formacije zaokupljalo je i pitanje razvijanja svestrane aktivnosti u vezi s vjernim tumačenjem, popularisanjem i oživotvorenjem politike KPJ — SKJ i FNRJ, osmišljenim i sistematskim isticanjem doprinosa Jugoslavije opštoj borbi demokratskih snaga protiv fašizma i imperijalizma, kreacijom i argumentovanom odbranom jugoslovenskog modela izgradnje socijalizma, unapređenjem i narodnom kontrolom funkcionisanja sistema vlasti i upravljanja, izgradnjom sudstva kao stuba socijalističke zajednice i garanta zakonitosti, pravnom sigurnošću i građanskim slobodama, poštovanjem slobode savjesti i vjeroispovijesti, njegovanjem kulta masovnog neplaćenog dobrovoljnog rada, takmičarskog duha i udarništva, odlučnom i dosljednom borbom protiv društvenih deformacija i učešćem u izborima za predstavnička tijela. Ne manji značaj pridavan je afirmaciji ideje i prakse zajedništva jugoslovenskih naroda i nacionalnih manjina na bazi ravnopravnosti, uzajamnog povjerenja i jedinstva, uključivanju stanovništva kao kreativne snage u pozitivne društvene tokove, učvršćivanju jedinstva ciljeva i akcije radničke klase, radnog seljaštva i napredne inteligencije, planskom sistematskom i predanom radu na revolucionisanju svijesti i vaspitanju građana u duhu socijalističkog internacionalizma i jugoslovenskog socijalističkog patriotizma i opštem duhovnom preporodu širokih narodnih slojeva, u smislu njihovog oslobođenja duhovne podložnosti crkvi i građanskoj klasi, stavljanju provjerenih kulturnih vrijednosti savremene i minulih epoha u službu narodnih interesa, likvidaciji nepismenosti i uvođenju besplatnog školstva na svim stupnjevima. Preživjelom i destruktivnom istorijskom nasljeđu, u prvom redu nacionalnoj i vjerskoj uskokrudosti, netolerantnosti i isključivosti, rasizmu, klerikalizmu, građanskoj ideologiji i politici u cjelini, izrabljivanju čovjeka čovjekom i privrednoj i kulturnoj zaostalosti, koji su faktori u prošlosti ideološki i politički pripremili teren za izbijanje krvavog građanskog rata 1941—1945. godine, objavljena je bespoštedna borba.²⁹

Na spoljnopolitičkom planu, težište aktivnosti stavljeno je na borbu za očuvanje i učvršćenje svjetskog mira, uspostavljanje ravnopravnih međunarodnih i međudržavnih odnosa, miroljubivo rješavanje međunarodnih sporova i sukoba, razobličavanje ekstremnih shvatanja, ideologija, pokreta i tendencija, tumačenje uloge i značaja

²⁹) *Prvi kongres Narodnog fronta Jugoslavije*, str. 36—45 i 65—73; *Drugi kongres Narodnog fronta Jugoslavije*, Beograd 1947, str. 37—49; *Treći kongres Narodnog fronta Jugoslavije*, str. 90, 91, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 103, 118, 119, 122—125; *Odluke V kongresa Komunističke partije Jugoslavije*, str. 43—50, 86 i 87; *Program i Statut Komunističke partije Jugoslavije*, str. 19—40; *Oslobođenje*, br. 92/1947, str. 1—3, br. 93/1947, str. 1—4, br. 94/1947, str. 1—4, br. 462/1948, str. 1—3 i br. 463/1948, str. 1.

Organizacije ujedinjenih nacija (OUN) i pružanje moralne i materijalne podrške nacionalnooslobodilačkim i socijalnim pokretima u svijetu. Pažnju Narodnog fronta — SSRNJ zaokupljala je, takođe, aktuelnost potrebe razvijanja uzajamno korisnih veza, saradnje i prijateljstva jugoslovenske države sa svim demokratskim zemljama, ostvarenja solidarnosti balkanskih naroda, popularisanja u prvim poslijeratnim godinama sovjetske politike i dostignuća socijalističke izgradnje u SSSR-u, isticanja doprinosa Jugoslavije opštoj borbi demokratskih snaga protiv fašizma, imperijalizma, neokolonijalizma i hegemonizma, afirmacija programskih stavova KPJ — SKJ i politike socijalističke Jugoslavije i ukazivanja na štetnost neprijateljskog djelovanja socijalističkih zemalja na čelu sa Sovjetskim Savezom protiv FNRJ po jedinstvo i akcionu sposobnost internacionalnog antiimperijalističkog demokratskog pokreta.³⁰⁾

Ideološko-politički motivisano, posebno naglašeno programsko izjašnjavaње NFJ do 1948. godine za ostvarenje svestrane saradnje Jugoslavije sa slovenskim zemljama, u kojima je sticajem istorijskih okolnosti, socijalizam odnio pobjedu nad kapitalizmom, kao, mislilo se tada, stamcne zaloge nacionalne nezavisnosti, samosvojnog unutrašnjeg razvoja, opšteg progresa i očuvanja i učvršćenja svjetskog mira,³¹⁾ sadržavalo je u sebi elemente da se može tumačiti kao izraz panslavizma. Baš zato nije bilo pravi način da se narodnofrontovska organizacija dokaže na internacionalnom planu kao istinski demokratska i duhom socijalističkog internacionalizma prožeta politička institucija.

Kako se vidi iz izloženog, Narodni front — Socijalistički savez je, kao univerzalna formacija, manifestovao društvene, političke i ekonomske interese i ciljeve stanovništva kao integralnu pojavu. Time se objašnjava činjenica da nijedno područje društvenog života nije ostalo nepokriveno aktivnošću ove masovne organizacije kao aktivnog sudionika u razvoju socijalističkih odnosa u Jugoslaviji.

Nema spora da su revolucionarni i sveobuhvatni sadržaj platforme NFJ — SSRNJ i intenzivna aktivnost subjektivnih snaga za njeno provođenje u djelo neposredno uplivali na radikalizovanje procesa političke diferencijacije stanovništva na pitanju za ili protiv socijalizma. Ipak, program Narodnog fronta — Socijalističkog saveza, izražavajući bliže i dalje ciljeve društvenog razvoja i preobražaja kolektivne svijesti, nije bio imun u pojedinim dijelovima od nedorečenosti, određenih kontroverzi, propagandističkih tonova, idealiziranja vizije budućnosti i neusklađenosti proklamovanog i mogućeg u datim uslovima, vremenu i prostoru na planu sveobuhvatnog društvenog preporoda i izgradnje modernog socijalističkog društva. Uočljivo je da nisu dati potpuni odgovori ni na neka magistralna pi-

³⁰⁾ Prvi kongres Narodnog fronta Jugoslavije, str. 63; Treći kongres Narodnog fronta Jugoslavije, str. 97—99 i 101—103.

³¹⁾ Program i Statut Narodnog fronta Jugoslavije, Beograd 1945, str. 7; Drugi kongres Narodnog fronta Jugoslavije, str. 49.

tanja društvenog života. Tako se u tretiranju složenih nacionalnih odnosa u Jugoslaviji ostalo kod poznatog opredjeljenja borbe za nacionalnu ravnopravnost, uzajamno povjerenje, zajedništvo i jedinstvo, bez da se upuštalo dublje u egzaktnu analizu tih odnosa i iznalaženje takvih rješenja koja bi jugoslovensko društvo poštedjela političkih previranja i potresa i obezbijedila mu stabilan razvoj. Blizu deceniju i po nakon oslobođenja KPJ — SKJ se, iz političkog oportuniteta, nije usuđivala da pokrene javnu raspravu o nacionalnom pitanju, za koje je smatrala da je likvidacijom kapitalizma definitivno riješeno.³²⁾ U slučaju konstituisanja makedonske, crnogorske i muslimanske nacije, politika i nauka su ostale savršeno ravnodušne prema istorijskoj činjenici da stvaranju nacije prethodi nacionalni pokret, koji se odvija izvan zvaničnih državnih institucija. Za iskazivanje takvih pokreta u krilu socijalističkog sistema nije bilo uslova, mada tada pada dovršenje procesa formiranja nacija na jugoslovenskom prostoru. Iako se radilo o izuzetno heterogenoj strukturi, NFJ — SSRNJ je označen kao jedinstvena opštenarodna demokratska organizacija transmissionog karaktera u odnosu na KPJ i državni aparat vlasti. Po pravilu, različitost socijalne situacije i ideoloških i političkih ubjeđenja pripadnika bilo koje društvene zajednice podrazumijeva pluralizam, suprotnost i sukob njihovih klasnik, socijalnih i političkih interesa i stremljenja. Otuda nerealnost zamisli da se pod komunističkim vođstvom na demokratskoj osnovi, bez primjene političkih i administrativnih sredstava presije, masovno mobilize stanovništvo na zadacima socijalističke izgradnje. Sa svoje strane, racionalna spoznaja o iluzornosti perspektive rušenja socijalističkog sistema upućivala je one snage koje su sumnjale u socijalizam na promjenu njihovih tradicionalnih ubjeđenja, navika i ponašanja u smislu adaptiranja izvršenim društvenim promjenama i ozvaničenim ciljevima i normama. Time je još više ruiniran i onako rovit front protivnika komunizma i potkopavani osnovi odumirujućih građanskih i religijskih etičkih nazora i pogleda na život i svijet. Nužno je istaći da je istinsku demokratiju i uključivanje širokih slojeva u pozitivne društvene tokove kao kreativne snage, na čemu toliko insistiraju KPJ — SKJ i NFJ — SSRNJ, sputavala u velikoj mjeri transmissiona uloga socijalističkih društveno-političkih organizacija i društvenih udruženja. Kako su u periodu 1945—1950. godine jačali elementi i tendencije političkog autoritarizma, dogmatske svijesti, komandnih pozicija KPJ i države, tako su slabili društvena uloga, značaj i demokratska svojstva i akciona sposobnost narodnofrontovske organizacije.

³²⁾ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi. II izdanje.* Zagreb 1979, str. 131—133 i 260—265.

Budimir Miličić

THE IDEOLOGICAL-POLITICAL PLATFORM OF THE PEOPLE'S
FRONT IN YUGOSLAVIA 1945—1953

Summary

With the victory of the socialist revolution in Yugoslavia, the necessary conditions for surpassing the classic forms of political grouping of the population typical of the bourgeois epoch were created, so that under the communist leadership were founded socialist social-political organizations open to members of all social strata under the condition that they accept and follow the program of constructing socialism.

Of all the social-political organizations, the People's Front of Yugoslavia (PFY), which later changed its name into the Socialist League of the Working People of Yugoslavia (SLWPY) had the widest social basis, declaring itself as a universal political formation, a wide people's movement, a constituent part of the revolutionary processes, a transmission of the communist avant-guard and the state apparatus of power, a political expression of the social pluralism, a limiting factor of the Communist Party monopol and the representative of the integral interests of the peoples both on the internal and the external planes. With the institutionalization of the social life, the People's Front/Socialist League has lost the characteristics of a wide people's movement. The beginning of the essential change of the role of CPY/CLY and the mass organizations occurred in the period of 1952—1953. The political expression of the self-confidence of the political being of the SLWPY that occurred in 1953 was at odds with the fact that SLWPY was politically subordinated to the CPY, dovetailing completely with the global conception of CPY concerning the social and state systems and the entire development of Yugoslavia. SLWPY based its prestige on the policy of class approach to the question of socialist transformation of the country. The relationships CPY/CLY and the PFY/SLWPY have been arranged so that they do not act as rivals in the competition for followers and the power on one hand, and that in no way priority of the communist avant-garde is violated or jeopardized in the society, on the other.

PRIKAZI I OSVRT - REVIEWS

Đuro Tošić, TRG DRIJEVA U SREDNJEM VIJEKU. Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, s 324.

Pred nama je još jedna monografija u izdanju »Veselina Masleše«, Biblioteka »Kulturno nasljeđe«. To je djelo dr Đure Tošića, »Trg Drijeva u srednjem vijeku«. Radi se o starom, nadaleko čuvenom trgu, poznatom već iz povelje Stevana Nemanje kojom 1186. godine garantuje slobode trgovine Dubrovčanima u Drijevimama.

Značaj trga uočio je još Konstantin Jirečk, a Mihailo Dinić je uočio glavne momente njegove historije u kratkoj, ali vrlo sadržajnoj raspravi, objavljenoj 1938. Otada su Drijeve često usput pominjanja, naročito u studijama o dubrovačkoj trgovini, ali dosad nisu bila predmet posebnog naučnog proučavanja.

Rad dr Đure Tošića predstavlja plod višegodišnjih istraživačkih napora u Dubrovačkom arhivu, odakle potiče najveći dio građe na koji se knjiga oslanja. Rad je uspješno komponovan tako da predstavlja preglednu sliku razvoja trga od prvih pomena, pa sve do pada pod tursku vlast sedamdesetih godina XV vijeka.

Autor prvo pruža iscrpan pregled historijske geografije donje Neretve, od ušća do grada Počitelja i raspravlja o topografiji onoga prostora koji su srednjovjekovni izvori obilježavali imenima Drijeva, Nareta, ili Forum Narenti. U novijoj literaturi, nastaloj poslije Dinićeve rasprave, javile su se razlike u ubikaciji, pošto se posumnjalo da su se srednjovjekovna Drijeva nalazila na mjestu današnje Gabele. Na osnovu podataka iz savremenih i docnijih izvora i karata sve do modernog katastra, autor je pouzdano zaključio da se imenom Drijeva (Forum Narenti) obilježavao veći kompleks u kome su crkva i naselje trgovaca, magazini soli i pristanište bili međusobno udaljeni po nekoliko kilometara.

U drugom poglavlju, *Rana prošlost trga*, data je politička historija trga i njegove okoline od kraja XII do kraja XIV vijeka. To

dugo razdoblje autor je podijelio na period kada su Drijeva bila u sastavu države Nemanjića (do 1326. godine), zatim na prvi period bosanske vlasti, kratkotrajnu ugarsku upravu i drugi period bosanske vlasti. Privrednom razvoju do kraja XIV vijeka posvećena su dva sljedeća poglavlja: *Kumerak solski* i *Trgovačko središte*. Trgovina solju je s razlogom izdvojena iz cjelina trgovačke djelatnosti u Drijevim, jer se na njoj zasnivao privredni uspon trga.

Privredni značaj trga, kao i izvanredan strateški položaj Drijeva na polaznoj tački glavnog pravca koji je spajao Bosnu s morem, bili su razlog čestih sukoba između Venecije i Dubrovnika, bosanskog kralja i pojedinih feudalaca. U poglavlju *Drijeva u prvim decenijama XV vijeka* obrađen je period od kraja XIV vijeka do smrti vojvode Sandalja Hranića (1435). To je najnemirnije razdoblje u istoriji trga, u kome su Drijeva često mijenjala gospodare. Naredne tri decenije trg je bio u okviru teritorije Sandaljevog nasljednika *Stjepana Vukčića Kosače*. Prije nego što će trg konačno doći u turske ruke, izgubile su ga Kosače, a razorena je i dubrovačka kolonija (*Pad pod tursku vlast*).

Privredna problematika XV vijeka obrađena je u dva poglavlja: *Promet soli u XV vijeku* i *Uspon trgovine u XV vijeku*, koji se odvijao uporedo sa usponom trgovačkih centara i bosanske privrede u cjelini. Već prvih godina tog stoljeća dolazi do porasta izvoza iz bosanskog zaleđa u Drijeva i do promjena u njegovoj strukturi. Za razliku od osjetnog opadanja trgovine robljem, naglo se povećava izvoz olova, zatim voska i koža. Drijeva na taj način postaju prve izvozne luke srednjovjekovne Bosne. U isto vrijeme, uvoz pomorskim putem, i to u prvom redu soli, nastavlja se nesmanjenim intenzitetom. Nabavljala se iz Dubrovnika i, u znatnim količinama, iz Venecije i s Levanta.

Još od XIV vijeka u Drijevim je postojala jaka i ustaljena naseobina Dubrovčana, koja se uvećavala uporedo s usponom mjesta. Opširno su prikazani zaduživanje, kreditiranje i udruživanje trgovaca koji su ovdje djelovali. Pored Dubrovčana, u Drijevim je bilo trgovaca i iz ostalih gradova Dalmacije, a od Italijana naročito su bili zastupljeni Mlečani.

Posljednje poglavlje, *Stanovništvo i uređenje trga*, naročito je bogato novim rezultatima. Njime je obuhvaćeno i složeno pitanje pod čijom su jurisdikcijom bila Drijeva. Zatim su rekonstruisani organi uprave u lokalnoj carini, organi vlasti u trgu i ocrtana, koliko je to bilo moguće, evolucija gradskog uređenja. U ovom poglavlju nagoviješteni su problemi mesta u kome se svakodnevno sticao veliki broj ljudi iz zaleđa i prikazana je crkvena organizacija i uloga crkve u životu stanovnika trga.

Rad dr Đure Tošića, »TRG DRIJEVA U SREDNDEM VIJEKU«, predstavlja tematski široku i bogato dokumentovanu monografiju o jednom gradskom naselju, koje se razvilo u osobenim uslovima. On

jasno pokazuje čime se Drijeva uklapaju u niz gradskih naselja na istočnoj Jadranskoj obali, ali i one crte po kojima se razlikuju i izdvajaju. Monografija dr Đure Tošića predstavlja, takođe, veoma vrijedan doprinos ekonomskoj istoriji srednjovjekovne Bosne, kao i ostalih naših zemalja u kasnom srednjem vijeku. Zbog toga sam mišljenja da je izdavačka kuća Veselin Masleša, objavljivanjem knjige Đ. Tošića »Trg Drijeva u srednjem vijeku« pružila našoj naučnoj i široj kulturnoj javnosti svake pažnje vrijednu publikaciju.

Desanka Kovačević — Kojić

Tomislav Kraljačić, KALAJEV REŽIM U BOSNI I HERCEGOVINI (1882—1903)«. Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, s. 567

Djelo »Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882—1903)«, autora dr Tomislava Kraljačića, objavljeno u biblioteci »Kulturnoistorijsko naslijeđe Bosne i Hercegovine« Izdavačkog preduzeća »Veselin Masleše« u Sarajevu, nastalo je na najboljoj tradiciji naše poslijeratne historiografije. Kompleksno po tematici i sadržini, bogato dokumentovano sistematskim arhivskim istraživanjima, ovo djelo unosi nove poglede i brojne činjenice koje će, nesumnjivo, uticati na dalji razvoj historiografije o periodu austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine, pa i kasnije.

Kalajev režim bio je apsolutistički politički sistem, otuđen od naroda, stvaran i razvijan s ciljem da se na ovom tlu ostvare ciljevi austrougarske balkanske politike, koja nipošto nije smjela dozvoliti da se u Bosni i Hercegovini stvore uslovi za srpsko i jugoslovensko jedinstvo, odnosno, da se u bilo kojoj varijanti stvore uslovi za formiranje veće jugoslovenske države izvan ili unutar granica Habzburške Monarhije. Pojedinini pitanjima i fragmentima Kalajevog režima bavili su se brojni historičari, od Čorovića, Skarića, Stojanovića, Šmića i drugih do današnjih pisaca monografija i studija o periodu austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini (H. Kapidžić, F. Hampton, T. Kruševac, V. Bogićević, Dž. Juzbašić, M. Ekmečić, N. Šehić, B. Madžar, I. Hadžibegović, M. Imamović i dr.). Međutim, ovo je prvo djelo u historiografiji uopšte koje cjelovito i iscrpno obrađuje sve bitne aspekte ovog režima: društvenoistorijske pretpostavke, ideologiju, nacionalnu i vjersku politiku, autonomne pokrete Srba i Muslimana, organizaciju uprave i osnovne pravce Kalajeve privredne politike. Građu za ovo djelo autor je istraživao u arhivima Sarajeva, Beča, Beograda, Bona, Zadra i Zrenjanina. Osim obimnih istraživanja neobjavljene građe, korištene su i 23 zbirke objavljenih izvora, 28 listova i časopisa, te obimna historiografska literatura (140 knjiga i 53 rasprave i članka).

U svojim istraživanjima dr Kraljačić je izgradio vlastiti metodološki pristup kojim je prevazišao ustaljena parcijalna i opšta mišljenja o Kalajevom režimu, sadržana u dosadašnjoj literaturi.

Da bi ostvario osnovne ciljeve austrougarske balkanske politike i motive okupacije Bosne i Hercegovine, Benjamin Kalaj je pošao od nekoliko pretpostavki bitnih za stvaranje svog specifičnog političkog sistema: od agrarnog karaktera okupiranih područja, heterogene nacionalne, vjerske i socijalne strukture stanovništva, ustavnog uređenja Dvojne Monarhije i, u vezi s tim, društvenopravnog položaja Bosne i Hercegovine i, konačno, od ukupne austrougarske balkanske politike.

Oslanjajući se na temeljito razrađene pretpostavke Kalajevog režima, Kraljačić je analitički rekonstruisao njegovu ideologiju. Utvrdio je da ona počiva na dva bitna faktora: na ustavnom ustrojstvu i tradiciji habzburške države i na zatečenim političkim i socijalnim odnosima u Bosni i Hercegovini. Autor zaključuje: »Centralno mjesto u ideologiji režima imala je ideja o njenoj civilizatorskoj misiji. »Teoretsku osnovu toj ideji Kalaj daje u tezi o vječitim suprotnostima i borbi između »duha Istoka« i »duha Zapada«. Istorijsko iskustvo učilo je da se ta borba odvijala u korist »duha Zapada«, jer na Istoku nije razvijena »ideja političkog naroda« koja je značajan faktor za višenacionalne evropske države. Budući da je Bosna i Hercegovina predstavljala zemlju u kojoj je ukorijenjen »istočni duh«, zadatak režima bio je da u nju unosi zapadnjačke ideje i institucije i da je tako približi Zapadu, odnosno da u njoj ukorijeni habzburšku državnu ideju.

S obzirom na to da Bosna i Hercegovina nije smjela postati faktor jugoslovenskog jedinstva, režim je istakao ideju o očuvanju i razvijanju njene posebnosti na jugoslovenskom prostoru. Na osnovama te ideje Kalaj je pokušao da raširi ideju bosanske nacije, kojoj bi pripadale sve tri konfesije u Bosni i Hercegovini, što je, po autoru, predstavljalo idejnu transformaciju mađarske doktrine o političkoj naciji. U višenacionalnom bh društvu trebalo je formirati pouzdan politički narod pod vodstvom zemljoposjednikâ, kao stuba tog društva. Namjera je bila da se realizacijom koncepcije bosanske nacije zaustave nacionalni pokreti, učvrsti austrougarska vlast i konzerviraju stari socijalni odnosi. Osnovu za ove koncepcije Kalaj je našao u strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva i političkoj tradiciji Bosne i Hercegovine, čiji je nosilac bilo muslimansko plemstvo. Kraljačić konstatuje: »Mada nije bila programski razrađena i precizno formulisana, Kalajeva nacionalna politika se, i pored prividne nedosljednosti, kretala linijom očuvanja i izgradnje nacionalno-političke posebnosti Bosne i Hercegovine i stvaranju uslova da ona postane imuna na srpske i hrvatske nacionalno-političke uticaje«. U tom smislu, bilo je od velike važnosti da se spriječe uticaji iz Srbije i Crne Gore, kako bi se onemogućilo jugoslovensko jedinstvo oko ovih dr-

žava. Takođe se ne trpe ni uticaji iz Hrvatske, jer bi ujedinjenje Bosne i Hercegovine s njom ugrozilo dualizam. Izolacija Bosne i Hercegovine od uticaja iz Srbije i Hrvatske nije dala očekivane rezultate, zaključuje autor, ali je usporen razvoj nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini. Režim nije dozvoljavao njihovu insitucionalizaciju na političkom, kulturnom i privrednom polju, pa je na taj način sprečavanja širenja nacionalnih ideja i izrastanje organizovanih političkih pokreta. Otuda su se u Bosni i Hercegovini tek poslije Kalaja razvile nacionalne institucije svoje vrste (»sui generis«), koje su se formirale i razvijale pod stalnom političkom prismotrom, usmjeravane i organizovane od strane režima. One se zbog toga i nisu razvile u klasične buržoasko-nacionalne institucije (nacionalne matice, univerziteti, akademije nauka, pozorišta, biblioteke i sl.), pa su u mnogo čemu ostale prigušene i nedovršene.

Da bi potisnuo srpsku i hrvatsku nacionalnu ideologiju i onemogućio ostvarivanje ideje srpskohrvatskog jedinstva, Kalaj je od početka pripremao teren bosanskoj nacionalnoj ideologiji, pri čemu je izgrađivan poseban odnos prema svakoj konfesionalnoj grupi. Uvažavajući razlike između njih, čuva se posebnost Muslimana da ne bi podlegli srpskim i hrvatskim uticajima. Srbima se čine ustupci u pogledu nacionalnog imena i upotrebe ćirilice, da bi njihov nacionalni pokret ostao u granicama Bosne i Hercegovine i Austro-Ugarske. Uvode se bosanska zastava i bosanski grb, kao simboli posebnosti Bosne i Hercegovine. Radeći postupno, Kalaj od devedesetih godina pokušava da uvede bosansku naciju i nacionalni, »bosanski jezik«. Ovaj pokušaj, od koga se ubrzo odustaje, imao je za cilj da suzbije nacionalne pokrete, a posebno nacionalizovanje Muslimana i njihovo integrisanje u srpsku naciju.

Vjerska politika Kalajevog režima imala je osnovni zadatak da sve crkve odvoji od njihovih vjerskih centara izvan Bosne i Hercegovine i integriše u svoj državni mehanizam, kako bi one postale temelj okupacione uprave. Iz tog cilja, kao i drugih zadataka Kalajevog režima, proisticao je i njegov stav prema opozicionim autonomnim pokretima Srba i Muslimana. Osnovni zadatak bio je da se onemogućí povezivanje ova dva autonomna pokreta i stvaranje političkog saveza među njima. Autor konstatuje da je Kalaj u tome uspio.

Organizacija uprave bila je glavni instrument u Kalajevim rukama da se narod pridobije za habzburšku državnu ideju. Organizovanje administracije počiva na principu odvajanja civilne od vojne vlasti, političkom centralizmu i apsolutizmu. Stvoren je brojan i poslušan činovnički aparat koji nadomješta bilo kakve demokratske institucije u zemlji. Zbog neprihvatanja habzburške državne ideje narod je proglašavan politički nezrelim za demokratski život, pa su i Kalajevi nasljednici time opravdavali apsolutizam.

Osnovne pravce Kalajeve privredne politike odredilo je više faktora, od kojih ovdje treha naglasiti stanje zatečeno u Bosni i Herce-

govini i opšte ciljeve austrougarske politike u njoj. Od posebnog značaja za Kalajev režim bilo je osiguranje principa finansijskog samoudržavanja Bosne i Hercegovine na osnovu Zakona o upravljanju iz 1880. godine. Troškovi zemlje morali su se pokrivati vlastitim prihodima koji su dolazili, uglavnom, od fiskalnih obaveza agrarnog stanovništva. Kako ti izvori nisu bili dovoljni za podizanje industrije i saobraćaja, Kalaj je koristio sve mogućnosti na austrougarskom i evropskom novčanom tržištu, uz istovremeno opterećivanje zemaljskih prihoda. Značajne napore činio je i na privlačenju istranog privatnog kapitala, dajući mu brojne privilegije i garancije, tako da su one, uz bosanskohercegovački zemaljski erar, pojavljuju kao najznačajniji faktor industrijskog i opšteg privrednog razvoja. Takav put industrijalizacije imao je dalekosežne posljedice i na razvoj domaće građanske klase u Bosni i Hercegovini, koja do kraja prvog svjetskog rata ne predstavlja ekonomski faktor prvoga reda. Radeći na unapređenju i modernizovanju poljoprivredne proizvodnje uvođenjem novih kultura i stočnih pasmina Kalaj je pokušao da ekonomski ojača seljaka i na taj način stvori uslove za otkupljivanje kmetova, veći priliv fiskalnih prihoda sa sela i smanjivanje socijalnih napetosti u tom dijelu stanovništva. U tome Kalaj nije uspio, a njegovi nasljednici još manje, jer se ekonomski položaj seljaka konstantno pogoršavao, a proces otkupljivanja kmetova tekao usporeno i sa sve oštrijim suprotnostima na relaciji kmet—aga—država.

Knjiga dr Tomislava Kraljačića spada među najznačajnije naučnoistraživačke poduhvate naše poslijeratne historiografije. Autor nije samo sumirao rezultate znanja o Kalajevom režimu, nego je fundamentalnim istraživanjima arhivske građe ili literature otkrio nove faktore tog režima, od idejnih i političkih korijena do praktičnog realizovanja u Bosni i Hercegovini. Time je Kraljačić dao cjelovitu i zaokruženu sliku jednog režima i njegovog tvorca, Benjamina Kalaja, koji se razvio u zaokružen sistem vladavine, iako nije uvijek bio ni originalan, ni dosljedan.

Iljas Hadžibegović

Enver Redžić, MUSLIMANSKO AUTONOMASTVO I 13. SS DIVIZIJA. (Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh), Svjetlost, Sarajevo 1987, s. 240.

U nizu nedovoljno istraženih aspekata drugog svjetskog rata u jugoslaviji pažnju, svakako, privlači muslimanska građanska politika u znaku autonomije Bosne i Hercegovine. Toj je temi u jugoslovenskoj historiografiji posvećena, uglavnom, marginalna pažnja, naročito u nekim širim studijama i monografijama, uprkos činjenici što je

muslimanska građanska politika predstavljala nezaobilazan faktor u zbivanjima na području Bosne i Hercegovine, odnosno u okviru Nezavisne Države Hrvatske, kao i u nekim drugim dijelovima okupirane Jugoslavije koji su se nalazili pod patronatom Italije, a kasnije Trećeg Rajha, kao što je to bio slučaj sa Sandžakom.

Redžićeva monografija pojavila se u okviru inauguracije nove biblioteke »Refleksi«, ambicioznog izdavačkog projekta sarajevske izdavačke kuće »Svjetlost«. Znatna energija, uložena u pripremu za pojavljivanje teksta pred čitalačkom publikom, manifestovana je, između ostalog, u obimnim feljtonima u kojima su sarajevsko »Oslobođenje« i beogradski »NIN« objavili znatan dio knjige.

»Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija« predstavlja rezultat autorskih istraživanja određenih fondova u sedam jugoslovenskih i inostranih arhiva: Arhivu Vojnoistorijskog instituta i Arhivu Jugoslavije u Beogradu, arhivu Muzeja revolucije i arhivu Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove u Sarajevu, arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, Njemačkom centralnom arhivu u Potsdamu i Političkom arhivu Ministarstva inostranih poslova u Bonu. Osim dokumenata iz navedenih arhiva, autor je koristio objavljene dokumente iz pet zbornika, tri broja njemačke i kvislinske štampe i dvadeset i četiri bibliografske jedinice studija, članaka i memoarske literature.

U kompozicijskom smislu, autor je tekst podijelio na dvadeset i sedam poglavlja, od kojih posljednje predstavlja zaključak u kome je predočen opšti pogled na razvoj muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini. Prema rezultatima njegovih istraživanja, »muslimanski autonomistički pokret« može se pratiti od tridesetih godina 19. vijeka, još od vremena kada se Bosna i Hercegovina nalazila u sastavu Osmanskog Carstva. Početak je vezan za pobunu Husein-kapetana Gradaševića, čiji su korijeni sadržani u težnjama muslimanskog plemstva u Bosni da ograniči uticaj centralne osmanske vlasti i da ojača i potvrdi svoju ulogu i značaj. Protivreformna pobuna bosanskih feudalaca, predvođenih Husein-kapetanom, koju Redžić naziva »akcijom« i »pokretom«, polazila je, u stvari, od idejnog poimanja da je reformama ugrožen koncept osmanske države, kao islamske i nadnacionalne. Bio je to izraz osjećaja o ugroženosti tradicionalnih tekovina, koje su do tada uživali bosanski Muslimani, zapravo u prvom redu njihov vladajući sloj u gradu i na selu. Stoji Redžićeva konstatacija da uzrok sloma Gradaševićevih protivreformnih tendencija u Bosni treba tražiti u opredjeljenju hercegovačkih muslimanskih prvaka za stranu Carigrada, u odsustvu jedinstva među bosanskim prvacima, zatim u odsustvu podrške raje, što je dovelo do rezultata da se nije mogao uspostaviti jedan opštegobosanski antireformni pokret. Međutim, to je samo jedna strana tumačenja. S druge strane, Osmansko Carstvo, mada nagriženo porazima na evropskim i azijskim stranama protoklih decenija 19. vijeka, iznutra socijalno

opterećeno vlastitim suprotnostima, bilo je, ipak, dovoljno snažno da se tada, i nakon gotovo dvije decenije, u vrijeme kampanje Omer-paše Latasa, radikalno obračuna s pobunjenim bosanskim begovatima kao nosiocem antireformnih i autonomnih težnji. Porta tada nije nikako bila spremna da dozvoli da, usljed razvoja događaja nakon prvog i drugog srpskog ustanka, izgubi dio autoriteta državnog centra u Bosni kao izuzetno značajnoj pokrajini za održavanje strateških pozicija Osmanskog Carstva prema evropskom Zapadu. Posljedice dva teška poreza nisu dovele do prestanka težnji muslimanskih feudalaca za autonomnim položajem bosanskog pašaluka. Uprkos protivreformnim naporima, opozicioni autonomni pokret nije značio prekid s Portom, pošto sultanov suverenitet nije bio doveden u pitanje. Ovakvo stanje stvari nije spriječilo Muslimane da pruže žestok oružani otpor tupama Austro-Ugarske, kada su one 1878. pokrenute da okupiraju Bosnu i Hercegovinu.

Prihvatajući realnost austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, muslimanski begovat je u sprezi sa vrhovima Islamske vjerske zajednice insistirao na zahtjevu za sultanovim suverenitetom nad Bosnom i Hercegovinom, čime se izražvalo uvjerenje i nada u prolaznost i privremenost okupacionog režima. Sprega begova i vrhova Islamske vjerske zajednice predstavljala je odbrambeni mehanizam Muslimana u otporu novoj vlasti, koja je za sebe tražila potpunu ingerenciju nad institucijama Islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini. Iz ovog otpora razvijao se muslimanski autonomni pokret, koji je od kraja 19. vijeka, punu deceniju određivao pravac i sadržaj i davao pečat političkom životu bosanskohercegovačkih Muslimana. Smisao pokreta bio je u opredjeljenu njegovog vodstva da se osiguraju autonomna prava Islamske vjerske zajednice da bira svoje reprezentativne organe i da se tako bosanskohercegovački Muslimani zaštite u pravima da svoja vjerska pitanja rješavaju kao u periodu osmanske uprave, u saglasnosti sa nadležnim faktorima u Carigradu. Za razliku od »antireformnog pokreta« Huscin-kapetana, koji je imao karakter oružanog ustanka protiv centralizatorskih mjera Porte, autonomni pokret je u uslovima okupacione vlasti katoličke države imao karakter izrazito političke borbe za prava Muslimana da samostalno uređuju svoje vjerske odnose, bez ambicije i tendencije da se razvije u radikalne oblike negacije okupacije i položaja Bosne i Hercegovine. Činjenica da su vodeći ljudi muslimanskog autonomnog pokreta pripadali redu krupnih zemljoposjednika, koje austrougarska vlast nije ugrožavala u uživanju njihovih privilegija, opredjeljivala je kompromisni karakter tog pokreta. Sljedeći korak autonomista bila je saradnja sa organima austrougarske uprave u aneksiranoj Bosni i Hercegovini. Autor poistovjećuje borbu za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju sa autonomijom Bosne i Hercegovine, koje su različite istorijske pojave, mada je tačno da se prepliću. U svom praćenju slijeda događaja Redžić napominje da za vrijeme rasta jugoslovenskog pokreta, krajem prvog svjetskog rata,

autonomni pokret bosanskohercegovačkih Muslimana nije pokazivao nikakve znake povezivanja s faktorima koji su tražili ujedinjenje jugoslovenskih naroda, nego su njegovi predstavnici nastojali da Bosnu i Hercegovinu dovedu u položaj izvan jugoslovenstva. Kalajeva bosanska politika ostavila je vidnog traga na rukovodeće muslimanske prvake u njihovom nastojanju da u političkom životu Bosne i Hercegovine osiguraju prestiž muslimanskom činiocu. Ne treba zaboraviti da je Kalajevo bošnjaštvo uhvatilo korijen samo među Muslimanima, koji su bili objekt srpsko-hrvatskog spora i suparništva i koji su, poput Kalaja, strahovali da bi jedinstvo Bosne i Hercegovine moglo biti ugroženo ako bi se znatan broj Muslimana počeo odlučivati za srpsku ili hrvatsku nacionalnost.

Nova jugoslovenska država konstituisala je ustavni poredak u znaku državnog centralizma. U procesu državne centralizacije Bosna i Hercegovina je izgubila pokrajinski status. Jedinu tradiciju koju je u tom trenutku imala muslimanska politika predstavljao je pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine, koju je sada trebalo prilagoditi novoj, jugoslovenskoj stvarnosti. Ideju o autonomiji Bosne i Hercegovine između dva rata preuzela je Jugoslovenska muslimanska organizacija, kao predstavnik muslimanskih građanskih snaga, težnjom da u političkom životu Bosne i Hercegovine izbori i očuva primat i dominaciju. JMO je nastojala proširiti svoje organizovano djelovanje na sve muslimane Jugoslavije, ali su se njeni predstavnici kandidovali samo u Bosni i Hercegovini. Muslimanska građanska politika, čiju je osovinu činila JMO, nije uspjela da se tokom međuratnog razdoblja oslobodi ni političkog uticaja, ni prisustva pripadnika razvlašćenog begovata, ni težnji za restauracijom društvenih odnosa iz predjugoslovenskog perioda. Međutim, JMO kao nosilac programa autonomije Bosne i Hercegovine nije bila dosljedna. Ona se pojavljivala u vladi i u opoziciji, povremeno oživljavala a povremeno zancmarivala politiku autonomije Bosne i Hercegovine. Na primjer, u vladi Jugoslovenske radikalne zajednice nije zastupala politiku autonomije. Poslije sporazuma Cvetković—Maček, kada su neki bosanskohercegovački srezovi uključeni u Banovinu Hrvatsku, JMO se vratila programu autonomije Bosne i Hercegovine. Pod pritiskom unutrašnjih protivvrječnosti, u uslovima odmjeravanja snaga srpske i hrvatske buržoazije, autonomni pokret, koji su vodeće snage u zemlji sve neskrivenije ignorisale, ostao je, po tradiciji, u muslimanskom okviru, nespreman i nesposoban da muslimansku izolaciju prevaziđe opštesbosanskohercegovačkom političkom koncepcijom i akcijom. Suočeno sa tendencijama cijepanja muslimanskih redova u kojima je autoritet JMO slabio i zbog pojačane aktivnosti muslimanskih političara prosrpske i prohrvatske orijentacije, naročito muslimanskog ogranka HSS, rukovodstvo JMO je sve manje moglo da utiče na politička kretanja među Muslimanima. Impresionirani uspjesima Trećeg Rajha, neki istaknuti pojedinci iz vrha JMO nisu skrivali svoje simpatije prema Hitlerovom »novom poretku«, za koga su vezali

svoja uvjerenja da u osvojenim zemljama ukida političku anarhiju i zavodi red i disciplinu. Nemoć vodećih ljudi u JMO da platformi autonomije Bosne i Hercegovine osiguraju podršku široke političke baze stvarala je prostor za njihovu nadu da bi kod Trećeg Rajha mogli naći razumijevanje za svoje autonomističke ideje.

Stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske JMO je prestala formalno da funkcionise, a autonomni pokret postao je ilegalan. Bivši predsjednik JMO, Džafer Kulenović, ministar u Simovićevoj vladi, postao je potpredsjednik vlade NDH, kada je novembra 1941. na toj funkciji zamijenio svog brata Osmana. NDH je Srbe izložila politici genocida, a politikom dokazivanja postojanja samo hrvatskog naroda u NDH Muslimani su proglašeni »cvijećem hrvatskog naroda«. Sve je to sračunato s ciljem da se formira etnički čista »velika Hrvatska«. No, jedan krug Spahinih pristalica, predvođenih sarajevskim trgovcem Uzeiragom Hadžihasanovićem, i dalje je insistirao na autonomiji Bosne i Hercegovine, ne priznajući priključenje NDH. Radilo se o pokušaju osiguranja dolaska Bosne i Hercegovine pod neposredni protektorat Trećeg Rajha. Izvorna politička argumentacija obnovljenog muslimanskog autonomnog pokreta, kako je utvrdio Redžić, temeljila se na stanovištu da su Muslimani u NDH »privjesak«, dok bi u autonomnoj Bosni i Hercegovini bili »vodeći element«. Bila je to prilika dijela pocijepane rukovodeće muslimanske garniture, sračunata na to da navedeni autonomistički krug izbori što povoljniji status u okviru »novog poretka« Trećeg Rajha. U to vrijeme, muslimanski narod nije mogao biti u težoj i neizvjesnijoj situaciji. U istočnoj Bosni trajali su veliki pokolji muslimanskog stanovništva, kao četničke odmazde za masovne pokolje Srba od strane ustaša, među kojima je bilo i Muslimana. U prvo vrijeme, Komunistička partija Jugoslavije teško je prodirala u svijest Muslimana idejom bratstva i jedinstva, pogotovo nakon dugotrajne nacionalno-vjerske indoktrinacije JMO. Praksa uzajamnih ustaških i četničkih pokolja i obostrane politike nacionalne isključivosti do krajnjih granica komplikovale su odnose u Bosni i Hercegovini u očima Muslimana. Različiti, često potpuno suprotni interesi njemačkih i italijanskih okupacionih organa još više su ih demoralisali. Njemačka uloga patrona NDH i italijanska politika saradnje s četnicima uvjeravali su dio predstavnika muslimanske građanske politike da je izlaz, ipak, u nekom obilku autonomne Bosne i Hercegovine, pa su u tom pravcu vodili svoje političke akcije.

U muslimanskoj autonomnoj svijesti nastala je i ideja oružane samoodbrane, kao rezultat, nastojanja da se pokretu obezbijedi adekvatna oružana sila. Autonomisti su polagali nade u jedinice muslimanske milicije, koja je preuzela ulogu zaštite muslimanskih naselja od četničke opasnosti. Nastala u uslovima izrazito teškog položaja Muslimana, s naglašenim elementima besperspektivnosti, lišena jasno definisanog programa, muslimanska milicija nije postala organizova-

na vojska autonomnog pokreta. Kada je već riječ o muslimanskoj miliciji, autor je peto poglavlje svoje knjige naslovio: »Pitanje istočne Bosne i pojava muslimanske legije i muslimanske milicije«, ali u njemu nema ni riječi o muslimanskoj legiji i muslimanskoj miliciji, osim u naslovu. Uvjereni da se milicija ne može nositi sa jačim četničkim i partizanskim jedinicama, muslimanski autonomisti su polkretali akcije u cilju čvršćeg povezivanja sa Nijemcima i njihovog efikasnijeg pridobijanja za stvar bosanskohercegovačkih Muslimana. S druge strane, uvjereni u potpunu podršku muslimanskih autonomista, Nijemci su tokom 1943, uprkos neslaganju ustaških i nekih njemačkih krugova u NDH, formirali posebnu muslimansku SS diviziju (13. SS divizija »Handžar«) u koju su polagali velike nade da će, pod njemačkom komandom, vjerno služiti Hitlerovim strateškim ciljevima. Autonomasi su vjerovali da je osnivanjem 13. SS divizije otvoren put ostvarenju njihovog glavnog cilja — autonomija Bosne i Hercegovine. Ali, njihove nade bile su raspršene ubrzo po dolasku Divizije u istočnu Bosnu. Njemačka komanda 13. SS divizije bila je, prije svega, usmjerena na pacifikaciju istočne Bosne, odnosno na uništavanje snaga NOVJ, a ne na muslimansku autonomističku zahtjeve i očekivanja. U stvarnosti političke podijeljenosti Muslimana, njemačka politika u istočnoj Bosni, čiji je nosilac bila 13. SS divizija, nije našla očekivano uporište kod muslimanskog stanovništva. Veliki gubici 13. SS divizije u sudarima sa jedinicama NOVJ, pojava masovnog dezertiranja u ustaške, domobranske i partizanske jedinice, doveli su do njenog sloma i povlačenja iz Bosne i Hercegovine. Divizija je vodila borbe sa snagama NOVJ do oktobra 1944. Nakon toga, njeni ostaci su operisali protiv jedinica Crvene armije u prostoru Blatnog jezera u Mađarskoj. Divizija je kapitulirala u Austriji, u Koruškoj, predavši se Englezima. Krajem 1944. i početkom 1945, glasovi za autonomiju Bosne i Hercegovine čuli su se sve rjeđe, da bi se, na kraju, sasvim utišali. Glavni vojni oslonac muslimanskog autonomnog pokreta, oružane snage Trećeg Rajha, bile su primorane da se povlače na sjever i da pri tome angažuje sve raspoložive kolaboracionističke i kvislinške snage, zelenokadrovce, četnike i ustaše. U takvoj situaciji, svaki oblik podrške autonomnoj politici Muslimana gubio je svrhu i bio bespredmetan. Razlikujući se političkim programom i vojnom organizacijom od ustaških i četničkih snaga, muslimanski autonomni pokret imao je s njima zajedničko obilježje: motivacijom i ciljem bio je izrazito antijugoslovenski pokret, a strategijom i taktikom autentični kolaboracionistički i kontrarevolucionarni pokret.

To je, u glavnim potezima, suština Redžićeve knjige »Muslimansko autonomništvo i 13. SS divizija«.

Konstatujući u predgovoru da je jugoslovenska historiografija samo marginalno zahvatila oblike muslimanske kolaboracije, Redžić kao jedini rad koji je naznačio potrebu proučavanja ovog segmenta muslimanske građanske politike u Bosni i Hercegovini, u drugom svjet-

skom ratu, navodi tekst dr Rasima Hurema: »Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske« (*Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XVI, Sarajevo 1965, str. 191-221). Međutim, treba reći da je dr Hurem o ovoj problematici objavio još jedan zapažen tekst: »Konceptije nekih muslimanskih građanskih političara o polažaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine« (*Prilozi instituta za istoriju radničkog pokreta*, broj IV, Sarajevo 1968, str. 533-548). Navedeni tekst je, u stvari, nastavak prvog, s kojim čini jednu značajnu cjelinu i doprinos razmatranju problema muslimanskog autonomnog pokreta.

U situiranju problema odnosa autonomnog pokreta i Trećeg Rajha, Redžić nije obratio dovoljno pažnje na razloge zbog kojih je njemačka politika koristila ovaj pokret kao rezervu za velike planove koje je imala na Bliskom istoku, prije svega, odnosno na rušenju britanske i francuske kolonijalne vlasti u islamskim zemljama. Njemački politički i vojni lideri, potpomognuti interesima krupnog kapitala, pripremali su se da nakon »rušenja sovjetske države« prodru na Bliski istok i osvoje njegova petrolejska bogatstva i strategijske pozicije, značajne za planirane udare protiv zemalja afričkog i azijskog kontinenta. Smatrali su da će »pobjedonosni završetak pohoda na Istok« ne samo stvoriti mogućnost uspostavljanja ogromne kolonijalne imperije, već da će omogućiti i da se okonča rat sa Velikom Britanijom. Poslije zauzimanja Kavkaza, Nijemci su planirali da pošalju jedan motorizovani korpus u Irak, kao i da formiraju »posebni štab F« za »sprovođenje svih mjera na arapskoj teritoriji«. Istovremeno, njemački komandant ratne mornarice, admiral Reder, predlagao je »momentalni njemačko-italijanski udar na britansku ključnu pcizoiiju Suec«, što bi imalo važan značaj za »potpuno regulisanje stanja na Sredozemnom moru«, za zauzimanje mosulskih petrolejskih izvora, za promjenu stava Turske na liniji proosovinske politike, a takođe i zemljama Dalekog istoka, »arapskog i indijskog pokreta«, i što bi, osim toga, uticalo na čitav istočni front. Tako bi se džinovski kraci velike osovinske ofanzive zatvorili i ugušili svaki otpor saveznika na širokom prostoru.

Njemački generalštab mučilo je i pitanje eventualnog savezničkog napada na Balkan preko Turske, što je bila jedna od tema sastanka u Kazablanci. Stav Ankare pretvarao se za Hitlerove stratege u veliki znak pitanja. Turska se sve do Staljingrada čvrsto orijentisala na Berlin. Hitler i njegovi feldmaršali su vrlo dobro znali da, dok Vermaht ugrožava Kavkaz ili, štaviše, stoji na njegovim prevojima, o nekakvoj promjeni turske politike ne može biti ni govora. Vlada Saradžoglua je svo vrijeme isticala svoje prijateljstvo s Rajhom, održavala s njim široke veze i nedvosmisleno govorila o mogućnosti pristupa osovinskom ratnom naporu. Ali, čim su njemačke trupe bile odbačene od Kavkaza, njemački generalštab se ozbiljno

zabrinuo zbog buduće politike turske vlade. U Berlinu i u vrhovnoj komandi počeli su se plašiti kontakata Turske s Velikom Britanijom i SAD, do kojih je sve češće dolazio od januara 1934, tim prije što je vlada u Ankari pristala da preuzme britanske isporuke naoružanja (D. M. Proektor, AGRESIJA I KATASTROFA. Najviše vojno rukovodstvo fašističke Nemačke u drugom svjetskom ratu 1939—1945, »Vuk Karadžić«, Beograd 1975, str. 309—311; 314—315; 405).

Osovinski odnosi s Turskom, planovi o eventualnom zajedničkom ratnom naporu, posebni planovi Turske i promjene njenih stavova predstavljaju ključeve i za razumijevanje cjeline odnosa muslimanskog autonomnog pokreta i Trećeg Rajha. Tako se u fondovima njemačke i italijanske dokumentacije, pohranjenim u jugoslovenskim arhivima, mogu pronaći dokumenti koji svjedoče o stalnom interesu osovinskih partnera za odnose na relaciji Muslimani Bosne i Hercegovine i Sandžaka, s jedne strane, i Turska. Osovinske krugove interesovali su brojno stanje i društveni položaj Muslimana iz Bosne i Hercegovine nastanjenih prije i poslije prvog svjetskog rata u Turskoj, kao i njihova politička i državna opredijeljenost. Značaj je davan i nezvaničnim stavovima predstavnika određenih turskih političkih krugova koji su, između ostalog, smatrali da Nijemci čine uslugu Turcima time što uništavaju »Titove snage«. Okupacionim organima nije promaklo ni djelovanje »hrvatsko-turskih komiteta« u Travniku i Istambulu za dodjelu materijalne pomoći nastradalom muslimanskom stanovništvu. Nije bila zaboravljena ni molba muslimanskih političkih predstavnika iz Sandžaka, od jula 1941, kojom su se oni obratili načelniku turskog generalštaba, maršalu Favzi-paši Čakmaku, da posreduje kako bi Sandžak pripao NDH, odnosio ušao u sastav Bosne i Hercegovine. Simpatije Muslimana Bosne i Hercegovine prema Turskoj bile su očigledne. Bio je to faktor koji nije bio zanemarivan u raznim političkim i vojnim kalkulacijama. Kombinacije o eventualnoj promjeni stava Turske naročito su aktuelizirane nakon osovinskih neuspjeha 1943. Osovina je morala vrlo brzo nešto učiniti i u pravcu eventualnog onemogućavanja uticaja Turske na muslimansko stanovništvo Balkana, ako dođe do otvorenih neprijateljstava i vojnog angažovanja turskih oružanih snaga protiv Njemačke, ili, što je bilo realnije očekivati, neke od njenih saveznica, Italije i Bugarske na primjer.

U tim izmijenjenim okolnostima, kada je pobjednička euforija uveliko uzimala pred sumnjom u uspješan završetak rata u korist Osovine, nadležne institucije Rajha, inspirisane moćnim šefom SS-a Himlerom, pripremaju plan da se na Balkanu stavi na raspolaganje 40.000 — 50.000 bosanskih (muslimanskih) vojnika. Tada na scenu stupa i veliki jerusalimski muftija Es Seid Muhamed Emin El Huseini, najistaknutija figura iz kruga italijanskih, a kasnije njemačkih panislamskih štitićenika. Njegova uloga u Hitlerovim planovima, koje je dijelom inspirisao on sam, nije dovoljno razjašnjena u Redžićevoj

knjizi. Veliki jerusalimski muftija je sanjao o ponovnom uspostavljanju hilafeta, a osovinske sile vidio je u ulozi instrumenta ujedinjenja arapskih, a kasnije svih islamskih zemalja. Međutim, neki nje-mački vojni i politički krugovi vidjeli su pitanje formiranja muslimanskih SS divizija («Handžar», «Kama»...) u praktičnoj namjeni trenutnog odnosa snaga na frontovima. Naime, smatrali su da »iz hrvatskog naroda treba izvući svu borbenu snagu da bi se iskoristila za zajedničku borbu«. To je značilo da se tražio način masovnijeg uključivanja Muslimana Bosne i Hercegovine u osovinski ratni napor. Istovremeno, u vrijeme gubitka strateških pozicija u sjevernoj Africi i na Kavkazu, trebalo je i dalje djelovati na islamske narode u smislu njihove proosovinske orijentacije. Pošto su Nijemci imali na raspolaganju samo balkanske muslimane, riješili su da ih u tu svrhu iskoriste do maksimuma. Tako je počeo proces formiranja SS divizije od bosanskohercegovačkih Muslimana, Albanaca islamske vjeroispovijesti, a u perspektivi se računalo i na stvaranje SS formacija u Turskoj, kada ona konačno uđe u osovinsku orbitu. U tim planovima imali su, zavisno od okolnosti, ponekad identične, a ponekad različite interese SS, Vermaht, Ministarstvo vanjskih poslova Rajha, El Huseini i njegove panislamske pristalice, među kojima se, kao nacistički štićenik, nalazio i bivši predsjednik iračke vlade Rašid Ali El Gailani. U toj velikoj kombinatorici nalazili su se i pobornici autonomije Bosne i Hercegovine, koji su, takođe, imali planove o svojoj budućnosti. Međutim, muftijina »privatna« posjeta bosanskohercegovačkim Muslimanima uklapala se u širi kontekst, čiji su samo jedan od pomoćnih faktora predstavljali upravo predstavnici autonomnog pravca Muslimana, koji su od muftije i nadležnih faktora Rajha očekivali da 13. SS divizija bude oružana sila koja će predstavljati jezgro rasta njihovog uticaja i buduće uloge.

Da je 13. SS divizija trebalo da predstavlja svojevrsni ogledni uzorak u smislu mogućeg funkcionisanja SS trupa sastavljenih od islamskih naroda na širem evroazijskom prostoru, a ne samo faktor sigurnosti Muslimana u Bosni i Hercegovini, svjedoči i podatak o razmišljanjima da u njen sastav, osim Muslimana iz Bosne i Hercegovine, Sandžaka i Albanaca islamske vjeroispovijesti, uđu i indijski muslimani, koji su se mogli sakupiti na prostoru koji je kontrolisala Osovina. Međutim, zbog uvjerenja da se radi o velikim kulturnim razlikama, pošto se indijski muslimani »u prvom redu osjećaju kao Indusi, a Bosanci kao Evropljani«, prihvaćena je varijanta da se indijski muslimani angažuju na istočnom frontu.

Dobrovoljci i vrbovani vojnici, podoficiri i oficiri promovisani su u musli-Germane, uz odavanje počasti prvoj muslimanskoj SS formaciji. Bio je ustrojen i poseban obrazac ideološkog i duhovnog vaspitanja sastava Divizije, prema kome se bezuslovno insistiralo na nacionalsocijalizmu i islamu. Intenzivna politička i vjerska djelatnost njemačkih oficira i imama provođena je u raznim oblicima za vrije-

me obuke, u pauzama između akcija, kada je Divizija uključena u borbe. Divizija je raspolagala bibliotekom, a bio je obezbijeđen stalni priliv časopisa, novina i drugog propagandnog materijala. Svako zadržavanje i odmor jedinica Divizije na maršu korišćeni su za angažovanje vojničkog sastava na vjerskom i političkom vaspitanju. Kolika je važnost davana tom radu vidi se iz zapovijesti Rajhsfirera Himlera od 24. 2. 1944, na osnovu koje je komanda Divizije izdala 9. 3. iste godine specijalnu zapovijest, prema kojoj je bilo zabranjeno unapređenje vojnika i podoficira koji nisu pohađali političke tečaje. Nažalost, Redžić nije ovoj komponenti posvetio pažnju koju ona zaslužuje, što bi u značajnoj mjeri doprinijelo razumijevanju prave uloge ove i sličnih SS jedinica. Početni ciljevi Divizije sadržani su u nastojanju da se dođe do »umirenja Bosne, obezbjeđenja opšteg mira u zemlji, postavljanja mosta ka slobodnoj muslimanskoj Albaniji«, a sve to uz bojni poklič: »Handžar, udaraj!« Pažnju je trebalo usmjeriti i na angažovanje El Huseinija u vezi s učešćem u diviziji jugoslovenskih kraljevskih vojnika islamske vjeroispovijesti, koji su se nalazili u njemačkim zarobljeničkim logorima. Navedena epizoda dobija značaj kada se poveže s tokom i karakterom akcija za obezbjeđenje dovoljnog broja ljudstva za pomenutu diviziju, kao i za druge SS jedinice, čije je formiranje bilo u toku, ili se očekivalo.

U izvještaju El Huseinija Ministarstvu vanjskih poslova Rajha, od 30. 4. 1943, koji koristi Redžić, veliki jerusalimski muftija uputio je molbu Nijemcima da uvažavaju njegove stavove da najvažniji zadatak 13. SS divizije mora biti zaštita zavičaja i porodica i da ne smije napuštati bosanski prostor. Međutim, neki drugi dokumenti upućuju na zaključak da je i u krugu nacističkih panislamskih štićenika došlo do promjene stava, što je bilo sigurno uzrokovano interesima njemačke globalne politike, posebno Himlerovim nastojanjima, inspirisanim idejama najmilitarnijih panislamista. Tako je Franjo Matheis, SS štandartenfirer, na saslušanju izjavio da je Himler bio oduševljen 13. SS divizijom i da je prilikom njenog stvaranja bilo garantovano da ta jedinica neće biti upotrijebljena izvan Bosne, sve dok se u njoj ne zavede red. Tek na drugom mjestu, nakon provedene pacifikacije Bosne, 13. SS divizija je mogla biti upotrijebljena i na drugim stranama (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd — r. br. 36/4 — k. 9 — Protokol o saslušanju Franje Matheisa, komandanta 28. puka 13. SS divizije). Na osnovu ovih i sličnih podataka, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Demokratske Federativne Jugoslavije donijela je odluku, u vezi sa El Huseinijem, u kojoj piše, da je nastojao »nagnati što više muslimanskih masa na stupanje u nemačke SS-divizije za borbu protivu narodno-oslobodilačke vojske odnosno za borbu protivu saveznika na kom frontu« (Arhiv Jugoslavije, Beograd — Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, F. br. 1892). U tom kontekstu, shvatljiva su nadanja dijela muslimanskih građanskih političara da bi muslimanske SS divizije, nakon provedene pacifikacije

Bosne, mogle poslužiti kao prethodnica njemačkim armijama u islamske zemlje koje su pod britanskom i francuskom kolonijalnom upravom. To bi, mislili su, s jedne strane, znatno olakšalo njemačkim trupama saživljavanje sa islamskim svijetom sjeverne Afrike i Bliskog istoka, a omogućilo bi da se, i po njemačke i po autonomističke interese, pravilnije riješi pitanje hilafeta. Svi su se slagali da je veliki muftija El Huseini pravi čovjek za to. Osim toga, bosansko-hercegovački autonomisti su vjerovali da imaju sposobne i odvažne ljude za njegov stručni štab (Derviš Sušić, Parergon, »Oslobođenje«, Sarajevo 1980, str. 88-89).

Treba oprezno pristupiti Redžićevoj konstataciji da je »13. muslimanska SS-divizija, mahom regrutovana od muslimanskih ustaša«. Prema nekim drugim autorima, koji su rezultate svojih istraživanja bazirali na dugotrajnom radu u inostranim arhivima i studioznim proučavanjem obimne strane i domaće literature, dobar dio prijavljenih regruta, naročito u prvom talasu, poticao je iz redova muslimanske milicije Muhameda Hadžiefendića. Istina, među prijavljenim dobrovoljcima bilo je dosta i onih Muslimana koji su, pod vođstvom ustaša, bili ogrezli u krvi, učestvujući 1941. i 1942. u pokoljima srpskog stanovništva u NDH (Vasa Kazimirović, NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941-1944, »Nova knjiga — Narodna knjiga«, Beograd 1987, str. 201, Vidi i napomene 24 i 25).

Međutim, zanemaren je problem »muhadžira«, muslimanskih izbjeglica iz istočne Bosne, koji su bili koncentrisani u većim gradovima, naročito u Sarajevu. Početkom 1945. bilo ih je preko 54.000, ili gotovo 40% ukupne populacije Sarajeva i njegove najbliže okoline. Iz redova »muhadžira« regrutovani su pripadnici muslimanske milicije i drugih kolaboracionističkih i kvistlinških grupacija, a bilo ih je i u SS trupama. Gnjev muslimanskih regruta iz redova »muhadžira« prema svemu što je »srpsko« i »komunističko«, učvršćen i usmjeren tezama borbenog islama i nacionalsocijalističke ideologije, dao je, uz znatan broj ustaša Muslimana koji su se našli u 13. SS diviziji, one pogubne rezultate pokolja civilnog stanovništva u istočnoj Bosni.

Ličnost Uzeiraga Hadžihasanovića, za koga su i Nijemci smatrali da »među Muslimanima važi kao jedini pravi nasljednik Mehmeda Spahe«, Redžić nije dovoljno osvijetlio. Možda je najpotpuniju skicu ovog tajanstvenog i uticajnog muslimanskog građanskog političara mogao dati Avdo Humo, koji se s njim tajno sastao u Sarajevu, u jesen 1942, nastojeći da ga ubijedi u potrebu veće saradnje muslimanskog stanovništva s narodnooslobodilačkim pokretom. Uzeiraga, prema onome što je rekao Humo, nije vjerovao u pobjedu osovinskih sila, mada je nastojao da poslije aprilskog rata Bosna i Hercegovina ne bude u sastavu NDH, nego autonomna pokrajina pod direktnom vlašću Nijemaca. Uzeiraga je izrazio svoje ubjeđenje da partizani ne mogu pobijediti Nijemce i Italijane, a da će im pob-

jedu kasnije uskratiti i saveznici. Izrazio je svoje poštovanje borbi partizana za bratstvo i jedinstvo, što im Muslimani neće nikada zaboraviti, ali je smatrao da su partizani nedovoljno snažni da bi mogli stvoriti državu, koju će kroititi Amerikanci i Britanci. Sovjetski Savez to neće moći pošto će ga rat iscrpiti. Smatrao je da se Muslimani ne trebaju »istrčavati«, niti da se priključuju bilo kojoj strani u sukobu. Četnici mogu osakatiti Muslimane, ali ih nikada ne mogu uništiti. On je lično poručio Mustafi Mulaliću u Beograd da pređe u Dražin štab i da otupi četničku oštricu u odnosu na Muslimane. Uzeiraga je rekao i to da muslimanski političari rade na organizovanju i naoružanju muslimanske milicije, što će s Muslimanima domobranima biti jedina realna snaga muslimanske politike. Držanje te oružane sile pokazaće koliko muslimanski političari vrijede kada se bude krojila sudbina buduće države. Takođe, smatrao je Uzeiraga, moguće je da će i partizani biti neki faktor kada se bude stvarala nova država, ali nikada glavni. On lično bi volio da partizani budu neki faktor, jer bi pomogli Muslimanima da dobiju što veća prava u državi. Njemu je lično bilo svejedno kako će se zvati milicija na koju su muslimanski političari računali kao na svoju oružanu silu: domobranska, ustaška ili njemačka. Glavno je da u njoj muslimanska politika ima svoje rukovodstvo i da je milicija muslimanska. Kada dođe propast Njemačke, milicija će ostati muslimanska. Neće više biti ni ustaša ni Nijemaca. Na Huminu opasku da neki lokalni muslimanski politički ljudi, pa i neke jedinice milicije, saraduju s partizanima, Uzeiraga je odgovorio da je on protiv oružane saradnje s partizanima, ali neka ih milicija propušta preko svoje teritorije, neka im pomaže, neka ne puca na njih. Uzeiraga je obrazložio da je on protiv oružane saradnje pošto bi ona značila utapanje Muslimana u pokret u kome bi se izgubila njihova posebnost. Humo, prema vlastitom priznanju, za svo vrijeme ovog izlaganja nije uspio da otkrije šta Uzeiraga misli i šta se krije iza nepovjerljivih očiju čovjeka koji je još za vrijeme Kraljevine Jugoslavije postao glavni politički strateg JMO i prvi Spahin savjetnik. Taj konzervativni muslimanski političar starog kova, trgovac antikvitetima sa Baš-čaršije, sjedeći u svojoj radnji razmišljao je i pravio planove kako da se obnovi buržoaska Jugoslavija i da on opet postane ono što je bio, a vjerovatno i nešto više (Avdo Humo, Moja generacija, »Svjetlost«, »Vojno izdavački zavod«, »Prosveta«, Sarajevo — Beograd 1984, str. 787—791.

U vezi s temom monografije, autor je, svakako, trebao imati u vidu i Šead-bega Kulovića, koji je, takođe, imao svoju viziju autonomije Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom. Kao lični prijatelj njemačkih generala Badera, Fortnera i Gleza fon Horstenau bio je prodorniji i uticajniji nego većina drugih zagovornika autonomije. U autonomističkoj akciji zbližio se sa Spahinim nasljednicima, ali nije raskidao ni sa Pavličevićim sljedbenicima. Ne iritirajući us-

taški režim, koji je smatrao privremenim i vještačkim, Sead-beg se koristio svojim prijateljstvima s visokim predstavnicima njemačke vojne sile da stalno drži niti autonomije kao jedinog mudrog rješenja. Kad su mu Nijemci predložili da u autonomnoj Bosni bude guverner, on se iznenada izvukao iz te kombinacije i predložio Džafer-bega Kulenovića!? (Derviš Sušić, n. d., str. 210—213).

Djelovanju rukovodećih struktura Islamske vjerske zajednice, kao i raznih društava i udruženja pod njihovom kontrolom i uticajem, nije posvećena dovoljna pažnja.

Redžić u pretposljednem poglavlju i na osnovu jednog dokumenta iz oktobra 1944, pominje organizaciju »Mladi muslimani«, koja je svojom radikalnom varijantom panislamske ideologije, zaogrnutu i tezama »novog poretka«, bila prisutna za svo vrijeme ratnih zbivanja o kojima se, uglavnom, govori u ovom djelu. Pojavljujući se u martu 1941, mladomuslimanska organizacija je potencirala značaj religije kao osnove okupljanja, nacionalne sigurnosti i monolitnosti Muslimana. Ona je u jačanju vjerskih osjećaja, u kulturno-prosvjetnom i vaspitnom radu, kome je osnova islam i bosanska muslimanska tradicija, vidjela jedini način muslimanskog nacionalnog opstanka i realizacije konkretnih političkih ciljeva predstavljenih u ostvarenju autonomije Bosne i Hercegovine. Knjiga bi značajno dobila na kvalitetu i cjelovitosti da je, između ostalog, istražen i prezentiran programski razvoj mladomuslimanske ideologije od kulturno-prosvjetnih i religijskih ambicija, u okviru legaliteta jugoslovenskog kraljevskog poretka, do panislamske orijentacije u okviru »novog poretka« Osovine, uz čiju se pomoć, posebno Trećeg Rajha, nastojala formirati svjetska islamska država — »Islamabad«.

Činjenica je da su četništvo i ustaštvo, u svom pokušaju realizacije čistih nacionalnih država, u najcrnjoj tradiciji balkanskog pogromaškog folkloru, vodili pravi krstaški rat u sred 20. vijeka. U skladu s tim, ne treba zanemariti ni verziju borbenog islama u Bosni i Hercegovini. Džihad, kao ukupnost borbe za ostvarenje islamskog društva, prezentiran je od strane dijela islamskog sveštenstva i kao obaveza vođenja rata, pa je onda predstavljao »sveti rat«. Za razliku od ranijih vremena, poziv islamskim vjernicima upućen je za borbu protiv komunizma, a ne protiv hrišćanstva. Ti novi poslanici antikomunističkog džihada oslanjali su se na osovinske sile. Pozivi na džihad korišćeni su prilikom regrutovanja Muslimana i Albanaca u SS divizije »Handžar«, »Kama«, »Skenderbeg«. Ovi pozivi vjernicima na mobilizaciju, naročito su potencirani dolaskom El Huseinija u Bosnu, koji je isticao da je rat (koji se vodi džihad protiv komunizma (Dr Miroljub Jevtić — Intervju — Islam: Džihad ili samo rat?, »NIN«, 10. 01. 1988).

Misija Muslimana Bosne i Hercegovine u kulturnom povezivanju centralne Evrope s islamskim narodima, prihvaćena i razrađena u nacističkoj i panislamskoj propagandnoj retorti, nije donijela oče-

kivane rezultate. Nije ostvarena ni ideja o, eventualnom, prodoru muslimanskih, bosanskohercegovačkih SS divizija na Bliski istok, čime bi se zaokružili snovi o moći i značaju jednog dijela muslimanskih građanskih političara. Konačno, pala je zavjesa ispred epigona političke i vojne tradicije bosanskog muslimanskog plemstva koji nisu mogli zaboraviti staru slavu Husein-kapetana Gradašćevića i njegove epopeje neuspjelog prodora prema Carigradu, pragu Osman-skog Carstva i bosforskim dverima Orijenta. Bosanskohercegovački muslimanski autonomisti imali su suviše visoko mišljenje o sebi i svom značaju, ne uviđajući da su samo jedan dio velike mreže kombinacija i raznih mogućnosti koje su se neprekidno smjenjivale na znatno širem i značajnijem prostoru, nego što je bio prostor njihovih osnovnih želja i ideja — ostvarenju autonomije Bosne i Hercegovine, prije svega. Čak su ih i panislamski krugovi, na čelu s El Huseinijem, iskoristili samo onda kada su bile izgubljene pozicije na glavnim pravcima njihovog djelovanja. Bosna i Hercegovina i muslimanski autonomisti su, istina, izvjesno vrijeme imali nešto više značaja u njemačko-panislamskim koncepcijama, ali, prije svega, samo kao rezervoar muslimanskih regruta i poligon za stvaranje pomoćnog, balkanskog pravca Himlerovog i panislamskog pokušaja da se arapski narodi angažuju u osovinskom ratnom naporu u cilju rušenja britanskog kolonijalnog carstva. Nakon 1943, međutim, ovi široko zasnovani planovi postali su više stvar fikcije nego realnih očekivanja. Postepeno se čitav angažman sveo na obavještajnu i propagandnu djelatnost Trećeg Rajha. U skladu s tim, blijedio je i značaj muslimanskog autonomnog pokreta u toj velikoj kombinatorici. Može se slobodno reći da su muslimanski autonomisti, ubijedeni u značaj svojih ideja i status velikih manipulatora, bili izmanipulisani od strane faktora na koje su najviše računali: Trećeg Rajha, El Huseinija i budućnosti, od koje su tako mnogo očekivali. Jednostavno, nisu imali snage da izađu iz začaranog kruga vlastitih ideja, opterećenih prošlošću i tradicijama koje je vrijeme bilo ozbiljno nagrizlo.

U svojim traganjima za relevantnim dokumentima, autor nije izvršio istraživanja u nekim jugoslovenskim arhivima u kojima je mogao, takođe, pronaći značajne fondove dokumentacije koja bi u značajnoj mjeri doprinijela kvalitetu njegove knjige i profilaciji zaključaka. To su, između ostalih, Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Arhiv Bosne i Hercegovine i Istorijski arhiv u Sarajevu. Na osnovu citiranih dokumenata iz nekih arhiva, čije je fondove autor koristio, može se konstatovati da je korišten samo dio reprezentativne dokumentacije, dok je znatan dio dokumenata ostao po strani — neupotrijebljen. Osim toga, autor je malo koristio tadašnju periodiku, a veliki broj teksta sadržanih u njoj, relevantnih za temu čijeg se istraživanja prihvatio, mogao je znatno doprinijeti sagledavanju djelovanja okupatorskog i kvislinškog propagandnog aparata u vezi s mjestom i ulogom Bosne i Hercegovine u NDH, pripremom za formiranje 13. SS divizije, značajem koji je davan El Huseiniju i panislamskim ten-

dencijama, Muhamedu Hadžiefendiću, Huski Miljkoviću i drugim komandantima muslimanske milicije itd. Veći broj domaćih i stranih historiografskih radova, značajnih za cjelovito situiranje problema, takođe, nije korišten.

Autor temu prati u potrebnom kontinuitetu, mada se mora konstatovati da nedovoljno objašnjava sve aspekte problema o kojima piše. »Gusto tkanje« muslimanske autonomističke politike i njeni odnosi sa Trećim Rajhom i drugim faktorima zahtijevaju slojevita objašnjenja i smisao za svaku finesu. Tu se, najme, radilo o neprekidnom doradivanju planova i kombinacija, rađanju novih varijanti i prilagođavanju ili odbacivanju starih. Više nivoa različitih ideja neprekidno je bilo u opticaju, realizovano i čekalo pogodne okolnosti za djelimičnu ili potpunu primjenu. Funkcionisao je princip »planova u planovima«, koji je bio rezultat njemačke metodičnosti i upućenosti na bogato iskustvo u odnosima sa islamskim zemljama i narodima i orijentalnog, levantiskog poimanja principa nestalnosti u politici i prividne »neuravnoteženosti«, u evropskom smislu, s druge strane. Saradnja Trećeg Rajha s panislamistima i bosanskohercegovačkim autonomistima odvijala se u znaku obostranog insistiranja da se, po svaku cijenu, ostvare planirani ciljevi, uz korišćenje svih raspoloživih snaga, tuđih i vlastitih, upravo ovim redom. Treba naglasiti da je u okviru pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine egzistiralo više struja, od Uzeiragine koja je očekivala ponovno uspostavljanje Jugoslavije, do one koja je svoju sudbinu vezala za Treći Rajh. Između njih postojale su, više ili manje izraženo, i druge struje koje su se na razne načine uklapale u ove dvije glavne.

Autor je uložio veliki napor u nastojanju da se što više oslanja na izvornu dokumentaciju, naročito na onu njemačke provenijencije. Uprkos nedorečenostima, pred čitaocima je prva monografija o muslimanskom pokretu za autonomiju Bosne i Hercegovine i Trećem Rajhu. Ona, u stvari, predstavlja pokušaj sinteze navedenog problema i obavezuje istoričare da i na osnovu Redžićevog doprinosa i otvaranju pojedinih pitanja nastave rad na istraživanju muslimanskog autonomnog pokreta po pojedinim segmentima i da ga kao cjelinu situiraju u okviru kakve je po svom značaju imao.

Muhidin Pelesić

POVODOM OBJAVLJIVANJA VODIČA ARHIVA BOSNE I HERCEGOVINE

(Izdavač: Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987, s. 462)

U 1987. godini Arhiv Bosne i Hercegovine navršio je četrdeset godina uspješnog rada. To je bio lijep povod da se sumiraju rezultati rada, da se na poseban način prezentiraju javnosti i da se utvrdi

programska orijentacija rada ove značajne ustanove za jedan duži period. I publikovanjem Vodiča Arhiva BiH obilježen je četrdesetogodišnji jubilej. S obzirom na to da je Arhiv BiH prva i najstarija ustanova ove vrste u našoj republici, cjelokupan razvoj arhivske službe na ovom prostoru u užoj je vezi s njegovom djelatnošću i teškoće s kojim se on sukobljavao održavaju dijelom probleme arhivske službe u BiH u cjelini.

U odnosu na razvijenije centre u našoj zemlji, arhivska služba u BiH relativno je mlada. Ona je tek nekoliko godina iza drugog svjetskog rata počela da se institucionalizira i time čini prve korake u svom razvitku. Prvo je 1947. godine osnovan Arhiv Bosne i Hercegovine sa sjedištem u Sarajevu. Naredne godine osnovan je Arhiv grada Sarajeva i trebalo je da prođe nekoliko godina da počne osnivanje regionalnih arhiva u razvijenijim gradskim sredinama Bosne i Hercegovine — prvo u Banjoj Luci (1953), koji od 1963. nosi naziv Arhiv Bos. krajine i u Mostaru (1954), koji od 1964. dobija naziv Arhiv Hercegovine. Regionalni arhivi osnovani su, zatim, u Travniku (1954), pod nazivom Arhiv Srednje Bosne, u Doboju (1954) i, najzađ, u Tuzli (1955). Zakon o arhivskoj službi SR Bosne i Hercegovine donesen je 1962. godine i u njemu su uglavnom razrađeni principi saveznog Opšteg zakona o državnim arhivima iz 1950. godine. Arhiv Bosne i Hercegovine dobio je pomenutim republičkim zakonom status matične ustanove, ali mu time nije dato pravo stručnog nadzora arhivskih ustanova u unutrašnjosti. To je nužno imalo svoje negativne rezonance, posebno u sferi unapređenja stručnog rada arhivske službe na cijelom području Bosne i Hercegovine.

Neće se pogriješiti ako se konstatuje da razvitak i djelatnost arhivske službe u Republici nije tekao ravnomjerno i da niz godina arhivske ustanove, posebno one u unutrašnjosti, nisu bile stale na svoje noge. Ni Arhiv Bosne i Hercegovine u početku nije imao bolju sudbinu. On je od početka počeo da radi u neuslovnim prostorijama i bez potrebnog stručnog kadra. Gotovo niz godina cio stručni rad ove ustanove bio je na leđima jednog ili dva stručna radnika. U cjelini gledano, Arhiv BiH prošao je težak put. Trebalo je stvoriti brojne pretpostavke za njegovo izrastanje u arhivsku instituciju u kojoj će se postepeno razviti oni oblici djelatnosti koji karakterišu ustanovu ovakve vrste u savremenom svijetu. Plaćao se, pri tome, svojevrstan danak odsustvu pozitivne tradicije i dosta dugo održavanom potcjenjivačkom odnosu prema ovoj značajnoj službi, čak i od strane onih kojima ne bi trebalo da bude daleka i nepoznata ova djelatnost. Stoga nije čudo da se arhivska služba poistovećivala s običnom registraturom u koju se pohranjuju spisi i sve ono što je »odslužilo« i treba da se stavi »ad acta«. Treba, doduše, priznati jednu istinu da su, iz dosta objektivnih i subjektivnih razloga, prvih godina i Arhiv BiH i arhivske ustanove u unutrašnjosti koncentrisali svoju aktivnost najviše na čuvanje, prikupljanje i zaštitu arhivske građe, jer

su nedostajali uslovi da se pristupi ozbiljnijem radu na njenoj stručnoj obradi, a još manje da se ona učini pristupačnom za istraživače. Dugo se nije moglo utvrditi kakvom građom raspolaže Arhiv, jer se dosta dokumenata nalazilo u vlažnim podrumima više ustanova. Strpljivo se, prema tome, moralo raditi na kompletiranju fondova i zbirki građe, na obogaćivanju Arhiva novom građom iz registratura koje su prestale da rade ili onom koja je pribavljena putem otkupa, poklona ili depozita. Treba, takođe, pomenuti činjenicu da je okupator u toku rata odvuкао iz naše zemlje dva važna fonda građe iz austrougarskog perioda uprave u Bosni i Hercegovini i to: Zajedničkog ministarstva finansija, Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu — koji je nastao u Beču u vremenu od 1878—1918. godine — i fond Prezidijalnih spisa Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Tu građu Arhiv je preuzeo i ona čini posebno vrijedne dokumente za taj period istorije Bosne i Hercegovine. U kompletiranju fondova Arhiv mora da poduzima nove korake, jer, na primjer, do danas nije dobio građu civilnih organa vlasti tzv. NDH, koja se od 1945. godine nalazi u Vojnoistorijskom arhivu u Beogradu.

Da bi se dobila koliko-toliko tačna predstava o tome čime raspolaže Arhiv Bosne i Hercegovine, ističemo da danas on ukupno ima 343 fonda i zbirke. Najkompletnija je građa austrougarskog perioda koja se čuva u 26 fondova i koju su istraživači već dijelom koristili za izradu monografija, studija, rasprava, članaka i dr. Arhivska građa za međuratni period većim dijelom je fragmentarna i čuva se u 79 fondova. Ona je nešto kompletnija za razdoblje 1919—1924. i pohranjena je u fondu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu i fondu Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu. U naznačenom periodu, BiH čini još jednu administrativno-političku jedinicu. Uspostavlja-ujem oblasne, a kasnije banovinske uprave situacija se ozbiljno izmijenila, jer Sarajevo gubi značaj glavnog sjedišta Bosne i Hercegovine. To se odrazilo i na stanje arhiva i arhivske građe za međuratni period. Za razdoblje od 1924. do, zaključno, 1941. godine, Arhiv je mogao da raspolaže samo građom sarajevske oblasti i drinske banovine. I ta građa je nepotpuna. U Arhivu BiH nije u većem obimu pohranjena ni građa za ratni period (1941—1945). Pomenuli smo da se dobar dio te građe nalazi u Vojnoistorijskom arhivu u Beogradu. Tom građom znatno su bogatiji Muzej revolucije u Sarajevu i Arhiv Centralnog komiteta Saveza Komunističke Bosne i Hercegovine. Jedan dio građe ratnog perioda pohranjen je u regionalnim arhivima Bosne i Hercegovine. Ogroman posao arhivski radnici su obavili i danas obavljaju na prikupljanju, sređivanju i stručnoj obradi građe socijalističkog perioda. Taj rad je uveliko odmakao i građa tog perioda već je djelimično pristupačna istraživačima.

Konstantno unapređivanje arhivske službe u Arhivu BiH ogleдалo se i u razvijanju drugih oblika rada. Tu, u prvom redu, mislimo na rad na publikovanju građe. Ova ustanova nosilac je dugoročnog

projekta pod nazivom »Publikovanje izvora za istoriju SKJ BiH«, a takođe i projekta »Kompleksno istraživanje arhivske i bibliotečke građe«. Problem stručnog kadra je konstantan u arhivskim ustanovama. S obzirom na pomenuti društveni tretman arhivske službe, nije se rad u ovakvim institucijama smatrao privlačnim. Ni na čelu ovih institucija nisu uvijek stajale ličnosti koje bi se sa više stručnosti i pasioniranosti posvetile ovom radu. A stalni i sistematičan rad na kadrovskom jačanju arhivske službe treba da stvori uslove da unutar ovih institucija podstiče i smisao za određene oblike istraživačkog rada.

Razvoj i djelatnost arhivske službe u korelativnom je odnosu sa razvojem historiografije u Bosni i Hercegovini. Od osnivanja Istarskog društva Bosne i Hercegovine (1947), osnivanja Filozofskog fakulteta u Sarajevu, odnosno Odsjeka za istoriju (1950), osnivanja Orijentalnog instituta u Sarajevu (1950) i zatim drugih naučnih institucija, u prvom redu Instituta za istoriju u Sarajevu (1959), otpočeo je organizovani rad na osposobljavanju mlađih kadrova za naučni rad na unapređenju historiografije. Unapređenje istorijske nauke išlo je nekako uporedo sa razvojem i rastom arhivske službe, s podizanjem njenog značaja i ugleda. U cjelini se može reći da je razvoj pomenutih institucija pozitivno djelovao na razvoj Arhiva BiH i regionalnih arhiva u BiH koji, doduše, nisu u istoj mjeri mogli da idu ukorak sa aktivnošću Arhiva BiH. Iz naučnih krugova Arhiv BiH dobijao je podsticaje za pojedine svoje akcije, a s druge strane, arhivski radnici pokazivali su stalno puno razumijevanje za određene oblike saradnje s naučnim radnicima i institucijama naučnog značaja. Naučni radnici su uključeni i u samoupravne organe Arhiva BiH i u redakcije za pojedina izdanja ove ustanove.

Orijentacija Arhiva BiH na izdavačku djelatnost, koja datira od pojave prvog broja njegovog glasila »Glasnika« (1948), zatim publikovanje knjiga građe, u početku za istoriju radničkog pokreta u austrougarskom periodu, a zatim građe koja se odnosi i na drugu problematiku (o sarajevskom atentatu, o borbi Muslimana BiH za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, o agrarnim odnosima u BiH, zatim Narodnoj vladi NR BiH i dr.) samo potvrđuje usmjerenost ove ustanove na to da podigne na viši nivo stručni rad arhivske službe i da u svojim okvirima stvori uslove za naučnoistraživački rad. Pohvalna je inicijativa da se pri Arhivu BiH planira formiranje odjeljenja koje isključivo treba da se bavi objavljivanjem istorijskih izvora i da istovremeno sazrijeva osjećanje da među saradnicima ove ustanove treba podsticati određene oblike istraživačkog rada. To su, nesumnjivo, pozitivna usmjerenja, jer je većina razvijenijih arhivskih institucija u svijetu istovremeno i stjecište znanstvenog rada njihovih, u prvom redu, izraslijih saradnika.

U Arhivu BiH za potrebe istraživača dosta se čini na izradi raznih naučno-informativnih pomagala (kataloga, kartoteka, sumarno-

analitičkih inventara i dr.). Time se omogućuje da Arhiv sve više postaje otvorena knjiga za njegove korisnike, prvenstveno istraživače određenih historijskih pojava i događaja. Izrada i publikovanje Vodiča, koja je uslijedila u trenutku kada ova ustanovu slavi svoj jubilej, svakako je kruna tih napora saradnika ove ustanove. Trebalo je je doseći određen nivo u kompletiranju i stručnoj obradi sve pohranjene građe da bi se moglo pristupiti izradi jednog kompleksnog vodiča za njeno korištenje. Pažljivijim praćenjem razvoja i djelatnosti ove ustanove, moglo se utvrditi da je znatno prije ove publikacije nizom radova stručnih radnika ove ustanove duže vrijeme pripremana izrada Vodiča. Riječ je o stručnim radovima o pojedinim fondovima i zbirnkama koji predstavljaju svojevrsne male vodiče koji su našli svoje puno mjesto u ovoj knjizi.

To je bila dobra orijentacija i sigurno stručni saradnici imaju u svom programu dalji rad u tom pravcu. Interni vodiči za pojedine fondove i zbirke, sa svim potrebnim podacima, biće novi doprinos u nastojanjima Arhiva da odgovori sve složenijim potrebama korisnika njegovih usluga, u prvom redu istraživačima-istoričarima.

Vodič Arhiva BiH, koji je sada dostupan javnosti kao posebna knjiga, sadrži popis svih fondova i zbirki Arhiva Bosne i Hercegovine i popis arhivskih fondova i zbirki u ustanovama na području Arhiva (Gazi Husref-begove biblioteke u Sarajevu, Narodne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine, Orijentalnog instituta u Sarajevu i Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine). Raspored fondova i zbirki izvršen je prema utvrđenim kriterijumima koji se već ranije primijenjeni u ediciji Arhivski fondovi i zbirke SFRJ (Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, Beograd, 1981).

Osnovno je bilo mjerilo da se fondovi i zbirke rasporede po vremenu svog nastajanja i djelovanja. Praktično to je tako sprovedeno da čitalac u hronološkom slijedu ostvaruje uvid u fondove i zbirke koje se, na primjer, odnose na javnu upravu, prvo na najviše organe zakonodavne i upravne vlasti u BiH od vremena austrougarske uprave do današnjih dana, zatim nižih i najnižih organa. Iza toga slijedi popis fondova i zbirki o pojedinim institucijama, kao što su pravosuđe, ustanove iz oblasti prosvjete, nauke i kulture, ustanove iz oblasti zdravlja i socijalne politike. Zatim slijedi popis fondova i zbirki koje se odnose na oblast privrede (privredne organizacije i ustanove, bankarstvo, trgovina, ugostiteljstvo), društveno-političke organizacije, društva i udruženja, lični i porodični arhivski fondovi. Za svaki fond utvrđen je njegov tvorac, opisano je stanje građe dotičnog fonda, navedene su sve arhivske knjige (djelovodni protokoli, registri i dr.) u kojima je građa evidentirana, zatim sve vrste spisa (strogo povjerljivi, povjerljivi D.Z. opšti spisi, ostali spisi i dr.) i, konačno, literatura koja je nastala na osnovu korištenja građe dotičnog fonda. Mogla bi se staviti primjedba da navođenje

literature nije uvijek na nivou onog što je stvarno do sada nastalo u istoriografiji na osnovu korištenja građe dotičnog fonda.

Vodič sadrži i popis zbirke mikrofilmova, poklona i otkupa i zbirku razglednica, fotografija i fotokopija. U Vodiču čitalac stiče uvid i u kinotečki fond. Arhiv je obavezan Zakonom o filmskoj umjetnosti da prikuplja, preuzima na čuvanje, sređivanje i stručnu obradu i zaštitu filmove i filmski materijal od istorijskog, kulturnog i umjetničkog značaja za Bosnu i Hercegovinu. Ovakav vid djelatnosti Arhiva tek je u svojim začecima, ali u perspektivnom programu više se pažnje treba posvetiti kinotečkoj djelatnosti. U postojećim uslovima Arhiv nije u stanju, za sada, nešto ozbiljnije u tom pravcu da čini. Nova i savremenija prostorna rješenja Arhiva to će sigurno omogućiti.

U Vodiču su dati iscrpni podaci o bibliotečkom fondu Arhiva (knjigama, periodici) i sačinjen je izbor literature od opšteg značaja za stručni i naučni rad u Arhivu. S obzirom na to da Arhiv vodi evidenciju o imaocima i stvaraocima arhivske građe, u Vodiču su dati podaci za količinu građe nastale do 1957. godine. Najviše nepreuzete arhivske građe nalazi se u registraturama privrednih organizacija, vjerskih zajednica i radnih organizacija iz oblasti zdravstva i školstva. Naznačeni su registri signatura arhivskih fondova i zbirke, registri arhivskih fondova i zbirke i njihovih tvoraca i data je bibliografija radova rađenih na osnovu građe Arhiva Bosne i Hercegovine. Na kraju knjige, u vidu tabelarnog pregleda, prezentirano je stanje arhivskih fondova i zbirke 1986. godine.

Arhiv Bosne i Hercegovine, u povodu svog jubileja, prezentirao je javnosti svoj dosta ambiciozan program razvoja za jedan duži period, u kome ključno mjesto ima uvođenje savremenijih oblika rada na obradi arhivske građe i modernijih oblika informativne službe. To podrazumijeva širu upotrebu kompjutera i primjenu elektronske obrade podataka i razvitak kinotečke službe. I tehniku fotokopiranja i kserokopiranja dokumenata, koja nije na zadovoljavajućem nivou, niti raspolaže adekvatnim prostorijama, takođe treba unaprijediti. Neprijatno je konstatovati, ali dan danas dosta vrijedne građe nalazi se u neuslovnim prostorijama i nije je moguće očuvati, a kamo li stručno obrađivati. Sve to dovodi u pitanje realizaciju utvrđenih planova razvitka Arhiva, ukoliko se ne pristupi izgradnji nove zgrade Arhiva, koji treba opremiti modernom tehnikom i ojačati mladim, stručnim kadrovima koji će znati koristiti novu i modernu opremu. Mora se stoga priznati da Arhiv Bosne i Hercegovine, kao istaknuta institucija sa stanovišta kulturnog i civilizacijskog života ove naše sredine, stoji pred ozbiljnom raskršnicom u svom budućem razvoju: ili će zbog svog sadašnjeg nezavidnog položaja doći u stagnantno stanje koje znači zaostajanje, ili će, uz pomoć društvene zajednice, uspješno pristupiti realizaciji svojih dobro zamišljenih planova i odgovoriti obavezama koje mu je društvo postavilo.

Nusret Šehić

IX KONGRES HISTORIČARA JUGOSLAVIJE, Priština 28-30. septembra 1987.

Deveti Kongres jugoslovenskih historičara privukao je krajem septembra 1987. u Prištini oko 500 znanstvenika i prosvjetnih radnika, s namjerom da se pretrese samo jedna tema: Procesi historijskog približavanja i ujedinjenja jugoslovenskih naroda i narodnosti. Trodnevni rad odvijao se, po već ustaljenoj praksi, na plenarnim sjednicama prvog i trećeg dana, te sekcijama (za srednji vijek, razdoblje od XVI do XVIII st., XIX st. do 1918, te XX st.), kojih su sesije, drugog dana rada, za većinu sudionika bile zapravo i najvažnije. Za razliku od međunarodnih skupova ovakva tipa, na kojima se daje mnoštvo tema prilagođenih stanju istraživanja i bitnima odrednicama povijesnih razdoblja prema kojima se formiraju sekcije, naši su organizatori odabrali, kako je već rečeno, samo jednu temu, za koju se ne bi moglo reći a) da je prilagođena bitno različitim uvjetima historijskog gibanja na ovim prostorima, u širokom kronološkom rasponu od doseljenja Slavena do danas; b) da je stanje istraženosti problema, uz uvažavanje razlika u povijesnim uvjetima, takvo da se on prezentira na jugoslovenskom skupu, koji se održava svake četiri godine. Stoga se čini opravdanim dojam, što ga se moglo steći u Prištini, da su izbor time i njena formulacija možda bili i prevelik ustupak dnevno-političkim potrebama, iz čega se dade zaključiti da još nisu sazreli uvjeti u kojima bi jugoslovenska historiografija, stjecanjem stanovite društvene »autonomije«, prerasla u historijsku znanost, oslobođenu potrebe da bude u neposrednoj funkciji, po definiciji promjenljive, dnevno-političke prakse.

No, da stvari ne stoje baš posve tako kako bi se po ovim prvim dojmovima moglo zaključiti, zahvaljujući prije svega naporima jednog dijela historičara, pokazao je već uvodni referat akademika Sime Ćirkovića. Osjetivši svu potencijalnu opasnost koju za profesionalnog historičara nosi ovako formulirana glavna i jedina tema, uvodničar je uložio dosta truda da otkloni mogućnosti zloupotrebe u razmatranju tako slojevite, i ponekad teško uhvatljive pojave, kakva je proces »približavanja« naroda koji su zajedničku državu stvorili tek prije 70 godina, i to na prostoru kojega je infrastrukturna odrednica, kroz cijelo posmatrano razdoblje, bila civilizacijsko razmeđe Istoka i Zapada. Pobravši sve pohvale za uloženi trud, akademik Ćirković je zasigurno bio prva ličnost cijelog Kongresa, nadomještajući profesionalnim i osobnim dostojanstvom izostanak mnogih najavljenih i nenajavljenih historičara od imena, što je, inače, bilo jedno od temeljnih obilježja čitavog skupa. Naime, od predviđenih sedam referenata za prvu plenarnu sjednicu, u Prištini se pojavilo svega troje njih, što se na sličan način ponovilo i u sekcijama. Valja, ipak, pri tom naglasiti da su dva glavna koreferata, Mirjane Gross i akademika Milorada Ekmečića, bili dovršeni još davno prije početka Kongresa i tiskani u časopisu »Horizonti istorije / Horizontet

e historise«, što ga je svaki sudionik dobio uz ostali kongresni materijal.

Poslijepodnevno plenarno zasjedanje prvog dana rada bilo je posvećeno problemima nastave povijesti, prije svega u srednjim školama. Pokazalo se na toj sesiji da još ima historičara koji ne gube nadu da se apelima s kongresne tribine i drugih stručnih instanci može utjecati na okoštali birokratski aparat, koji u anonimnosti kabineta kroji nastavne planove i po sopstvenim zamislima, unatoč svim upozorenjima kompetentnih profesionalaca, »reformira« već dobro načeto školstvo. Usporedna analiza nastavnih planova naših susjeda, drugih evropskih zemalja i USA, rađena posebno za ovaj kongres, otkrila je, međutim, da problem nije toliko u kvantitativnim razlikama između naše i drugih škola (broj časova i godine u kojima se povijest predaje kao poseban predmet odgovaraju u dobroj mjeri stanju u nas), koliko u samom poimanju predmeta, što je u krajnjoj konsekvenci povezano s naprijed spomenutim društvenim uvjetima, koji bi trebali omogućiti historiografiji da preraste u historijsku znanost. Vrijedi, ipak, zabilježiti i upozorenje koje je s kongresne govornice izrekao Ivan Rendić—Miočević, da se u najnovije doba i, po pragmatičnosti ozloglašeno, američko školstvo vraća humanističkim disciplinama, posebno historiji, uz obrazloženje da bez te komponente nema ni kompletno formirane ličnosti učenika, što se u kasnijem društvenom životu jasno ispoljava. Koliko će takvo upozorenje imati stvarnog efekta ostaje, međutim, da se presudi tek tijekom vremena.

Oni koji će posve sigurno biti u stanju da prosude učinak takva upozorenja, bar što se životne dobi tiče, bili su, osvrnemo li se na rad u sekcijama i referente u njihovu okviru, najbrojniji među sudionicima sekcije za srednjovjekovnu povijest. Mediivistika, koja inače u svijetu posljednjih godina doživljava čak i medijski procvat zahvaljujući širenju spoznaje da su temelji modernog svijeta, duboko prožetog zapadnoevropskom civilizacijom, udareni upravo u razdoblju »srednjeg vijeka«, pokazala se osobito vitalnom i na IX kongresu jugoslavenskih historičara, unatoč činjenici da se u Prištini obrela tek polovica najavljenih referenata. Ta se vitalnost ogleda ponajprije u saznanju da se od ukupno petorice referenata njih četvorica mogu, u našim uvjetima, smatrati mlađima, a potom i u načinu na koji se ti mlađi mediivisti obraćaju prošlosti. Naime, za najbitniju značajku rada srednjovjekovne sekcije može se uzeti polariziranje u pristupu materiji, pri čemu su se dosta jasno mogli raspoznati »deskriptivni« i »problemski« pristup.

Podjela referata po tom kriteriju, kod čega valja naglasiti da će se o uspješnosti svakog referata ponaosob moći suditi tek pošto oni budu objelodanjeni u pisanom obliku, izdvojila bi na jednu stranu doajena i jednog od najboljih poznavatelja srednjovjekovnog Dubrovnika, Josipa Lučića, koji je prisutnim slušaocima kronološki pre-

dočio političke, trgovačke i ine veze Dubrovnika sa današnjim crnogorskim primorjem do kraja XIII st., te Dubravka Lovrenovića, koji je govorio o upravi hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića u Splitu početkom XV st. i vezama tog grada s Bosnom u istom razdoblju. Na drugoj, pak, strani, i to onoj koju se može označiti kao problemski zahvat u povijesno gibanje, ostali bi Ivo Goldstein, s raspravom o kontinuitetu i prirodi bizantskih gradova na istočnojadranskoj obali od VI do IX st., Neven Budak, koji je pokušao osporiti, zasad općeprihvaćenu, tezu o dvostrukoj slavensko-hrvatskoj seobi, oživljavajući i dopunjujući stariju teoriju o socijalnom a ne etničkom podrijetlu imena Hrvat, te Mladen Ančić, s raspravom o »etničkom« kategorijalnom aparatu u rječniku komunalnih društava na istočnoj obali Jadrana. Rad u sekcijama ne bi ni bio ono što treba da bude da nisu izbile polemičke varnice, izazvane u prvom redu diskusijom Vladimira Koščaka, koji je Goldsteinu osporio tezu o bizantskoj vlasti na istočnoj obali Jadrana od VI do IX st., a potom i zaniškao bilo kakvu utemeljenost Budakove teorije. U diskusiju su se, mada ne tako žučno kao Koščak, uključili i drugi sudionici Kongresa, te bi se za rad srednjovjekovne sekcije moglo zaključiti da je bio uspješan, tim prije što je preko govornice te sekcije u jugoslavensku medievistiku ušla nova generacija historičara.

Kongres je trećeg dana završio rad plenarnom sesijom, čiji su dnevni red bili izvještaji o radu u sekcijama i završne diskusije, u kojima se na nekim mjestima moglo osjetiti i previše dnevnopolitičkog naboja. To je samo potvrdilo prvobitni dojam o ambivalentnoj poziciji naše historiografije, uhvaćene u procjepu između službenja oficijelnim i neoficijelnim političkim stavovima, odnosno nastojanja da se prošlosti priđe na novi način, sa željom da se iz nje izvuku stvarne pouke o mehanizmima koji su ravnali i ravnaju društvene procese na ovom prostoru. U svemu, za IX kongres historičara Jugoslavije se može reći da je posve precizno ocrtao aktualni trenutak profesije čiji društveni položaj i značenje nisu još ni izdaleka precizno definirani.

Mladen Ančić

21. ZASJEDANJE JUGOSLOVSKO-ČEHOSLOVACKE KOMISIJE ZA ISTORIJU

U Pragu je od 12. do 14. oktobra 1987. godine održano 21. redovno zasjedanje Jugoslovensko-čehoslovačke komisije za istoriju. Od 1966. godine, kada se ova komisija aktivirala, postalo je tradicija da se jugoslovenski i čehoslovački istoričari sastaju redovno svake godine, jedanput u Jugoslaviji i jedanput u Čehoslovačkoj. Sastanci Komisije su prilika da se raspravlja o raznim pitanjima razvitka istorijske nauke u ove dvije zemlje. U proteklih dvadeset godina uspješnog rada na dnevnom redu zasjedanja Komisije razmatrano je niz značajnih pitanja iz istorijskog razvitka Čehoslovačke i Jugosla-

vije i to o temama iz razdoblja srednjeg vijeka pa do najnovije istorije. Ovi sastanci višestruko su korisni. Oni omogućuju da se istoričari jedne i druge zemlje bolje upoznaju, da razmjenjuju iskustva u naučnom radu i da istražuju dodirne tačke u razvoju ova dva naroda i utvrđuju njihove veze u daljoj prošlosti u sferi politike, kulture i umjetnosti. Dobro je što su rezultati rada Komisije jednim dijelom publikovani u osam zbornika, a u pripremi je i deveti. U njima su objavljeni referati i rezime i diskusija. Veliku zaslugu za uspješan rad jugoslovenskog dijela ove komisije ima prof. Nikola Petrović, koji s mnogo takta, umješnosti i širine rukovodi, već niz godina, njenim radom.

Program 21. zasjedanju Komisije bio je sadržajan i bogat. Radilo se intenzivno, gotovo puna tri dana. Na Zasjedanju su podneseni sljedeći referati:

J. Galandauer, Domáci česká politika a myšlenka státní československé samostatnosti;

T. Kraljačić, Građanske političke partije i grupe u Bosni i Hercegovini prema unutrašnjem uređenju Kraljevine SHS;

Z. Lakić, Jugoslovenski radnički pokret i stvaranje Jugoslavije 1918. godine.

M. Tajchman, Československo-jugoslávská spolupráce a její význam při vzniku samostatného státu;

I. Hadžibegović, Stav Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema unutrašnjem uređenju Kraljevine SHS;

J. Harna, Transformace českých politických stran a seskupení v době vzniku samostatného státu;

B. Ristovski, Odnoset na Makedoncite kon formiranjeto na Kralstvoto na Srbite, Hrvatite i Slovencite;

M. Romportlova, Promeny a kontinuity v ekonomice nástupnic-
kých státu po r. 1918.

O. Ivanoski, Jugoslovenskite socijalisti za oblikot na državnoto obedinuvanje na jugoslovenskite narodi;

K. Herman, Československy zahraniční odboj a predstavy o podobe budoucího samostatného státu;

F. Kresal, Problemi socijalnega zavarovanja ob nastanku stare Jugoslavije;

N. Šehić, Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova uloga u stvaranju privremenih organa vlasti nakon sloma Austro-Ugarske;

V. Vavra, Problém formování mocenského aparátu samostatného československého státu;

J. Perovšek, Pot Slovencev v jugoslovensko državo novembra 1918;

I. Gantar Godina, Stav socijalista i realista prema jugoslovenskoj ideji;

J. Kolečka, O teoriji a cilech ideologie buržoaznih čehoslovakismi;

D. Borovčanin, Paralela između Prvodecembarskog akta i Viđovdanskog ustava.

Iz naslova referata može se zapaziti da je obuhvaćena veoma interesantna problematika i da je više referata posvećeno odnosima Čehoslovačke i Jugoslavije. Mora se, doduše, priznati da veći broj tema predstavlja segmente krupnijih istorijskih fenomena i da one nisu u najskladnijoj međusobnoj vezi. Moglo bi se reći da one teku uporedo i bez većih međusobnih veza. Nedostajao je jedan, a možda i više referata u kojima bi se analizirao međunarodni aspekt odnosâ i prilika u kojim je došlo do stvaranja Kraljevine SHS i Čehoslovačke Republike. To su i pojedini učesnici diskusije istakli. U prvobitnom programu jugoslovenske delegacije bilo je predviđeno više referata s temama šireg značaja (Ž. Avramovski, Međunarodni položaj novostvorene Kraljevine SHS; H. Matković, Proces nacionalne koncentracije 1918. u jugoslovenskim zemljama pod austrougarskom vlašću i još neki drugi), ali se njihovi autori nisu pojavili na Zasedanju, niti su njihovi referati pročitani.

Diskusija o podnesenim referatima bila je živa, polemična i svojom širinom ponekad je izlazila iz okvira središnje problematike. Doduše, jezička barijera učinila je da diskusija ne dobije sveobuhvatniji karakter. Ni referati ni diskusija nisu bili prevedeni, pa se diskusija usmjerila tako da su jugoslovenski istoričari najviše raspravljali o referatima svojih kolega, a tako su, uglavnom, činili i čehoslovački istoričari, mada oni u većem broju znaju naš jezik. U budućem radu Komisije treba u tom pogledu svakako nešto izmijeniti. Kako se prošlost ne samo dodiruje sa sadašnjošću, već i prepliche s njom, na Zasedanju je ispoljen razumljiv interes za neke savremene procese u obje ove zemlje. Češki istoričari tražili su odgovore na neke nove pojave u nacionalnom razvitku u našoj zemlji (pojave separatizma, konstituisanje novih nacija, o konfederalističkim tendencijama i dr.), a jugoslovenske istoričare zanimalo je položaj nacionalnih manjina u ovoj zemlji, problematika odnosa Čeha i Slovaka, razjašnjenje pojma čehoslovakizam i dr.

Cio tok Zasedanja protekao je u srdačnoj atmosferi, ispunjen do tog stepena radom da oni jugoslovenski istoričari, koji su prvi put u Pragu, nisu imali prilike da detaljnije razgledaju njegove znamenitosti. Susret s čehoslovačkim istoričarima pružio je priliku i za razgovor o mogućnostima ostvarivanja i drugih oblika saradnje i u

tom smislu je Institut za istoriju u Sarajevu vodio pregovore koji su realizovani preliminarnim ugovorom o saradnji. Ovim ugovorom produbiće se i proširiti saradnja, posebno na planu razmjene publikacija, organizovanja specijalističkih boravaka, posebno za mlade istraživače i dr.

Naredno zasjedanje Jugoslovensko-čehoslovačke komisije za istoriju planirano je da se održi u Jugoslaviji, u Mariboru od 10. do 13. oktobra 1988. Tema ovog zasjedanja je: Kulturno-politički pokreti Čeha, Slovaka i jugoslovenskih naroda i narodnosti i njihovi uzajamni odnosi u XIX vijeku do 1918.

Nusret Šehić

BIBLIOGRAFIJA - BIBLIOGRAPHY

BIBLIOGRAFIJA RADOVA MILORADA EKMEČIĆA*

I POSEBNA IZDANJA

1. Ustanak u Bosni 1875—1878. — (1. izd.). — Sarajevo : »Veselin Masleša«, 1960. — 391 str. ; 24 cm

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Zusammenfassung: Der Aufstand in Bosnien 1875—1878. — Registri.

2. Mlada Bosna Sarajevo / tekst Milorad Ekmečić ; likovna oprema M(laden) Kolobarić ; fotografije I(van) Tometinović. — Sarajevo : Muzej grada, (1964). — 14 str. : ilustr. ; 19 cm

* Prospekt Muzeja Mlade Bosne u Sarajevu, objavljen na njemačkom, francuskom, engleskom, italijanskom i ruskom jeziku.

3. Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata. — (1. izd.). — Sarajevo : Zavod za izdavanje udžbenika, 1965. — 63 str. ; 20 cm. — (Nastavna biblioteka ; 1)

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

4. Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata. — 2, dopunjeno izd. — Sarajevo : Zavod za izdavanje udžbenika, 1967. — 89 str. ; 20 cm. — (Nastavna biblioteka ; 1) — Bibliografske bilješke u podtekstu.

5. Ratni ciljevi Srbije 1914. — Beograd : Srpska književna zadruha, 1973. — 550 str. ; 23 cm ĆIR.

* Napomene: str. 447—515. — Izvori i literatura: str. 517—528. — Registri.

6. Ustanak u Bosni 1875—1878. — (2. izd.). — Sarajevo : »Veselin Masleša«, 1973. — 353 str. ; 25 cm

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Zusammenfassung: Der Aufstand in Bosnien 1875—1878. — Registri.

* Povodom 60-te godišnjice života.

II ČLANCI I PRILOZI

7. Početak bosanskog ustanka 1875. godine // U : *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 6 (1954) ; str. 267—305 (ćir.)

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

8. Uloga Don Ivana Musića u hercegovačkom ustanku 1875—78. godine // U : *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 7 (1955) ; str. 141—169

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Zusammenfassung: Don Ivan Musić im herzegowinischen Aufstand 1875—1878.

9. Pokušaji organizovanja ustanka u Bosni 1860—1862. godine // U : *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 9 (1957) ; str. 73—107

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Zusammenfassung: Versuche der Organisierung eines Aufstandes in Bosnien im Jahre 1860—1862.

10. Program Vase Pelagića iz 1874. godine o oslobođenju Bosne i Hercegovini // U : *Pregled*. — Sarajevo. — God. 10, br. 5 (1958) ; str. 455-459

11. Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844—1875) // U : *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 10 (1949—1959) ; str. 197—219 (ćir.)

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Zusammenfassung: Die Nationalpolitik Serbiens gegenüber Bosnien und der Herzegovina und die Agrarfrage (1844—1875).

12. Mit o revoluciji i austrijska politika prema Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori u vrijeme krimskog rata 1853—1856 // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 13 (1962) ; str. 95—165

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Summary: Muth about revolution and Austrian policy towards Bosnia, Herzegovina and Montenegro during the Crimean war 1853—1856.

13. Pregovori poljskih i jugoslovenskih istoričara o saradnji // U : *Pregled*. — Sarajevo. — God. 14, br. 5—6 (1962) ; str. 376—378

14. Kratak pregled istorije Hercegovine // U : *Rad IX-og kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Mostaru i Trebinju 1962*. — (Beograd) : Savez udruženja folklorista Jugoslavije, 1963. — Str. 22—31 (ćir.)

* Zusammenfassung: Das historische Profil der Herzegowina.

15. Diskusija : Problemi jugoslovenske istorijske nauka // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 3 (1964) ; str. 62—66

16. Džavaharlal Nehru i indijska baština etičke politike // U : *Pregled*. — Sarajevo. — God. 16 (54), br. 6 (1964) ; str. 533—552

17. Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata // U : *Pregled*. — Sarajevo. — God. 16 (54), br. 1-2 (1964) ; str. 25—49 // U : *Pregled* : Izbor. — Sarajevo. — (1964) ; str. 1—30

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

18. Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849—78 // U : *Jugoslavenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 3 (1964) ; str. 3—35

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Predavanje održano poljskim istoričarima u Krakovu, novembra 1963. godine.

19. Marginalije o srpsko-bugarskim vezama 1844—1851 // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 16 (1965) ; str. 101—149

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Résumé: Notes marginales sur les rapports serbo-bulgares en 1844—1851.

20. Predgovor // U : *Istočno pitanje* / Vasilj Popović. — (2. izd.). — Sarajevo : Zavod za izdavanje udžbenika, 1965. — Str. I-XV. — (Nastavna biblioteka ; 9)

21. Predgovor // U : *Kroz Bosnu i Hercegovinu pješke tokom pobune augusta i septembra 1875* / Arthur J. Evans. — Sarajevo : »Veselin Masleša«, 1965. — Str. 5—7 // U : *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875* / Arthur J. Evans. — 2. izd. — Sarajevo : »Veselin Masleša«, 1973. — Str. 5—7

22. Akademija rada — ne Akademija za odlikovanja // U : *Oslobođenje*. — Sarajevo. — God. 22, br. 6432 (30. 04 — 02. 05. 1966) ; str. 5

* O Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

23. Predgovor // U : *Ilirska pisma* / Arthur J. Evans. — Sarajevo : »Veselin Masleša«, 1967. — Str. 5—9

24. Predgovor // U : *Borba za prevlast u Evropi 1848—1918* / Alan J. P. Taylor. — Sarajevo : »Veselin Masleša«, 1968. — Str. 5—23

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

25. Stavovi Nikole Pašića prema američkim planovima pretvaranja Austro-Ugarske u federativnu državu // U : *Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, Zagreb 27—28. prosinca 1968. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1969. — Str. 159—171

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

26. Dozivanje 1875 // U : *Oslobođenje*. — Sarajevo. — God. 27, br. 8078 (25. 11. 1970) ; str. 8

* O bosanskoj buni.

27. Pokušaji ujedinjenja hrišćanskih crkava 1848. i Južni Sloveni // U : *Radovi* / Filozofski fakultet. — Sarajevo. — God. 6 (1970—71) ; str. 393—414

* Bibliografske bilješke u tekstu. — Summary: Attempts to unity the christian churches in 1848 as they effect the South Slavs.

28. Bakunjin kao pobunjeni intelektualac // U : *Filozofija*. — Beograd. — God. 15, br. 2-3 (1971) ; str. 23—65 // U : *Ispovijed* / Mihail Bakunjin. — Osijek : »Glas Slavonije«, 1976. — Str. 117—159

29. Rusija i Balkan 1914 // U : *Letopis Matice srpske*. — Novi Sad — God. 147, br. 5 (1971) ; str. 542—560 (ćir.)

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

30. Borba za nacionalne države i moderno društvo // U : *Istorija Jugoslavije* / Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer. — (1. izd.). — Beograd : Prosveta, 1972. — Str. 201—334 ; 2. izd. — Beograd : Prosveta, 1973. — Str. 201—334 ; 3. izd. — Beograd : Prosveta, 1975. — Str. 201—334

31. General Sarkotić i planovi spasa Monarhije 1918 // U : *Zbornik radova posvećenih uspomeni Salka Nazečića*. — Sarajevo : Filozofski fakultet : Svjetlost, 1972. — Str. 437—454

* Summary: General Sarkotić and plans for the rescue of the Monarchy in 1918.

32. Predgovor // U : *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji* / Aleksandar Fedorovič Gil'ferding. — Sarajevo : »Veselin Masleša«, 1972. — Str. 5—18 (ćir.)

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

33. Rad Ipolita Tarleckoga na ujedinjenju hrišćanskih crkava 1848. godine // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 8 (1972) ; str. 273—280

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

34. Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941 // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 20 (1972—73) ; str. 101—136

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Summary: International and Intercontinental Migratory Movements in the Yugoslav Lands from End of the Eighteenth Century to 1941.

35. Sudbina jugoslovenske ideje do 1914 // U : *Politički život Jugoslavije 1914—1945* : zbornik radova. — Beograd : Radio-Beograd, 1973. — Str. 5—30

36. Dr Hamdija Kapidžić (1904—1974) // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 1-2 (1975) ; str. 250—252

37. Istorijsko značenje ustanka u Bosni i Hercegovini (1875—1878) : (rezime referata) // U : *Nastava povijesti*. — Zagreb. — Br. 4 (1975) ; str. 239—241 (ćir.)

38. Planovi za gerilski rat godine 1914 // U : *Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat* : zbornik radova prikazanih na Međunarodnom naučnom skupu Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 13—15. septembra 1974. — Beograd : Srpska akademija nauka i umetnosti, 1976. — Str. 525—539 (ćir.)

39. Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875—1878 // U : *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875—1878*, Sarajevo 1—3. oktobra 1975. — Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977. — Knj. 1, str. 49—89
* Bibliografske bilješke u podtekstu.

40. Rezime i diskusije o referatima koji su čitani u Plenumu i Prvoj sekciji // U : *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875—1878*, Sarajevo 1—3. oktobra 1975. — Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977. — Knj. 1, str. 405—407

41. Rezultati jugoslovenske istoriografije o istočnom pitanju 1875—1878 // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 1—2 (1977) ; str. 55—74

42. Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine // U : *Balkanica*. — Beograd. — God. 8 (1977) ; str. 301—320
* Bibliografske bilješke u podtekstu.

43. Predgovor jugoslovenskom izdanju // U : *Savremena Italija* / Federico Chabod. — Beograd : Nolit, 1978. — Str. 7—24
* Bibliografske bilješke u podtekstu.

44. Srpska vojska u nacionalnim ratovima od 1876. do 1878. // U : *Balkanica*. — Beograd. — God. 9 (1978) ; str. 97—129 (ćir.)
* Bibliografske bilješke u podtekstu.

45. Malo preduzeće u uslovima industrijalizacije u jugoslovenskim zemljama od kraja XVIII vijeka do 1941 // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 28—30 (1977—79) ; str. 107—124
* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Résumé: La petite entreprise dans les conditions de l'industrialisation entre la fin du XVIIIe siècle et dans provinces yougoslaves.

46. Diskusija // U : *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 23—24. oktobra 1978. — Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979. — Str. 397—398

47. Pogled u našu prošlost kroz bocu »Kosovskog vina«, mineralnu vodu »Knjaz Miloš« i šniclu »Karadorde« // U : *Politika*. — Beograd. — God. 76, br. 23715 (13. 10. 1979) (ćir.)

48. Sergej Aleksandrovič Nikitin (1901—1979) // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 1-2 (1979) ; str. 230—231

49. Istorijski značaj narodnih ustanaka u velikoj istočnoj krizi od 1875. do 1878. godine // U : *Srbija u završnoj fazi velike istočne krize (1877—1878)* : Naučni skup, Beograd 5—7. juni 1978. — Beograd : Prosveta : Istorijski institut, 1980. — Str. 475—499 (ćir.)

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Résumé: Importance historique des insurrections nationales dans la grande crise d'orient 1875—1878.

50. Solutions of a crisis : the 1878 Berlin Congress and After // U : *XV congrès international des sciences historiques*, Bucarest 10—17. août 1980. : Rapports. — Bucaresti : Academia RSR, 1980. — Vol. 2, str. 308—328

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

51. Srpsko-bugarski odnosi polovicom XIX vijeka (1844—1853) // U : *Istorijski časopis*. — Beograd. — God. 27 (1980) ; str. 141—157 (ćir.)

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Résumé: Relations serbo-bulgares vers la moitié du XIXe siècle (1844—1853)

52. The Serbian War Aims 1914 // U : *The Creation of Yugoslavia 1914*. — Santa Barbara, Oxford : Dimitrije Đorđević, 1980. — str. 19—37

53. Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 17, br. 18 (1981) ; str. 73—99 (ćir.)

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Résumé: La Solution d'une crise: Le Congrès de Berlin de 1878 et les conséquences.

54. Srpski narod u Turskoj od sredine XIX veka do 1878. // U : *Istorija srpskog naroda*. — Beograd : Srpska književna zadruga, 1981. — Tom 5, knj. 1, str. 449—526 (ćir.)

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

55. Die serbische Politik in Bosnien und der Herzegowina und die Agrarrevolutionen 1848—1878 // U : *Der Berliner Kongress von 1878. : die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. — Wiesbaden : Steiner, 1982. — Str. 427—444

56. Nekoliko ulomaka o ruskoj politici prema Južnim Slovenima u vrijeme revolucije 1848. godine // U : *Zbornik za istoriju*. — Novi Sad. — God. 26 (1982) ; str. 31—62 (ćir.)

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Zusammenfassung.

57. Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 18, br. 19 (1982) ; str. 9—74

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Summary: The 1882 Insurrection in Herzegovina and its Historical Consequences.

58. Crkveni faktor u sukobu velikih sila u istočnom pitanju 1848. godine // U : *Balkanica*. — Beograd. — God. 13—14 (1982—83) ; str. 173—196

59. An Attempt to revitalize the Eastern Question through a popular uprising in Bosnia and Herzegovina 1878—1882 // U : *'E teleytaía phásē tēs 'Anatolikēs krísephs kaí ò 'Ellēnismòs (1878—1881)*. Praktika. Diethnēs istorikó sympósio, Vólos 27—30. Septembríoy 1981. — 'Athēna, 1983. — Str. 225—243

60. Društvo, privreda i socijalni nemiri u BiH, 1878—1914 // U : *Istorija srpskog naroda*. — Beograd : Srpska književna zadruga, 1983. — Tom 6, knj. 1, str. 555—648 (ćir.)

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

61. Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke // U : *Naučni skup 100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine*, Sarajevo 21—22. oktobra 1982. — Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983. — Str. 9—20

62. What was European in the Balkan National Movements 1790—1918? // U : *The European Heritage : Unity and Singularity*. — Geneva : Centre for Applied Studies in International Negotiations, 1983. — Str. 29—57

63. Ratni ciljevi religije // U : *NIN*. — Beograd. — God. 35, br. 1750 (15. 07. 1984) ; str. 37—38 (ćir.)

* Intervju Teodora Andjelića povodom 70-godišnjice prvog svjetskog rata.

64. Austrougarska obavještajna služba i majski prevrat u Srbiji 1903. godine // U : *Istorijski časopis*. — Beograd. — God. 32 (1985) ; str. 209—232 (ćir.)

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Résumé: Service secret austro-hongrois et coup d'état en Serbie en 1903.

65. In memoriam: prof. dr Ahmet Tuzlić, 1906—1984 // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo, God. 36 (1985) ; str. 199—200 (ćir.)

66. Kicoši u nacionalnom odelu // U : *NIN*, — Beograd. — God. 36, br. 1979 (03. 02. 1985) (ćir.)

* O razvoju srpske istoriografije.

67. Neslavni poslovi istorijske nauke // U : *Književne novine*. Beograd. — God. 36, br. 691—692 (01. 07. 1985) (ćir.)

68. Petnaest godina Instituta za istoriju jugoistočne Evrope Univerziteta u Gracu // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 20, br. 21 (1985) ; str. 322—323

69. Rusija i narodni pokreti Balkana 1848. godine // U : *Zbornik za istoriju*. — Novi Sad. — God. 32 (1985) ; str. 7—50 (ćir.)

* Summary.

70. Uticaj balkanskih ratova 1912—1913. na društvo u Bosni i Hercegovini // U : *Marksistička misao*. — Beograd. — Br. 4 (1985) ; str. 137—158 (ćir.)

71. Vladislav Skarić : čovjek i djelo // U : *Izabrana djela / Vladislav Skarić*. — Sarajevo : »Veselin Masleša«, 1985. — Knj. 1, str. 9—25

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

72. Dva vijeka evropskih revolucija // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 37 (1986) ; str. 9—51

* Summary.

73. Otvaranje kolokvija. Uvodno izlaganje. Diskusija. Završna riječ // U : *Naučno-stručni kolokvij o Izvedbenom projektu Društvenog cilja XIII/2. Istraživanja iz oblasti istorije*, Sarajevo 3. jula 1986. — Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1986. — Str. 9—15, 21, 24, 29, 51. — (Naučne komunikacije ; 6)

74. Dostignuća i nedostaci u istraživanju istorije Bosne i Hercegovine 1850—1875 // U : *Međunarodni naučni skup Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850—1875*. — Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987. — Str. 15—32

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Summary: Archiverments and Gaps in th Research of the History of Bosnia—Herzegovina, 1850—1875.

75. Garašanin, Čartoriski i Mađari 1848—1849. godine // U : *Srpsko-mađarski odnosi i saradnja 1848-1867*. — Beograd : Srpska akademija nauka i umjetnosti, 1987. — Str. 1—56

76. Portret jednog istoričara // U : *Književne novine*. — Beograd. — God. 38, br. 731—736 (01. 05. — 01. 06. 1987) (ćir.)

* O Slobodanu Jovanoviću. — Bibliografske bilješke u podtekstu. — Naslov se mijenja.

77. Spoljnopolitički okvir jugoslovenske istorije novog veka // U : *Horizontet e historisë = Horizonti istorije*. — Priština. — God. 11 (1987) ; str. 69—86

78. Završna riječ akademika Milorada Ekmečića // U : *Međunarodni naučni skup. Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850—1875*. — Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987. — Str. 169—170

79. »Žalosna baština iz godine 1914.« : (političke namjene sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme prvog svjetskog rata) // U : *Veleizdajnički proces u Banjaluci : zbornik radova Međunarodnog naučnog skupa...*, Banjaluka 25—27. septembra 1986. — Banjaluka : Institut za istoriju, 1987. — Str. 13—41

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

80. Vuk i Hrvati // U : *Književne novine*. — Beograd. — God. 38, br. 744—745 (15. 12. 1987) — God. 39, br. 746 (15. 01. 1988) (ćir.)

* Bibliografske bilješke u podtekstu. — Naslov se mijenja.

III OSVRTI, PRIKAZI, POLEMIKE

81. Vojnoistorijski glasnik // U : *Historijski zbornik*. — Zagreb. — God. 3, br. 1—4 (1950) ; str. 396—400

82. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine. Sarajevo, I/1949, II/1950 // U : *Historijski zbornik*. — Zagreb. — God. 4, br. 1—4 (1951) ; str. 311—319

83. »Izloženije učenja Saint-Simona«. Moskva, Lenjingrad, 1947 // U : *Historijski zbornik*. — Zagreb. — God. 4, br. 1—4 (1951) ; str. 397—398

84. Risto Besarović: »Vaso Pelagić«. Sarajevo, 1951 // U : *Historijski zbornik*. — Zagreb. — God. 5, br. 3—4 (1952) ; str. 350—354

85. V. F. Semjonov: »Velika engleska revolucija«. Zagreb, 1951 // U : *Historijski zbornik*. — Zagreb. — God. 5, br. 1—2 (1952) ; str. 209—210

86. Vaso Pelagić: »Izabrani spisi«. Sarajevo, 1952. — Knj. 1 // U : *Historijski zbornik*. — Zagreb. — God. 5, br. 3—4 (1952) ; str. 414—415

87. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine. Sarajevo, III/1951, IV/1952 // U : *Historijski zbornik*. Zagreb. — God. 6, br. 1—4 (1953) ; str. 100—107

88. Prvi kongres istoričara FNRJ // U : *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 6 (1954) ; str. 320—323 (ćir.)

89. Robespierre i Saint-Just: »Odabrani govori«. Zagreb, 1953 // U : *Pregled*. — Sarajevo. — God. 6, br. 11—12 (1954) ; str. 386—388

90. Vaso Pelagić: »Istorija bosansko-hercegovačke bune«. Sarajevo, 1953 // U : *Historijski pregled*. — Zagreb. — God. 1, br. 1 (1954) ; str. 64—67

91. Ivo Franjo Jukić »Putopisi i istorisko-etnografski radovi«. Sarajevo, 1954 // U : *Historijski zbornik*. — Zagreb. — God. 8, br. 1—4 (1955) ; str. 155—160

92. Ante Mandić: »Fragmenti za historiju ujedinjenja«. Zagreb, 1956 // U : *Pregled*. — Sarajevo. — God. 8, br. 11—12 (1956) ; str. 793—794

93. Hamdija Kapidžić: »Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku«. Sarajevo, 1956 // U : *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. God. 8 (1956) ; str. 346—350 (ćir.)

94. »Zastava o Bosni i Hercegovini«. Sarajevo, 1953—1956. Knj. I—IV // U : *Historijski zbornik*. — Zagreb. — God. 9, br. 1—4 (1956) ; str. 174—177

95. Hamdija Kapidžić: »Hercegovački ustanak 1882. godine«. Sarajevo, 1958 // U : *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 9 (1957) ; str. 277—279

96. Kosta Grujić: Dnevnik iz hercegovačkog ustanka 6. VIII — 16. X 1875«. — Beograd, 1956. Knj. I // U : *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 9 (1957) ; str. 289—292

97. P. Mitrović i H. Kreševljaković: »Izveštaji Italijanskog konzulata u Sarajevu (1863—1870 godine)«. Sarajevo, 1958 // U : *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 9 (1957) ; str. 292—294

98. V. N. Kondrat'eva: »K voprosu o predposylkah vosstanija 1858 g. v Bosnijskoj Krajne i Posavine«. Moskva, 1959 // U : *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 10 (1949—59) ; str. 392—397 (ćir.)

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

99. Alfred Klajnberg: »Evropska kultura novog vijeka«. Sarajevo, 1960 // U : *Pregled*. — Sarajevo. — God. 12, br. 4 (1960) ; str. 354—355

100. C. P. Snow: »Nauka i vlada«. Harvard University Press, 1961 // U : *Pregled*. — Sarajevo. — God. 14, br. 10 (1962) ; str. 341—344

101. Mirko S. Radoičić: »Hercegovina 1875—1878«. Nevesinje, 1961 // U : *Pregled*: — Sarajevo. — God. 14, br. 3 (1962) ; str. 205—206

102. Skupština Saveza istorijskih društava Jugoslavije // U : *Pregled*. — Sarajevo. — God. 14, br. 10 (1962) ; str. 345—346

103. Todor Kruševac: »Sarajevo pod austrougarskom upravom«. Sarajevo, 1960 // U : *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*. — Sarajevo. — God. 1 (1963) ; 301—304

104. Petar F. Sugar: »Industrialization of Bosnia—Hercegovina 1878—1918«. Seattle, 1963 // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 3 (1964) ; str. 120—124

105. Kliment Džambazovski: »Kulturno-opštstvenite vrski na Makedoncite so Srbija vo tekot na XIX vek«. Skopje, 1960 // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 16 (1965) ; str. 296—298

106. Midhat Šamić: »Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljaća«. Sarajevo, 1966 // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 16 (1965) ; str. 287—289

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

107. Od arheologije do revolucije // U : *Naši dani*. — Sarajevo. — Sarajevo. — God. 13, br. 225—226 (01. 01. 1966) ; str. 3

* O IV kongresu istoričara Jugoslavije, održanom u Sarajevu od 16. do 18. 11. 1965. godine.

108. Paul Kole: »Otomanski uticaj na Evropu«. London, 1968 // U : *Pregled*. — Sarajevo. — God. 59, br. 7—8 (1969) ; str. 149—156

109. Dorothy Anderson: »The Balkan Volunteers«. London, 1968 // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 3 (1969) ; str. 100—104

110. (Jaroslav) Sidak — Gross — Karaman — Šepić: »Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914«. Zagreb, 1968 // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 3 (1969) ; str. 88—91

111. »Contemporary Yugoslavia : Twenty years of socialist experiment« / Edited by Wayne S. Vucinich, University of California Press, 1969 // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 3—4 (1970) ; str. 187—189

112. V. N. Kondrat'eva: »Ruskie diplomatičeskie dokumenty ob agrarnyh otnošenijah v Bosnii i Hercegovine«. Moskva, 1971 // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — God. 10, br. 1—2 (1971) ; str. 201—203

113. Odgovor na neke kritike »Istorije Jugoslavije« (XIX vijek) // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — God. 13, br. 1—2 (1974) ; str. 217—281

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

114. Završna riječ u polemici sa Mirjanom Gros // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 1—2 (1976) ; str. 150—156

* Povodom knjige »Istorija Jugoslavije«.

115. Istvan Deak: »The Lawful Revolution, Louis Kossuth and the Hungarians 1848—1849. New York, 1979 // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 3—4 (1979) ; str. 154—158

116. Mihail Bakunjin: »Država i sloboda«. Zagreb, 1979 // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 3—4 (1979) ; str. 152—154

* Bibliografske bilješke u podtekstu.

117. Richard A. Woytak: »On the Border of War and Peace : Polish Intelligence and Diplomacy in 1937—1939 and the Origins of the Ulter Secret«. New York, 1979 // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 3—4 (1979) ; str. 183—185

118. Basil Kondis: »Greece and Albania 1908—1912«. Solun, 1976 // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 1—2 (1980) ; str. 166—169

119. N. Petsalis—Diomidis: »Greece at the Paris Peace Conference (1919). Thessaloniki, 1978 // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 1—2 (1980) ; str. 169—172

120. Wolf Dietrich Behschnitt: »Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830—1940 : Analyse und Typologie der nationalen Ideologie. München, 1980 // U : *Istorijski glasnik*. — Beograd. — Br. 1—2 (1981) ; str. 151—160 (ćir.)

121. Međunarodni naučni simpozijum u Volosu o stogodišnjici priključenja Tesalije Grčkoj // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 31—33 (1982) ; str. 208—211

122. Rudolf Bičanić: How the People Live: Life in the Passive Regions (Peasant Life in Southwestern Croatia, Bosnia and Hercegovina : Yugoslavia in 1935). Amherst, 1981 // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 35 (1984) ; str. 142—144

123. Petar Kuzmić : »Vuk — Daničićovo Sveto pismo i biblijska društva na južnoslovenskom tlu u XIX stoljeću«. Zagreb, 1983 // U : *NIN*. — Beograd. — God. 35, br. 1745 (10. 06. 1984) ; str. 39—40 (ćir.)

124. »Stvaranje jugoslovenske države 1918«. Beograd, 1983 // U : *NIN*. — Beograd. — God. 35, br. 1740 (06. 05. 1984) (ćir.)

125. The 15th Brooklyn College Conference on Society in Change // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 35 (1984) ; str. 176—178

* Održana u Beogradu 19—21. septembra 1984. godine.

126. William Triebe: »Sarajevo : A Walker's Guide«. Sarajevo, 1983 // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 35 (1984) ; str. 157—158

127. Jože Pirjevcc: »Storia della Russia del XIX secolo (1800—1917). Padova, 1984 // U : *NIN*. — Beograd. — God. 36, br. 1792 (05. 05. 1985) (ćir.)

128. Vladimir Stojančević: »Srbija i Bugarska od Sanstefanskog mira do Berlinskog kongresa«. Beograd, 1986 // U : *Politika*. — Beograd. — God. 83, br. 26194 (06. 09. 1986) ; str. 12 (ćir.)

129. Dejvid Mekenzi: »Ilija Garašanin, državnik i diplomata«. Beograd, 1987 // U : *NIN*. — Beograd. — God. 36, br. 1907 (19. 07. 1987) (ćir.)

IV PREVEDENI RADOVI

130. Der Aufstand in Bosnien 1875—1878. — Graz : Historische Institut der Universität, 1974. — 2 knj., 439 str. ; 21 cm. — (Zur Kunde Südosteuropas ; 1—3)

* Anmerkungen: str. 376—439.

131. The Struggle for Nation States and modern Society // U : *History of Yugoslavia* / Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer. — New York : McGraw—Hill Book Company, 1974. — Str. 252—411

* Prevod rada: Borba za nacionalne države i moderno društvo.

132. I tentativi di unificazione delle chiese cristiane nel 1848 e gli slaci meridionali / traduzione di Sofia Zani // U : *Archivio storico italiano*. — Firenze. — Br. 1—4 (1975) ; str. 133—158

* Prevod rada: Pokujaši ujedinjavanja hrišćanskih crkava 1848. i Južni Sloveni.

133. Próby zjednoczenia kosciolów w 1848 roku a Slowianie Poludnjowi // U : *Przegląd Historyczny*. Warszawa. — God. 67, br. 2 (1976) ; str. 195—217

* Prevod rada: Pokušaji ujedinjenja hrišćanskih crkava 1848. i Južni Sloveni.

134. Powstania narodowe a Kryzys Balkanski lat 1875—1878 // U : *Przegląd Historyczny*. — Warszawa. — God. 70, br. 4 (1979) ; str. 653—678

* Prevod rada: Istorijski značaj narodnih ustanaka u velikoj istočnoj krizi od 1875. do 1878. godine.

135. Das Bild Bosnien und der Herzegowina in der Europäischen Reiseliteratur der Jahre von 1850 bis 1878 / aus dem serbo-kroatischen Original übersetzt von Wolfgang Kessler // U : *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung*. — Berlin : Ulrich Camen, 1980. — Str. 195—214

* Prevod rada: Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine.

136. The International and Intercontinental Migrational Movements from the Yugoslav Lands from the End of the XVIII th Century till 1941 // U : *Les migrations internationales de la fin du XVIIIe siècle a nos jours*. — Paris : Centre National de la Recherche Scientifique, 1980. — Str. 565—594

* Prevod rada: Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941.

137. The Role of the small Enterprise in the Emergence of the Industrial Revolution in Yugoslav Lands, from the End of the XVIIIth Century till 1941 // U : *Petite enterprise et croissance industrielle dans le monde dux XIX et XX siecles*. — Paris : Centre National de la Recherche Scientifique, 1980. — Str. 829—874

* Prevod rada: Malo preduzeće u uslovima industrijalizacije u jugoslovenskim zemljama od kraja XVIII vijeka do 1941.

138. Rudolf Bićanić: »How the People live : Life in the passive Regions : (Peasant Life in Southwestern Croatia, Bosnja and Hercegovina : Yugoslavia in 1935«. Amherst, 1981 // U : *Survey*. — Sarajevo. — God. 11, br. 2 (1984) ; str. 243—245

139. The Serbian Army in the Wars 1876—78 : National Liability or National Asset? // U : *Insurrections, War and the Eastern Crisis in the 1870's*. — Boulda : Béla K. Király : Gale Stones, 1985. — Str. 276—305

* Prevod rada: Srpska vojska u nacionalnim ratovima od 1876. do 1878.

140. Impact of the Balkan Wars on Society in Bosnia and Herzegovina 1912—1913 // U : *East Central European Society and the Balkan Wars*. — New York : Béla K. Király : Dimitrije Đorđević, 1987. — Str. 260—285

* Prevod rada: Uticaj balkanskih ratova 1912—1913. na društvo u Bosni i Hercegovini.

BIBLIOGRAFIJA RADOVA

NUSRETA ŠEHIĆA*

I POSEBNA IZDANJA

1. Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918—1941) : politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja. — Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1971. — 239 str. ; 24 cm. — (Djela / ANUBiH ; knj. 42. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 27)

2. Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. — Sarajevo : Svjetlost, 1980. — 396 str. ; 24 cm

II ČLANCI I PRILOZI

3. Otpor reformama Omer-paše Latasa u Bosanskoj krajini // U : *Putevi*. — Banjaluka. — God. 7, br. 6 (1961) ; str. 648—668

4. Objašnjavanje istorijskih pojmova i termina u školama II stupnja // U : *Bilten Prosvjetno-pedagoškog zavoda*. — Banjaluka. — God. 2, br. 1 (1963) ; str. 6—8

5. Zapažanja o znanju privredne istorije učenika I i II razreda ekonomskih škola // U : *Bilten Prosvjetno-pedagoškog zavoda*. — Banjaluka. — God. 2, br. 5 (1963) ; str. 14—19

6. Neke mogućnosti aktualizacije nastave istorije // U : *Bilten Prosvjetno-pedagoškog zavoda*. — Banjaluka. — God. 3, br. 1 (1964) ; str. 9—12

7. Nekoliko podataka o proslavi Prvog maja 1920. godine u Banjoj Luci // U : *Putevi*. — Banjaluka. — God. 11, br. 4 (1965) ; str. 459—463

* Povodom 60-te godišnjice života.

8. Trinaest brojeva banjalučkog socijalističkog lista »Narodni glas« // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 1 (1965) ; str. 471—476 // U : *Glas*. — Banjaluka. — God. 24, br. 1110—1111 (29. 08. i 05. 09. 1966)

9. Djelatnost Udruženja četnika sarajevskog pododbora od 1933. do 1937. godine, s posebnim osvrtom na nacionalnu i socijalnu strukturu njegovih članova // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 15 (1966) ; str. 159—180

10. Kako je proslavljen Prvi maj u Banjaluci 1920. godine // U : *Glas*. — Banjaluka. — God. 24, br. 1092—1093 (28. 4. 1966)

11. Neki momenti iz djelatnosti radničkog društva »Prijatelji prirode« // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 2, br. 2 (1966) ; str. 163—176

12. Prilog proučavanju februarских izbora 1925. u Bosni i Hercegovini / U : *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 7, br. 7 (1967) ; str. 221—242

13. Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuređenja države i položaja Bosne i Hercegovine // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 4 (1968) ; str. 157—188

14. Četnici kao nosioci gerilskog oblika ratovanja u planovima najviših vojnih vlasti predratne Jugoslavije // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 18 (1968—1969) ; str. 105—139

15. Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije u razdoblju između dva rata // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 5 (1969) ; str. 27—60

16. Neka bitna obilježja četništva kao nacionalističkog pokreta do aprilskog rata 1941. // U : *Pregled*. — Sarajevo. — God. 60, br. 6 (1970) ; str. 719—730

17. Faik Mehanović (1912—1972) // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 19 (1970—1971) ; str. 341—342

18. Problemi nacizma u istoriografiji Njemačke Demokratske Republike // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 7, (1971) ; str. 137—160

19. Stranke političke : Bosna i Hercegovina : razdoblje od 1918. do 1941. // U : *Enciklopedija Jugoslavije*. — 1. izd. — Zagreb : Jugoslovenski leksikografski zavod, 1971. — Kij. 8, str. 188—190

20. Pokret Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u svjetlu pregovora sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901. godine // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 9, br. 9, 1 (1973) ; str. 97—161

21. Četnički pokret 1918—1941 // U : *Nastava povijesti*. — Zagreb. — Br. 4 (1974) ; str. 231—238
22. Mjere Kalajevog režima u Bosni i Hercegovini na suzbijanju autonomnog pokreta Muslimana // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 20 (1974) ; str. 137—181
23. Nacionalističke organizacije u predratnoj Jugoslaviji u ulozi privatne vojske buržoazije (1918—1929) // U : *Opredjeljenja*: — Sarajevo. — God. 2, br. 5 (1974) ; str. 77—95
24. Bosnia and Herzegovina (1875—1914) / Dževad Juzbašić, Nusret Šehić // U : *The Historiography of Yugoslavia 1965—1975*. — Belgrade : The Association of Yugoslav Historical Societies, 1975. — P. 324—339
25. Problem unutrašnje i spoljne kolonizacije u politici autonomnog pokreta Muslimana // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 11—12 (1975—1976) ; str. 333—342
26. Neka pitanja agrarnih odnosa u politici muslimanskog autonomnog pokreta // U : *Prilozi*: — Sarajevo. — God. 13 (1977) ; str. 133—166
27. O nekim problemima struktuiranja i interpretacije sadržaja iz NOR-a i revolucije u nastavnim programima i udžbenicima / Nusret Šehić, Zdravko Antonić // U : *Nastava povijesti*. — Zagreb. — Br. 1—2 (1977) ; str. 19—27
28. Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875—1878. u jugoslovenskoj istoriografiji u posljednjih deset godina (1965—1975) // U : *Međunarodni naučni skup povodom stogodišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi (1875—1878. godine)*, Ilidža 1—3. oktobar 1975. — Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977. — Tom 2, str. 7—17. — (Posebna izdanja / ANUBiH ; knj. 30. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 4)
29. Diskusija // U : *Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)* : zbornik radova sa naučnog skupa, Banja Luka 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo : Institut za istoriju, 1978. — Str. 724—725
30. Mjere režima na suzbijanju djelatnosti Kluba akademičara Banje Luke (KAB-a) // U : *Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)* : zbornik radova sa naučnog skupa, Banja Luka 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo : Institut za istoriju, 1978. — Str. 523—535
31. Nešto o agrarnim odnosima u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom okupacijom // U : *Naučni skup o djelu Veselina Masleše*, Banja Luka 20—21. aprila 1977. — Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1978. — Str. 448—451. — (Posebna izdanja / ANUBiH ; knj. 38. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 7)

32. Problem agrara u Bosni i Hercegovini u politici muslimanskog autonomnog pokreta // U : *Jugoslovenski istorijski časopis*. — Beograd. — Br. 1—4 (1978) ; str. 332—355

33. Seljački nemiri u BiH i socijalistički pokret neposredno poslije stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunistička) // U : *Opredjeljenja*. — Sarajevo. — God. 10, br. 12 (1979) ; str. 105—113

34. Bauernunruhen und Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegowina und anderen jugoslawischen Ländern unter der österreichisch-ungarischen Verwaltung am Ende des 1. Weltkriegs / Nusret Šehić, Ibrahim Karabegović // U : *Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung* ; 15. Linzer Konferenz 1979. — Wien : Europaverlag, 1981. — S. 259—270

35. Uvod // U : *Banjalučka u radničkom pokretu i NOB : zbornik sjećanja* / Ilijas Hadžibegović, Nusret Šehić. — Banjaluka : Institut za istoriju, 1981. — Knj. 1, str. 13—49

36. An Outline History of Sarajevo // U : *Survey*. — Sarajevo. — God. 9, br. 4 (1982) ; str. 439—448

37. Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini // U : *Pregled*. — Sarajevo. — God. 72, br. 1 (1982) ; str. 81—90

38. Borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju bosanskohercegovačkih Muslimana : (autonomni pokret Muslimana Bosne i Hercegovine) // U : *Enciklopedija Jugoslavije*. — Zagreb : Jugoslovenski leksiografski zavod, 1982. — Knj. 2, str. 194—196

* U sklopu opšte odrednice »Bosna i Hercegovina«.

39. Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske : (novembar — decembar 1918) // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 18, br. 19 (1982) ; str. 163—202

40. Kratak pregled istorije Sarajeva // U : *Pregled*. — Sarajevo. — God. 73, br. 1 (1983) ; str. 29—37.

41. A Successful consultation on the Results and Problems of Post-War Historiography in Bosnia and Herzegovina // U : *Survey*. — Sarajevo. — God. 10, br. 1—2 (1983) ; str. 81—90

42. Diskusija // U : *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945—1982)*, (Sarajevo 11—12. februara 1982). — Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983. — Str. 168—169. — (Posebna izdanja / ANUBiH ; knj. 65. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 12)

43. Uključenje Bosne i Hercegovine u Kraljevinu SHS // U : *Opredjeljenja*. — Sarajevo. — God. 14, br. 11 (1983) ; str. 121—132

44. Političke stranke u Bosni i Hercegovini i njihovo učešće na drugim parlamentarnim izborima 1923. godine // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 35 (1984) ; str. 75—114

45. Počeci formiranja građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini nakon stvaranja Kraljevine SHS (1918—1919) // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 20, br. 21 (1985) ; str. 141—181

46. Diskusija // U : *Naučno-stručni kolokvij o Izvedbenom projektu Društvenog cilja XIII/2*. Istraživanja iz oblasti istorije, (Sarajevo 3. jula 1986). — Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1986. — Str. 35—38. — (Naučne komunikacije ; 6)

47. Novine u planiranju naučnoistraživačkog rada u Bosni i Hercegovini u oblasti istoriografije : (povodom nedavno usvojenog Izvedbenog projekta istraživanja iz oblasti istorije) // U : *Pregled*. — Sarajevo. — God. 76, br. 9—10 (1986) ; str. 973—980

48. Novine u programiranju i organizovanju naučnog rada u istoriografiji u Bosni i Hercegovini // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 21, br. 22 (1986) ; str. 13—21

49. O organizaciji rada i metodologiji izrade jedinice »Bosna i Hercegovina« // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 21, br. 22 (1986) ; str. 282—285

* Diskusija na temu: Istoriografski tekstovi u separatu »Bosna i Hercegovina« u drugom izdanju »Enciklopedije Jugoslavije«.

50. Previranja na selu i u radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini potkraj prvog svjetskog rata i u prvoj godini novostvorene Kraljevine SHS // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 21, br. 22 (1986) ; str. 131—176

51. Politički razvitak Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878—1909) // U : *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987. — Knj. 2, str. 245—296. — (Posebna izdanja / ANUBiH ; knj. 79. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 18)

III OSVRTI I PRIKAZI

52. Kemal Hrelja: »Privredna istorija za učenike ekonomske škole«. Sarajevo, 1962 // U : *Historijski pregled*. — Zagreb. — God. 9, br. 3 (1963) ; str. 168—174 // U : *Prosvjetni list*. — Sarajevo. — God. 12, br. 221 (01. 09. 1963)

53. Minko Žeželj: »Historijska čitanka za II razred gimnazije«. Zagreb, 1962 // U : *Historijski pregled*. — Zagreb. — God. 9, br. 2 (1963) ; str. 98—100

54. O jednom udžbeniku istorije // U : *Historijski pregled*. — Zagreb. — God. 9, br. 4 (1965)

55. »Drugi svjetski rat u svjedočenjima istaknutih ličnosti : ratni memoari državnika, vojskovođa iz drugog svjetskog rata«. Sarajevo, 1963 // U : *Pregled.* — Sarajevo. — God. 16 (54), br. 10 (1964) ; str. 365—371

56. Jedno mišljenje o nastavnom programu privredne historije za ekonomske škole u SR Bosni i Hercegovini // U : *Historijski pregled.* — Zagreb. — God. 9, br. 4 (1963) ; str. 245—249

57. Mato Džaja: »Banja Luka u putopisima i zapisima«. Banja Luka, 1962 // U : *Putevi.* — Banjaluka. — God. 8, br. 6 (1964) ; str. 629—630

58. Četvrti kongres istoričara Jugoslavije // U : *Pregled.* — Sarajevo. — God. 17 (55), br. 12 (1965) ; str. 622—627

59. »Jugoslovenski istorijski časopis«. Beograd, br. 1—2 (1966) // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 3 (1966) ; str. 285—289

60. Redovna Skupština društva istoričara Bosne i Hercegovine // U : *Pregled.* — Sarajevo. — God. 18 (56), br. 6 (1966) ; str. 587—589

61. »Voprosy istorii« v 1965. g. (1-12 svesaka) // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 2 (1966) ; str. 463—472

62. Zvonimir Kulundžić: »Atentat na Stjepana Radića«. Zagreb, 1967 // U : *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine.* — Sarajevo. — God. 7 (1967) ; str. 623—629

63. Ferdo Hauptmann: »Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju«. Sarajevo, 1967 // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 6 (1970) ; str. 265—269

64. Recenzija rukopisa udžbenika istorije za prvi razred srednjih stručnih škola // U : *Knjiga i nastava.* — Sarajevo. — God. 3, br. 7 (25. 06. 1974) ; str. 4 i 5.

65. Osvrt na jugoslovensku historiografiju o ustanku u Bosni i Hercegovini 1875—1878. godine // U : *Nastava povijesti.* — Zagreb. — Br. 4 (1975) ; str. 226—231

* U povodu 100-godišnjice bosanskohercegovačkog ustanka 1875—1878.

66. Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema »Krizâ narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine«. Sarajevo, 1972 // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 11—12 (1975—1976) ; str. 378—386

67. Mitar Papić: »Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini«. Sarajevo, 1978 // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 14, br. 14—15 (1978) ; str. 591—596

68. Branislav Gligorijević: »Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919—1929)«. Beograd, 1979 // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 16, br. 17 (1980) ; str. 327—334

69. Ibrahim Karabegović: »Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919—1941«. Sarajevo, 1979 // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 16, br. 17 (1980) ; str. 336—340

70. Božo Madžar: »Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu«. Sarajevo. 1982 // U : *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. God. 22 (1982) ; str. 284—288

71. Jedno uspjele savjetovanje o rezultatima i problemima poslijeratne historiografije u Bosni i Hercegovini // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 31—33 (1982) ; str. 218—224

* Prikaz knjige: Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945—1982).

IV PREVEDENI RADOVI

72. Bosna i Hercegovina 1875—1914. u radovima jugoslovenskih istoričara u posljednjih deset godina / Dževad Juzbašić, Nusret Šehić // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 11—12 (1975—1976) ; str. 245—259
* Prevod rada: »Bosnia and Herzegovina (1875—1914)«.

73. The Autonomus Movement of Moslems During the Austro-Hungarian Administration in Bosnia-Herzegovina // U : *Survey*. — Sarajevo. — God. 9, br. 2 (1982) ; str. 198—207

* Prevod rada: »Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini«.

BIBLIOGRAFIJA RADOVA
RASIMA HUREMA*

I POSEBNA IZDANJA

1. Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine. — Sarajevo : Svjetlost, 1972. — 322 str. ; 20 cm

II ČLANCI I PRILOZI

2. Đački listovi u predratnim sarajevskim školama : glasnici slobodarske misli // U : *Riječ mladih*. — Sarajevo. — God. 7, br. 49 (1959) ; str. 4

3. Sjećamo se bliskih likova sarajevskih profesora i njihovih đaka : napredna misao ih je zbližila : sretali su se i u zatvorskim ćelijama // U : *Riječ mladih*. — Sarajevo. — God. 7, br. 48 (1959) ; str. 4

4. U prvim redovima : napredni omladinski pokret prije rata u Sarajevu : veliki broj skojevaca među učenicima // U : *Riječ mladih*. — Sarajevo. — God. 7, br. 46 (1959) ; str. 4

5. Dva štrajka sarajevskih srednjoškolaca // U : *Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 3 (1963) ; str. 133—145

6. Zemaljska konferencija socijalističkih radničkih organizacija Bosne i Hercegovine // U : *Oslobodenje*. — Sarajevo. — God. 20, br. 5269 (03. 02. 1963) ; str. 6

7. Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske // U :

* Povodom 60-te godišnjice života.

Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine. — Sarajevo. — God. 16 (1956) ; str. 191—221

8. Prilog izučavanju socioloških i društveno-psiholoških pojava kao faktora zbivanja u narodnooslobodilačkom ratu / Rasim Humer, Nevenka Bajić // U : *Jugoslavenski istorijski časopis.* — Beograd. — Br. 4 (1955) ; str. 113—118

9. Rogatica za vrijeme narodnooslobodilačkog rata 1941—1945. godine // U : *Rogatica.* — Sarajevo : Svjetlost, 1966. — Str. 100—144

10. Rogatičani u ustanku 1941. godine : Muslimanski bataljon na Romaniji // U : *Komunist.* — Beograd. — God. 24, br. 475 (26. 05. 1966) ; str. 10

11. Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne Države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 2 (1966) ; str. 285—325

12. O autonomnoj orijentaciji jednog dijela muslimanskih građanskih političara u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 1942. godine // U : *Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije* : zbornik radova naučnog skupa, Bihać 4—6. oktobra 1966. — Bihać : Muzej AVNOJ-a i Pounja, 1967. — Str. 257—259

13. Konceptije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 4 (1968) ; str. 533—548

14. Neke karakteristike ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine.* — God. 18 (1968—1969) ; str. 197—235

15. Političke mjere okupatora i ustaša protiv ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 6 (1970) ; str. 125—147

16. Doba heroja: narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije. — Beograd : »Kekec«, 1973. — 28 str. — Posebno izdanje lista »Kekec«.

17. O kazivanju učesnika NOB // U : 4. jul. — Beograd. — God. 12, br. — (24. 07. 1973)

18. Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine u mozaiku pokreta otpora u Evropi // U : *Ustanak u Jugoslaviji i Evropa* : zbornik radova prikazanih na Međunarodnom naučnom skupu SANU, Beograd 24—26. novembra 1971. godine. — Beograd : Srpska akademija nauka i umjetnosti, 1973. — Str. 431—442

19. Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942. godine // U : *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)* :

materijali sa naučnog skupa, Sarajevo 22—23. novembra 1973. godine. — Beograd : Rad ; Sarajevo : Institut za istoriju, 1974. — Str. 49—64

20. Austrijska i zapadnonjemačka historiografija o Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu // U : *Časopis za suvremenu povijest*. — Zagreb. — God. 7, br. 3 (1975) ; str. 39—67

21. Bosna in Hercegovina : kondenzacija vidikov NOB // U : *Naši razgledi*. — Ljubljana. — God. 24, br. 9 (560) (09. 05. 1975) ; str. 230—231

22. O razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 13 (1977) ; str. 231—266

23. Povlačenje njemačkog Wehrmacht-a iz Jugoslavije 1944/45. godine u djelima zapadnonjemačkih i austrijskih autora // U : *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija u Jugoslaviji u završnoj etapi drugog svjetskog rata*. — Beograd : Zajednica institucija za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije : Eksportpress, 1978. — Str. 133—139

24. Politička orijentacija ustanika u Bosni i Hercegovini 1941. godine i uloga KPJ // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 28—30 (1977—1979) ; str. 243—270

25. Diskusija // U : *Vojvodina 1943* : (radovi i diskusija sa Savjetovanja..., Novi Sad 23—25. novembra 1978. — Novi Sad : Institut za istoriju, 1980. — Str. 609—615

26. Vojna organizacija ustanka u Bosni i Hercegovini i odluke Savjetovanja u Stolicama // U : *Vojnoistorijski glasnik*. — Beograd. — God. 28, br. (1977) ; str. 111—117 // U : *Vojno-političko savjetovanje u Stolicama* : značaj i posledice za NOP. — Beograd : Eksportpress, 1980. — Str. 115—120

27. Diskusija // U : *Oblasna partijska savjetovanja na Šehitlicima u junu i julu 1941. u razvoju ustanka u Bosanskoj krajini* : zbornik radova s Okruglog stola..., Banjaluka 25. septembra 1981. — Banjaluka : Institut za istoriju, 1981. — Str. 233—239

28. Vstaja 1941. leta u Bosni in Hercegovini // U : *Borec*. — Ljubljana. — God. 33, br. 11 (1981) ; str. 601—611

29. Diskusija // U : *Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu* : zbornik radova s Naučnog skupa..., Skender-Vakuf 20—22. februara 1982. — Banjaluka : Institut za istoriju, 1982. — Str. 689

30. Neposredni uticaj Skendervakufske konferencij na razvoj NOP-a u Bosanskoj krajini // U : *Oblasna konferencija za Bosansku krajinu* : zbornik radova s Naučnog skupa..., Skender-Vakuf 20—22. februara 1982. — Banjaluka : Institut za istoriju, 1982. — Str. 317—331

31. O razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u Bosanskoj krajini u drugoj polovini 1942. godine // U : *Istorijski zbornik*. — Banjaluka. — God. 3 (1982) ; str. 129—148

32. Diskusija // U : *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945—1982)*, Sarajevo 11—12. februara 1982. — Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983. — Str. 170—173. — (Posebna izdanja / ANUBiH ; knj. 65. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 12)

33. Naša istoriografija o Bosni i Hercegovini 1941—1945 // U : *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945—1982)*, Sarajevo 11—12. februara 1982. — Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983. — Str. 85—113. — (Posebna izdanja / ANUBiH ; knj. 65. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 12)

34. Aktuelna pitanja istorijske nauke u BiH // U : *Opredjeljenja*. — Sarajevo. — God. 15, br. 12 (1984) ; str. 79—80

35. Vojni i politički uspon narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 1943. godine // U : *Istorijski zbornik*. — Banjaluka. — God. 5 (1984) ; str. 137—168

36. Diferencijacija ustaničkih snaga u Bosni i Hercegovini zadnjih mjeseci 1941. i u prvoj polovini 1942. godine // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 20, br. 21 (1985) ; str. 183—214

37. Istorija perioda 1941—1945. u Bosni i Hercegovini // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 21, br. 22 (1986) ; str. 290—294

* Diskusija na temu: Istoriografski tekstovi u separatu »Bosna i Hercegovina« u II izdanju »Enciklopedije Jugoslavije«.

38. O izvorima za savremenu istoriju // U : *Opredjeljenja*. — Sarajevo. — God. 17, br. 1 (1986) ; str. 85—87

39. O uopštavanju nekih iskustava narodnooslobodilačkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe vršenom u toku fočanskog perioda NOB-a // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 21, br. 22 (1986) ; str. 313—317

40. O mogućnosti saradnje istoričara iz Bosne i Hercegovine i istoričara iz Crne Gore u izučavanju zatvora i logora i četničkih zločina u Bosni i Hercegovini u toku rata // U : *Zatvori i logori u Boki Kotorskoj i Bokelji u zatvorima i logorima van Boke 1941—1945* : zbornik radova sa naučnog skupa..., Herceg-Novi 20—21. decembra 1985. — Titograd : Istorijski institut SR Crne Gore i Samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija opštine Herceg-Novi, 1987. — Str. 591—592

41. O mogućnostima korištenja arhivskih izvora // U : *Metodologija savremene istorije* : saopštenja sa Okruglog stola..., Beograd 17—18. decembra 1985. — Beograd : Institut za savremenu istoriju Beograd, 1987. — Str. 111—113

III OSVRTI I PRIKAZI

42. Zagrebački simpozijum o »Pregledu istorije Saveza komunističara Jugoslavije« // U : *Pregled.* — Sarajevo. — God. 16 (54), br. 1-2 (1964) ; str. 161—163

43. Jovan Marjanović: »Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941«. Beograd, 1963 // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 1 (1965) ; str. 441—446

44. Osvrt na VI glavu »Pregleda istorije SKJ« // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 1 (1965) ; str. 323—328

45. Neka zapažanja o radu na novijoj istoriji u NR Poljskoj // U : *Prilozi.* — Sarajevo. God. 2 (1966) ; str. 488—491

46. Međunarodna saradnja Instituta i rad saradnika Instituta u inostranstvu u toku akademske 1966—1967. godine // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 3 (1967) ; str. 347—348

* O radu Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu.

47. O rezultatima i problemima rada na istoriji narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 3 (1967) ; str. 235—240

48. Savjetovanje istoričara narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Sarajevu // U : *Jugoslovenski istorijski časopis.* — Beograd. — Br. 1—4 (1967) ; str. 327—329

49. Skupština Društva istoričara SR Bosne i Hercegovine // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine.* — Sarajevo. — God. 18 (1968—1969) ; str. 319—325

* Održana u Trebinju 15—16. maja 1970.

50. »Istorija na makedonskiot narod«, Knj. 1—3. Skopje, 1969 // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 5 (1969) ; str. 339—340

51. Na marginama »Gordog posrtanja« // U : *Oslobođenje.* — Sarajevo. — God. 25, br. 7600—7601 (30—31. 07. 1969) ; str. 3 i 8

* O romanu Vojislava Lubarde.

52. Povodom romana »Gordo posrtanje« : mogu li pojedinci bacati ljagu na ceo jedan grad // U : *Front.* — Beograd. — God. 25, br. 33 (575) (15. 08. 1969) ; str. 9

* O romanu Vojislava Lubarde.

53. Dane Olbina: »Ratni dani : dnevnik«. Sarajevo, 1972 // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 8 (1972) ; str. 379—381 // U : *Oslobođenje.* — Sarajevo. — God. 29, br. 8824 (26. 12. 1972) ; str. 7

54. Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema »Križa narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine«. Sarajevo, 1972 // U : *Prilozi.* — Sarajevo. — God. 11-12 (1975—1976) ; str. 402—411

55. Naučni skup »Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu 21—23. februara 1942. godine u Skender-Vakufu«. Banjaluka, 1982 // U : *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Sarajevo. — God. 31—33 (1982) ; str. 215—217

56. Socijalni i nacionalni program revolucije : početkom maja u Stubičkim Toplicama je održan naučni skup istoričara Bosne i Hercegovine i Hrvatske, koji je bio nastavak ranijeg skupa održanog prije dvije godine u Banjoj Luci. Tema skupa: Revolucija i kontrarevolucija 1941—1945. godine // U : *Oslobođenje*. — Sarajevo. — God. 40, br. 12591 (13. 07. 1983) ; str. 7

57. Saradnja istoričara SR Bosne i Hercegovine i SR Hrvatske // U : *Prilozi*. — Sarajevo. — God. 19, br. 20 (1984) ; str. 226—231

* O skupu održanom u Banjaluci 9—10. oktobra 1982. godine i u Stubičkim Toplicama 16—17. maja 1983.

IV PREVEĐENI RADOVI

58. Ke studiu sociologických a sociálne psychologických jevů jako faktorů v procesu jugoslávské národne osvobozené války. (Rasim Humer, Nevenka Bajić // U : *Historie a vojenství*. — Praha. — Br. 4 (1966) ; str. 679—685

* Prevod rada: Prilog izučavanju socioloških i društvenopsiholoških pojava kao faktora zbivanja u narodnooslobodilačkom ratu.

IZ INSTITUTA - FROM THE INSTITUTE

KRATAK PREGLED RADA INSTITUTA ZA ISTORIJU U SARAJEVU U 1986. GODINI

U radu na realizaciji godišnjeg programa rada Instituta za istoriju za 1986. godinu učestvovala su 32 naučna, administrativna i pomoćna radnika Instituta i više spoljnih saradnika.

Programom rada u 1986. godini obuhvaćena je monografska obrada 16 tema raznovrsne problematike, počevši od srednjovjekovne do najnovije istorije. Više stalnih i spoljnih saradnika radilo je na timskoj obradi sljedećih projekata: Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Istorija revolucionarnog omladinskog pokreta u Bosni i Hercegovini, Zatvori i logori u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine.

U 1986. godini tri saradnika Instituta odbranili su na Filozofskom fakultetu u Beogradu doktorske disertacije. Iako je i u prošloj godini radio u veoma nepovoljnim materijalnim, posebno smještajnim uslovima, Institut za istoriju uspješno je realizovao većinu programom predviđenih zadataka.

Pregled potpuno završenih programa

a) Izdavačka djelatnost

1. U 1986. godini, u izdanju »Veselina Masleše«, a u okviru Biblioteke »Kulturno nasljeđe«, objavljena je monografija pod naslovom »Uloga 'Gajreta' u društvenom životu Muslimana u Bosni i Hercegovini (1903—1941)«, autora dr Ibrahima Kemure, stalnog saradnika Instituta za istoriju u Sarajevu;

2. U izdanju »Univerzala« iz Tuzle objavljena je monografija pod naslovom »Socijalno-ekonomske promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. vijeku sa posebnim osvrtom na nastanak novog plemstva«, autora dr Pave Živkovića, stalnog saradnika Instituta za istoriju u Sarajevu;

3. Redakcija časopisa »Prilozi« Instituta za istoriju pripremila je i predala u štampu br. 22.

b) Završeni projekti:

1. »Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije (1557. godine)«, autor dr Boris Nilević, stalni saradnik Instituta za istoriju u Sarajevu.

2. »Sarajevo u 16. vijeku«, autor dr Behija Zlatar, stalni saradnik Instituta za istoriju u Sarajevu.

3. »Bosanski ejalet u ratu 1714—1718. godine«, autor dr Enes Pelidija, stalni saradnik Instituta za istoriju u Sarajevu.

Sve tri navedene teme odbranjene su u 1986. godini kao doktorske disertacije na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

4. »Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856—1878)«, autor dr Ibrahim Tepić, spoljni saradnik Instituta za istoriju u Sarajevu. Ovu temu je sufinansirao SIZ nauke BiH, a u toku 1986. godine odbranjena je kao doktorska disertacija na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

5. Izvedbeni projekt Društvenog cilja istraživanja iz oblasti istoriografije — DC XIII/2.

Na osnovu ugovora između Instituta za istoriju u Sarajevu i SIZ-a nauke BiH, od avgusta 1985. godine, u toku 1986. godine u organizaciji Instituta završen je ovaj srednjoročni program istoriografije u Bosni i Hercegovini. Na ovom poslu su angažovani stalni saradnici Instituta za istoriju (dr Nusret Šehić — odgovorni istraživač — koordinator, dr Ibrahim Karabegović, direktor Instituta, dr Drago Borovčanin, dr Rasim Hurem, dr Nedin Šarac i Ruža Konatar, šef računovodstva i više spoljnih saradnika (dr Milorad Ekmečić, dr Rade Petrović, dr Milan Vasić, dr Desanka Kovačević — Kojić, dr Marko Sunjić, dr Avdo Sućeska, dr Galib Šljivo i dr Đorđe Mikić). Nakon ocjene eksperata, naučne rasprave koja je organizovana u ANUBiH, izrade aneksa i drugih potrebnih priloga, DC XIII/2 je usvojen na skupštini SIZ-a oktobra 1986. godine.

c) Projekti u procesu realizacije:

1. »Stranci u Bosni u srednjem vijeku«, autor mr Vojka Besarović — Džinić, stalni saradnik Instituta;

2. »Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini od obnove Pečke patrijaršije (1557) do početka XVII stoljeća«, autor dr Boris Nilević, stalni saradnik Instituta;

3. »Sarajevo u XVII stoljeću«, autor dr Behija Zlatar, stalna saradnica Instituta;

4. »Bosanski ejalet od Požarevačkog do Beogradskog mira (1718—1739)«, autor dr Enes Pelidija, stalni saradnik Instituta;

5. »Ustanci u Hercegovini 1852—1862. godine«, autor mr Dušan Berić, stalni saradnik Instituta;

6. »Nastanak bosanskohercegovačkog ustava 1910. godine i problemi državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine u ustavnom periodu«, autor dr Dževad Juzbašić, stalni saradnik Instituta;

7. »Omladinski pokret u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine«, autor dr Luka Djaković, stalni saradnik Instituta. Dr Luka Djaković je umro u proljeće 1986. godine, pa je rad na ovom projektu prekinut;

8. »Muslimansko kulturno društvo 'Narodna uzdanica' (1923—1941)«, autor dr Ibrahim Kremura, stalni saradnik Instituta;

9. »Kulturnoistorijski značaj časopisa 'Pregled' (1927—1941)«, autor mr Tihomir Klarić, stalni saradnik Instituta;

10. »Djelatnost hrvatskih građanskih snaga u Bosni i Hercegovini od 1929. do 1941. godine«, autor dr Tomislav Išek, stalni saradnik Instituta;

11. »Hronologija radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878—1941. godine«, autor dr Uroš Nedimović i Vlado Stanišić, stalni radnici Instituta;

12. »Industrijski potencijali Bosne i Hercegovine i privredni interesi okupatora od 1941. do 1945. godine«, autor Seka Brkljača, stalni saradnik Instituta;

13. »Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine«, autor mr Rafael Brčić, stalni saradnik Instituta;

14. »Organizacioni i idejni razvoj KPJ — KPBiH (SKBiH) u Bosni i Hercegovini 1945—1953. godine«, autor mr Vera Kac;

15. »Istorijski razvoj SSRN Bosne i Hercegovine 1945—1963. godine«, autor dr Budimir Miličić, stalni saradnik Instituta;

16. »Kulturna djelatnost u Bosni i Hercegovini 1945—1950. godine«, autor Senija Milišić;

17. »Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine«, autori dr Iljas Hadžibegović, dr Ibrahim Karabegović, dr Nedim Šarac, Tonči Grbelja, dr Ahmed Hadžirović, dr Zdravko Antonić, dr Drago Borovčanin, Stanko Perazić, dr Kasim Trnka. Rad na ovom projektu koordiniralo je Uredništvo u sastavu: dr Nedim Šarac, odgovorni urednik, dr Budimir Miličić, naučni sekretar, dr Ibrahim Karabegović, dr Aleksandar Kalmar, dr Stojan Tomić, dr Ahmed Hažirović, dr Iljas Hadžibegović i mr Dubravka Škarica;

18. »Istorija revolucionarnog omladinskog pokreta u Bosni i Hercegovini«. U toku 1986. godine nisu bili obezbijeđeni autori po-

jedinih cjelina projekta. Rad na ovom projektu koordinirao je Redakcioni odbor od 17 članova. Glavni i odgovorni urednik Redakcionog odbora je mr Dubravka Škarica, a sekretar Željka Vrdoljak.

19. »Zatvori i logori u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine« — dionica R/P projekta za Bosnu i Hercegovinu. Odgovorni istraživač je dr Rasim Hurem, a istraživači su mr Smajo Čekić, Dragan Davidović, Senija Milišić i Božidar Čučković.

d) Naučni i stručni radovi (članci, prilozi, osvrti, prikazi)

Stalni saradnici Instituta za istoriju dr Boris Nilević, dr Be-bija Zlatar, dr Dževad Juzbašić, dr Uroš Nedimović, dr Nusret Sehić, dr Ibrahim Kemura, dr Nedim Šarac, dr Drago Borovčanin, dr Rasim Hurem, dr Ibrahim Karabegović i mr Vera Kac objavili su u raznim publikacijama u zemlji i inostranstvu ukupno 23 članka, priloga, osvrta i prikaza.

e) Učešće saradnika Instituta na naučnim skupovima, savjetovanjima i međunarodnim komisijama istoričara

1. »Zasjedanje (XX) Jugoslovensko-čehoslovačke komisije za istoriju«, Sarajevo, 6—8. oktobar 1986. godine.

— mr Vojka Besarović — Džinić učestvovala s prilogom pod naslovom »Jedan Čeh u Bosni u srednjem vijeku«;

— dr Boris Nilević, učestvovao s referatom pod naslovom »Iz historije srpske pravoslavne crkve u Bosni u srednjem vijeku«;

2. »Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850—1875. godine« — naučni skup, Sarajevo, maja 1986. godine.

— dr Dževad Juzbašić učestvovao sa prilogom u diskusiji.

3. »Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915—1916. godine« — međunarodni naučni skup, Banjaluka 25—26. 9. 1986. godine.

— dr Dževad Juzbašić, učestvovao u diskusiji sa prilogom pod naslovom »Ideja narodnog jedinstva u građanskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat«;

4. »Revolucionarno djelo Đure Pucara« — Naučni skup, Sarajevo, marta 1986. godine.

— dr Uroš Nedimović, učestvovao sa referatom pod naslovom »Đuro Pucar u izgradnji NOF-a (juli 1944 — juli 1945. godine«;

5. »Razvoj bihačke partijske organizacije i njeno djelovanje na razvitak radničkog pokreta u Bihaću i okolini 1919—1945. godine« — naučni skup, Bihać, oktobra 1986. godine.

— dr Uroš Nedimović, učestvovao sa referatom pod naslovom »NOF u bihačko-cazinskoj regiji 1944—1945. godine«;

6. »Belvederski događaji 1936. godine« — naučni skup, Titograd, oktobra 1986. godine.

— dr Uroš Nedimović, učestvovao sa prilogom pod naslovom »Međupovezanost Fronta narodne slobode u BiH i C. Gori 1935—1936. godine;

7. »Kosta Novaković u radničkom pokretu Srbije i Jugoslavije« — naučni skup, Čačak, septembra 1986. godine.

— dr Uroš Nedimović učestvovao kao koautor s Petrom Dodikom s prilogom pod naslovom »Kosta Novaković i Simo Miljuš o klasnoj borbi i federaciji«;

8. »Internacionalna konferencija historičara radničkog pokreta (ITH)«. Linc (Austrija), septembar 1986. godine.

U radu ove konferencije učestvovao dr Ibrahim Karabegović, direktor Instituta za istoriju u Sarajevu;

9. »Zatvori i logori u Boki Kotorskoj i Bokelji u zatvorima i logorima van Boke« — Naučni skup, Herceg—Novi, decembar 1986. godine.

— U radu naučnog skupa učestvovao dr Rasim Hurem;

10. »Jasenovac 1986. godine« — Okrugli sto, Jasenovac, novembra 1986. godine.

— U radu okruglog stola učestvovao dr Rasim Hurem;

11. »Tuzla četrdeset dana u slobodi 1943. godine« — naučno savjetovanje, Tuzla, februara 1986. godine.

— U radu ovog savjetovanja, priložima u diskusiji, učestvovali mr Rafael Brčić, mr Tihomir Klarić, dr Ibrahim Karabegović i dr Drago Borovčanin;

12. »Komunistički pokret u Dalmaciji 1918—1950. godine«, — naučni skup, Split, oktobra 1986. godine.

— mr Rafael Brčić, učestvovao s referatom pod naslovom »Veze i saradnja KPJ za BiH sa organizacijama KPJ — KPH u Dalmaciji 1930—1945. godine«.

f) Dokumentacija

U Odjeljenju za dokumentaciju radili su Željka Vrdoljak (bibliotekar) i Vlado Stanišić (dokumentarist). Željka Vrdoljak je, uz redovne poslove, vršila ulogu sekretara Redakcionog odbora projekta »Revolucionarni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini«.

g) Organi upravljanja i rukovođenja, Naučno vijeće i Redakcija »Priloga«

Organ upravljanja u Institutu je Savjet, koji se sastoji od 7 članova iz sastava radnika Instituta i 4 člana delegirana od predstavnika društvene zajednice. U toku 1986. godine održano je više sjednica Savjeta, od kojih nekoliko u širem sastavu. Na ovim sjednicama Sav-

jet je raspravljao o bitnim pitanjima iz okvira djelatnosti Instituta i donio niz samoupravnih akata i zaključaka.

Sastav Savjeta:

1. mr Tihomir Klarić, predsjednik
2. Željka Vrdoljak, p. predsjednik
3. dr Boris Nilević
4. dr Behija Zlatar
5. Branka Prodanović
6. dr Dževad Juzbašić
7. mr Vera Kac
8. dr Milan Vasić
9. Anđelka Babić
10. Danko Čulina
11. dr Enver Redžić

Naučno vijeće Instituta ima 13 članova, od kojih 8 iz sastava radnika Instituta i 5 iz reda naučnih radnika izvan Instituta. U toku 1986. godine Naučno vijeće je održalo više sjednica na kojima su razmatrana pitanja iz okvira naučne i izdavačke politike Instituta. Sastav Naučnog vijeća:

1. dr Nusret Šehić, predsjednik,
2. dr Drago Borovčanin
3. dr Ibrahim Karabegović
4. mr Vojka Besarović — Džinić
5. dr Rasim Hurem
6. dr Luka Djaković
7. mr Behija Zlatar
8. mr Tihomir Klarić
9. dr Rade Petrović
10. dr Ilijas Hadžibegović
11. dr Adem Handžić
12. mr Dubravka Škarica
13. Milan Šipka

Sastav Redakcije »Priloga«

1. dr Ibrahim Karabegović, glavni i odgovorni urednik
2. dr Nedim Šarac

3. dr Tomislav Išek
4. dr Avdo Sućeska
5. dr Marko Šunjić
6. mr Tihomir Klarić, sekretar Redakcije

KRATAK PREGLED RADA INSTITUTA ZA ISTORIJU U SARAJEVU U 1987. GODINI

U 1987. godini stalni saradnici Instituta za istoriju u najvećoj mjeri bili su angažovani na realizaciji srednjoročnog programa rada koji je sadržan u okviru Društvenog cilja istraživanja iz oblasti historiografije (DC XIII/2). Istovremeno, Institut je vršio ulogu glavnog koordinatora DC XIII/2 (ukupno 69 projekata sa 84 istraživača), u čijoj su realizaciji, kao nosioci istraživanja, učestvovali Filozofski fakultet, Ekonomski fakultet i Orijentalni institut iz Sarajeva, Institut za istoriju iz Banje Luke i 19 naučnih radnika iz Sarajeva, Beograda, Ljubljane, Mostara, Zenice, Zadra i Foče, s kojim je Institut stupio u direktne ugovorne obaveze. Iz okvira DC XIII/2 saradnici Instituta radili su na ukupno 22 projekta. Izvan okvira DC XIII/2, više saradnika Instituta radilo je na projektima »Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine« i »Zatvori i logori u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine«. Institut za istoriju koordinirao je i rad saradnika iz Bosne i Hercegovine koji su angažovani u radu na projektu »Istorija naroda i narodnosti Jugoslavije«. Na svim navedenim poslovima u 1987. godini radila su 33 naučna, stručna, administrativna i pomoćna radnika Instituta, među kojima je 14 doktora nauka i 8 magistara. U 1987. godini, jedna saradnica Instituta je magistrirala, a više saradnika je izabrano u viša naučna zvanja. »Prilozi« br. 22 za 1986. godinu izašli su iz štampe u 1987. godini.

Od 1. oktobra 1987. godine za novog direktora Instituta postavljen je prof. dr Ilija Hadžibegović.

A) Projekti iz okvira DC XIII/2 koji se nalaze u procesu rada Srednji vijek

1. Bosna i Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo u doba anžuvinske vlasti (1300—1387), autor mr Mladen Ančić;

2. Stranci u srednjovjekovnoj Bosni, autor mr Vojka Besarović — Džinić;

Osmanski period

3. Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini od obnove Pečke patrijaršije (1557. godine) do početka XVII stoljeća, autor dr Boris Nilević;

4. Bosanski ejalet od Požarevačkog do Beogradskog mira (1718—1739. godine), autor dr Enes Pelidija;

5. Sarajevo u XVII stoljeću, autor dr Behija Zlatar;

19. vijek

6. Istorija buržoazije u Bosni i Hercegovini do 1878. godine, autor mr Dušan Berić;

Austrougarski period (1878—1918)

6. Nastanak Bosanskohercegovačkog ustava iz 1910. godine, autor dr Dževad Juzbašić;

8. Privreda i društvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme prvog svjetskog rata (1914—1918), autor dr Iljas Hadžibegović (od 10. 10. 1987. godine zaposlen u Institutu na neodređeno radno vrijeme)

Međuratni period (1918—1941)

9. Bosna i Hercegovina od 1918. do 1941. godine, autori: dr Nusret Šehić, dr Nedim Šarac, dr Ibrahim Karabegović, dr Ahmed Hadžirović, dr Vojislav Maksimović i dr Branislav Gligorijević;

10. Mjesto i uloga »Napretka« u društveno-političkom i kulturnom životu Hrvata do 1941. godine, autor dr Tomislav Išek;

11. Muslimansko kulturno-prosvjetno društvo »Narodna uzdanica« 1923—1941. godine, autor dr Ibrahim Kemura;

12. Kulturnoistorijski značaj časopisa »Pregled« 1927—1941. godine, autor mr Tihomir Klarić;

13. Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine, autori dr Uroš Nedimović i Vlado Stanišić;

Period NOR-a (1941—1945)

14. Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941—1945, autor mr Brčić Rafael;

15. Ekonomska eksploatacija Bosne i Hercegovine od strane okupatora 1941—1945. godine, autor Seka Brkljača;

16. Muslimanska građanska politika u Bosni i Hercegovini 1941—1945, autor mr Muhidin Pelesić;

17. Selo-grad u NOR-u i revoluciji 1941—1945, autor dr Drago Borovčanin;

18. Bosna i Hercegovina 1941—1945. godine, autor dr Rasim Hurem;

Period socijalističke izgradnje

19. Organizacioni i idejni razvoj KPJ u BiH — KPBiH (SKBiH) 1945—1953. godine, autor mr Vera Kac;

20. Istorijski razvoj SSRN Bosne i Hercegovine 1945—1963, autor dr Budimir Miličić;

21. Kulturna djelatnost u Bosni i Hercegovini 1945—1950, autor mr Senija Milišić;

22. Revolucionarni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini, grupa autora: dr Iljas Hadžibegović, dr Slivoljub Cvetković, mr Dubravka Škarica, dr Zdravko Antonić, dr Drago Borovčanin, dr Milorad Muratović, Lazo Kovačić i Filip Vuković. Koordinaciju rada na ovom projektu vrši Redakcioni odbor od 17 članova, a glavni i odgovorni urednik je mr Dubravka Škarica. Sekretar Redakcionog odbora je Željka Vrdoljak.

Izuzev projekata pod brojevima 1, 3, 4, 5, 6, 10, 16, 17 i 21, čija se dinamika rada nalazi u početnoj — istraživačkoj fazi, rad na drugim projektima je prilično poodmakao. Tako je na projektima pod br. 7, 9, 12, 13, 20 prva, istraživačka faza rada u potpunosti završena.

B) Projekti u procesu rada koji su izvan DC XIII/2

23. Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Rad na ovom projektu koordiniralo je Uredništvo u sastavu: dr Nedim Šarac, odgovorni urednik, dr Budimir Miličić, naučni sekretar, dr Ibrahim Karabegović, dr Drago Borovčanin, dr Aleksandar Kalmar, dr Stojan Tomić, dr Ahmed Hadžirović, dr Iljas Hadžibegović i mr Dubravka Škarica.

Autori pojedinih poglavlja su: dr Iljas Hadžibegović, dr Ibrahim Karabegović, dr Nedim Šarac, Tonči Grbelja, dr Ahmed Hadžirović, dr Zdravko Antonić, dr Drago Borovčanin, Stanko Perazić i dr Kasim Trnka.

Izrada rukopisa Istorije Svaeza komunista Bosne i Hercegovine je toliko odmakla da je u tom pogledu postignut stepen koji se u globalu može označiti kao završna faza rada na ovom naučnom djelu.

24. Zatvori i logori u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine — dionica R/P za Bosnu i Hrecegovinu. Na realizaciji ovog projekta angažovani su dr Rasim Hurem, odgovorni istrživač — koordinator, mr Senija Milišić, mr Smajo Čekić, Dragan Davidović i Božidar Čučković.

Istraživačka dionica rada nalazi se u završnoj fazi.

C) Naučni i stručni radovi (članci, prilozi, osvrti, prikazi)

Stalni saradnici Instituta za istoriju: dr Nusret Šehić, dr Tomislav Išek, dr Nedim Šarac, dr Boris Nilević, dr Enes Pelidija, dr Drago Borovčanin, dr Dževad Juzbašić i dr Rasim Hurem objavili su ukupno 22 članka, priloga, osvrti i prikaza u raznim publikacijama u zemlji i inostranstvu.

D) Učešće saradnika Instituta na naučnim skupovima, savjetovanjima, međunarodnim komisijama istoričara i Kongresu istoričara Jugoslavije

1. »Zasjedanje (XXI) Jugoslovensko-čehoslovačke komisije za istoriju«, Prag, 12—14. oktobra 1987. godine,

— dr Nusret Šehić učestvovao s referatom pod naslovom Djelatnost Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu nakon sloma Austro-Ugarske;

— dr Drago Borovčanin učestvovao s referatom pod naslovom Paralele između prvodecembarskog akta i Vidovdanskoeg ustava;

2. »400 godina manastira Pive« — naučni skup, Plužine, 16—17. juli 1987. godine

— dr Boris Nilević učestvovao s referatom pod naslovom Svjetlost manastira u tmini Balkana;

3. »Deveti kongres istoričara Jugoslavije, Priština, 28—30. septembra 1987. godine

— dr Enes Pelidija učestvovao s referatom pod naslovom Odnosi stanovništva u Bosni poslije Karlovačkog mira;

— mr Mladen Ančić učestvovao sa referatom pod naslovom Latini i Slaveni u gradovima Dalmacije (prilog poznavanju horizontalnog dijeljenja srednjovjekovnog društva);

4. »Sinj i Cetinjska krajina u vrijeme turske vladavine«, — naučni skup, Sinj, 23—25. oktobra 1987. godine

— dr Enes Pelidija učestvovao s referatom pod naslovom Pokušaj osmanske vojske da osvoji Sinj 1715. godine;

5. »Internacionalna konferencija istoričara radničkog pokreta« (ITH), Linc (Austrija), 8—15. septembra 1987. godine

— U radu ove konferencije učestvovali su dr Ibrahim Karabegović i dr Nedim Šarac, sa zajedničkim referatom pod naslovom Učešće jugoslovenskih socijaldemokrata na socijalističkoj konferenciji u Štokholmu 1917. godine;

6. »Komunisti na opštinskim izborima u Crnoj Gori 1936. godine«, naučni skup, Kotor, 23—25. novembra 1987. godine

— dr Uroš Nedimović učestvovao s prihodom pod naslovom Međupovezanost narodnofrontovskih akcija Hercegovine i Crne Gore prije i u vrijeme opštinskih izbora 1936. godine;

7. »Uloga stočarstva u privrednom životu naših naroda u prošlosti«, naučni skup, Budva, 26—28. marta 1987. godine

— mr Mladen Ančić učestvovao sa referatom pod naslovom Gospodarski aspekti stočarstva cetinskog komiteta u YIV stoljeću;

8. »Savjetovanje o časopisima za istorijsku nauku u Bosni i Hercegovini«, Sarajevo, 16. februar 1987. godine.

— dr Rasim Hurem učestvovao u diskusiji;

9. »Savjetovanje o metodološkim pitanjima pisanja sinteze Istorije naroda i narodnosti Jugoslavije«, Zagreb, 4—5. juni 1987. godine

U radu ovog savjetovanja učestvovali su dr Rasim Hurem, dr Nusret Šehić, dr Drago Borovčanin i dr Ibrahim Karabegović.

U radu redakcija III, IV, V i VI knjige Istorije naroda i narodnosti Jugoslavije učestvovali su dr Iljas Hadžibegović, dr Nusret Šehić, dr Nedim Šarac, dr Rasim Hurem i dr Drago Borovčanin.

10. Dr Dževad Juzbašić je 13. oktobra 1987. godine u Institutu za istraživanje istočne i jugoistočne Evrope Bečkog univerziteta održao predavanje pod naslovom Neke karakteristike austrougarske privredne politike u Bosni i Hercegovini.

E) Dokumentacija

U odjeljenju za dokumentaciju radili su Željka Vrdoljak (bibliotekar) i Vlado Stanišić (dokumentarist). Uz redovne poslove Željka Vrdoljak je vršila ulogu sekretara projekta Revolucionarni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini, a Vlado Stanišić je završio hronologiju događaja iz NOR-a u BiH za 1942. godinu.

F) Organi upravljanja i rukovođenja — Savjet i Naučno vijeće Instituta, Redakcija »Priloga«

Savjet Instituta, koji ima 11 članova, održao je u toku 1987. godine 20 sjednica na kojima su raspravljana pitanja iz okvira djelatnosti Instituta i usvojeno više samoupravnih akata.

Sastav Savjeta:

1. Željko Vrdoljak, predsjednik
2. mr Muhidin Pelesić
3. dr Behija Zlatar
4. Prodanović Branka

5. dr Dževad Juzbašić
6. mr Vera Kac
7. mr Senija Milišić
8. dr Enver Redžić
9. Anđelka Babić
10. dr Milan Vasić
11. Danko Čulina

Naučno vijeće Instituta, koje ima 13 članova, održalo je u toku 1987. godine 4 sjednice na kojima su razmatrana pitanja iz okvira naučne i izdavačke problematike Instituta.

Sastav Naučnog vijeća:

1. dr Drago Borovčanin, predsjednik
2. dr Iljas Hadžibegović
3. mr Rafael Brčić
4. mr Mladen Ančić
5. dr Ahmed Hadžirović
6. dr Ibrahim Karabegović
7. mr Tihomir Klarić
8. dr Budimir Miličić
9. dr Enes Pelidija
10. dr Nedim Šarac
11. dr Staniša Tutnjević
12. dr Đuro Tošić
13. dr Avdo Sućeska

Redakcija »Priloga«

1. dr Ibrahim Karabegović, glavni i odgovorni urednik
2. dr Nedim Šarac
3. dr Tomislav Išek
4. dr Avdo Sućeska
5. dr Marko Šunjić
6. mr Tihomir Klarić, sekretar Redakcije

IN MEMORIAM

PROF. DR FERDO HAUPTMANN

U Grazu je iznenada 26. oktobra 1987. umro Ferdo Hauptmann, penzionisani redovni profesor i predstojnik Odjeljenja za istoriju jugoistočne Evrope Istorijskog instituta na Univerzitetu u Grazu. F. Hauptmann je bio istaknuto ime jugoslovenske i austrijske istoriografije, koja je njegovom smrću pretrpjela osjetan gubitak.

Rođen je 11. V 1919. u Fürstenfeldu (Štajerska) u Austriji, gdje mu je otac Ljudmil bio gimnazijski profesor. Kako mu je otac uskoro (1920) postao profesor opšte istorije na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, preselio se sa roditeljima u Ljubljano. Po prelasku oca na Filozofski fakultet u Zagreb (1926) školuje se u Zagrebu i tu završava klasičnu gimnaziju (1937) i studij istorije (1941). Od početka 1942. do sredine 1945. radi u Štajerskom zemaljskom arhivu u Grazu, gdje na Filozofskom fakultetu doktorira 1944. godine. Spremajući disertaciju istražuje i u Državnom dvorskom i kućnom arhivu u Beču.

Poslije oslobođenja vraća se u junu 1945. u Zagreb i tu postaje asistent — pripravnik Konzervatorskog zavoda. Kao arhivski izaslanik Ministarstva prosvjete NR Hrvatske uskoro odlazi u Istru i Rijeku, gdje radi na prikupljanju građe. Učestvuje u poslovima vezanim za razgraničenje sa Italijom (1946) i aktivno doprinosi organizaciji arhivske službe. Kao jedan od rezultata ovog rada je i pregled istorije Rijeke koji on docnije publikuje (*»Rijeka od rimske Tarsatike do Hrvatsko-ugarske nagodbe«*, Zagreb 1951).

Od 1946. do 1953. radi u Državnom arhivu Hrvatske. Kao istaknuti stručnjak za arhivistiku i specijalista za istoriju podunavskih zemalja bio je stalni član jugoslovenske delegacije za izvršenje kulturnoistorijskih klauzula mirovnog ugovora sa Mađarskom. U tom svojstvu boravi u više navrata u Budimpešti (1948/49, 1956, 1959. i 1960) radeći na restituciji naše arhivske građe iz mađarskih arhiva, gdje je ona dospjela uglavnom za banovanja grofa Khuena Hedervary-

-ja. Rezultat rada pomenute delegacije bilo je vraćanje većeg dijela otuđenih arhivskih fondova, o čemu je F. Hauptmann napisao zapažen rad (*Jugoslovensko-mađarski arhivski pregovori i njihovi rezultati*, Glasnik ADA 1/1961, str. 29—159).

Karijeru univerzitetskog nastavnika zopičinje 1953. u Sarajevu, gdje je prvobitno izabran na Filozofskom fakultetu za docenta, a zatim i za vanrednog i redovnog profesora opšte istorije novog vijeka. U Sarajevu ostaje do 1970. godine, razvijajući veoma plodnu pedagošku i naučnu djelatnost, angažujući se u radu redakcija časopisa i stručnih udruženja.

Na novoosnovanu Katedru za istoriju jugoistočne Evrope na Univerzitetu u Grazu izabran je 1970. kao redovni profesor. Tu osniva i organizuje istoimeno odjeljenje Istorijskog instituta sa velikom bibliotekom, podiže nekoliko mlađih naučnih radnika i uspostavlja intenzivnu naučnu saradnju sa jugoslovenskim istoričarima. Pokrenuo je i afirmisanu ediciju »Zur Kunde Südosteuropas«, u kojoj je, osim niza svojih radova i radova saradnika Instituta, objavio i prevode na njemački jezik nekih djela bosanskohercegovačkih istoričara.

U svojim naučnim radovima F. Hauptmann nije se ograničavao samo na jugoistočnu Evropu, tj. na probleme hrvatske, srpske, bosanske, slovenačke, grčke i mađarske istorije odnosno istorije Habsburške Monarhije, nego se bavio i pitanjima afričke istorije. Međutim, težište njegovog rada bilo je na istoriji naših zemalja i naroda. Kao odličan poznavalac opšte istorije novog vijeka s uspjehom je tretirao mnoge probleme naše nacionalne istorije posmatrajući ih u širim okvirima evropskih istorijskih zbivanja. Tako je dao poseban naučni doprinos izučavanju austro-srpskih odnosa i uopšte spoljne politike Austro-Ugarske na Balkanu od Berlinskog kongresa do kraja XIX vijeka, i to počevši sa svojom disertacijom (*Österreich-Ungarns Werben um Serbien 1879—1881*, Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs, 5 Bd. Sonderdruck Wien 1952) i nastavivši tretirati ovu problematiku u nekoliko daljih radova (*Politika Austro-Ugarske, Trojecarski savez i Tajna konvencija sa Srbijom*, Godišnjak DI BiH IX/1958, str. 57—72; *Andrassyjeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu VI/1971, str. 445—460; *Uloga Zajedničkog ministarstva finansija u formiranju austrougarske politike prema Albaniji uoči kretske krize*, Radovi Fil. fakultet u Sarajevu, IV/1968, str. 415—430).

U nizu radova pokazao je intenzivan naučni interes za zbivanja 1848. u Hrvatskoj i šire, a naročito za hrvatsko-mađarske odnose i djelovanje bana Jelačića. U svojim najnovijim djelima iz ove problematike dao je zaokruženu sliku ratovanja bana Jelačića sa Mađarima u jesen 1848, o tome objavio važniju građu kao i drugu interesantnu materiju o revoluciji 1848. (*Jelačić's Kriegszug nach Ungarn*

1848, I u.2 Bd. Zur Kunde Südosteuropas II/5, Graz 1975; *Gedanken über Staat und Revolution. Das Tagebuch des Grafen Ferdinand Egger aus dem Jahre 1848*, ista edicija II/6, Graz 1976).

U naučnom opisu F. Hauptmanna istaknuto mjesto zauzima serija radova posvećenih Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom. U pregnantnim člancima i raspravama bavio se fundamentalnim pitanjima bosanskohercegovačke ekonomske i socijalne istorije i pri tome duboko zahvatio finansijsku, državno-pravnu i opštepolitičku problematiku. Bogate rezultate svojih ranije publikovanih radova kao i najnovije rezultate istraživanja drugih pisaca sumirao je u djelu o privrednom razvitku Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine. (*Die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien und der Herzegovina 1878—1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung*, Zur Kunde Südosteuropas II/12, Graz 1983. Isti rad objavljen je docnije i na srpskohrvatskom jeziku pod naslovom *Privreda i društvo u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine (1878—1918)* u: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II Sarajevo 1987), koje je u znatnoj mjeri obogatio novim naučnim analizama i zaključcima. To se posebno odnosi na agrarnu problematiku te socijalnu strukturu i razvoj bosanskohercegovačkog građanstva. Zaslugom F. Hauptmanna dobili smo prvi put sintetički prikaz kako austrograrske privredne politike tako i privrednog i društvenog razvoja Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1918. godine. Za ovaj naučni rad dobio je uglednu austrijsku Anton-Gindely nagradu.

F. Hauptmann se istakao i nizom publikacija znalački priređenih istorijskih izvora, među kojima istaknuto mjesto zauzimaju dokumenti o različitim aspektima privredne i političke istorije Bosne i Hercegovine u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka. Pomenuću samo zbirku dokumenata o borbi Muslimana za autonomiju vjerskih institucija sa uvodom koji predstavlja značajnu raspravu o problemima muslimanskog autonomnog pokreta u doba austrougarske okupacije (*Borba Muslimana za vjersku i vakufsko-mearijsku autonomiju*, Sarajevo 1967).

Kao univerzitetski profesor dao je viliki doprinos obrazovanju mnogih generacija istoričara koje su ga zapamtile kao odličnog predavača i uspješnog pedagoga. Posjedovao je sposobnost da animira studente za naučni rad, pa je uspio da odgoji niz naučnih radnika i univerzitetskih nastavnika. Učestvovao je aktivno i kao član Naučnog vijeća u znanstvenom profiliranju Instituta za istoriju u Sarajevu. Osobito je u prvoj deceniji djelatnosti Instituta pružao pomoć u uzdizanju kadrova, zalažući se pri tome za uvažavanje standardnih naučnih kriterija u njihovoj promociji. I po odlasku u Graz pokazivao je zapaženo interesovanje za održavanje naučnih veza i saradnju sa Institutom i pojedinim njegovim saradnicima.

F. Hauptmann je, ostavljajući iza sebe respektabilan stvaralački opus bio još za života visoko uvažavan i cijenjen kako u Austriji tako i u Jugoslaviji. Bio je dopisni član Austrijske akademije nauka u Beču, kao i član više uglednih asocijacija istoričara. Uz to je bio i nosilac visokih austrijskih i jugoslovenskih odlikovanja.

Dževad Juzbašić

PRILOZI
INSTITUTA ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača
ILJAS HADŽIBEGOVIĆ

Lektor i korektor
TIHOMIR KLARIĆ

Prevodi
TUNDE POLOMIĆ
MILOSAV POPADIĆ

Bibliografska obrada
i izrada bibliografija
SUZANA SRNDOVIĆ

Tiraž
350 primjeraka

Štampa: SOUR »Borac« Travnik
RO »Štamparija i kartonaža« Travnik
Za štampariju: Daul Abdulah

Izdavač: Institut za istoriju u Sarajevu. Adresa: PRILOZI, Sarajevo,
Đure Đakovića 9, tel. 071 38899, poštanski fah 310.

Časopis izlazi godišnje

UDK 273.232 : 282 (497.13/.15) (091) »12/14«

Izvorni naučni rad

ANČIĆ, Mladen, asistent—istraživač, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9.

NEUSPJEH DUALISTIČKE ALTERNATIVE : O RECEPCIJI BOSANSKE »HEREZE« U KOMUNALNIM DRUŠTVIMA ISTOČNOG JADRANA // U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 7—35
Na primjerima odnosa prema bosanskoj »herezi« u Trogiru, Splitu i Dubrovniku od 13. do 15. stoljeća analiziran je odnos svakodnevnih potreba i ideoloških zahtjeva immanentnih komunalnim zajednicama na istočnojadranskoj obali

UDK 908 (497.11 — Prijepolje) »13/16«

Pregledni rad

ČAR-DRNDA, Hatidža, asistent—istraživač, Orijentalni institut, 71000 Sarajevo, V. Čubrilovića 5/III.

IZ PROSLISTI PRIJEPOLJA // U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 47—54
Ja, uglavnom, neobjavljenoj građi turskih popisa prikazan je proces pretvaranja srednjovekovnog trgovačkog središta u istočnjačku kasabu, u periodu od turskog osvajanja do kraja 16. stoljeća.

UDK 949.713/.715 »1403/1413«

Pregledni rad

LOVRENOVIĆ, Dubravko, asistent, Filozofski fakultet — Odsjek za istoriju, 71000 Sarajevo, F. Račkog 1.

HRVOJE VUKČIĆ HRVATINIĆ I SPLITSKA KOMUNA 1403—1413 // U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 37—45

Hronološki su izloženi elementi uprave Hrvoja Vukčića u splitskoj komuni, promjene koje su oni uzrokovali u životu komune i promjene koje su komunalne norme izazvale u Hrvojevom ponašanju.

UDK 949.715 : 323.1 »1568«

Pregledni rad

SUNJIĆ, Marko, redovni profesor, Filozofski fakultet — Odsjek za istoriju, 71000 Sarajevo, F. Račkog 1

»MOSSOLMANI DI BOSSINA: (1568) // U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 55—61

Objavljujući dosad nepoznati dokument iz 1568, autor upozorava na moguće istorijske konotacije odrednice »bosanski Muslimani«.

UDC 949.713/.715«1403/1413»

Outline paper

LOVRENOVIĆ, Dubravko, assistant, Filozofski fakultet, 71000 Sarajevo, F. Račkog 1.

HRVOJE VUKČIĆ HRVATINIĆ AND THE COMMUNE OF SPLIT (1403—1413) // In : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 37—45

The elements of the rule of Hrvoje Vukčić in the Commune of Split have been presented chronologically, so also the changes that these elements brought about in the life of the Commune and the changes which the communal norms produced in Hrvoje's conduct.

UDC 949.715 : 323.1 »1568«

Outline paper

SUNJIĆ, Marko, full professor, Filozofski fakultet — Odsjek za istoriju, 71000 Sarajevo, F. Račkog 1.

»MOSSOLMANI DI BOSSINA« (1568) // In : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 55—61

By publishing a so far unknown document from 1568, the author points the possible historical connotations of the syntagma »Bosnian Moslems«

UDC 273.232 : 282 (497.13/.15) (091) »12/14«

Original scientific paper

ANČIĆ, Mladen, research assistant, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9

THE FAILURE OF THE DUALIST ALTERNATIVE. ON RECEPTION OF THE BOSNIAN »HERESY« IN THE COMMUNAL SOCIETES OF THE EASTERN ADRIATIC // In : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987); str. 7—35

On the basis of the attitude towards the Bosnian »Heresy« in Trogir, Split and Dubrovnik in the course of the 13th through to the 15th centuries, the author analyses relations between everyday needs and ideological requirements iminent to communities of the eastern coast of the Adriatic.

UDC 908 (497.11 — Prijepolje) »13/16«

Outline paper

ČAR-DRNDA, Hatidža, research assistant, Orientalni institut, 71000 Sarajevo, V. Čubrilovića 5/III.

FRAGMENTS DEALING WITH PRIJEPOLJE IN THE PAST // In : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 47—54

On the basis of, mainly unpublished, material of Turkish Censuses, the author gives an outline of the process of transformation of this mediaeval commercial centre in an oriental kassaba in the period between the Turkish invasion and the end of 16th century.

UDK 325 (497.15) (091) »1878/1981«

Izvorni naučni rad

HADŽIBEGOVIĆ, Iljas, redovni profesor, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9.

MODERNE MIGRACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI I NACIONALNI ODNOSI : (SKICA ZA ISTRAŽIVANJE) //

U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 63—72

U razmatranju problematike migracija u Bosni i Hercegovini od 1878, insistira se na uzročno-posljedičnoj povezanosti migracionih i demografskih kretanja s promjenama u ukupnoj društvenoj stvarnosti pojedinih perioda, posebno s načinima proizvodnje svojstvenim određenim tipovima društvenog ustrojstva.

UDK 368 (497.1) (091) »1918/1922«

Pregledni rad

KRESAL, France, naučni savjetnik, Institut za zgodovino delavskega gibanja Slovenije, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1.

GOSPODARSKI OKVIR PROBLEMOV SOCIALNEGA ZAVAROVANJA OB NASTANKU STARE JUGOSLAVIJE //

U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 81—91

Na primjeru socijalnih mjera radničke zaštite, razmatrane su specifičnosti načina uklapanja slovenačke privrede u tokove privrednog života poslije raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja Kraljevine SHS.

UDK 330 (436/439+497.1+498) »1918/1937«

Izvorni naučni rad

ROMPORTLOVÁ, Marta, profesor—doktor, 60200 Brno, A. Nováka 1

PROMJENE I KONTINUITETI U EKONOMIJI NOVONASTALIH DRŽAVA NAKON 1918. GODINE //

U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 73—79

Na osnovu rezultata doktorske teze, sintetički su prikazane promjene u privrednom životu bivših austrougarskih zemalja — Austrije, Mađarske, Čehoslovačke, Poljske, Rumunije i Jugoslavije — u razdoblju 1918—1937, koje su rezultirale diferenciranjem industrijskih i agrarnih nacionalnih privreda.

UDK 329 : 63 (497.1) (093.2) »1932«

Pregledni rad

GAKOVIĆ, Milan, vanredni profesor, Fakultet političkih nauka »Veljko Vlahović«, 71000 Sarajevo, Skenderija 68.

NEKOLIKO PROGRAMSKIH DOKUMENATA SAVEZA ZEMLJORADNIKA (ZEMLJORADNIČKE STRANKE) IZ

1932. GODINE //

U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 93—115
Detaljnim parafraziranjem nekoliko dokumenata Saveza zemljoradnika iz 1932, autor ponovo aktuelizira negativan stav »zemljoradnika« prema režimu diktature i njihova viđenja budućeg društvenog uređenja Kraljevine Jugoslavije.

UDC 330 (436/439+497.1+498) »1918/1937«

Original scientific paper

ROMPORTLOVA, Marta, professor—doctor, 60200 Brno, A.
Novaka 1.

CHANGES AND CONTINUITIES IN THE ECONOMIES
OF THE NEWLY FORMED STATES AFTER 1918 // In :
Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br.
23 (1987) ; str. 73—79

On the basis of the results of a doctoral thesis, the author
gives a synthetic outline of the changes in the economic
life of the lands that earlier were parts of Austro-Hungary,
i.e. of Austria, Hungary, Chekoslovakia, Poland, Roumania
and Yugoslavia, in the period between 1918 and 1937,
which resulted from the differentiation of the industrial
and agricultural national economies.

UDC 329 : 63 (497.1) (093.2) »1932«

Outline paper

GAKOVIĆ, Milan, associate professor, Fakultet političkih
nauka »Veljko Vlahović«, 71000 Sarajevo, Skenderi-
ja 68.

A HANDFUL OF PROGRAMATIC DOCUMENTS OF THE
UNION OF FARMERS (AGRARIAN PARTY) FROM 1932 //

In : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22,
br. 23 (1987) ; str. 93—115

By detailed paraphrasing of several documents of the
Union of Farmers from 1932, the author reactualises the
negative attitude of »agricultural workers« towards the
dictatorship and their ideas concerning the future social
structure of the Kingdom of Yugoslavia.

UDC 325 (497.15) (091) »1878/1981«

Original scientific paper

HADŽIBEGOVIĆ, Iljas, full professor, Institut za istoriju,
71000 Sarajevo, Đ. Đaković 9

RECENT MIGRATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
AND THE NATIONAL RELATIONSHIPS (AN OUTLINE
FOR RESEARCH WORK) // In : Prilozi / Institut za is-
toriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 63—72

In the consideration of the migratory processes in Bosnia
and Herzegovina until 1878, the author insists on the cause-
effect interconnection of the migratory and demographic
processes with the changes in the total social reality of
individual periods, particularly with respect to modes of
production characteristic of certain types of social struc-
ture.

UDC 368 (497.1) (091) »1918/1922«

Outline paper

KRESAL, France, scientific adviser, Institut za zgodovino
delavskega gibanja Slovenije, 61000 Ljubljana. Trg
osvoboditve 1.

THE ECONOMIC FRAMEWORK OF THE PROBLEMS OF
SOCIAL INSURANCE AT THE BEGINNING OF PRE-WAR
YUGOSLAVIA // In : Prilozi / Institut za istoriju. — Sa-
rajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 81—91

The example of social measures of working class protec-
tion serve as the basis for the consideration of specific
ways in which the economy of Slovenia dovetailed with
the economic currents after the disintegration of Austro-
Hungaria Monarchy and the creation of the Kingdom of
Serbs, Croats and Slovenes.

UDK 329 : 63 (497.13/.15) (091) »1935/1941«

Izvorni naučni rad

IŠEK, Tomislav, viši naučni saradnik, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9.

»HRVATSKA SELJAČKA ZAŠTITA« I »HRVATSKA GRAĐANSKA GARDA« — POLUVOJNE ORGANIZACIJE HRVATSKE SELJAČKE STRANKE // U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 116—141
Na osnovu izvorne građe prikazani su postanak i razvoj HSZ i HGG i proces njihove transformacije u poluvojničke organizacije HSS-a i tzv. hrvatskog narodnog pokreta.

UDK 930.53/.54 (497.15) »1941/1945«

Izvorni naučni rad

PELESIC, Muhidin, asistent—istraživač, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9.

POLOŽAJ BOSNE I HERCEGOVINE U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ PREMA »SARAJEVSKOM NOVOM LISTU« // U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 175—192

Hronološki prateći pisanje Sarajevskog novog lista, autor upozorava na njegovu propagandnu funkciju u pokušajima potpunog ideološko-političkog integrisanja narodâ Bosne i Hercegovine u Nezavisnu Državu Hrvatsku.

UDK 940.53/.54 (497.15) »1941/1942«

Izvorni naučni rad

HUREM, Rasim, naučni savjetnik, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9.

NARODI BOSNE I HERCEGOVINE PREMA USTANKU 1941—1942 // U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 143—174

Uopštavajući rezultate dosadašnjih istraživanja, autor ukazuje na elemente koji su određivali stav narodâ Bosne i Hercegovine prema ustanku 1941/1942, ne upuštajući se u razmatranja različitih odnosa prema ustanku unutar pojedinih naroda.

UDK 329.15 (497.15) (091) »1945/1953«

Izvorni naučni rad

KAC, Vera, asistent—istraživač, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9.

NUMERIČKI POKAZATELJI STRUKTURE PARTIJSKOG ČLANSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI 1945—1953 // U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 193—209

U naznačenom periodu, članstvo KPJ/SKJ u Bosni i Hercegovini karakteriše dinamičan numerički porast, koji se direktno održavao i kroz rast procenta njegovog učešća u odraslom dijelu bosanskohercegovačkog stanovništva, kao i u ukupnom jugoslovenskom partijskom članstvu.

UDC 940.53/.54 (497.15) »1941/1942«

Original scientific paper

HUREM, Rasim, scientific adviser, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9.

THE RELATIONSHIP OF THE PEOPLES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA TOWARDS THE UPRISING OF 1941—1942 // In : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 143—174

By rounding up the results of researches, the author points to elements which determined the attitude of the peoples of Bosnia and Herzegovina towards the 1941—42 uprising, without going into particulars concerning varying attitudes toward the uprising within each individual people.

UDC 329.15 (497.15) (091) »1945/1953«

Original scientific paper

KAC, Vera, research assistant, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9.

NUMERIC INDICES CONCERNING THE MEMBERSHIP OF CPY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1945—1953 // In : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 193—209

Within the studied period, the number of members of CPY in Bosnia and Herzegovina increases rapidly, and this increase is directly reflected through the growth of their per cent participation in the adult population of Bosnia and Herzegovina as well as in the total CPY membership of Yugoslavia.

UDC 329 : 63 (497.13/.15) (091) »1935/1941«

Original scientific paper

IŠEK, Tomislav, scientific adviser, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9.

THE CROAT PEASANT DEFENCE AND THE CROAT NATIONAL GUARD — THE TWO HALF-MILITARY ORGANIZATIONS OF THE CROAT PEASANT PARTY // In : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 116—141

On the basis of original material, the author has given an outline of the foundation and development of the Croat Peasant Defence and the Croat National Guard as well as the process of their transformation into semimilitary organizations of the Croat Peasant Party and the so-called Croat People's Movement.

UDC 930.53/.54 (497.15) »1941/1945«

Original scientific paper

PELESIC, Muhidin, research assistant, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9.

THE POSITION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA ACCORDING TO THE »SARAJEVSKI NOVI LIST« // In : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 175—192

By following chronologically the writing of the »Sarajevski novi list«, the author stresses its propagandistic function in endeavours to integrate Bosnia and Herzegovina ideologically-politically into the Independent State of Croatia.

UDK 329.71 (497.1) (091) »1945/1953«

Izvorni naučni rad

MILIČIĆ, Budimir, viši naučni saradnik, Institut za istoriju,
71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9.

IDEOLOŠKO-POLITIČKA PLATFORMA NARODNOG FRON-
TA JUGOSLAVIJE 1945—1953. GODINE // U : Prilozi /
Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987)
; str. 211—226

Proučavajući organizacione i ideološke aspekte stvaranja
Narodnog fronta Jugoslavije, autor razmatra pitanja sta-
tusnog položaja i funkcije ove organizacije u ukupnom
političkom životu, s posebnim osvrtom na prirodu njenog
položaja prema društvenoj poziciji KIPJ.

Original scientific paper

Original scientific paper

MILIČIĆ, Budimir, scientific adviser, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, D. Đakovića 9.

THE IDEOLOGICAL-POLITICAL PLATFORM OF THE PEOPLE'S FRONT OF YUGOSLAVIA 1945—1953 // In : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 211—226

By the study of the organizational and ideological aspects of the formation of the People's Front of Yugoslavia, the author ponders the issue of the status and functioning of this organization in the total political life, with special respect to the nature of its attitude towards the social position of the CPY.

Original scientific paper

Original scientific paper

Original scientific paper

MILUŠIĆ, Miroslav, scientific adviser, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, D. Đakovića 9.

THE POSITION OF WOMEN AND DISADVANTAGED IN THE PROLETARIAN STRUGGLE FOR SOCIAL JUSTICE // In : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 22, br. 23 (1987) ; str. 115—122

By following developments in the course of the struggle for social justice, the author examines the progress made in the realization of women's and disadvantaged people's participation in the development of the socialist state of Yugoslavia.

